

Ə.İ. BAYRAMOV
V.A. BAYRAMOV

İQTİSADİ ANTOLOGİYA

Milli Aviasiya Akademiyası Elmi-
Metodik Şurasının 06 oktyabr 2023-cü il
tarixli iclasının qərarı ilə (protokol 01)
çapına icazə verilmişdir.

BAKİ – 2024

Rəyçilər: Səlim Yanvar oğlu Müslümov,

i.e.d., professor

Rasim Tapdıq oğlu Həsənov,

i.e.d., professor

Bayramov Ə.İ., Bayramov V.A. Milli iqtisadiyyatın
antologiyası (monoqrafiya), Bakı, MAA, 2024, 402 səh.

Monoqrafiyada iqtisadi prosesin dəyər tutumu, dini əqidə, mədəniyyət, milli mentalitetin yeri və rolunun nəzəri dəyərləndirilməsi, müasir reallığın mahiyyət çalarlarına adekvat formada iqtisadi antologiya, iqtisadi antropologiya və iqtisadi aksiologiyaya konseptual baxışın yeniləşdirilməsi, iqtisadi təfəkkürün millilik keyfiyyətinin tədqiqi, iqtisadi davranışın sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi yer almışdır.

Orijinal müddəalar və yeni baxış bucaqları ilə zəngin olan monoqrafiya iqtisadçılar, filosoflar, sosioloqlar və elmi tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	7
-------------	---

I BÖLMƏ.

İQTİSADI GERÇƏKLIYIN QLOBAL MƏNZƏRƏSİ

I FƏSİL. Qlobal bərabərsizliyin sivilizasiya fərqliliyi

1.1.1. Problemin qoyuluşu.....	14
1.1.2. Müxtəlif “dünya” lar arasındakı fərqliliyin ümumi konturları.....	16
1.1.3. Resurs və enerji daşıyıcıları ilə təminat.....	23
1.1.4. Ərzaqla təchizat potensialı üzrə fərqlilik.....	27
1.1.5. Xarici ticarət və turizm üzrə fərqliliyin struktur təsviri.....	30
1.1.6. Demografiya və səhiyyənin inkişaf səviyyəsi üzrə fərqlilik.....	33
1.1.7. “Dünya” ların müxtəlifliyi: empirik təsbit və konseptual ümumiləşdirmə.....	36

II FƏSİL. Müxtəlif “dünya”lar: tarixi-təkamül prosesinin müasir təzahürü

1.2.1. Modernist paradiqmanın böhranı: “vahid dünya” aldanışı.....	40
1.2.2. Qlobal iqtisadi “hakimiyyət”: tarix təkrarmı olunur.....	45

II BÖLMƏ.

DÜNYANI “MÜXTƏLİFLƏŞDİRƏN”

QEYRİ-İQTİSADI AMİLLƏR/DƏYİŞƏNLƏR KOMPLEKSİ

I FƏSİL. Din və iqtisadiyyat: normativliyin rəşional sərhədləri

2.1.1. Nəzəri baxış: istiqamət müxtəlifliyi problemi.....	53
2.1.2. Dinin yayılma səviyyəsi və proqnozu.....	59
2.1.3. Dini dəyərlərin sosio-iqtisadi proyeksiyası.....	61
2.1.4. Ümumkonseptual dəyərləndirmə.....	76

II FƏSİL. İqtisadiyyatın subyektiv “aləmi”: mədəniyyət fenomeni

2.2.1. İqtisadi artım: gözlənilən gələcəyə sivil baxış.....	92
2.2.2. “İqtisadi mədəniyyət” anlayışı.....	95
2.2.3. İqtisadi mədəniyyət: gerçəkliyin konseptual məzmunluluğu..	102
2.2.4. Yekun mülahizələr.....	112

III FƏSİL. Milli mentalitetin iqtisadi proyeksiyası

2.3.1. Müqayisəli qiymətləndirmənin nəzəri-metodoloji platforması.....	116
2.3.2. Gerçəkliyin empirik-faktoloji təsviri.....	120
2.3.3. Azərbaycan gerçəkliyi: milli mentallığın strateji əks-sədası.....	131
2.3.4. Nəzəri baxışın millilik problemi.....	138

IV FƏSİL. Etnoiqtisadiyyat: konseptual məzmunu və yeniləşmə spesifikasi

2.4.1. Konseptual baxışlarda müxtəlifliyin semantikasını.....	141
2.4.2. Yeniləşmə spesifikasi	154
2.4.3. “İqtisadi mərkəzçilik” ideologiyasının etnoiqtisadi proyeksiyasını.....	158
2.4.4. Etnoiqtisadiyyat – milli iqtisadiyyat eyniyyəti: bağlılığın konseptual məzmunu.....	160

III BÖLMƏ.

İQTİSADİ HƏYATIN FƏLSƏFİ REFLEKSİYASI

I FƏSİL. Anlama problemi

3.1.1. İnəm fenomeni: sosio-iqtisadi hərəkətin “yaradıcısı”.....	166
3.1.2. İqtisadiyyata təkamülçü baxışın xarakteri.....	174
3.1.3. İqtisadi antologiya: reallığın iyerarxiyasını.....	176
3.1.4. İqtisadi hərəkətdə mənəyərərətme prosesinin böhranı	184
3.1.5. Yekun müddəalar.....	189

II FƏSİL. İqtisadi antologiya: reallığın nəzəri dərkinin adekvatlığı problemi

3.2.1. Paradıqmal baxışların konseptual “tutumu”.....	193
3.2.2. Ortodoks → tənqidi realizm antinomiyası.....	199
3.2.3. İdrak prosesi: faktın elmi statusu, təcrübə və rasionalizmin gerçək “üzü”.....	203
3.2.4. Əcnəbi mənşəli “yeni reallıq” anlayışı.....	216

III FƏSİL. İqtisadi antropologiya: insanın “iqtisadi”obrazı

3.3.1. İnsan nə istəyir? – neoklassik məntiqin yetərsizliyi kontekstində.....	225
3.3.2. İndividualizm: iqtisadi “Mən”in dominant mövqeyə keçidi...	229
3.3.3. İnsanın “iqtisadiləşdirilməsi” prosesinə təkamülçü baxış.....	234
3.3.4. “İqtisadi insan modeli”: abstraktsiya, yoxsa.....	238
3.3.5. “İqtisadi insan”ın millilik keyfiyyəti: konseptuallıq problemi...	251

IV FƏSİL. “İqtisadi insan” abstraktsiyası: özünüaldanışın elmi statusu üzərində tənqidi gəzişmələr

3.4.1. Sosial idrakda insan “obrazları”.....	254
3.4.2. Problemə “iqtisadi varlıq” prizmasından baxış.....	262
3.4.3. Tənqidi baxışların panoraması.....	267
3.4.4. Problemə alternativ yanaşma.....	272
3.4.5. Sosial baxışın spesifikasiyası.....	276
3.4.6. Son söz əvəzi... ..	281

V FƏSİL. İqtisadi aksiologiya: konseptual dəyərləndirmə

3.5.1. Dəyər: anlama spesifikasiyası.....	286
3.5.2. Dəyər fenomeni: “iqtisadi mərkəzçilik” ideologiyası kontekstində.....	293
3.5.3. İnkişaf prosesi: dəyər = fayda eyniyyəti.....	297
3.5.4. İnsanın dəyərliliyi: mentallıq aspekti.....	300
3.5.5. “İqtisadi insan”: dəyər tutumunun fərqliliyi.....	304
3.5.6. Aksiologiyayı aktuallaşdıran problemlər.....	307
3.5.7. Yekun mülahizələr.....	309

IV BÖLMƏ.

İQTİSADI TƏFƏKKÜR VƏ İQTİSADI DAVRANIŞ

I FƏSİL. İqtisadi təfəkkürün milliləşməsi problemi:

konseptual təhlil

4.1.1. İqtisadi təfəkkür: konseptual məzmunluluq problemi.....	315
4.1.2. İqtisadi təfəkkür “millilik” kontekstində.....	320
4.1.2.1. Milli iqtisadi təfəkkürün təşəkkülü prosesi	324
4.1.3. Hissəvi “zənginləşmə” effekti.....	333
4.1.4. Milli iqtisadi təfəkkürün “müasirləşməsi” problemi.....	337

II FƏSİL. İqtisadi təfəkkürə paradıqmal baxış:

keyfiyyətə yeniləşmə problemi

4.2.1. Yeniləşmə prosesinin “yeganə”liyi problemi.....	341
4.2.2. İqtisadi təfəkkürün millilik xarakteri.....	343
4.2.3. Təfəkkür yeniləşməsinin fundamental problemi.....	346
4.2.4. Yeniləşmənin ardıcılığı: ziddiyyətlərin “neytrallaşdırılması” problemi.....	354

III FƏSİL. İqtisadi davranış: rəasional “romantizm”in

hüduzsuzluğu problemi

4.3.1. İqtisadi davranış: məqsəd “yeganəliyi” aldanışı.....	363
4.3.2. Davranışın şərhətmə modelləri: konseptual yətersizlik.....	368
4.3.3. Davranışın neoklassik təməl prinsipi: rəasionalizm.....	371
4.3.4. Rəasional seçim azadlığı.....	377
4.3.5. Yekun müddəalar.....	385

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	389
--------------------------------	------------

ÖN SÖZ

İctimai həyatın bütün spektri üzrə problemli situasiyaların kütləviləşməsi meyli müşahidə edilməkdədir. Bütövlükdə bəşəriyyət yeni dünya düzəninə təşəkkülü mərhələsinə yaşamaqdadır. “Yeni” dünya düzəni yeni keyfiyyət səviyyəsinə (oxu: daha yüksək, yaxud dayanıqlı yüksəliş effektini təmin edəcək) keçiddirmi, yoxsa geoiqtisadi güc mərkəzləri/əsas faktorlar arasındakı münasibətlər sisteminin fərqli platformada yenidən dizayn edilməsidirmi? Məlumdur ki, neoliberal paradigmanın “vahid” dünya utopiyası gerçəkləşmədi. Müasir dövr dünyanın daha da dərindən “pərakəndələşməsi” dövrü kimi səciyyəliyə bilər. Müxtəlif sosial zaman moduslarında yaşayan milli varlıqların sivilizasiya müstəvisində “eyniyyətə” gəlməsi / gələcəyi inamı da özünü doğrultmadı. Bu anlamda, “yeni dünya düzəninə” “köhnə düzəndən” daha yaxşı olacağına ümid bəsləmək sadəlövhlik olardı. Yaxud “qonşunu” təqlid etməklə yeni keyfiyyət səviyyəsinə çıxışın mümkünliyünü düşünmək abstrakt nəzəri təxəyyülün sərhədləri çərçivəsində qalmaq deməkdir.

İnkişaf/keyfiyyət yüksəlişi – spesifikasından asılı olmayaraq əksər milli varlıqlar üçün endogen məzmun daşıyır. Xalis “iqtisadi inkişaf” deyilən şey əslində çılpaq abstraktsiyadır, yaxud yoxdur! İnkişaf milli solumun daxili münasibətlər sisteminin (təkcə iqtisadi yox) doğurduğu keyfiyyət yeniləşməsi prosesidir.

Tərəqqi / inkişaf proseslərinin gətirdiyi keyfiyyət yeniləşməsi, yaxud yüksəlişi nəticə etibarilə hər üç sferanı (socio-mədəni, socio-siyasi, socio-iqtisadi) eyni səviyyədə əhatə edir.

Yəni hər üç sferanın izomorfizminə istinad edir. İnkişafı /tərəqqini “tətikləyən” hansı sferadır (mədəniyyətmi, iqtisadiyyatı, siyasətmi?) tipli sualların aktuallaşdırılmasının heç bir praqmatik əhəmiyyəti yoxdur. Bu aspektdən müasir dövrdə açıq-aşkar şəkildə müşahidə edilən meqatrend – hər şeyin və

hamının “iqtisadiləşdirilməsi”, iqtisadi təfəkkürün əsas requlyator kimi dominant mövqeyə keçidi yalnız yanaşmadır, hakimi-mütləq olan meynstrimin, gerçəklikdən uzaqlaşmış nəzəri təxəyyülün özünüqoruma instinktinin hərəkətə keçməsidir. Məsələn burasındadır ki, ortodoksal paradiqmaya istinadla faydanın maksimumunun “axtarışı” və onun əsas hədəf kimi səciyyələndirilməsi... iqtisadi reallığın adekvat monitorinqini aparmaq imkanını bəribaşdan aradan qaldırır. Və yekun olaraq, yalnız yanaşmaların/qiymətləndirmələrin yanlış “məntiqlə” əlaqələndirilmiş şəbəkəsi (struktur / funksional bağlılıq adı altında) qurulur. Yəni problem – haradadır yaxud nədədir? sualına yanlış cavab verilir, yaxud da problemin mövcudluğu inkar edilir.

Məsələn, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı iqtisad elminin reallıqdan uzaqlaşma dərəcəsinin doğurduğu “anlaşılmazlıq” kimi xarakterizə edilə bilər. “İqtisadi nəzəriyyə... iflasa uğramışdır” və bu həqiqət əksəriyyət tərəfindən qəbul edilir. “İqtisad elmi... 50 ildir yanlış müqəddəm şərtlərə istinad edir və nəzəri müddəalar (ələlxüsus, tarazlıqla bağlı) gerçəkliyə uyğun deyildir”.¹

Ümumi iqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsinin “əsirliyində” qalmaq nə iqtisadi inkişaf, nə də, xüsusilə, sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasını formalaşdırmaq mümkün deyildir”.²

Ortodoks paradiqmanın tənqidi kütləvi hal almışdır. Lakin, milli hökumətlərin yeritdiyi iqtisadi siyasət bütünlüklə ortodoks nəzəriyyənin aksiomalarına istinadla formalaşdırılır. Ortodoks paradiqma – iqtisadi prosesdə yalnız maddi axınları görə bilir (o da hissəvi şəkildə). Qeyri-maddi axınlar, prosesi dəyər – konseptlərlə “yükləyənlər”, bir sözlə, prosesdə mənayaradan mexanizm nəzər-diqqətdən kənarda qalır.

¹ T.Barker. Towards New Economic Thinking in Economics | Cambridge. 2013

² В.Полтерович. Модернизация – это творческий процесс. 2010. Сəh. 48

Neoliberalizm, ümumiyyətlə, iqtisadi nəzəriyyənin şərhəmə qabiliyyətinin olmadığını irəli sürür.

Məsələn, F.fon Xayek əmindir ki: “Əgər şüurlu fəaliyyət “izah” edilsə, bu psixologiyanın vəzifəsidir, iqtisadi nəzəriyyənin, linqvistikanın, hüququn yaxud digər ictimai elmlərin deyil”.³

Şübhə yoxdur ki, iqtisadi nəzəriyyənin əsas “vəzifələrindən” biri iqtisadi reallıqda, yaxud reallığın hansısa seqmentində “nə baş verir?” sualı çərçivəsində izah etməkdir. Əks halda, yəni iqtisadi reallığın təsviri → izahı/şərhi → interpretasiyası → anlaşılması yönümlü hərəkət olmasa, iqtisadi nəzəriyyə elmi statusunu itirə bilər. İqtisad elmi-xəyal ürənləri ilə deyil, reallıqla işləyir. Amma reallığın adekvat (olduğu kimi) təsviri/izahına hansı səviyyədə nail ola bilər yaxud bilmir-bu başqa bir problemdir. Bir sözlə, iqtisad elmi “izah”sız keçinə bilməz.

Söz yox ki, hadisə və ya prosesin izahı/şərhi rakursundan psixologiyanın müstəsna rolu danışa bilməz. Lakin bu, heç də o anlama gəlmir ki, izahın yeganə mənbəyi psixologiyadır. F.Xayek neoliberalizmin təməl müddəalarına istinadla birmənalı mövqə sərgiləyir. Neoliberalillərə görə təkə bazar yox, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətdaxili münasibətlər kompleksi spontan qaydaya istinadla fəaliyyət göstərir.

Ortodoks aksiomalar yığınının xilas olmanın yeganə yolu iqtisadi reallığın şərh/interpretasiyasında qeyri-iqtisadi olanları, konkret məna yükünü formalaşdırıcıları, mütləq qaydada nəzər almaq lazımdır. İqtisadi artım inkişaf dəyərlərin realizasiyasının doğurduğuur.

Bu proseslərin gerçəkləşməsi, dayanıqlı hal almasının əsasında dəyərlərin harmoniyası dayanır. Başqa sözlə, iqtisadi inkişaf = dəyərlərin harmoniyası, iqtisadi böhran = dəyərlərin böhranıdır.

³ Ф.Хайек. Индивидуализм и экономический порядок. М:2000

Sosial bütövlüyün, sosio-iqtisadi identikliyin yaradıcı mexanizmi də dəyərlər sistemindən “qidalanır”. Bu mənada mədəniyyət və onun milli çərçivədə lokallaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Mən fikirləşirdim ki, kapitalizmin əsasında insan təbiəti dayanır. Bu belə deyilmiş, əsas olan mədəniyyətdir”.⁴

Fərdin dəyər tutumu, onun biət etdiyi mədəniyyət qaynaqlanır. Və fərdin (oxu: iqtisadi subyektin) funksional fəaliyyət sferasının məna yükü və dəyər sərhədləri məhz milli çərçivədə lokallaşmış mədəniyyətin formalaşdırdığıdır. Ona görə də təəccüblü deyil ki, ifrat fərdiyyətçiliyə istinad edən liberal yanaşma yalnız ABŞ-da özünə yer ala bilmişdir (təbii ki, mütləq anlamda deyil).

“ “Mən” – insan təbiətinin iki hissəsinin birliyi yaxud qarşılıqlı təsiridir: bir tərəfdən, digər insanlarla əməkdaşlığı mümkün edən fundamental impulslar, digər tərəfdən, bizi əhatə edənlərin “dilində” özümüzün özümüzə müraciətindən “oyanan” “Mən”!”⁵

Yəni, “Mən” – individium – sosial bütövün tərkibində bir məna kəsb edir. Sosial bütövün doğurduğu. Bu təsbit iqtisadi sferada da eyni anlam daşıyır. İqtisadi funksionallığın individium üzərində qurulması... sosial bütövlüyü inkar etmir. İndividual iqtisadi davranış fərqli ola bilər/bilir. Amma bu situasiya individiumların eyni sosial bütövə aidliyinin inkarı deyildir.

İqtisadi davranış – əsasən və başlıca olaraq, seçilən/hədəflənən məqsədlə determinə olunan hərəkət tərzidir. Və məqsədlərin dəyişməsi geniş diapazonda – “sağ qalmaq”dan tutmuş bazarda “hakimiyyəti” ələ almağa qədər baş verə bilər.

⁴ А.Гриспен. Эпоха потрясений: проблемы и перспективы мировой финансовой системы. М:2008

⁵ Дж.Г.Мид. Национальное и интернациональное мышление//личность, культура, общество. 2008. Вып.5-6

Hətta bu halda belə seçilən və nail olunan/olunmayan məqsədlər üzərində də sosial “yük” mövcud olur.

İndustrial təsərrüfat tipinin formalaşdığı ilkin dövrlərdə davranış fenomeninə birmənalı yanaşmalar dominant mövqedə olmuşlar.

D. Byukenen iqtisadi davranışın yanlış bir tipi olduğunu qeyd edirdi: “İqtisadçılar əsas diqqəti insan fəaliyyətinin bir xüsusi formasına və bu fəaliyyətin nəticəsində yaranan institusional quruluşun müxtəlif növlərinə yönəltməlidir”.⁶

Paradoks ondadır ki, iqtisadi reallığın kardinal şəkildə dəyişməsinə, əvvəlki dövrlərdən əsaslı surətdə fərqlənən “yeni reallığın” qərarlaşmasına baxmayaraq, bir sıra ölkələrin (əsasən, “hibrid” cəmiyyət tipində yaşayan) sərgilədiyi iqtisadi siyasətin istinad etdiyi nəzəri müddəalar sırasında davranışın “bir tip-liliyi” bu gün də yer almaqdadır.

İqtisad elmində nəzəri baxışların müxtəlifliyi “yeni reallıqlara” adekvat/paralel formada daha da “müxtəlifləşməkdədirlər”. Vahidləşməyə imkan verməyən problemlər (elmin nəzəri-metodoloji bazasının tarix-təkamül prosesində formalaşan) mövcuddur:

Apriorizm: aprior biliklər sistemi;

Reduksionizm: reduksiya problemi;

Rasionalizm → empirizm antinomiyası.

Beləliklə, görünən və anlaşılan budur ki, “nəzəri” reallıqla gerçək reallıq arasında klassik siyasi iqtisadın formalaşdığı dövrdən mövcud olan qırılma xətlərinin kütləviləşməsi prosesi intensiv şəkildə davam etməkdədir.

İqtisadi fəaliyyət sferasında “indi” mütləq müstəqilliyə malik zaman modusu kimi qəbul edilir. İqtisadi reallığın adekvat dərkinin problematikliyi inkişafın “birözlülü” məntiqə qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır: “bu gün” funksional

⁶ J.Buchanan. What should Economists Do? | Southern Economic Journal. 1964; Vol.30. səh.213

fəaliyyətdə faydanın (oxu: gəlirin, mənfəətin və s.) maksimumuna nail olmaq – arzu edilən yüksək keyfiyyət səviyyəli “gələcəyin” spontan qaydada gələcəyinin təminatı üçün kifayətdir.

Təqdim edilən monoqrafiya sadalanan problemlər və fəsadlı situasiyaların adekvat idrakı prosesinin mahiyyət çalarlarına yeni konseptual yanaşma tərzini özündə ehtiva edir.

Ümid edirik ki, ölkədə ilk dəfə olaraq dərc edilən monoqrafiya milli iqtisadi sistemin effektiv fəaliyyəti rakursundan əhəmiyyətli olacaqdır.

Ə.İ. Bayramov
i.e.d., professor.

I BÖLMƏ

İQTİSADI GERÇƏKLIYIN QLOBAL MƏNZƏRƏSİ

*Müxtəliflik – dünyanın
gerçək mahiyyəti və
mövcudluq şərtidir.*

Müəlliflər

I FƏSİL.

QLOBAL BƏRABƏRSİZLİYİN SİVİLİZASIYA FƏRQLİLİYİ

1.1.1. Problemin qoyuluşu

Bəşəriyyətin tarixi – təkamül prosesi elə bir zaman sürəcindən keçir ki, artıq yaxınlaşan fəlakətin “addım səsləri” eşidilməkdədir. Qlobal iqlim dəyişikliyi, ekoloji situasiyanın artan templərlə pisləşməsi, XXI əsrdə insanlığın üz qarası olan aclığın miqyasının genişlənməsi (Bəşəriyyətin $\frac{1}{3}$ – i acdır), ölkələr – daha dəqiq ifadə – millətlər arasında normal insani yaşayış aspektindən kəskin fərqlərin mövcudluğu, virus pandemiyaları və s. qlobal fəlakətin uzaqda deyil, yanbaşımızda olduğunu əyani şəkildə ortalığa qoymaqladır...

Artıq dünya heç 2 il əvvəlki dünya da deyildir. II Dünya müharibəsindən sonra formalaşmış dünya düzəni yararsız hala gəlmiş, onun bu günümüzə qədər gəlib çatmış “qırıntıları” da heç bir pragmatik əhəmiyyət kəsb etmirlər. Ölkələrarası qarşılıqlı münasibətlərin təməlində yalnız bir amil dayanır: güc və onun geosiyasi proyeksiyası! Milli suverenliyə, dövlət müstəqilliyinə və sərhədlərin toxunulmazlığına qarşılıqlı hörmət prinsipi artıq anaxronizmdir. Bu günlərdə (19 aprel 2021-ci il) səslənən bir bəyanat qeyd edilənlər kontekstində əyani fakt kimi qəbul oluna bilər: Avropa ittifaqının lider ölkəsi olan Almaniyanın kansleri A.Merkel “ümumiyyətlə, ərəzi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq lazımdır” demişdir. 1994-cü ildən və sonuncu (hələlik) Qarabağ müharibəsindən 6 ay sonra beynəlxalq hüququn əsas prinsipi Avropa ölkəsinin rəhbəri tərəfindən səsləndirilir. Ona görə yox ki, bu prinsip beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş və dünya düzəninə əsas fundamenti rolunu oynamışdır. Qətiyyə! Bu mövqə sərgilənməsi

Azərbaycanın möhtəşəm qələbəsindən sonra formalaşmış regional gerçəkliyin diqtəsi ilə determinə olunur.

Digər tərəfdən, Fransa və fransız çoxluğu olan ölkələr (Kanada, Hollandiya, Belçika və s.) Azərbaycanın müharibə yolu ilə işğaldan azad etdiyi torpaqları yenidən işğalçıya geri qaytarmağı tələb edirlər: Lüksemburq??! – hətta Azərbaycanı təhdid edir. Bu qəbildən olan faktların siyahısını xeyli uzatmaq da olar. Amma, təkcə bir ölkəyə yönəlik (həm də, davranışında haqlı olan ölkə) münasibət - qlobal ümumiliyin, dünya düzəninə yoxluğunu ortalığa qoymaqdadır...

Analoji situasiya geoiqtisadi məkanda da formalaşmışdır. Qlobal iqtisadi düzən və inkişaf vektorunun seçilməsində istinad edilən dəyər – konseptlər, heç şübhəsiz, dünyanın iqtisadi güc mərkəzlərinin mənafeyinə xidmət edir.

Beləliklə, çağdaş durumun fəlakət yönümlülüyünü şərtləndirən əsas iki problem mövcuddur:

- Qlobal problemlər: ictimai həyatın bütün spektrini (sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni-ideoloji, ekoloji və s.) əhatə edən, insan varlığının mövcudluq şərtləri və inkişaf potensialını böyük təhlükələrlə üz-üzə qoyan və tənzimlənmə imkanlarının məhdud xarakter daşdığı ümumbəşəri problemlər kompleksi;

- Dünyanın geoiqtisadi güc mərkəzləri tərəfindən milli dövlətçiliyi və ümumiyyətlə, milli varlığı təhdid edən nəzəri-praktiki baxışların qloballaşdırılması;

Yəni, ümumbəşəri “vahidliyin” real gerçəkliklə heç bir əlaqəsinin olmadığını, tam əksinə olan-nəinki siyasi-sivil, həmçinin iqtisadi müstəvidə dünyanın makroregionlar bölümündə parçalandığını və qlobal iqtisadi arxitekturanın yeni dizaynının qərarlaşması prosesini müşahidə etməkdəyik.

Bu aspektdən apardığımız araşdırmanın məqsədi sadalanan problemlərin konseptual şərhə və həlli yollarını axtarmaq deyil, qlobal iqtisadiyyatın “parçalanmış bölmələri”nin inkişaf prizmasından empirik “sərhədlərinin” aşkarlanmasıdır. Eyni zamanda, “parçalanmış” bölmələri/makroregionlar sivilizasiya

prizmasından müxtəlif “dünya”lar kimi səciyyələndirmişik: cəmiyyətin birgə yaşayış qaydaları, həyat tərz, sosial-siyasi və mənəvi-ideoloji dəyərləri, cəmiyyətin və təsərrüfatın tipi və s. və i.a. parametrlər üzrə 4 müxtəlif “dünya”nı fərqləndiririk: qərb, şərq, islam və postsovet avrasiyası (rus) “dünyaları”!

1.1.2. Müxtəlif “dünya”lar arasındakı fərqliliyin ümumi konturları.

Müxtəlif “dünyaların” empirik-faktoloji müstəvidə müqayisəsinə, ilkin olaraq, mövcud sivilizasiyalar prizmasından yanaşmanı da daxil etməyi məqsədəuyğun hesab etdik. Məhz bu anlamda, xüsusi önəm verilən əsas göstəricinin (iqtisadi artım) dinamikası üzrə fərqliliyin empirik qiymətləndirilməsindən başladıq. Məlumdur ki, 2008-ci il böhranın “uzantıları” sözün müəyyən mənasında 2013-cü ildə aradan qalxmışdır. Buna görə də, ənənəvi qaydada artım dinamikasının bazası kimi 2013-cü il götürülmüşdür. Digər tərəfdən, koronavirus pandemiyasının sözügedən dinamikaya mənfi təsirinin sərhədlərini aşkarlama məqsədi ilə müqayisə həm 2020-2013, həm də 2019-2020-ci illəri əhatə etmişdir. Eyni zamanda, qeyd edək ki, cədvəldə verilmiş göstəricilər nominal dəyəri ifadə edir.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, həm ÜDM-nin həcmi, həm də onun adambaşına düşən hissəsi üzrə dünya ölkələri arasında kəskin “uçurum” mövcuddur.

191 ölkə üzrə aparılan müqayisədə ən azı 40 ölkədə situasiyanın ifrat dərəcədə ağır olduğu görünür. Adambaşına 1000 dollara qədər ÜDM düşən ölkələrin sayı 29, 1000–1500 arası isə 38-dir. Dünyanın ən yoxsul ölkələri, əsasən, Asiya, Afrika və latın Amerikasında cəmləşmişdir.

Məsələn, adambaşına ÜDM Somalidə 127 dol., Burundidə 261 dol. Sudan da 442 dol. və s. təşkil edir. Bu sırada Qırğızstan (1148 dol.) və Tacikistan da (834 dol.) yer alırlar.

Göründüyü kimi, ÜDM-nin dəyərcə həcmi baxımından ölkələrarası fərqliliklər çox dərinidir. 2020-ci ilin məlumatları göstərir ki, Qlobal Məcmu Məhsulun (QMM) 64,8%-i 10 ölkənin payına düşür. Bu ölkələrin 4-ü şərq, 6-ı isə qərb ölkələridir. ÜDM-si 1 trln. dol. çox olan ölkələrin sayı isə 16-dır. (QMM-da xüsusi çəkisi – 73,0%). Bu ölkələrin də 4 -ü şərq, 1-i (Rusiya) provaslav/slavyan, 1-i müsəlman (İndoneziya), 2-i Latın Amerikasına və 8-i isə “Qərb” dünyasına aiddir.

Türk dövlətlərinin birlikdə ÜDM-si dəyərcə həcmi 971,7 mlrd. dol. təşkil edir. Bu göstərici QMM-un 1,2 %, Çinin analoji göstəricisinin 6,3%-i, ABŞ–4,6%-i və Rusiyanın ÜDM-nun 66,3% -i civarındadır.

Koronavirus pandemiyasının ən çox zərər verdiyi ölkələr sırasına Latın Amerikasına başçılıq edir. “Şərq” dünyası Sinqapur və Hindistan xaric, elə bir əsaslı təsirə məruz qalmamış, hətta Çində (3,4%), Tayvanda (4,1%) və Vyetnamda (3,3%) iqtisadi artım baş vermişdir. Son 7 illik inkişaf dinamikasında da “Şərq” dünyası liderlik etmişdir. Provaslav ölkələri arasında həm pandemiyanın təsiri, həm də 7 illik dinamika da ən çox itkiyə Rusiya məruz qalmışdır: ikinci yerdə Belarus, üçüncü yerdə isə Ukrayna gəlir. Avropa pravoslavları arasında isə yalnız Yunanıstan əhəmiyyətli itkilərlə qarşılaşmışdır.

“İslam” dünyasında 4 ölkə – başda İraq və Qətər olmaqla, əhəmiyyətli tənəzzülə uğramışlar.

Eyni zamanda, “İslam” dünyasının türk ölkələri qrupu da sözügedən dövr ərzində əhəmiyyətli itkilərlə üzləşmişlər. Yalnız Türkmənistanda mötədil artım müşahidə edilmişdir. Koronavirus pandemiyası bu ölkə qrupu üçün də böyük problemlər yaratmışdır. 7 illik dinamikadan göründüyü kimi, ən çox azalma (türk ölkələri arasında) Azərbaycanda baş vermişdir. Bunun əsas səbəbi 2014-2017-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında baş verən ressesiyadır:

Cədvəl 1.1.1.

Ölkə qrupları üzrə iqtisadi artımın dinamikası (2013-2020) (%)

Ölkələr	R E Y T İ N Q	ÜDM (mlrd.dol.)			Ölkələr	R E Y T İ N Q	ÜDM (mlrd.dol.)		
		2020-ci il	2020-ci il				2020-ci il	2020-ci il	
			2013-ə nisb.(%)	2019-a nisb.(%)				2013-ə nisb.(%)	2019-a nisb.(%)
I. Qərb ölkələri:					II. Şərq ölkələri				
1. ABŞ	1	20807,2	+19,8	-9,7	1. Çin	2	15222,1	+58,3	+3,4
2. Almaniya	4	3780,5	+1.3	-2,3	2. Yaponiya	3	4910,5	-4,0	-2,0
3. Böyük Britaniya	5	2638,3	-3,8	-2,3	3. Hindistan	6	2592,5	+38,8	-9,5
4. Fransa	7	2551,4	-10,8	-7,5	4. C.Koreya	10	1586,7	+15,4	-6,3
5. İtaliya	8	1848,2	-14,3	-8,0	5.Tayvan	21	635,5	+24,0	+4,1
6. Kanada	9	1600,2	-11,2	-5,9	6.Tayland	25	509,2	+21,2	-6,3

Cədvəl 1.1.1.-in ardı.									
7. İspaniya	14	1247,4	-8,2	-10,8	7. Filippin	32	367,3	+29,7	-2,4
8. Niderland	17	886,3	+1,1	-2,3	8. Honkonq	36	341,3	+24,0	-6,6
9. İsveçrə	18	707,8	+2,7	+0,4	9. Vyetnam	37	340,6	+60,3	+3,3
10. İsveç	24	529,0	-9,8	-0,2	10. Sinqapur	39	337,4	+9,7	-9,5
III. Latin Amerikası ölkələri					IV. Provaslav ölkələr				
1. Braziliya	12	1363,7	-45,0	-25,7	1. Rusiya	11	1464,0	-36,0	-17,7
2. Argentina	31	382,7	-37,5	-14,0	2. Polşa	23	580,8	+10,6	-2,1
3. Çili	46	245,4	-12,0	-13,2	3. Çexiya	47	241,9	+14,2	-3,6
4. Peru	49	195,7	-3,5	-15,3	4. Yunanistan	50	194,3	-19,9	-7,2
5. Ekvador	64	93,0	+2,2	-3,1	5. Slovakiya	60	101,8	+3,0	-3,9
6. Uruqvay	82	54,1	-5,3	-3,6	6. Ukrayna	57	142,2	-20,1	-7,9
7. Venesuela	85	48,5	-81,4	-23,9	7. Bolqariya	70	67,9	+21,8	0
8. Boliviya	92	38,9	+26,6	-7,4	8. Belarus	79	57,7	-24,0	9,6
9. Paraqvay	94	35,6	-7,9	-5,5	9. Serbiya	83	52,0	+8,3	+1,9
10. Nikaraqua	133	11,9	+10,0	-4,8	10. Sloveniya	84	51,8	+6,2	-3,8

Cədvəl 1.1.1.-in ardı.

V. İslam ölkələri					O cümlədən: VI. Türk ölkələri				
1. İndoneziya	15	1088,7	+11,1	-9,1	1. Türkiyə	20	649,4	-31,6	-14,5
2. S.Ərəbistan	19	680,9	-8,2	-14,0	2. Qazaxıstan	53	165,7	-31,1	-8,9
3. İran	22	610,6	+54,0	+4,6	3. Özbəkistan	77	59,7	-13,5	+3,1
4. Nigeriya	27	442,9	-14,1	-1,4	4. Türkmənistan	86	47,9	+23,1	+6,2
5. Misir	34	361,8	+25,3	+19,5	5. Azərbaycan	89	41,6	-43,9	-13,4
6. BƏƏ	35	353,9	-9,5	-16,2	6. Qırğızıstan	146	7,4	+1,3	-12,0
7. Malaziya	40	336,3	+2,7	-7,7					
8. Banqladeş	41	317,7	+2,1 dəfə	+4,9					
9. İraq	52	178,1	-24,0	-22,7					
10. Qətər	55	147,7	-25,8	-16,0					

Dünya neft bazarındakı kəskin konyuktur dəyişikliklər, neftin satış qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsi və bu prizmadan milli pul vahidinin – manatın kəskin devalvasiyası cədvəldə qeyd olunan azalmanın başlıca səbəbləri sırasındadır. Müqayisə üçün deyək ki, karbohidrogen resurslarının aparıcı mövqedə olduğu əksər ölkələrdə (Rusiya–36%; Qazaxıstan–31,1%) eyni situasiya müşahidə edilmişdir. Türkmənistandakı fərqli durum onunla izah edilə bilər ki, bu ölkə əvvəla, təbii qaz ixrac edir və bu dövrdə hər hansı bir konyunktur dəyişiklik (təbii qaz üzrə) baş verməmişdir; ikincisi, ixracın 90%-i bir ölkəyə (Çinə) yönəlmiş və kifayət qədər ucuz qiymətə (hardasa 2 dəfə ucuz) həyata keçirilir. Yəni təbii qazın qiymətində əsaslı dəyişiklik baş versəydi belə Türkmənistanın tədiyyə balansında hər hansı bir problem yaratmayacaqdı.

Cədvəldən göründüyü kimi Qərbi dünyasının son 7 illik inkişaf dinamikası, əsasən, tənəzzül yönümlüdür. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Qərbi dünya iqtisadi artımın fiziki sərhədlərinə çatmış, sözün geniş mənasında “dalan” situasiya yaranmışdır.

Bu dövr ərzində yalnız ABŞ artım aspektindən dayanıqlılıq nümayiş etdirmişdir. Fransa, İtaliya və Kanada ÜDM-nin əhəmiyyətli həcmdə azalması ilə qarşılaşmışdır. Koronavirus pandemiyasının təsiri də kifayət qədər güclü olmuşdur: ABŞ-9,7%, İspaniya 10,8%, İtaliya 8% və s. azalma müşahidə edilmişdir.

Yalnız İsveçrə tənəzzüllə qarşılaşmamışdır. Amma artım səviyyəsi o dərəcədə cüzdür ki, onun inkişafyönümlülüüyü aspektində interpretasiyası yalnızlıq olardı.

Sonrakı analitik məlumatlarda da görünəcəyi kimi, Qərbi “dünyası”– kollektiv Qərbi dünya iqtisadiyyatının əsas iqtisadi güc mərkəzi kimi qalmaqdadır. Lakin qeyd etdiyimiz “dalan” sindromu global liderliyin qorunub saxlanması üçün kardinal dəyişikliklərə baş vurmağı tələb edir.

Cədvəl 1.1.2.

Sivilizasiyaların (S.Xanqintonun təsnifatında) Qlobal Məcmu Məhsulda xüsusi çəkisinin dinamikası (%)

Sivilizasiyalar	1950	1980	2000	2005	2009	2020	2020-ci il	
							1950-ci ilə nis.(+,-)	2000-ci ilə nis.(+,-)
1. Qərb	64,1	48,6	46,3	49,5	46,2	43,6	-20,5	-2,7
2. Provaslav	16,0	16,4	1,4	2,7	3,4	2,7	-13,3	-2,2
3. Çin	3,3	6,4	4,9	6,1	8,5	21,0	+17,7	+16,1
4. İslam	2,9	6,3	2,5	4,7	5,9	7,2	+4,3	+4,7
5. İndus	3,8	2,7	1,1	1,4	1,8	2,8	-1,0	+1,7
6. Yapon	3,1	8,5	11,1	7,9	7,2	5,6	+2,5	-5,5
7. Latin Amerikası	5,6	7,7	3,0	3,3	4,4	3,2	-2,4	+0,2
8. Buddist	0,1	0,2	0,8	0,8	1,0	1,5	+1,4	+0,7

Qeyd: Cədvəldəki məlumatlar 2000-ci ilə qədər BVF, sonrakı dövr müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Eyni situasiya QMM-də (qlobal məcmu məhsul) ayrı-ayrı sivilizasiyaların xüsusi çəkirlərinə münasibətdə də fərqlilik müşahidə edilməkdədir.

Cədvəldəki dinamiklik sıradan göründüyü kimi mövcud sivilizasiyaların qlobal iqtisadi artımda rolu və yeri kəskin dərəcədə fərqlidir. Son 70 il (1950-2020) ərzində Qərb sivilizasiyasının mütləq üstünlüyü əhəmiyyətli dərəcədə (-20%) azalsa da, Qlobal Məcmu Məhsulun hələ də 43,6%-nə sahibdir. Bu da bir mənalı olaraq Qərb sivilizasiyasının müasir dünya düzənini yaxud qlobal “oyun qayda”-larını formalaşdıran əsas güc

mərkəzi kimi qaldığını ortalığa qoyur. “Şərq”lə bağlı situasiya isə rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, araşdırılan dövr ərzində QMM-də Çinin (sivilizasiya olaraq) xüsusi çəkisi 17,7% yüksələrək 21,0 %-ə çatmış və Çin sivilizasiyası (bura Honkonq, Sinqapur və digər çinlilərin çoxluq təşkil etdikləri ölkələr daxildir) Qərbdən sonra global iqtisadi sistemin ikinci güc mərkəzinə çevrilmişdir. Amma Hindistan və Yaponiyaya münasibətdə də analoji situasiya müşahidə edilməkdədir. İslam sivilizasiyasının dünya çarpında rolu (iqtisadi prizmadan) da yüksəlmə təmayüllü olmuşdur: 1950-ci ildə 2,9% –2020-ci ildə 7,2% – yəni, 4,3% artım baş vermişdir ki, bunun da əsas qaynağı 1960-cı illərdə Ərəbistan yarımadası və Şimali Afrikada yerləşən müsəlman ölkələrin karbohidrogen resurslarının ixracatı sferasında ön plana çıxmaları olmuşdur. İki sivilizasiyada: Provaslav və Latin Amerikasında müvafiq olaraq 13,3% və 2,4% azalma baş vermişdir.

1.1.3. Resurs və enerji daşıyıcıları ilə təminat

Məlumatlardan görünüydü kimi inkişaf potensialının əsas qaynaqları sırasında yer alan mineral resurslar və enerji daşıyıcıları ilə təminat nöqtəyi-nəzərindən (məcmuluq prizmasından) Qərb dünyası öndədir. Bu aspektdən “Şərq” ölkələrində də vəziyyət yüksək səviyyədə qiymətləndirilə bilər. Digər iki qruplaşmada da təminatın səviyyəsi normal hesab edilə bilər. Təbii resursların məcmu dəyərində görə birinci yeri Rusiya tutur (75 trln. dol.)

İkinci yerdə gələn ABŞ-da analoji göstərici 45,3 trln. dol. təşkil edir.

Amma ayrı-ayrı ölkələrə münasibətdə resurs və enerji daşıyıcıları ilə təminatın səviyyəsi kəskin surətdə fərqlənir.

Resurlarla təminat səviyyəsi

Resurlar	Dünya üzrə		“Qərbi” dünyası			“Şərqi” dünyası			“İslam” dünyası			“Rus” dünyası			Dünya üzrə ilk yeri tutan ölkə
	Həcmi	%	Həcmi	%	REYTINGİ	Həcmi	%	REYTINGİ	Həcmi	%	REYTINGİ	Həcmi	%	REYTINGİ	
I. Enerji daşıyıcıları															
1. Neft (mlrd.bar)	1647,8	100	258	15,6	2	36	2,2	4	1087,5	66%	1	80	4,8	3	Venesuela
2. Təbii qaz trl. M ³	144,0	100	10,7	8,7	3	5,5	3,2	4	53,6	38,9	2	62,4	39,2	1	Rusiya
3. Kömür (mlrd.t)	1069,6	100	444,8	41,6		251,60	23,5	1	81,4	7,6		196,4	18,4	-	ABŞ
II. Mineral resurslar															
1. Dəmir filizi (min.t.)	1339,7	100	68,4	5,1	3	1017,0	75,9	1	4,1	3,1	4	72,3	5,4	2	Çin

2. Mis filizi min.t.	20845	100	16816	80,7	1	1800	8,6	2	1480	7,1	3	663,0	2,2	4	Çili
3. Nikel (min.t.)	2700,0	100	950	35,2	1	530	19,6	3	800	29,0	2	270	10,0	4	İndoneziya
4. Litium (min.t.)	2579,0	100	2253,5	87,3	1	7,1	0,3	2	X	X	X	X	X	X	Avstraliya
5. Xrom min.t.	40789	100	X	X	X	3,8	9,4	2	14598,9	35,6	1	510,0	1,2	3	Cənubi Afrika
6. Kobalt (min.t.)	167,8	100	12,8	7,6	2	17,6	10,5	1	1,8	1,1	4	5,3	3,2	3	Konqo
7. Uran (min.t.)	5570,5	100	2379,9	42,7	1	X	X	X	1024,9	18,4	2	599,7	10,7	3	Avstraliya
8. Gümüş (min.t.)	25100	100	9400	37,5	1	3,8	15,1	2	1,4	5,2	3	1,3	5,1	4	Meksika
9. Qızıl (min.t.)	3345,4	100	826,0	24,7	1	401,1	12,0	2	190,2	5,7	4	279,9	8,3	3	Çin
10. Platin (troyunsiyası)	6113586	100	504349	8,2	2	80450	1,3	4	161,0	2,6	3	649444	10,6	1	Cənubi Afrika

Cədvəl 1.1.4

Enerji təminatı və sənaye istehsalının 3 sahəsi üzrə müqayisə

Göstəricilər	Dünya üzrə		“Qərbi” dünyası		“Şərqi” dünyası		“İslam” dünyası		“Rus” dünyası		Dünya üzrə ilk yeri tutan ölkə
	Həcmi	%	Həcmi	%	Həcmi	%	Həcmi	%	Həcmi	%	
1. Enerji istehsalı (trln.kv/s) o cümlədən:	25,8	100	12,9	50,1	10,5	41,0	1,26	4,8	1,1	4,2	Çin
Atom enerjisi (mlrd.kv)	265,0	100	172,4	65,0	53,1	20,0	X	X	24,5	9,2	ABŞ
b) Günəş enerjisi (mln.kv)	566,6	100	226,9	40,0	290,4	51,2	8,0	1,4	X	X	ÇİN
c) Külək enerjisi (mln.kv.)	1269,9	100	673,3	53,0	426,3	33,6	19,8	1,5	X	X	ÇİN
2. Polad istehsalı (mln.t.)	161,4	100	14,0	8,7	119,1	73,4	7,2	4,5	6,0	3,7	ÇİN
3. Sement istehsalı (mlrd.ton)	4400	100	117,0	2,6	3177,9	72,2	416,3	9,4	65	1,5	ÇİN
4. Avtomobil istehsalı (mln.ədəd)	92,9	100	28,5	30,7	46,6	50,2	3,4	3,7	1,8	1,9	ÇİN

Mineral xammal və enerjidaşıyıcılarının dünya üzrə bölgüsü son dərəcədə qeyri-bərabər səciyyə daşıyır. Məsələn dünya üzrə neftin 85%-i cəmi 14 ölkədə, (dünya ehtiyatlarının 1%-dən çox hissəsinə sahib olan ölkələr), təbii qazın 67 %-i 6 ölkədə, kömürün 78%, uranın 80%, dəmirin 69%, misin 63%-i (hər biri üzrə) 7 ölkədə cəmlənmişdir və s.

Ümumiyyətlə, son 50 ildə mineral resursların hasilatı 3 dəfə (27 mlrd. ton → 92 mlrd. ton) artmışdır. Bu dövr ərzində dünya əhalisinin sayı 2 dəfə, QMM (Qlobal Məcmu Məhsul) 4 dəfə yüksəlmişdir. Enerji daşıyıcılarının hasilatı isə 2,5 dəfə çoxalmışdır.

1.1.4 sayılı cədvəldə verilmiş məlumatlardan göründüyü kimi, enerji istehsalı və sənayenin üç mühüm sahəsi üzrə formalaşmış situasiya “Şərq” dünyasının intensiv şəkildə irəliləyişdə olduğunu nümayiş etdirir. Və əksər göstəricilər üzrə dünya miqyasında birinci yeri (atom enerjisi istehsalı istisna olmaqla) Çin tutur. “İslam” və “Rus” dünyalarının qeyd edilən sferada yeri və rolu kifayətcədər aşağı səviyyədədir.

1.1.4. Ərzaqla təchizat potensialı üzrə fərqlilik

Aqrar məhsullarla təchizat sferasında da analoji nisbətlər formalaşmışdır.

Məlumatlardan göründüyü kimi əsas qida məhsullarının bir çoxu üzrə “Qərb” dünyası öndədir. Belə ki, dünya taxıl istehsalının 56,1%–i, qarğıdalının 68,5%, şəkərin 61,4%, ət istehsalının (mal əti) 63,3%-i və s. kollektiv Qərbə məxsusdur.

İkinci yerdə “Şərq” dünyası gəlir: bu ölkələr yalnız iki sferada–düyü istehsalı (68,7%) və balıq ovunda (52,3%) qərb ölkələrini üstələyirlər. Üçüncü yeri “İslam” dünyası tutur. Amma məhsuldarlıq aspektindən yanaşdıqda “Rus” dünyası daha üstün mövqedədir.

Bu günə formalaşmış situasiya xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edən ərzaq resursları ilə təchizat sferasında həm istehsal

həcmi, həm də potensial imkanlar nöqteyi-nəzərindən “Qərb” dünyasının (cəmi 32 ölkə) mütləq üstün mövqedə olduğunu ortalığa qoyur.

Bu aspektdən global səviyyədə formalaşmış birtərəfli asılılıq həm aqrar sferada, eləcə də aqro-sənaye komplekslərində həyata keçirilən funksional fəaliyyətin texnoloji təminatı prizmasından da gerçək məzmun daşımaqdadır.

Digər “dünyalar” (“Şərq” dünyası qismən) məhsuldarlıq probleminin həlli yönümündə hissediləcək irəliləyişlərə (hələ ki) nail ola bilməmişlər.

Ümumiyyətlə, inkişaf və həyat standartları üzrə fərqliliklər əksər göstəriciləri əhatə etməkdədir.⁷ Məsələn adam-başına ərzaq məhsulları istehsalı (əmək məhsuldarlığı-dollarla): İslandiya 30,6 min dol.; Yaponiya 26,0 min dol., ümumiyyətlə, kollektiv Qərbdə ən aşağı göstərici Böyük Britaniyadadır –14,8 min dol.; Latın Amerikasında: Braziliya 2,1 min dol.; Argentina–5,3 min dol. və s. “Şərq”in ən böyük iki ölkəsində: Çin–315 dol.; Hindistan–246 dol. Postsovet avrasiyası ölkələri: Ukrayna 1,1 min dol.; Belarusiya 2,6 min dol., Azərbaycan 689 dol.; Təbii ki, ən aşağı səviyyə dünyanın ən yoxsul ölkələrinin payına düşür: Burundi–37 dol., Konqo–63 dol., Burkina- Faso–79 dol. və s. Ən yüksək (İslandiya) və ən aşağı (Burundi) göstərici arasında 1:830-a nisbəti qərarlaşıbdır.

Göründüyü kimi məhsuldarlıq nöqteyi-nəzərindən ifrat polyarlıq formalaşmışdır. “Qərb” dünyası aqrar sferada “yaşıl inqilab”ı keçən əsrdə həyata keçirmiş və buna görə də xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edən sferada mütləq üstünlük əldə etmişdir. Dünyanın yerdə qalan regionlarında qeyd edilən yeniləşmə/yenidənqurma prosesi çox ləng və ətalətli səciyyə daşıyır.

⁷ Васильева, Н. Конкурентная среда мирового продовольственного рынка как фактор развития предприятий пищевой промышленности России.

Cədvəl 1.1.5.

Aqrar məhsullar istehsalının “dünyalar” üzrə bölgüsü

Kənd təsərrüfatı məhsulları	Dünya üzrə		“Qərb” dünyası		“Şərq” dünyası		“İslam” dünyası		“Rus” dünyası	
	Həcmi	Xüsusi çəkisi (%)	Həcmi	Xüsusi çəkisi (%)	Həcmi	Xüsusi çəkisi (%)	Həcmi	Xüsusi çəkisi (%)	Həcmi	Xüsusi çəkisi (%)
1. Taxıl (mlrd.ton)	2,7	100	1,5	56,1	854,8	31,6	163,2	6,0	186,3	6,9
2. Düyü (mln.ton)	495,6	100	53,0	10,7	340,6	68,7	102,0	20,5	X	X
3. Qarğıdalı (mln.ton)	1236	100	846,6	68,5	266,3	21,5	68,5	5,7	43,5	3,6
4. Şəkər (mln.ton)	133,4	100	819	61,4	47,4	35,5	4,2	3,1	X	X
5. Ət (məl əti) (mln.ton)	342,4	100	216,7	63,3	108,3	31,6	7,4	2,1	10,6	3,1
6. Balıq ovu (mln.ton)	212,2	100	61,4	29,0	111,1	52,3	34,3	16,1	5,3	2,5
7. Süd (mln.ton)	858,1	100	242,8	28,3	235,5	27,4	82,8	9,6	41,0	4,7
8. Quş (toyuq) (mlrd.baş)	26,3	100	9,7	37,0	8,3	31,5	7,7	29,3	497,3	1,8
9. Donuz (mln.baş)	851,6	100	425,8	50,0	372	43,0	30,5	3,6	23,7	2,7

1.1.5. Xarici ticarət və turizm üzrə fərqliliyin struktur təsviri

Müqayisəli təhlil bu sferada “Şərq” dünyasının inamla irəlilədiyini və yüksək texnologiya ixracında önə çıxdığını ortalığa qoyur. Bu qəbildən olan məmulatların ixracının ölkənin ümumi ixracında xüsusi çəkisi Cənubi Koreyada 32,4%, Çində 30,8%, ABŞ-da 18,9% təşkil edir. Turizm gəlirləri aspektindən isə “Qərb” mütləq üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır.

İfrat təmərküzləşmə qida məhsullarının ixracatı sferasında da müşahidə edilir. 8 Qərb və 2 Şərq ölkəsi (Çin, Yaponiya) dünya üzrə qida məhsulları ixracatının 47,2%-nə sahibdir.

Eyni situasiya xidmət ixracatı sferasında da qərarlaşmışdır. Belə ki, dünya üzrə xidmət ixracının $\frac{2}{3}$ -i, idxalının isə 50%-i cəmi 8 ölkənin payına düşür. ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və Almanıyanın birlikdə xüsusi çəkisi 44%-dir. Son dövrlərdə “Şərq” və Latın Amerikasına ölkələri bu sferaya nüfuz etməyə başlayıblar: Cənubi Koreya–mühəndis–konsltinq, Sinqapur, Honkonq-maliyyə, Meksika-turizm xidmətləri;

İnformasiya-telekommunikasiya xidmətlərinin sürətli artımı müşahidə edilir. Belə ki, bu xidmətlərin ixrac həcmi 2006-cı ilə nisbətən 2018-ci ildə 6,7 dəfə artaraq 1 trln. dolları keçmişdir. Bu sferada ön sıranı ABŞ başda olmaqla “Qərb” dünyası tutur. Lakin proses üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, “Şərq” ölkələri üzrə artımın intensivliyi getdikcə yüksəlməkdədir. Hal-hazırda (ixracat sferasında) birinci beşliyə, qərblə yanaşı iki şərq ölkəsi – Hindistan və Çin də daxildir.

Cədvəl 1.1.6.

“Dünya”lar üzrə xarici ticarət və turizmin səviyyə müxtəlifliyi

“Dünya”lar	İxrac					İdxal				Turzim gəlirləri			NİOKR-a çəkilən xərclər ÜDM-da	
	Cəmi (mlrd. dol.)	Rey- tinq	Yüksək texno- loji məhsul mlrd.d.	Reyting	Ümumi ixracda (%-lə)	Cəmi (mlrd. dol.)	Reyting	Ərzağın idxalat- da (%) payı	Reyting	Cəmi (mlrd. dol.)	Rey- tinq	Ümumi ixracda	%-lə	Rey- tinq
I. Qərbi dünya														
1. ABŞ	2,5 ⁸	2	156,0	4	18,9	3,1 ¹	1	6,2	115	233, 4	1	9,2	2,8	8
2. Almaniya	1,8 ¹	3	208,6	3	16,4	1,5 ¹	3	7,8	101	58,0	4	3,2	3,1	6
3. Fransa	891,2	6	120,8	7	27,0	919,6	5	9,3	89	71,0	2	8,0	2,2	11
4. Böyük Britaniya	894,2	5	78,1	12	23,5	924,8	4	9,2	93	X	X	X	1,7	18

⁸ Trln.dol.

II. Şərq dünyası														
1. Çin	2,6 ¹	1	715,8	1	30,8	2,4 ¹	2	6,6	111	X	X	X	2,2	12
2. Yaponiya	904,8	4	104,0	8	17	900,3	6	9,8	87	49,2	6	5,4	3,3	4
3. Hindistan	546	13	23,6	22	10,3	619,4	9	4,0	125	31,6	12	5,8	0,6	38
4. Cənubi Koreya	669,5	8	153,6	5	32,4	615,7	10	6,2	116	26,2	13	3,9	4,8	2
III. İslam dünyası														
1. İran	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
2. Türkiyə	246,9	28	4,3 ¹	38	3,0	226,5	27	6,8	110	42,3	8	17,2	X	X
3. Səudiyyə Ərəbistanı	285,7	23	27,5	62	0,6	209,9	28	13,7	45	19,8	20	6,9	X	X
4. Misir	53,5	52	323,8	60	2,3	78,9	45	20,7	16	14,2	26	26,6	X	X
IV. "Rus" dünyası														
1. Rusiya	482,6	17	10,8 ¹	29	13	353,5	19	11,7	63	17,6	22	3,7	1,0	30
2. Ukrayna	63,5	50	X	X	X	76,0	46	X	X	2,5	66	4,1	0,5	46
3. Belarus	41,9	61	756,9 ⁹	54	4,3	42,0	46	10,3	78	1,2	82	3,1	0,6	40
4. Qazaxstan	65,5	49	2,2 ¹	42	29,8	50,1	56	9,9	86	2,9	62	4,5	0,1	64

⁹ Mln.dol.

X-Məlumat yoxdur

NİOKR-a çəkilən xərclərin ÜDM-də xüsusi çəkisinə görə “Şərq” dünyası ön sırada yer almaqdadır. Belə ki, bu göstərici Çində 3,3%, Cənubi Koreyada 4,8%, ABŞ-da 2,8% və s. təşkil edir. Qeyd edilən sferalarda əsas rəqabət “Şərq” və “Qərb” dünyaları arasında getməkdədir. “İslam” və “Rus” dünyaları yeni texnoloji ukladın formalaşması sferasında əhəmiyyətli dərəcədə geridə qalmaqdadırlar.

1.1.6. Demografiya və səhiyyənin inkişaf səviyyəsi üzrə fərqlilik

Məlumatlardan (cədv. 1.1.7.) göründüyü kimi fertillik göstəricisi üzrə çox fərqli bir situasiya formalaşmışdır. Belə ki, ən ağır situasiya “Qərb” dünyasında müşahidə edilməkdədir. Orta statistik prizmadan 27 ölkənin üzv olduğu Avropa ittifaqında orta göstərici 1,4-ə bərabərdir. Yəni əhalinin sadə təkrar “istehsal”ı belə baş vermir: millətin qocalması prosesi gedir.

Demografiyanın gəldiyi qənaətə görə 1,8 civarında fertillik göstəricisi ilə əhalinin sadə təkrar “istehsalına” nail olmağın zaman sürəci 100 il təşkil edir. Ümumiyyətlə, bu göstərici üzrə ən yaxşı situasiya “İslam” dünyasında qərarlaşmışdır. Eyni zamanda müxtəlif “dünya”ların müqayisəsi göstərir ki, demografiyanın iqtisadi inkişaf səviyyəsi və iqtisadiyyatın tipi ilə bağlılığı, əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, birmənalılıq keyfiyyətinə sahib deyildir: əsas rol oynayan amillər sırasına cəmiyyətin mental spesifikasiyası, mədəniyyəti, dini inancı və ailə institutuna münasibəti və s. daxildir. Digər tərəfdən, həyat keyfiyyətinin əsas sütunlarından olan səhiyyənin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı formalaşmış global situasiya kəskin bərabərsizliklə müşahidə olunmaqdadır. Məsələn adambaşına düşən səhiyyə xərclərinin məbləğinə görə “İslam” dünyası “Qərb” dünyasının analoji göstəricisinin 23,0%-nə, “Şərq” dünyası 68,6%-nə, “Rus” dünyası isə 13,8%-nə sahibdirlər. Hər 1000 doğulana münasibətdə 5 yaşına qədər olan uşaq ölümünə görə də eyni situasiya mövcuddur.

Cədvəl 1.1.7.

“Dünya”lar üzrə demoqrafik situasiya və səhiyyə xidmətlərinin inkişaf səviyyəsi

“Dünya”lar	Adam- başına ÜDM (Dol.)		Fertillik göstəricisi		SƏHİYYƏ					
					Səhiyyə xərclərinin ÜDM xüsusi çəkisi		Adambaşına səhiyyə xərcləri. dol.		5 yaşına qədər ölən uşaqların sayı (hər 1000 doğulana münasibətdə)	
	%	rey- ting	%	rey- ting	%	rey- ting	%	reyting	%	reyting
I. Qərbi dünya										
1. ABŞ	63051	5	1,8	131	16,9	3	10600	1	6,5	148
2. Almaniya	45466	15	1,6	154	11,4	8	5400	2	3,8	164
3. Fransa	39257	21	1,8	124	11,3	9	4600	15	4,5	158
4. Böyük Britaniya	39229	22	1,7	136	10,0	13	4300	17	4,3	160

II. “Şərq” dünyası										
1. Çin	10839	63	1,7	144	5,4	116	501	78	7,9	133
2. Yaponiya	39048	23	1,4	176	11	12	4200	18	2,5	184
3. Hindistan	1877	145	2,2	97	5,5	163	73	148	34,3	56
4. Cənubi Koreya	30644	28	1,1	189	7,6	60	2500	19	3,2	175
III. “İslam” dünyası										
1. İran	7257	82	2,1	101	8,7	40	484	80	13,9	113
2. Türkiyə	7715	77	2,0	109	4,1	149	390	93	10	125
3. Səudiyyə Ərəbistanı	19587	43	2,2	92	6,4	93	1400	41	6,6	146
4. Misir	3561	118	3,2	55	4,9	130	26	131	20,3	83
IV. “Rus” dünyası										
1. Rusiya	9972	65	1,8	125	5,3	117	609	72	5,8	151
2. Ukrayna	3425	121	1,4	170	7,7	54	228	114	8,4	132
3. Belarus	6134	88	1,7	140	5,6	111	356	95	3,2	176
4. Qazaxstan	8782	71	2,7	69	2,9	175	276	105	10,5	124

1.1.7. “Dünya”ların müxtəlifliyinin empirik təsbiti və konseptual ümumiləşdirmə

“Dünya”lar bölümündə bu günə formalaşmış sosio-iqtisadi situasiya əksər parametrlər üzrə kəskin fərqlilik nümayiş etdirməkdədir. Mütləq üstünlük “Qərb” dünyasına məxsusdur.

Ümumi sosio-iqtisadi situasiyanı əhatə edən göstəricilərin müqayisəsi (Cə.d.№1.1.8) müxtəlif “dünya”ların mövcudluğunu bütün təfərrüatı ilə aşkara çıxarır.

Müxtəlifliyin sivilizasiya fərqliliyinin qabarıq şəkildə təzahür etdiyi 3 göstəriciyə (insan inkişafı indeksi, iqtisadi azadlıq və korrupsiya) baxmaq kifayətdir ki, sözün həqiqi mənasında söhbətin müxtəlif “dünya”lardan getdiyi anlayasan.

Belə ki, insana onun azadlığına (sərbəst fəaliyyət göstərmə imkanı) və sosial bütövə (oxu: cəmiyyətə, millətə) bəslənən münasibətin xarakteri həmin ölkələrin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Məsələn korrupsiya sırf sosial fenomendir. Yəni, onun mövcudluğu ölkənin inkişaf səviyyəsi ilə determinə olunmur.

Onu doğuran şey həmin ölkənin milli mentaliteti ilə bağlı identikliyin pozulmasından meydana gələn neqativ təmayüllər üzündən sivil dəyərlərin “eroziyaya” uğramasıdır. Korrupsiyanın dərəcəsi ilə insan inkişafı, fəaliyyət azadlığı və ictimai (oxu: milli) rifah arasında tərs mütənasib asılılıq mövcuddur: korrupsiyanın dərəcəsi nə qədər yüksəlsə, yuxarıda qeyd edilənlər bir o qədər (və, hətta daha çox) aşağı düşür/azalır. Hesab edirik ki, cədvəldə (№1.1.8) verilən məlumatların ətraflı şərhinə lüzum yoxdur.

Konkret sivilizasiyalar üzrə aparılan müqayisəni dünya sıralanmasında ilk 20-likdə və ilk 50-likdə yer alan ölkələrin sayı üzərindən aparmışıq. Məlumatlardan (cə.d. №1.1.9) görünüyü kimi, yekun etibarilə əsas yeri “Qərb” sivilizasiyası tutur.

İkinci sırada “Şərq” sivilizasiyasına aid olan ölkələr gəlir. Ən aşağı səviyyə “Slavyan” sivilizasiyasına (provaslav) aiddir. Analoji vəziyyət “Latın Amerikası” sivilizasiyasına da şamil edilə bilər. Amma bu halda söhbət eyniyyətdən getmir.

“Dünya”lar üzrə sosio-iqtisadi situasiyanın müqayisəsi

“Dünya”lar	Məcmu dövlət borcu		Beynəlxalq ehtiyatlar		İşsizlik səviyyəsi		Reyting						Təbii mineral resursların təxmini dəyəri trln.d.	
	ÜDM-ə %	Reyting	Məbləği (mlrd.d.)	Reyting	%	Reyting	Adam başına ÜDM	İnsan inkişafı indeksi	İqtisadi azadlıq	Təhlükəsizlik	Korupsiya	Rəqəbat qabiliyyətlilik		
I. “Qərb” dünyası													119,9	Reyting
1. ABŞ	131,2	13	516,5	5	8,9	40	5	17	17	65,0	26	2	45	2
2. Almaniya	73,3	63	224,0	13	4,3	84	15	6	27	20,0	9	7	X	X
3. Fransa	118,7	20	189,0	14	8,9	41	21	26	63	36	23	15	X	X
4. Böyük Britaniya	106	26	173,5	17	5,4	77	22	13	7	38	14	9	X	X
II. “Şərq” dünyası													46,5	Reyting
1. Çin	61,7	92	3222,8	1	3,8	88	63	5	101	31	79	28	23	6
2. Yaponiya	266,2	1	1322,4	2	3,3	90	23	19	29	43	19	6	X	X
3. Hindistan	89,3	35	463,4	7	X	X	145	130	118	106	87	68	6,4	16
4. Cənubi Koreya	48,4	115	408,8	9	4,1	86	28	23	25	34	33	13	X	X

III. “İslam” dünyası													146,2	Rey -tinq
1. İran	45,4	131	X	X	12,2	22	82	70	163	77	150	99	27,3	5
2. Türkiyə	41,7	143	105,6	23	14,6	15	77	54	70	107	89	61	X	X
3. Səudiyyə Ərəbistanı	33,4	161	514,9	6	X	X	43	41	82	54	55	36	34,4	3
4. Misir	86,6	42	44,5	41	8,3	46	118	115	141	103	118	93	X	X
IV. “Rus” dünyası													92,7	Rey -tinq
1. Rusiya	18,9	174	555,1	4	5,6	74	65	52	93	108	129	43	75,7	1
2. Ukrayna	65,7	83	25,3	55	11, 0	28	121	75	133	116	117	85	7,5	15
3. Belarus	50,9	110	9,3	69	1,4	97	88	53	87	86	64	X	X	X
4. Qazaxstan	23,4	170	28,9	52	7,8	58	71	51	39	44	98	55	9,0	14

Latın Amerikası provoslav sivilizasiyası ölkələri ilə müqayisədə nisbi üstünlüyə malikdir. İslam dünyası bəzi göstəricilərə görə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi ilk 50-likdə 21 ölkə, əhalinin sayına görə 19 ölkə və s. öndə olsa da, yüksək texnologiyalar ixracatında cəmi 4 ölkə (ilk 50-liyə daxil olan) ilə təmsil olunur. Eyni zamanda, insan inkişafı indeksi, rəqabət qabiliyyətlilik və adambaşına düşən səhiyyə xərclərinin səviyyəsinə görə ilk 20-də ümumiyyətlə, yer almır.

Cədvəl 1.1.9.

Əsas göstəricilər üzrə qlobal iqtisadi reallığın empirik qiymətləndirilməsi

Siviliza- siyalar	Dünyada reytingi																			
	ÜDM		Adam- başına ÜDM		İnsan inkışafı indeksi		İqtisadi azadlıq		Rəqabət- lilik		Korrup- siya		Adam- başına səhiyyə xərcləri		K/T yararlı torpaqlar		Əhali		Yüksək texnoloji ixrac	
	İlk ¹⁰ 20 - lik	İlk ¹¹ 50- lik	İlk ³ 20- lik	İlk ⁴ 50- lik	İlk ³ 20- lik	İlk ⁴ 50- lik	İlk ³ 20- lik	İlk ⁴ 50- lik	İlk ³ 20- lik	İlk ⁴ 50- lik	İlk ³ 20- lik	İlk ⁴ 50- lik	İlk ³ 20- lik	İlk ⁴ 50- lik	İlk ³ 20- lik	İlk ⁴ 50- lik	İlk ³ 20- lik	İlk ⁴ 50- lik	İlk ³ 20- lik	İlk ⁴ 50- lik
1. İslam	3	9	1	7	0	5	1	5	0	6	0	5	0	4	7	21	8	19	3	4
2. Şərq	4	10	2	5	3	4	3	7	5	7	3	5	1	3	3	4	6	9	7	12
3. Slav- yan	1	4	0	4	0	5	0	4	0	6	0	3	0	3	1	2	1	3	0	2
4. Latın Ameri- kası	2	6	1	2	0	2	1	5	0	1	0	8	0	7	2	7	1	5	0	5
5. Qərb	10	19	16	27	17	29	14	20	14	27	17	23	19	30	4	6	3	8	6	19

Qeyd: Dünya sıralanmasında

¹⁰ İlk 20 ölkə

¹¹ İlk 50 ölkə

II FƏSİL. MÜXTƏLİF “DÜNYA”LAR: TARİXİ TƏKAMÜL PROSESİNİN MÜASİR TƏZAHÜRÜ

1.2.1. Modernist paradiqmanın böhranı: “vahid dünya” aldanışı

Apardığımız araşdırmalar qlobal iqtisadi reallığın sistemli tədqiqinin nəticələri dünyanın “vahid”ləşmə yönündə deyil, əks istiqamətdə hərəkət etdiyini ortalığa qoyur. Onsuz da “müxtəlifliklərin” ziddiyyəti bütövlüyü kimi varolan dünyanın həm funksional, həm də dəyər aspektindən konkret sərhədləri olan fərqli “dünya”lara bölünməsi prosesi bu gün də davam etməkdədir. Eyni zamanda, modern eranın industrial məzmunlu qloballaşma prosesi də əsas hədəfə ümumrifah dövlətinin yaradılmasına nail ola bilmədi, yaxud çox azsaylı ölkələr (oxu: geoiqtisadi güc mərkəzləri) istisna olmaqla, proses kütləviləşmədi. Paralel olaraq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin əsas aktoru olan milli dövlətlər öz yerini tədricən qlobal kapitalın formalaşdırdığı qlobal şəbəkə sisteminə ötürməyə başladılar.

İnsan haqlarını ali dəyər kimi xarakterizə edən modernist paradiqmanın böhranı əslində elə modern dəyərlərin, modern zaman modelinin böhranıdır. Feodal imperiyasından milli dövlətçiliyə, dini mərkəzçilikdən hüriyyətə, sekulyar cəmiyyətə, insan azadlıqlarına keçid edən modernist paradiqmanın böhranı məhz dəyər kontekstində harmoniyanın pozulmasının doğurduğu nəticədir.

Belə ki, ictimai şüurda iqtisadi mərkəzçiliyin dominant mövqe tutması, gələcəklə bağlı strateji baxışlar sistemində “birölcülük” yanaşmanın mütləqləşdirilməsinə gətirib çıxardı. Artıq strateji hədəflərin (dayanıqlı inkişaf nöqteyi-nəzərindən) seçilməsi və bu hədəflərə aparan yolun konsept-dəyər məzmunluluğu sırf iqtisadi səciyyə daşımaqdadır. Cəmiyyət həyatının bütün sahə və sferalarında həyata keçirilən funksional fəaliyyətin nəticələri birmənalı olaraq iqtisadi anlamda şərh

edilir. İqtisadi təfəkkür ümumcəmiyyət miqyasında hər cür fəaliyyətin əsas qiymətləndirici instansiyasına çevrilmişdir.

Bazar terminalogiyası universal ifadə tərzinə qədər populyarlaşmış, xeyir/şər, ədalətli/ədalətsiz və s. anlayışları, ümumiyyətlə, solumun (oxu: millətin) varoluşunu gerçəkləşdirən, onun inkişafının dayanıqlılığının təminatında fundamental rol oynayan dəyər-konseptlər sistemi yararsız “hala gətirilmişdir”.

Heç şübhəsiz, bu günkü dünyada, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə “salxım” formasında meydana çıxan problemlər kompleksinin qaynaqlandığı əsas mənbələrdən biri məhz “yararsız hala salınmış” dəyər-konseptlər sistemidir. Bu aspektdən problem çox geniş əhatə dairəsinə, çoxlaylı mürəkkəb struktura malikdir.

Məhz həmin mürəkkəblik bugünkü dünyanı yol ayrıcına gətirmişdir. Modernist paradiqmanın böhranı və paralel olaraq modernizmin “doğurduğu” milli varlığı konkret məna ilə “yük-ləyən” dəyər-konseptlərin “inflyasiyası” birgəyaşayış qaydalarında kardinal mahiyyət dəyişikliyi ilə müşaiət olunmaqdadır.

Milli varlığın “iqtisadiləşməsi” dərəcəsi artıq o nöqtəyə çatıb ki, hətta insan həyatının mənası belə iqtisadi təfəkkür tərəfindən müəyyənləşdirilir. Özü də, milli yaxud sivil kimliyi olmayan, ümumbəşəri abstraktsiyanı ifadə edən, hamı və hər kəs üçün yeganə doğru (oxu: “haqq yolu”) yolu göstərən, ictimai həyatın bütün spektrinin (siyasi, sosial-ideoloji, mənəvi və s.) requlyatoruna çevrilmiş iqtisadi təfəkkürdən söhbət gedir.

Amma neoliberal ritorikanın “vurğunu” olanlar unudurlar ki, təfəkkürün bütün formaları, o cümlədən iqtisadi təfəkkür, istisnasız olaraq milli spesifikanı özündə əks etdirir.

Yəni, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, əksər ölkələrdə cəmiyyətin sosio-mədəni tipinə adekvat olan milli iqtisadi təfəkkür mövcuddur. Və o, iqtisadiyyatı əlahiddələşmiş bir konstruktsiya kimi “görmür” (zatən, bu heç mümkün də deyil),

onu cəmiyyətin bütün fəaliyyət sferaları ilə üzvi bağlılıqda təsəvvür edir.

Və bu anlamda da iqtisadiyyatda milli spesifikanın əhəmiyyətli yerə malik olduğunu ortalığa qoyur.

Eyni zamanda, milli iqtisadiyyat hal-hazırda hakimi-mütləq olan (qlobal elmi fikirdə) universalizmin nəinki inkarı deyil, hətta onun bir çox konsept dəyərlərindən (sırf iqtisadi məzmunlu) yararlanır, yaxud yararlanma aspektindən kəskin qadağaları yoxdur (“kəskinlik” prizmasından islam dövlətləri xaric). Digər tərəfdən, qloballaşmanın (iqtisadi) böyük intensivliklə getdiyi, qlobal rəqəmsal mühitin sürətlə formalaşdığı bir dövrdə “milli iqtisadiyyat” anlayışını qabartmaq-hansısa bir nəzəri təxəyyülün gəldiyi qənaət deyil, qlobal sosio-iqtisadi və sosio-mədəni gerçəkliyin doğurduğu məntiqi zərurətdir. Milli varlığın gələcəyini nəyə, yaxud nələrə biət etdiyi məlum olmayan (insani fəzilətlər nöqtəyi-nəzərindən), həyatın mənasını faydanın maksimumlaşdırmasında görən qlobal kapitalın “insafına” buraxmaq geri görüşü mümkünsüz olan humanitar fəlakətə yol açmaq deməkdir.

Beləliklə, biz insan cəmiyyətini liberal yozumda (fərdlərin mexaniki cəmi/məcmusu) deyil, konkret məzmunlu millimental/sivil/dini dəyərlər əsasında təşəkkür tapmış canlı “orqanizm” keyfiyyətində görürük. Bu anlamda, cəmiyyətin bütün fəaliyyət sahə və sferaları arasında üzvi bağlılığın olduğunu, bütün fəaliyyət spektri üzrə izomorfluq prinsipinin gerçəkliyini həqiqət kimi qəbul edir, sahə və sferalar arasında mühümlülük aspektindən hər hansı bir iyerarxiyanın mövcudluğunu inkar edirik. Belə ki, bu sahə və sferaların hamısı, əslində bərabər güclüdür və birmənalı olaraq milli varlığa immanentdirlər. İqtisadiyyat mühümdür, vacibdir, iqtisadi artım olmadan cəmiyyətin və daha konkret formada, milli varlığın mövcudluğu və gələcəyi böyük şübhə altına düşə bilər. Lakin məhz həmin iqtisadi artımın gerçəkləşməsi milli mental dəyərlərlə çulğalaşmış

sistemin ortalığa qoyduğu effektdir. Yəni iqtisadiyyat “təkbəşinə” bu yönümdə funksional fəaliyyətini həyata keçirə bilməz.

Cəmiyyətin iqtisadi altsisteminin milli varlığa immanentliyi (bunu zəruri və qaçılmaz hesab edirik) nöqtəyi-nəzərindən formalaşdırdığımız nəzəri-konseptual müddəaların verifikasiyası əlbəttə ki, aparılmalıdır.

Təbii ki, bu proses (verifikasiya) çoxlu sayda və müxtəlif məzmunlu, müxtəlif yönümlü dəyişənlərin tam şəkildə əhatə olunmasını tələb edir. Yəni, kifayət qədər mürəkkəb və ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Həm də bu qəbildən olan araşdırmaların, yaxud nəzəri-konseptual müddəaların həqiqiliyinin yoxlanılması kollektiv yanaşma tələb edir. Çağdaş situasiyada belə bir imkanın yoxluğunu nəzərə alaraq çox sadə bir yolla hərəkət etmək qərarı aldığımızı. Müxtəlif milli spesifikasiyaya malik olan ölkələr qrupu arasında müqayisə aparmaqla həmin spesifikasiyin nəzəri təsvirini vermək mümkündür. Verifikasiya təkcə milli deyil, həm də sivilizasiya mənsubiyyətliyi təzahür formalarını aşkarlama imkanı yaradır. *Mövzuya qayıdaq!*

Şübhə yoxdur ki, postmodernizmin meydana çıxmasının ilkin mənbəyi modern dəyərlərin böhrana uğramasıdır. Və hətta sözügedən böhran belə universal səciyyə daşımır. Bu aspektdən dünya ölkələrini ən azı 4 kateqoriyaya bölmək olar:

1. İnkişaf etmiş-postindustrial təsərrüfat tipinə keçmiş ölkələr; Virtuallaşma (gerçəkliyin) və rəqəmsal transformasiyanın sistemli şəkildə reallaşdığı ölkələr; Postmodernist cəmiyyət tipinə keçid yekunlaşmaq üzrədir.
2. İnkişaf etməkdə olan industrial təsərrüfat tipində fəaliyyət göstərən ölkələr: modern dəyər-konseptlər dövrindədir. Milli varlığın perspektiv planda əsas hədəfi ümumrifah dövlətinin qurulmasıdır;
3. İnkişaf etməkdə olan industrial təsərrüfat tipinin hələ formalaşma mərhələsində olan ölkələr; ənənəvi → modern ikiliyi arasında “hibridləşən” ölkələr;

Modern dəyərlərin, sistemli şəkildə qərarlaşması prosesi hələ davam etməkdədir.

4. Ənənəvi cəmiyyət tipində yaşayan ölkələr; Göründüyü kimi, bütövlükdə dünyanı əhatə edə biləcək hansısa bir formada universallıq mövcud deyildir. Yəni nə “köhnə”, nə “yeni”, nə də perspektiv planda yaranacaq nəinsə qlobal səviyyəli “vahid” ləşmə doğura biləcəyi ehtimalı sıfıra yaxındır. Bugünkü dünya ictimai həyatın bütün spektri, struktur-subyekt müəyyənliyi prizmasından “müxtəlifliklərin” dünyasıdır.

Modernist paradiqmanın böhranı industrial hədəflərin postindustrializmlə əvəzlənməsi qloballaşma prosesinin məna-tutumunda da kardinal dəyişikliyə səbəb olmuşdur.

Milli varlığın qlobal sistemə strateji inteqrasiyası “milli” olanın qlobal ümumilikdə/bütövlükdə “əriməsi”, yox olması ilə əvəzlənir. Amma postindustrial refleksiya “vahid” ləşməni deyil, ümumiyyətlə, “milli”, “ümumi”, “bütövlük” deyilənlərin inkarını nəzərdə tutur. Yəni modernist paradiqmanın “vahid”lik anlamından söhbət getmir. Postmodernizm üçün tam və hissələrin dialektikası hər hansı bir aktualıq kəsb etmir. Ona görə ki, “tam” deyə bir şey yoxdur. Əsas olan hissənin/təkcənin, aramsız olaraq, sonsuz sayda təkcələrə parçalanmasıdır. Hər şeyin və hər kəsin aramsız olaraq “təkcə” ləşdiyi dünyaya “vahid”ləşən dünya demək, yəqin ki, doğru sayılmamalıdır.

Rəqəmsal transformasiya postdövlət erasına keçid üçün əlverişli situasiyanın formalaşdırılması yönündə intensiv hərəkətdədir.

Sosio-iqtisadi sferada vahid mərkəzçiliyin aradan qaldırılması, hər bir funksional fəaliyyət sferasının avtonom “hakimiyyətinin” formalaşması belə “vahid”ləşməni deyil, dünyanın daha da müxtəlifləşdiyini, fərqli müxtəlifliklərin “kütləviləşdiyini” nümayiş etdirir. Və, yekun olaraq, qlobal iqtisadi “hakimiyyət” bütünlükdə qlobal kapitalın nəzarətinə keçir.

1.2.2. Qlobal iqtisadi “hakimiyyət”: tarix təkrarmı olunur

Müasir dövrün sistemli şəkildə araşdırılması və gəlinən qənaətlər göstərir ki, Qərbin 300 il davam edən dünya liderliyi əhəmiyyətli dərəcədə laxlamışdır. Görünən budur ki, bəşər tarixi 300 illik fasilədən sonra təkrar olunmağa hazırlaşır.

ÜDM dəyərcə həcminə görə ən iri 10 iqtisadiyyatın 6-sı Qərb sivilizasiyasına, 4-ü isə şərqə aiddir. 30-40 il əvvəlki tarixdə bu kateqoriyaya yalnız Yaponiya daxil idi. Hal-hazırda isə Çinlə bəhəm Cənubi-Şərqi Asiyanın Yeni sənaye ölkələri (Cənubi Koreya, Tayvan), eləcə də Vyetnam və böyük potensiala (artım nöqteyi nəzərindən) malik Hindistan ön plana çıxmaqdadırlar. 2013-cü illə müqayisədə şərq ölkələrinin əksəriyyəti (Yalnız Yaponiya istisnadır) yüksək artım tempi nümayiş etdirmişlər. Hətta koronavirus epidemiyasının təsiri xüsusi bir problem yaratmamışdır.

Bəşər tarixi boyu “Şərq” “Qərb”dən üstün olmuşdur. Təbii ki, müəyyən tarixi “fasilələr”də olmamış deyildir. Əslində, Şərqlə Qərb müxtəlifliyinin yaranma tarixi bizim eramızın I əsrindən başlanır. Makedoniyalı İskəndər, Roma imperiyası və s. qısa tarixi dövrlərdə Qərbin üstün duruma keçidini təmin etmişlər. Sivilizasiyaların təkamül tarixini araşdıran tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti Qərblə Şərq (Xüsusilə, İslam şərq) arasında əsaslı fərqlərin və müxtəlifliyin mövcudluğunu tarixi faktlarla sübuta yetirmişlər.¹²

Müxtəlifliyin dərinliyi o dərəcəyə qədər çatmışdır ki, Qərb sivilizasiyasında “irrasional” hesab edilən dəyərlər Şərqlin mövcudluq prinsipləri statusunda qəbul edilirdi.

Min il əvvəl Şərq-inkışaf səviyyəsinə görə Qərbi 1,5–2 dəfə üstələyirdi.¹³ Məsələn, XI-XII əsrlərdə Çində dəmir istehsalı Böyük Britaniyanın XVII əsr göstəricisindən 5 dəfə çox,

¹² Randy, R. Sociology of Development.- Delhi/- 1985, -p.293

¹³ Ломакин, В.К. Мировая экономика. – М.: Финансы, -1998. стр.39

XVIII Avropasının analoji göstəricisinə bərabər olmuşdur. İntellektual səviyyə arasında 1:20 nisbətində (“Şərq”in xeyrinə) fərqlilik mövcud idi. Tarixçi-tədqiqatçılar tərəflərarası balansın 1683-cü ildə yarandığını qeyd edirlər. Məhz həmin dövrdə “Qərb” modern eraya qədəm qoydu, “Şərq” isə ənənəvi-feodal nizamı olduğu kimi davam etdirdi.

“Şərq” dünyasının-bütün parametrlər, o cümlədən dəyərlər sistemi nöqteyi-nəzərindən “ağırlıq” mərkəzi ÇXR-dir.

Çin mentaliteti özünü unikal, dünyada tayı-bərabəri olmayan ali yaranış hesab edir. Çin “özünəvurğunluğu” tarixin bütün dövrlərində-imperatorluq, kommunizm, modern-öz aktuallığını olduğu kimi qoruyub saxlamışdır. Maonun əmin olduğu yeniləşmə “Konfutsi Çininin” çöküşündən yeni Çinin doğuşu (kommunist) məhz bu aspektdən baş tutmadı. Antik dövrlərdən tutmuş bu günə qədər olan zaman intervalında “göyüzü altındakı hər şeyin əfəndisi” deyimi Çinə münasibətdə heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Mental yaranış o qədər güclü və sabitdir ki, hətta iki dəfə işğala (Monqollar-XII əsr və Mancuriya-XVII əsr) məruz qalsa da, özünəməxsusluğu qoruyub saxlaya bilmiş.¹⁴ Hətta işğalçıları özlərinə “oxşamağa” təhrik etmiş və nə qədər paradoksal olsa da, istəklərinə nail ola bilmişlər. Və bütün tarixi boyu kollektiv Qərbdən fərqli olaraq öz dəyərlər sistemini “ixrac” etmək niyyətində olmamışdır. Ən “maraqlı” cəhət də məhz budur. Aydınır ki, müxtəlif xalqları, millətləri öz əhatə dairəsinə almanın ən effektiv yolu onları özünə “oxşatmaqdır”. Yəni onların mental dəyər konseptlərini sistemli şəkildə yeniləşməyə məruz qoymaq, öz mentallığını tətbiq etmək, yeni “çinli” yetişdirmək!

Bu gün Çində uyğur türklərinə qarşı aparılan genosid siyasəti də qeyd etdiyimiz yanaşma tərzinin ümumiyyətlə, dövrüyyədə olmadığını ortalığa qoymaqdadır. Yəni Çin-“yabancı” hesab etdiklərini “özünə oxşatmağa” deyil, kənarlaşdırmağa çalışır. Qədim tarixə malik olan bir sivilisasiyanın

¹⁴ Kissincer,H. Dünya düzəni/- İstanbul/- 2016. Səh.238.

bu qədər “anlaqsız” olmasının səbəbi qeyri-çinliləri ikinci sort varlıqlar kimi görməyindədir. H.Kissinger yazır ki, o dövrün ən inkişaf etmiş ölkəsi olan İngiltərə kralının Çinə göndərdiyi səfirini aparən gəminin üzərinə “Çin imperatoruna xərac gətirən ingilis səfiri” bayrağı asmışdılar. Səfər texniki səbəblər üzündən ləngidiyinə görə İngiltərə şahzadəsinə Çin imperatorunun məktubu göndərilir: “Göyüzü altındakı hər şeyin Əfəndisi” olan Çin hər barbar elçiyə doğru protokol öyrətmək fikrində deyildir”.¹⁵ Sənaye inqilabının vətəni, dünyanın ən güclü donanmasına və ən geniş müstəmləkə sisteminə (o cümlədən, Çinin qonşuluğunda yerləşən Hindistan da daxil olmaqla) sahib olan bir ölkənin səfiri “barbar” adlandırılır.

Çin sürətlə böyüməkdədir. Dünyada istehsal edilən avtomobillərin 27,4% (25 mln. ədəd), sementin 59%-i (2,6 mlrd.ton), elektrik enerjisinin 29%-i (7,5 trln. kv\ş); yüksək texnoloji mallar ixracatının 26%-i (2,7 trln. dol.), alternativ enerji istehsalının-külək enerjisinin 30,5%-i (366 mln. kv\ş), Günəş enerjisinin 29,7%-i (156,1 mln. kv\ş), eləcə də, ət istehsalının 25,7%-i (88,1 mln. t.), düyünün 29,4%-i (146 mln. ton), taxılın 20,4%-i (550,3 mln. t.), balıq ovunun 39,1%-i (80,9 mln.ton.), quşların (toyuq) baş sayının 19,3%-i (5,1 mlrd. baş.), donuzların baş sayının 36,4%-i (310,4 mln. baş.) və s. Çinin payına düşür. Bu göstəricilər üzrə Çin dünyada birinci yerdədir. Ümumiyyətlə, dünya sənaye istehsalının 28,4%-i Çinə məxsusdur. İkinci yerdə 18,0%-lə ABŞ gəlir. Çinin təbii-mineral resurslarının dəyəri 23 trln. dollardır: dünyada 6-cı yer!

Çinin-təkbəşinə dünyanın lider ölkəsinə çevrilmə yolundakı çabaları artıq real konturlar əxz etməkdədir. “Qərb” dünyasının Çin ixracından asılılığı formalaşmış və bu asılılıq getdikcə güclənməkdədir: Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya və Yeni Zenlandiya 5910 məhsulu (bunun 319-u sənayenin mühüm sahələri üzrə vazkeçilməzdir) Çindən idxal edirlər.

¹⁵ Kissincer,H. Dünya düzəni/- İstanbul/- 2016. səh.239.

Böyük Britaniyanın məcmu idxalatında Çin 13,6% paya sahibdir. Çinin geoiqtisadi strategiyası ikili məzmun daşıyır: 1) Ölkənin liderliyi altında yeni regional bütövlüklər formalaşdırmaq; Hal-hazırda əsas diqqət şərq Çin dənizi hövzəsinə və Mərkəzi Asiyaya yönəlmişdir.

2) “Bir kəmərlər bir yol” strategiyası əsasında “Şərq”lə “Qərb”i birləşdirəcək geoiqtisadi magistralın yaradılması, yaxud Böyük İpək Yolunun bərpası;

Hər iki geoiqtisadi yanaşma hücum strategiyası bazasında həyata keçirilməkdədir.

Şərqi Çin dənizi hövzəsi, Malaziya, Filippin, Vyetnam, Bruneı və Tayvanı əhatə etməklə dünya əhalisinin 25,6%-nin yaşadığı, dünya ticarətinin 30%-nin həyata keçirildiyi, balıqçı gəmilərinin 50%-nin toplaşdığı, 5 trln. dol. dəyərində karbohidrogen ehtiyatlarının olduğu makroregion kimi çıxış edir.

İkinci makroregion-tarixi türk torpaqları – Mərkəzi Asiyadır. Tarixən Türküstan adlanan ərazinin bir hissəsi (Cənubi Sibir) Rusiyanın, Şimal bölgələri İran və Əfqanıstanın tərkibindədir. Hal-hazırda qədim Türküstan diyarında 5 respublika yerləşir.

Bu beşlik-dünya çapında əraziyə görə 7-ci yeri, əhalinin sayına görə 20-ci, neft hasilatına görə 12-ci, təbii qaz və qızıla görə 4-cü, pambıq istehalında 6-cı yeri tutur.

ÜDM-un Qlobal Məcmu Məhsulda xüsusi çəkisi 0,3%-dir. Ən yüksək orta aylıq əmək haqqı 529 dol. (Qazaxıstanda) təşkil edir ki, bu da Çinin analoji göstəricisinin 50,8%-i deməkdir. Çinin bu regiona “kütləvi” hücumu borc tələsinə salmaqla özünün periferiyasına çevirmək yönümündədir. Məsələn Tacikistanın Çinə dövlət borcu 2 mlrd. dol. (cəmi borcun 50%) təşkil edir. Borcla bağlı xidmətin “yeni” üsulları tətbiq olunur. Belə ki, Tacikistanın qızıl mədənlərinin 80%-i və hətta ölkə ərazisinin 1,0% Çinə dövr edilmişdir. Türkmənistan borcla bağlı (8mlrd. dol.) təbii qaz ixracatının 90%-i (2 qat ucuz qiymətlə) Çinə yönəlmişdir. Qazaxstanın borcu 12 mlrd. dollardır: ölkədə neft

hasilatının 20%-ini Çin çıxarır. Qırğızstanın borcu 1,7 mlrd. dol. (xarici borcun 40%-i), Özbəkistanın 7,8 mlrd. dol. təşkil edir və s.

Çinin “Bir kəmə bir yol” strategiyası dünya bazarlarına çıxışın həm diversifikasiyası, həm də “yol” boyu ölkələrdə möhkəmlənmək istəyinin əyani nümayişidir. Hal-hazırda istifadə olan okean (Süveyş kanalından keçməklə) yolu və hətta şimal yolu (Rusiyadan keçən) effektivlik nöqtəyi-nəzərindən qaneedici deyildir. Məsələn okean yolunun uzunluğu 20 min km-dən çoxdur və bu yolla gedişin müddəti 60 gündür. “Bir kəmə bir yol”, yaxud Böyük İpək yolu müqayisədə daha çox effektivdir. Belə ki, ipək yolu cəmi 7 min km., zaman sərfi isə 10-15 gündür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu yolda açar ölkə Azərbaycandır, sonra Türkiyə və oradan da Avropa ölkələrinə çıxış başlayır. Çin bu “yol” da yerləşən 32 ölkə ilə artıq razılığa gəlmiş və “yol” boyu 8 trln. dollar investisiya qoymağı planlaşdırır. Bu investisiyanın 40 mlrd.dol. Türkiyə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, Çinin dünya iqtisadiyyatında sərgilədiyi geoiqtisadi mövqe və hərəkət trayektoriyasının qısa xülsəsi liderlik hədəfinin gerçəkci məzmun daşdığını ortalığa qoymaqladır.

Qlobal iqtisadi reallığı sivilizasiya mənsubiyyətliyi prizmasından apardığımız araşdırma bir neçə istiqamətdə konkret məzmunlu konseptual qənaətlərə gəlməyə imkan vermişdir:

- Dünyanın “vahidləşəcəyi” ideyası-neoliberal inkişaf paradigmasının əsas strateji hədəfi sırf nəzəri təxəyyülün sərhədləri çərçivəsində qalmaqdadır. “Vahidləşmənin” real müstəviyə transferinin mümkünsüzlüyü, yaxud problemin həlli imkanlarının yoxluğu gerçəkliyin ziddiyyətli mahiyyəti ilə determinə olunur: qlobal səviyyədə qabarıq şəkildə təzahür edən müxtəliflik zaman keçdikcə yaxud sosio-iqtisadi tipdə hansısa bir dəyişiklik baş verdikcə nəinki daha çox “müxtəfləşir”, tamamilə fərqli məzmun daşıyan müxtəlif “təkcə”lərə parçalanır. Müxtəliflik substansional səciyyə daşıyır.

Fərqli sivilizasiyalara parçalanmış dünyanı “vahid” ləşdirə biləcək “birləşdirici” universum mövcud deyildir.

- “Dünya”ların inkişaf səviyyəsi kəskin bərabərsizliyin formalaşdığını ortalığa qoymaqladır.

Neoliberal paradigmalı qloballaşma “bərabər”sizliyin aradan qaldırılmasına deyil, daha da dərinləşməsinə rəvac verir. Bu cür qloballaşmanın nail olduğu yeganə şey dünya ölkələrini “boy sırasına” düzməkdən ibarətdir. Başqa sözlə, qloballaşmanın yeri və rolu ilə bağlı vaxtilə dünya iqtisadiyyatı səviyyəsində mövcud olan neoliberal eyforiyanın gerçəkci xarakter daşmadığı bütün çılpalığı ilə ortalıqdadır.

- “Qərb” dünyası iqtisadi effektivliyin “fiziki” hüdudlarına (oxu: sərhəddinə) çatmışdır. Növbəti mərhələdə növbəti yüksəliş iqtisadiyyatın tipində kardinal dəyişikliklər hesabına baş verə bilər. Yalnız bu halda “fiziki” hüdudların genişlənməsinə ümid etmək olar. Rəqəmsal transformasiya bu aspektdən yararlı ola biləcəkmi? “sual”ını birmənalı şəkildə cavablandırmaq müşkül-lüyü mövcuddur: “Şərq” ölkələri daha intensiv şəkildə rəqəmsallaşsalar və sosisiunun “vitrual kütləyə” transferinin nələrə səbəb olacağını, bugünkü reallıqdan çıxış etməklə proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir. Amma rəqəmsal yeniləşmə Qərbin bir müddət lider mövqeyində “nəfəs almasına” şərait yarada bilər.

- Slavyan/provaslav ölkələr qrupunun sivilizasiya müstəqilliyini saxlama imkanı tükənməkdədir. Avropa provaslavları artıq “qərbləşiblər”. Şərqi provaslavlar özünüqoruma instinkti çərçivəsində hərəkət etməkdədirlər.

Bu ölkələr qrupunda iqtisadi situasiyanın inkişaf yönümlülüyü kafi səviyyədə deyildir. Ukrayna və Gürcüstan birmənalı olaraq Avropa provaslavlarının “ləpiri” ilə hərəkət etməkdədirlər. Yəni sivilizasiya müstəvisində Rusiyanın “təklənməsi” baş verməkdədir. Məhz bu aspektdən, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sivilizasiyanın müstəqil “varlığına” son qoyulur. Eyni zamanda, “qərbləşmənin” bu ölkələrə müsbət təsiri aspektindən də birmənalı yanaşma sərgilənməsi mümkünsüzdür.

- İqtisadi çəkisi, yaxud “ağırlığı” getdikcə artan “Şərq” dünyası və onun ön sıralarında yer alan ÇXR-in dünya liderliyinə keçidi qeyri-mümkündür. Sırf iqtisadi sferada artım və onun formalaşdırdığı “ağırlıq” dünya liderliyi prizmasından yetərli deyildir:

1) ABŞ dünya liderliyinə ideya ilə gəldi. Azadlıq, insan haqları, demokratiya-heç kəsin etinasız qalmadığı dəyərlərdir.

Çinin belə bir ideyası yoxdur.

2) Çin cəmiyyətinin mental modeli, Çin mentaliteti “özünütəcrid” xarakterli mənəvi sərhədlərlə mühafizə olunur: yayılmağa meyilli deyildir: Qeyri-çinli heç bir halda əsl çinli ola bilməz. Orta əsr çin təfəkkürü bu gün də “canlıdır”. Bu anlamda heç bir dəyişiklik baş verməmişdir.

3) Çin cəmiyyətinin sosio-siyasi quruluşu ziddiyyətlərin “simbiozuna” istinad edir. Yəni bu gün müşahidə edilən makrosabitlik yaxın gələcəkdə də yer alacaqmı? məchuldur. Digər tərəfdən, Çin nəyi seçəcək: imperatorluğu, sosializmi yoxsa modernizmi – dəqiq proqnozlaşdırma mümkün deyildir;

4) Çinin əsas məqsədi nail olduğu iqtisadi “ağır”lığı daha da ağırlaşdırmaqdan ibarətdir. İqtisadi “ağırlığa” yönəlik strategiya məntiqi zərurətlə daha böyük “ağır”lıq doğura bilər/ doğurur. Yəni, başqa heç nə!

- Və, nəhayət, “İslam” dünyası, sivilizasiya müstəqilliyini, mənəvi-etik və ideoloji sərhədlərini qoruma yolunda böyük çaba göstərməkdədir. Amma, dünya iqtisadiyyatında asılı dəyişən statusundadır. Şübhə yoxdur ki, ümumbəşəri miqyasda müsəlman həmrəyliyinə nail olmadan qeyd etdiyimiz “müstəqilliyin” perspektiv planda mühafizəsi mümkün olmaya bilər.

II BÖLMƏ

DÜNYANI “MÜXTƏLİFLƏŞDİRƏN” QEYRİ-İQTİSADI AMİLLƏR / DƏYİŞƏNLƏR KOMPLEKSİ

*A. Smitin “İqtisadi insanı – Qərb
sivilizasiyasına və katolik dinə
mənsub olan bir “ingilis”dir.*

Müəlliflər

I FƏSİL. DİN VƏ İQTİSADİYYAT: NORMATİVLİYİN RASİONAL SƏRHƏDLƏRİ

2.1.1. Nəzəri baxış: istiqamət müxtəlifliyi problemi

Ümumbəşəri miqyasda “yeganə” sivilisasiyanın formalaşacağına, qlobal kontekstdə müxtəlifliklərin “eyniyyətə” gələcəyinə, dünyanın “vahidləşəcəyinə” və s. tipli neoliberal “nağıllara” artıq heç kim inanmır. Həqiqət bütün bunların əks tərəfində yer almaqdadır. Görünən bu ki, son orta əsrlərdən başlanan proses – sekulyar cəmiyyət ideyasının “müqəddəsləşdirilməsi” nəinki məcmu fəaliyyət sferalarına dayanıqlılıq keyfiyyəti əxz etmədi, tam şəkildə əks-effektlə yekunlaşdı. Bəli, məhz yekunlaşdı! Ümumbəşəri potensial primitiv “eqoizmin” israfçı, dağıdıcı təsirinə məruz qalmaqla, tarix boyu analoqu olmayan yeni məzmunlu və böyük dağıdıcılıq gücünə malik olan yeni qlobal problemlər doğurdu. Bəşəriyyətin neoliberal “aldanışı” çox ağır çəkili fəsadlı situasiyaların “növbələşmə” ardıcılığı ilə təzahürünə gətirib çıxardı.

Başqa sözlə, monoteist dini cərəyanların, ilahi öngörmə kontekstində gələcəklə bağlı verdikləri proqnozlar artıq gerçəkləşməyə başlamışdır. İnsan özünün insan kimi yaşayışını təmin edən ekosistemi, böyük canfəşanlıqla məhv etməkdədir...

Amma nədən? Sadəcə olaraq “iqtisadi insan” biət etdiyi və ali dəyər saydığı neoklassikanın ona məqsəd keyfiyyətində təlqin etdiyini, yəni “nəyin bahasına olursa-olsun” mənfəətin maksimumlaşdırılmasını həyata keçirməklə məşğuludur.

Neoklassika “iqtisadi insanı” iqtisadi prosesin əsas abstrakt-nəzəri subyekti keyfiyyətində təsvir edir: o həm rasiionalistdir, həm də “əxlaqlı eqoistdir”. Bu rakursdan da nəzəriyyənin irrasional hesab etdiklərindən, o cümlədən dini dəyərlərdən uzaqdır, yaxud uzaq durmalıdır. Daha konkret formada: “iqtisadi insan” canlı insanla eyniyyətdə deyildir: onun abstrakt obrazıdır. Yəni, onun yaşam arealı iqtisadi prosesdir. Bu

prosesdən kənarda mövcud deyildir. Bu qəbildən olan anlaşılmazlıqların problem yaratmayacağına olan inam A. Smit tərəfindən dini inancın həlledici roluna istinadla irəli sürülmüşdür.

Beləliklə, uzun minilliklər boyu cəmiyyətin birgəyaşayış qaydalarını formalaşdıran, onun mental-dəyər modeli kimi çıxış edən dinin təlqin etdikləri (ələlxüsus, sosio-iqtisadi sferada), doğurdanmı irrasionaldır? Yaxud bir sıra tədqiqatlarda söylənildiyi kimi, cəmiyyət inkişaf etdikcə dini inancın təsiri zəifləyirmi? Yaxud dini dəyərlərin iqtisadiyyatda problemlər yaradacağına inanlar, həqiqətdə səmimidirlərmə? Suallar çoxdur! Bizim məqsədimiz konkret olaraq deyilənlər (və deyilməyənlər) kontekstində həqiqətin axtarışını həyata keçirməkdən, bu aspektdən müasir gerçəkliyə konseptual baxış formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Dini inancın iqtisadiyyata təsiri problemi çoxsaylı tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və bu tədqiqatlar bu gün də davam etməkdədir.

Dini konfessiyaların iqtisadiyyata təsir gücünün eyniyyətdə olmadığı, fərqli məzmun daşdığı qənaətinə gələn bir sıra tədqiqatlarda qeyd olunur ki, protestant, iudaizm və konfusian cəmiyyətlər katolik, müsəlman və provaslav cəmiyyətlərdən daha çox nailiyyət əldə ediblər.¹⁶

E. Dyürkqeym hələ keçən əsrin əvvəllərində yazırdı ki, iqtisadiyyatın inkişafı səbəbdir, dinin zəifləməsi isə nəticə.¹⁷ Yəni inkişaf dünyəvilik keyfiyyətini (cəmiyyətdə) yüksəldir və yekunda dinin təsiri ifrat dərəcədə məhdudlaşır! M.Veberin yanaşması bu baxışdan fərqlənir: əvvəlcə sekulyarizm baş verir

¹⁶ Лоуренс Харрисон. Главная истина либерализма: Как политика может изменить культуру и спасти ее от самой себя/ М.:2008 г. - стр.282

¹⁷ Дюркгейм, Э. Элементарные формы религиозной жизни : тотемическая система в Австралии / Эмиль Дюркгейм ; пер. с франц. В. В. Земсковой ; - Москва : Элементарные формы, 2018

– cəmiyyət “dünyəviləşir” və paralel olaraq, dinin təsiri azalır, din zəifləyir ki, bu da iqtisadi inkişafı stimullaşdırır.¹⁸

2000-ci ildən başlayaraq tərəflərarası əlaqənin empirik verifikasiyası yönündə müxtəlif sorğular həyata keçirilmişdir. Verifikasiyası tələb olunan nəzəri müddəə belə idi ki, ölkənin inkişaf səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, həmin cəmiyyətdə dinin rolu bir o qədər aşağıdır, yəni tərəflərarasında tərs mütənəşib əlaqə mövcuddur. Araşdırmaların nəticəsi birmənalı olmadı: məsələn iqtisadi cəhətdən geri qalmış yaxud aşağı gəlirli ölkələrin bir çoxunda dindarların xüsusi çəkisi 90-95% - civarında olmuşdur.

Orta gəlirli ölkələrdə 70%, yüksək gəlirli ölkələrdə isə 50%-dən az təşkil etmişdir. Lakin, ABŞ-də (adambaşına ÜDM-60 min dol. çox) sözügedən göstərici 65%, ABŞ-dən yüksək gəlirliyə malik Körfəz ölkələrində 98-100%, Rusiyada (11 min dol.) 35% təşkil etmişdir...

“Ölkənin iqtisadi cəhətdən geri qalmasının yaxud inkişafın səbəbləri mədəniyyət fərqliliyi, eləcə də ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətinin biət etdiyi dindir”.¹⁹ Tərəflərarası əlaqənin gerçək məzmunu məhz budur. Milli iqtisadiyyatda, həmçinin ictimai həyatın bütün sferalarında dini dəyərlərin rolu kifayət qədər yüksəkdir.

Qlobal iqtisadi gerçəklik bunun, həqiqətən də, belə olduğunu ortalığa qoymaqladır.

Şübhə yoxdur ki, dinlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı bağlılığı, dinin-iqtisadi sferaya, eləcə də ictimai həyatın bütün spektrinə həm birbaşa, həm də dolayısı ilə (hətta iqtisadi subyektlərin “şüuraltı” dəyərlərinə qədər) təsiri son orta əsrlərdən başlayaraq aktual olmuş və bu aktualıq bu gün də davam etməkdədir.

¹⁸ Вебер, М. Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990

¹⁹ Ванюкова И.А. Влияние религиозных ценностей на экономику и её развитие // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 6.

- “Din protestant etikasından fərqli olaraq iqtisadi təfəkkürə dolayısı ilə də təsir göstərə bilər”.²⁰

- “Kapitalizm ümumi həmrəylik və individual avtonomiyanın simasız aspektlərini tarazlaşdırmaq prizmasından-ictimai institutların mövcudluğuna möhtacdır”.²¹

- K. Dobbeler din-iqtisadiyyat münasibətlərində 3 iyerarxik səviyyəni fərqləndirir: 1) Makrosəviyyə: cəmiyyət miqyasında; 2) Mezosəviyyə: dini institutlar; 3) Mikrosəviyyə: individual şüur.²²

Bu qəbildən olan konseptual yanaşmalar çoxsaylıdır.

Və aydındır ki, müsbət yönümlü konseptual müddəaların çoxluğu sosial bütövlük fenomeninin həyatı əhəmiyyət daşıdığı qənaətindən qaynaqlanır.

Bu aspektin önəmliliyi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əksər ölkələr üçün keçərlidir. Zətən cəmiyyətin inkişafının istinad sütunları sırasında yer alır. Yəni inkişafı “doğuralara” aiddir.

Ümumiyyətlə, din və iqtisadiyyat qarşılıqlı münasibətləri ikili səciyyə daşıyır: 1) dini dəyərlərin iqtisadiyyat üzərində proyeksiyası; 2) iqtisadi metodların dini fenomenləri araşdırması.

Dinin iqtisadiyyatı, əgər belə ifadə etmək caizsə, çərçivəsində aparılan araşdırmalar da ikili yönümlüdür: 1) dini dəyərlər çərçivəsində (yəni, “xalis” məzmununda) davranışın mikroiqtisadi təhlili; 2) dinin iqtisadi göstəricilərə təsirindən alınan effektin ekonometrik tədqiqi.²³

Digər tərəfdən, dini dəyərlərin iqtisadiyyat üzərində proyeksiyası müstəvisində iqtisadi münasibətlərin və iqtisadi

²⁰ Гараджа, В. Социология религии/- М.:1996,-стр.168

²¹ Бергер П. Капиталистическая революция/ - М.:1994, -стр.146

²² Dobbelaere,K. Secularization: a Multi – Dimensional Concept\ Current sociology, 1981,- v.29

²³ Zannoccone,L.Introduction to the Economics of Religion//Journal of Economic Literature:Vol.36,1998

institutların dini çərçivədə normativ dəyərləndirilməsi yönümlü tədqiqatlar da aparılmaqdadır. Bu istiqamətdə ilkin araşdırmalar A. Smitə məxsusdur.²⁴ Onun məşhur “Xalqların sərvəti” əsərinin birinci fəslə xristianlığın iqtisadi aspektinə həsr olunmuşdur. Onun bu yönündə apardığı araşdırmaların əsas hədəfi katolik kilsəsi ətrafında iqtisadi stimulları, institut və rəqabəti özündə ehtiva edən konkret modelin qurulması idi. Dinin iqtisadiyyata təsirinin həlledici əhəmiyyət daşıdığı M. Veberin araşdırmalarında da yer almışdır: kapitalizm protestant etikasına bazasında formalaşmışdır.²⁵

Qeyd edilən yönümlüyə paralel olaraq dinin iqtisadiyyata təsiri bir sıra tədqiqatlarda inkar olunurdu: din irrasional hesab edilirdi.

N. Toumza yazırdı ki: “iqtisadiyyat kökündən allahsızdır. Dini inanc və davranış “homoeconomicus”un həyatında heç bir rol oynamır”.²⁶

Yalnız ötən əsrin sonlarında rəşional seçim nəzəriyyəsinin təsiri altında teoloji amilin roluna yenidən baxılmağa başladı.

Daha dəqiqi, proses 1975-ci ildə K.Azzi və R. Erenberqin-dinin mikroiqtisadiyyatına istinadla formalaşdırdıqları ev təsərrüfatı modeli ilə bərpa olunmuşdur.²⁷

Beləliklə, çağdaş zamanda din-iqtisadiyyat cütliyünün qarşılıqlı bağlılığına həsr edilmiş iki əsas konseptual baxış mövcuddur:

²⁴ Смит, А. Исследование о природе и причинах богатство народов. М.:2007

²⁵ Weber, M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. -1905

²⁶ Jannaccon,L. Introduction to the Economics of Religion \ Journal of Economic Literature/ -1998, -vol.36

²⁷ Azzi, L., Ehrenberq, R. Household Allocation of time and church attendance\The Journal of Political Economy\ -vol.83,-1975

1. Sekulyar nəzəriyyə (M.Veber və b.): din iqtisadiyyatın təşkili və dəyişikliyi prosesinin mədəni fundamenti keyfiyyətində çıxış edir;

2. Rasional seçim nəzəriyyəsi (U. Beynbric, R.Finke və b.) Din – iqtisadi dəyişikliklərin bir hissəsidir. Hətta dini bazar mövcuddur və bütövlüklə iqtisadi qaydalarla tənzimlənir. Rasional seçim tərəfdarları bu tezisi absurda qədər inkişaf etdirirlər: dini bazarda satışa çıxarılan əmtəə həmin dinə xas olan dəyərlərdir (ruhi-mənəvi dəyərlər) Bu aspektdən dini cərəyanın tərəfdarlarını da mömin deyil, “müştəri” adlandırırlar.

Şübhə yoxdur ki, bu cür ifrat inkarçı mövqelərin meydana çıxmasının kökündə “iqtisadi mərkəzçiliyin” iqtisadi şüurda (oxu: təfəkkürdə) artıq qərarlaşmış dominantlığı dayanır. İnkarcılığın əsas səbəbi isə iqtisadiyyata dini dəyərlərin təsirinin kəmiyyətə ölçmə imkanının yoxluğudur. “İqtisadi mərkəzçilik” rəqəmlərlə ifadə olunmayan, kəmiyyətə qiymətləndirilməsi imkanlarının olmadığı hər şeyi, o cümlədən dini dəyərləri mənasız hesab edir. Və bu məntiqlə də problemə əks-yönümlü yanaşma tətbiq edilir: yəni dəyərlərin iqtisadi prosesə, iqtisadi həyata təsirinin deyil, özünün “əmtəə”ləşdirilməsinə start verilir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi “dinin iqtisadiyyatı” absurd anlayışdır. Problemə baxışda spekulativ məzmunluluğun aktuallaşması, əslində “iqtisadi mərkəzçiliyin” daxili məntiqi ilə determinə olunur. Belə ki, ictimai həyatın bütün spektrinin “iqtisadiləşdirildiyi” bir situasiyada dini dəyərlər kənarda qala bilməzdi.

Yəni elmi fikirdə (bu problemə bağlı) qarşılaşdığımız mənzərə sırf nəzəri təxəyyülün formalaşdırdığı mənzərədir: iqtisadi gerçəkliklə hansısa bir formada real bağlılığı yoxdur, hansısa bir formada sübut edilməyən yanaşmadır.

Bununla belə, iqtisadiyyatın dini ideyalara təsiri məsələsi bu gün də diskurs obyektı olaraq qalmaqdadır. Praqmatizmlə “yoğrulmuş” iqtisadiyyatla böyük əksəriyyətin iddia etdiyi kimi irrasional və ehkamçı məzmun daşıyan dinin qarşılıqlı təsiri

problemi müxtəlif yönümlü fəlsəfi spekulyasiyaların “yeminə” çevrilmişdir.

Əlbəttə, sırf nəzəri müstəvidə, ələlxüsus, iqtisad elminin “müstəbeh”liyinin sərhəd tanımadığı müasir zamanda tərəflərarası bağlılığın rəasional sərhədlərini “görmək” çox müşkül məsələdir: iqtisadi nəzəriyyə iqtisadi gerçəkliyə öz prizmasından – faydanın maksimumlaşdırılması baxır. İqtisadi nəzəriyyə gerçəklikdə həqiqəti axtarmır. O, faydalılıq funksiyası üzərində bərqərarlıdır. Və bu anlamda, yuxarıda qeyd etdiyimiz “uyuşmazlıq” gerçəkliyin deyil, nəzəriyyənin gəldiyi nəticədir. Yəni iqtisadi nəzəriyyə gerçəkliyin mental dəyərlərini ən azı görməməzlikdən gəlir. Dinə xas olan mənəvi-etik dəyərlərin iqtisadi prosesdəki yeri və rolu bəribaşdan inkar olunur. Dini dəyərlər iqtisadi axınlarla birlikdədirlər, ən azı ona görə ki, iqtisadi nəzəriyyənin əsas subyekti – “iqtisadi insan” abstraktsiyasının yüksəldiyi konkretlik canlı insan formasında təzahür edir.

2.1.2. Dinin yayılma səviyyəsi və proqnozu.

Hər şeydən əvvəl, qlobal solumun dini mənsubiyyət prizmasından bölgüsünə nəzər yetirək. Bu yönümdə müxtəlif proqnoz qiymətləndirmələr irəli sürülmüş və hal-hazırda da bu proses davam etməkdədir. Qeyd edilən müxtəlifliyin təxmini ortalamasına istinadla, yaxud proqnoz hesablamalarının orta göstəricisini əsas götürdük.

Dinamik sıradan göründüyü kimi, əhatə dairəsinə görə əsas yeri Xristianlıq və İslam tutur. Hal-hazırda xristianların sayı müsəlmanlardan 20% civarında çoxdur (ümumbəşəri sayda xüsusi çəkisinə görə isə 6%). Proqnoz hesablamaları göstərir ki, əsrin sonuna qədər bu nisbət dəyişəcəkdir.

Cədvəl 2.1.1.

Bəşəriyyətin dini mənsubiyyət üzrə bölgüsü: artımın dinamikası

Dinlər	Bəşəriyyətin sayı (mln.nəfər)				2100/2020 nisbətən	
	7733 mln.nəfər		11182 mln.nəfər		Mln.nəf. (+,-)	(%)+,-
	2020-ci il		2100-cü il			
	Mln.n.	%	Mln.n.	%		
1. Xristianlıq	2412	31,2	3508	31,3	+1096	+0,1
2. İslam	1948	25,2	3561	31,8	+1613	+6,6
3. İnduizm	1194	15,4	1760	15,7	+566	+0,3
4. Buddizm	447	5,7	524	4,6	+77	-1,1
5. İudaizm	15	0,2	19	0,01	+4	-0,19
6. Sikxizm	30	0,4	45	0,4	+15	X
7. Daoizm	12	0,6	21	0,01	+9	0,59
8. Sair dinlər	487	6,2	434	3,8	-53	-2,4
9. Ateizm	1176	15,2	1295	11,6	+119	-3,6

Müsəlmanların sayı xristianlardan 1,5% (xüsusi çəki: 0,5%) çox olacaqdır. Gələcək 80 il ərzində baş verməsi ehtimal olunan dəyişikliyin, əlbəttə də ki, səbəblər çoxluğu mövcuddur:

1) Demokratik situasiya ilə bağlı hər iki “dünya” arasındakı fərqlərin getdikcə dərinləşməsi!

Müsəlman ölkələrində fertillik göstəricisi kifayət qədər yüksəkdir: Niger (reytingdə 1-ci ölkə) – 6,7; Somali – 5,9, Nigeriya – 5,2, Həbəşistan – 4, Pakistan – 3,5 və s. Xristian ölkələrində isə millətin “qocalması” prosesi gedir: İsveç – 1,8; Fransa – 1,8; Belarus – 1,7; Norveç – 1,7; İsveçrə – 1,5; İtaliya – 1,3; Yunanıstan – 1,3 və s. Yəni, ölkə əhalisinin sadə təkrar istehsalı belə baş vermir. İslam dünyasının 57 ölkəsindən yalnız 4-də (Bəhreyn –1,9; Qətər – 1,8; Maldiv – 1,8; BƏƏ – 1,4) fertillik göstəricisi 2-dən aşağıdır. Qeyd edək ki, “Şərqi” dünyasının əsas

aparıcı ölkələrində də demoqrafik situasiya Qərblə eyniyyətdədir; Çin – 1,7; C.Koreya – 1,1; Sinqapur – 1,2; Yaponiya – 1,4 və s. Yalnız Hindistanda bu göstərici 2,2-dir.

2) Həyat standartlarının yüksəkliyi ilə bağlılıq; Belə ölkələrdə üçüncü demoqrafik keçid baş verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz 4 müsəlman ölkəsi də yaşam səviyyəsinin yüksəkliyi ilə fərqlənir.

3) Artımın əsas ağırlığı iki monoteist dinin üzərinə düşür. Digər dini cərəyanlarda – Daoizm, Sikkizm və s. bu aspekt elə bir rol oynamır. Amma induizmin əhatə dairəsinin genişlənməyi gözlənilir. Artıq tərəfdarların sayına görə xristianlıq və islamdan sonra üçüncü yerdə qərarlaşıbdır. Eyni zamanda, yaranışından etnomənsubiyyətli din olan induizm tədricən dünya dinləri sırasında yer almaqdadır. Lakin, induizm buna rəğmən, kifayətgədar “dolaşq” məzmunu ilə müqayisəyə gəlmir. Ona görə də dinin iqtisadiyyatda yeri prizmasından induizm bərəsində yığcam dəyərləndirmə aparmaq məcburiyyətində qaldıq.

2.1.3. Dini dəyərlərin sosio-iqtisadi proyeksiyası

Din sosio-iqtisadi inkişaf dinamikasının güclü amilidir. Sosial dəyişikliyin qaynaqlandığı əsas mənbə mədəni sistemlərdir (din də daxil olmaqla). M.Veber bu aspektdən real gerçəkliyi olduğu kimi ifadə edə bilmişdir.

Tədqiqatlar da göstərir ki, dini inancın təsir dairəsi kifayət qədər genişdir. İqtisadi fəaliyyət konstruksiyasının fərqli təzahür formalarının mövcudluğunda dini dəyərlər əhəmiyyətli rol oynayırlar. Məsələn protestant baxışlara uyğun gələn iqtisadi quruluş – liberal bazar iqtisadiyyatıdır; Katolisizmdə – korporativ quruluş, pravoslaviyədə isə sosialist təsərrüfat sistemidir. (bax. cədvəl.2.1.1.)

Eyni zamanda cəmiyyətin siyasi quruluşu, siyasi rejiminə münasibətdə də yekdil yanaşma mövcud deyildir. Anlayışın müasir Qərb interpretasiyası çərçivəsinə yalnız protestantizm “sığır”.

Bu tezis demokratiya anlayışına münasibətdə də keçərlidir. Demokratiyanın liberal/neoliberal interpretasiyası inkişaf etmiş kollektiv Qərbi tam şəkildə əhatə etmir: yalnız protestant cəmiyyətlərdə yer almaqdadır. Provaslav və katoliklərdə, eləcə də iudaizmdə əsaslı mahiyyət fərqliliyi müşahidə edilir. Konfutsiçi cəmiyyətlərdə demokratiya milli spesifikasiyadan “süzülmüş” məzmununda mövcuddur:

Onun neoliberal interpretasiya ilə elə bir bağlılığı yoxdur. İslam cəmiyyətində isə situasiya əsaslı mahiyyət fərqliliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. İslamda demokratiya mövcuddur, lakin neoliberal anlam daşımır. Belə ki, İslamda cəmiyyətin siyasi rejimi, birgə yaşayış qaydaları, yaxud həyat tərzı eyni mənbədən (şəriətdən) qaynaqlanır: yəni, eyni dəyərlərin formalaşdırdığı mənə “yükünə” sahibdirlər. Buna görə də, İslam cəmiyyətində siyasi plüralizm teokratiyanın çərçivəsindən kənara çıxmır.

Göründüyü kimi, dini etikanın cəmiyyətin təsərrüfat tipinə və sosio-mədəni identikliyinə təsiri, yaxud bu təsirin əhatə dairəsi və gücü əksər konfessiyalar üzrə eyniyyətdə deyildir. Bu baxımdan iudaizm (milli mənsubiyyəti müəyyənləşdirir) və İslam (həyat tərzı kimi təzahür edir) fərqlənilir. Bu fərqlilik cəmiyyətin siyasi quruluşu aspektindən də mövcuddur. Məsələn katolisizmin cəmi bir dövləti (kilisənin idarəetdiyi) var – Vatikan – 44 sot ərazidə yerləşir. Vətəndaşlarının sayı 800 nəfərdir. Son orta əsrlərə qədər olan zaman kəsiyində katolik kilisə bütün Qərbi Avropaya rəhbərlik edirdi. İudaizmin də bir dövləti mövcuddur – İsrail! Amma onun dünyəvi dövlət olduğunu (baxmayaraq ki, dini inanc mühüm yer tutur) “deyirlər”. Yalnız İslamda dinin rəsmi dövlət ideologiyasına çevrilməsi, birgə yaşayış qaydalarının dini dəyərlər (şəriətin norma və normativləri) üzərində qurulması gerçək məzmun daşımaqdadır. Bu gün dünyada mövcud olan 57 müsəlman ölkəsindən 13-ü məhz İslam dövlətidir.

Yeniləşmə prosesinə münasibətdə də əsaslı fərqlər müşahidə edilməkdədir. (bax: cəđ.2.1.2) Yalnız protestantizm-yeniləşməni sistemli şəkildə təqdir edir (təbii ki, sakrallıq inkar edilməklə). Ənənəyə bağlılıq (provaslav) və mühafizəkar çərçivə (katolisizm) – yeniləşmənin məhz “yeniliyini” deformasiyaya uğradır. Ənənə – “yenilikçi” deyil və sabitliyi tərcih edən fenomendir. Mühafizəkarlıq-yeniləşmədə “yeni” olanı cari situasiyanın “süzgəcindən” keçirməklə “köhnə → yeni” formalı ziddiyyətli simbiozun yaranmasına rəvac verir. Ümumiyyətlə, eləcə də iqtisadi məzmunlu yeniləşmə – nəticə etibarilə dəyərlərin məzmun dəyişikliyinə səbəb olur. Bu anlamda islam qəti mövqe sərgiləməkdədir: dəyərlərin dəyişməsi müzakirə mövzusu ola bilməz.

Cədvəldən göründüyü kimi, proses → nəticə ikiliyinə münasibətdə də yekdillik yoxdur. Belə ki, həyatı əhəmiyyət kəsb edən məsələ (çağdaş dünyamızın əsas problemlərindən biri) – proses və nəticənin harmoniyası yalnız konfutsiçi cəmiyyətlərdə funksional fəaliyyətin hədəfi halına gətirilmişdir.

Göründüyü kimi, müasir maliyyə-bank sferasının funksional fəaliyyətində sistemyaradan element rolunda çıxış edən sələmçilik (faiz) yalnız İslamda qadağan edilmişdir.

“...Sələm yeyənlər qəbirlərindən cin vurmuş kimi qalxarlar. Allah sələm almağı qadağan etmişdir. Əgər möminsinizsə, sələmdən qalan məbləğdən vaz keçin. Belə etməsəniz, o zaman Allaha və onun Peyğəmbərinə qarşı müharibəyə girdiyinizi bilin.”²⁸

²⁸ Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;ə – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
\\https://www.academia.edu

Cədvəl 2.1.1.

Cəmiyyətin sosio-siyasi və sosio-iqtisadi quruluşu prizmasından fərqlilik

Dinlər	Siyasi rejim	Milli dəyərlər	Hakimiyyət	Demokratiya	İqtisadi inkişaf modeli	Ölkələr
1. Protestantizm	Liberalizm/ sosial-demokratiya	Anqlo-sakson dəyərlər	Məhdud	Nümayəndəli demokratiya	Liberal; Sosial-demokrat	İngiltərə, Yeni Zelandiya, Danimarka, Norveç, İsveç, Finlandiya
2. Katolisizm	Dövlət korporativizmi	Anqlo-sakson dəyərlər	Qeyri-məhdud monarxiya	Lobbist demokratiya	Sosial-demokrat	Avropa: Belçika, Fransa, İtaliya, İspaniya və s. Latın Amerikas: Meksika, Braziliya, Argentina, Venesuela və
3. Pravoslaviya	Bürokratik imperializm	Slavyan-yunan	Qeyri-məhdud	Klan demokratiyası	İdentifikasiya problemi mövcuddur	Rusiya, Bolqarıstan, Ukrayna, Serbiya, Belarus və s.
4. İudaizm	Tənzimlənmə	Yəhudilik	Məhdud	Fraqmental demokratiya	Konservativ innovativ	İsrail
5. Konfuçilik	Dövlət korporativizmi	Qruppizm	Qeyri-məhdud	Qeyri-qərb səciyyəli demokratiya	Korporativ model	Çin, Yaponiya, Honqonq, Sinqapur, Tayvan
6. İslam	Normativ imperializm	Ümmətçilik	Qeyri-məhdud (şəriətlə sərhəddli)	İslam plüralizmi, teokratiya	İslam modeli	İndoneziya, İran, Türkiyə, Misir, Ərəb ölkələri

Cədvəl 2.1.2.

İqtisadi məzmunlu elementlər prizmasından müqayisə

Dinlər	Yeniləşmə prosesinə münasibət	Əsas normalar (iqtisadi)	Nəticəliliyə (effektivlik) münasibət	İstehlaka münasibət	Sələmçiliyə (faiz) münasibət
1. İslam	Dəyərlər sabit qalmalıdır;	Adət-ənənə; Qeyri-formal əlaqələr Ədalətliklik;	Əsas olan prosesdir	Mötədil; Orta yol	-Mənfi -Qadağandır
2. Protes-tantizm	Müsbət;	Şəxsi mənafe; Rasionalizm	Əsas məqsəd	İsrafçı yanaşma	Müsbət
3. Provas-laviye	Ənənəyə bağlı formada	Ənənə; Ümumi mənafe	Əsas olan prosesdir	Neytral	Etinasız
4. Katoli-sizm	Mühafizəkar	Kilsənin mənafeyi; Qeyri - formal əlaqələr	“Seçilmişlərə” məxsus nəticəlilik	Neytral	Etinasız
5. İudaizm	“Qanun”lar çərçivəsində pragmatik	Qənaət; Effektivlik Rasionallıq	Müsbət; Nəmətlərin bolluğunu yaradır	Artan templə	Müsbət (faizin müəllifi)
6. Konfut-siçilik	Ənənə çərçivəsində pragmatik təcridçilik.	Adaptasiya; Qənaət	Proses və nəticənin harmoniyası	“Orta yol”	Neytral

Provaslaviya və katolisizm ilkin vaxtlarda neqativ münasibət sərgiləsə də, sonralar, ələlxüsus, protestantizmin təsiri altında vəziyyətlə barışmış, lakin münasibətdəki etinasızlıq komponenti olduğu kimi qalmaqdadır. İudaizm “müəllifi” olduğu sələmçilik Protestant etikası tərəfindən böyük ruh yük-səkliyi ilə qəbul edilmiş və yekun olaraq müasir maliyyə sistemi formalaşmışdır! Protestantizmin sələmçiliyə münasibəti B. Franklinin (1748) deyimində çox qabarıq şəkildə ifadə olunmaqdadır: “... Kredit-puldur... Pul-öz təbiəti etibarilə baş verəndir və yeni pul doğurmaq qabiliyyətindədir.. Pul-yeni pullar... onların törəmələri daha çox pul yaradır və s.”²⁹

İstehlaka münasibət məsələsində də yalnız iki halda mötədil mövqe sərgilənir: Konfutsiçilik və İslamda! Digər dini cərəyanlarda maksimum istehlak (müasir dövrün əsas xarakteristikalarından biri) probleminə etinasız yanaşılır: istehlakın artımı imandan hesab olunur!

Qurani-Kərim məsrəflərdə “orta yol” tutmağı hökm edir: “... Nə əldən çox bərk ol, nə də əlini tamamilə açıb israfçılıq et. Yoxsa həm qınanarsan, həm də peşiman olarsan”.³⁰

Yaxud digər bir ayədə: “... Onlar (mallarını) xərcledikdə nə israfçılıq, nə də xəsislik edər, bu ikisinin arasında orta yol tutarlar”, deyə buyrulur!³¹

²⁹ Рязанов, В. Роль религиозной этики в формировании этно-экономических (национальных) систем хозяйствования, Проблемы современной экономики, N 3 (27), 2008

³⁰ Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;əl – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
[\https://www.academia.edu](https://www.academia.edu)

³¹ Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;əl – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
[\https://www.academia.edu](https://www.academia.edu)

Xüsusi mülkiyyət və onun ictimai həyatda yeri və rolu ilə bağlı, eləcə də toxunulmazlığı ilə əlaqədar yalnız İslamda və Protestantizmdə birmənalı hökmlər yer almaqdadır.

İslamda əsas çıxış nöqtəsi xüsusi mülkiyyətin halal yolla, yəni heç bir kəsin haqqını tapdalamadan şəxsi əmək, zəhmətlə əldə olunması tələbi üzərinə düşür. Həm bu, həm də o biri dünyaya münasibətdə "... insana yalnız öz əməyi, öz zəhməti qalar"³² hökmü keçərlidir. İudaizm isə mülkiyyəti birmənalı olaraq Tanrıya aid edir: insan mülkiyyətdən yararlanırsa, amma onun sahibi ola bilməz (cəd.2.1.3.).

Ümumiyyətlə, xristianlıqda ilkin mənbəyi Moiseyin qanunlarıdır-mülkiyyət toxunulmaz hesab olunur! Və hətta onu ələ keçirmək niyəti belə böyük günah sayılır. Bu aspektdən maraqlı bir məqam ondan ibarətdir ki, torpaq üzərindəki mülkiyyət, ələlxüsus Tanrının İsrail oğullarına vəd etdiyi torpaqlar öz sahibinə məxsus olmalıdır.³³

Bununla belə, torpağı müvəqqəti olaraq satmaq olar. Amma bu torpaq Tanrı tərəfindən verildiyi üçün, öz sahibinə geri qaytarılmalıdır.

Anlaşılan bu ki, torpaq-konkret insana deyil, Tanrıya məxsusdur. Və insan onu həmişəlik kiməsə sata bilməz.³⁴

Həmçinin provaslav və katolik baxışlarda xüsusi mülkiyyətin məhz "xüsusiyyəti" qətiyyənlə qabardılır. Bu

³² Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;ə – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
\\https://www.academia.edu

³³ Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие – 12.5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3 – 13; Число 36:7; Левит – 25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 – 13, Vtor. 24:14-15/ Мф.5:40-41)\\https://www.biblegateway.com/

³⁴ Пиличев, А. Образы экономических отношений собственности и торговли в священном писании ветхого завета// Вестник (Екатеринбургской духовной семинарии). Вып.1. – 2011

aspektədən icmaçılıq və dövlət paternalizmi açıq şəkildə müşahidə edilə bilər.

Konfutsiçilikdə də “xüsusiyyət” önəmli rol oynayır yaxud nə qədər ziddiyyətli səslənsə də, “xüsusiyyət”lik sosial bütövlük, sosial harmoniyanın doğurduğu əlahiddəlikdir. Yəni Qərbi dünyasının heç bir halda “anlaya” bilməyəcəyi fenomenal yaranışdan söhbət gedir.

Xüsusi mülkiyyətlə birbaşa bağlılıqda olan sərvət toplama istəyinə münasibətdə ifrat kənar mövqelərin olduğunu məntiqi əsaslandırılması haradasa, mümkünsüz görünür (ələlxüsusi, monoteist dinlərin bəxış bucağından).

İslam dinində sərvətə münasibət birmənalıdır.

Var-dövlətə, sərvətə aşırı düşkünlük – cəzalandırılan əməllər sırasındadır: “... O gün (qiyamət günü) yığıqları qızıl-gümüş cəhənnəm atəşində qızdırılıb alınlarına, böyürlərinə və kürəklərinə dağ basılacaq...”³⁵

“... O kimsə ki mal yığıb onu dönə-dönə sayar (çoxdar)”, “... Və, elə zənn edərsən ki, mal-dövləti onu əbədi yaşadacaqdır...”

Müqəddəs kitabda bu qəbildən çoxsaylı ayələr yer almaqdadır. İudaizmdən fərqli olaraq, islamda var-dövlət sahibi olmaq üstünlük deyil, yaxud o şəxsin əsl mömin olduğuna dəlalat etmir. Var-dövlət (islamda) bir imtahandır, sınaqdır.

³⁵ Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə; əl – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
\\https://www.academia.edu

Cədvəl 2.1.3.

İqtisadi fəaliyyətin təşkili aspektindən müqayisə

Dinlər	Xüsusi mülkiyyətə münasibət	Əməyə münasibət	Sərvət münasibət	Davranış tipi	Əsas hədəf
1. İslam	Toxunulmazdır	İbadətdir (Allaha)	Mənfi; Yalnız zəhmətlə əldə etmək;	Kollektivizm; İndividualizm; Müsəlmanlara yardım	Allah dərgahına yüksəliş
2. Protes-tantizm	Toxunulmazdır	Borcdur - İnsanı tanrıya yüksəldir;	Əsas məqsəddir	İndividualizm innovativlik;	Maksimum fayda
3. Provas-laviye	İcmaçılıq; Dövlət pater-nalizmi;	Aliməq-sədlər uğruna (ruhi) çalışmaq	Haqsız sərvət-şərdir	Kollekti-vizm; Tolerantlıq;	Ruhi təmizlik
4. Katoli-sizm	İcmaçı-lıq;	Borcdur	Əsas olan kilsədir	Kollekti-vizm; İndividu-alizm	Günah-ların bağışlan-ması
5. İudaizm	Tanrıya məxsus-dur İnsan yalnız yararlanır	Effektiv çalışmaq	Müsbət; İmanlı olan varlanır	İndividu-alizm	Maksimum fayda
6. Kon-futsiçilik	Qrup-pizm	Maksimum səylə çalışmaq -Dəyərlərlə "yükəlmə"	Ruhi "yük"-ağırliq yaradır	Kollektivizm	Harmo-niya (insan→ təbiət qarşılığı)

Eyni zamanda, sərvət sahibi olmaq günah deyildir. Bir şərtlə ki, onun (sərvətin) toplanması halal yollarla həyata keçirilsin. Yəni müasir terminologiya ilə ifadə etsək, xalqın yaxud ayrıca götürülmüş bir insanın haqqını, var-dövlətini haqsız olaraq mənimsəmək olmaz, sələmçilik (faiz) qəti qadağandır. Haqsız rəqabət və yalançı reklam günahdır. Mənfəətliliyin konkret “sərhədi” olmalıdır, yəni gəlirin maksimumlaşdırılması haramdır; Bütün mübadilə aktlarında qarşılıqlı razılıq olmalıdır; ölçüdə və çəkiddə düz olmaq; insanların haqqını azaltmamaq tələb olunur və s.

Digər tərəfdən, sərvətin qeyri-bərabər bölgüsü ilahi hikmətlə şərh edilir: “Əgər Allah (bütün) bəndələrinə bol ruzi versəydi, onlar (günah etməklə) yer üzündə həddi aşardılar. Lakin o öz bəndələrinə istədiyi qədər (birinə az, birinə çox) ruzi göndərir. Allah öz bəndələrindən xəbərdardır, onları görəndir.”³⁶

Yaxud başqa bir surədə deyilir ki: “Allah ruzi baxımından birinizi digərinizdən üstün etmişdir.”³⁷

İlahi hikmətlə tətbiq edilən qeyri-bərabərlik iki amala xidmət edir:

1) Mömin bəndələr üçün sınaq imtahan anlamında qəbul edilir. Yəni Allahın bəxş etdiklərini digər insanlar (yoxsullara, müsafirlərə və s.) arasında yardım olaraq (Allah xatirinə) bölüşdürürmü?

³⁶ Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;əl – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
[\https://www.academia.edu](https://www.academia.edu)

³⁷ Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;əl – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
[\https://www.academia.edu](https://www.academia.edu)

2) Kafirlərə daha çox günaha batmaları və Allah tərəfindən daha ağır şəkildə cəzalanmaları üçün: "...Mömin bəndələrimdən arxayın olsaydım (çaşmayacaqlarından), kafirlərin evinin tavanını gümüşdən, nərdivanını qızıldan düzəlt-dirərdim".

Bir sözlə, sərvət və onun çoxluğu islamda arzu edilən deyil. Ümumiyyətlə, "orta yol"dan istənilən formada kənarlaşma problem yaradan prosesdir.

Müqəddəs kitabda sərvət toplama birmənalı şəkildə qınanır. Xristianlığın ən mütərəqqi cərəyanı kimi səciyyələndirilən protestantizmdə də yanaşmanın mahiyyəti dəyişmir. Amma protestantizm xristian cameədə "sürü" anlayışını aradan qaldırmaqla sərvət hərisliyinə yol açan kardinal dəyişiklik həyata keçirdi:

1) İndividualizmin mütləqləşdirilməsi; Xristianlıqda, eləcə də digər dünyəvi dinlərdə insan "sürü"nün bir üzvüdür. Yəni, insanın varlığı dini "sürü"də mənə kəsb edir. Protestantizm isə insana "sən müstəqilsən, unikalсан, seçim azadlığın var və taleyin öz əlindədir" dedi: Başqa sözlə, əsas vurğu insan eqoizminin üzərinə yönəldi;

2) Dini baxışa görə iqtisadiyyatda əsas məqsəd sərvət toplamaq, varlanmaq deyil, cəmiyyətin tələbatlarını normal standartlar çərçivəsində ödənilməsini təmin etməkdir. Protestantizmin tarix səhnəsinə çıxardığı "eqoist" tələbatların ödənilməsini sərvətoplama kontekstində həyata keçirməyə başladı. Yəni, zahiri görünüşcə müqəddəs kitabın söylədiklərinə əməl edilir, batini aspektdə isə bu yanaşma Aristotelin xresmatikasından o qədər uzaqda deyil.

3) Sərvətoplama şəxsin varlanmasına, təmtəraq içində yaşamasına deyil, digər insanlara yardım etmək məqsədi daşmalıdır. Bu ilahi tələb gerçəklikdə yer alır (simvolik səciyyə daşısı da). Amma hətta bu halda da belə (yeni ərazilərə, bazarlara çıxış və s.) həqiqi hədəf şəxsi varlanma istəyi olur.

Bibliyada ziddiyyətdə olan iki yanaşmanın ikincisi “sərvət hərisliyi”, ki ruhu məhv edir – Evanqeliyada açıq formada əks edilmişdir: “... Heç kim iki ağaya qulluq edə bilməz... Həm Tanrıya, həm də mammona eyni anda xidmət edə bilməzsınız.³⁸ Yəni “alın təri” ilə öz ehtiyaclarınızı ödəməlisiniz, amma sərvət, var-dövlət dalınca qaçmamalısınız. Əhdi-Ətiqdə (Новый Завет) maddi sərvət nemət deyil, əlavə yük hesab edilir: “... Dəvənin iynə dəşiyindən keçidi daha rahatdır, nəinki varlığının Tanrı dərgahına daxil olması”.³⁹ Bununla belə, sərvəti dağıtmaqla insan istədiyinə nail ola bilməz. Bu yalnız yoldur. “Təmizlənməsi” zəruri olan acgözlük, hərislik, xəsislik və s. dir. Bu halda sərvətdən düzgün istifadə imkanı yaranır.

Qeyd edək ki, Vətəxiy Zavetdə (Əhdi-Cədid) iudaizmədə yanaşma təzri fərqlidir. Belə ki, sərvət sahibi olma kamil iman sahiblərinə məxsusdur. Başqa sözlə, insan nə qədər çox varlıdırsa, o qədər yüksək iman sahibidir.

Konfutsiçi baxışlarda sərvət ağırlıq yaradan, ruhi “yükləmə” doğuran anlamda qəbul edilir. Sərvət sosial məsuliyyətliliyi yüksəldir, əlavə qayğılar (sosiuma münasibətdə) doğurur və s.

Dinlərarası yanaşma fərqliliyinin təzahür etdiyi növ-bəti anlayış əməyə münasibətlə bağlıdır.

Yanaşmanın mükəmməlliyi nöqtəyi-nəzərindən ən yüksək səviyyə islam dininə məxsusdur. Qurani-Kərimdə əməyə xüsusi diqqət yetirilir: saya bildiyimiz qədər 469 ayə məhz əməyə həsr olunmuşdur: “...Sizin dinc əməyiniz üçün gecəni

³⁸ Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие – 12.5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3 – 13; Число 36:7; Левит – 25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 – 13, Втор. 24:14-15/ Мф.5:40-41)<https://www.biblegateway.com/>

³⁹ Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие – 12.5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3 – 13; Число 36:7; Левит – 25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 – 13, Втор. 24:14-15/ Мф.5:40-41)<https://www.biblegateway.com/>

qaranlıq və gündüzü işıqlı yaradan Allahdır”.⁴⁰ Yaxud: “... Biz insanı məşəqqətdə yaratdıq...”.⁴¹

İslam insanların hamısının fərdi və ictimai faydalı əməkdə iştirakını, özgənin hesabına yaşamamasını, başqalarının hesabına yüksək güzəran sürən təbəqələrin olmamasını təbliğ edir.

İslam əməyi insanın substansiyası keyfiyyətində görür: işləmək, çalışmaq-ibadətdir.

Yanaşmanın spesifik cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Əmək azadlığı: dinc və sərbəst fəaliyyət;
2. İstismar və məcburetmə (zorakılıq) rədd edilir;
3. Əmək sərfi-səmərəlilik və sosial ədalətlik prinsiplərinə istinad etməlidir;

Görülən işlərin ən üstünü halal yolla ruzi qazanmaqdır. Qazancın ən təmizi insanın əməyi ilə əldə etdiyi qazandır (Hz.Məhəmməd);⁴²

4. Ədalətli bölgü- yalnız əməyə görə aparılan bölgüdür.

5. Və, nəhayət, heç bir dini cərəyanda yer olmayan ilahi tələb: əmək alınıb-satıla bilməz. Alınıb-satılan yalnız əməyin məhsuludur. Yəni, əmək bazarı institutsional struktur kimi rədd edilir. Pulla bərabər əməyə də alqı-satqı obyekt kimi yanaşma qadağan edilir.

⁴⁰ Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;əl – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
[\https://www.academia.edu](https://www.academia.edu)

⁴¹ Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;əl – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
[\https://www.academia.edu](https://www.academia.edu)

⁴² Feyzullahbəyli, İ. Bayramov, Ə. İslam: sosial – iqtisadi münasibətlər. Bakı:2008, səh. 82-83

Əməyin alqı-satqı obyektı olması cəmiyyət üçün problem yaradan əsas komponentlərdən biridir. Bu halda:

1) İnsanın sosio-mənəvi varlığı deformasiyaya uğrayır. Əmək-insanın substansiyasıdır – insanı “yaradandır”. Onun ticarət obyektı olması nəticə etibarı ilə insanın özünün alınması deməkdir;

2) İnsan sosio-iqtisadi prosesin əsas subyektı “statusunu” itirir. Prosesin digər elementləri ilə bir sırada sırasında yer alır;

3) İqtisadi sistem insanın (cəmiyyətin) xidmətçisi funksiyasını “itirir”. “Özü üçün” varlığa çevrilir. İnsan iqtisadiyyatın inkişafına xidmət etməyə başlayır. Yəni sosial rollarda kardinal yerdəyişmə baş verir.

Xristianlıq insan fəaliyyətinin xarakterinin Tanrı tərəfindən müəyyənləşdirildiyini, yəni ilahi hikmətlə təsbit edildiyini qeyd edir: “... в поте лица твоего будешь есть хлеб...”.⁴³ Yəni əmək prosesinin xarakteri “üzündəki tədrir”. Və əmək sərfinin intensivliyinə adekvat olaraq ədalətli nəticələrə sahiblənir. İudaizmdə ədalətli nəticəlilik, yaxud müasir terminologiya ilə effektivlik, maddi nemətlərin çoxalması anlamını daşıyır.

Eyni mənbəyə istinad edilsə də, bu aspektdən tərəflərarası fərqlilik kifayət dərəcədə dərinidir. Bu “dərinlik” iqtisadi müstəvidə daha qabarıq şəkildə təzahür edir.

Xristianlıq insanlararası münasibətlərə xüsusi önəm verir. Qarşılıqlı əlaqələrdə, birgə fəaliyyətdə əsas prinsip kimi itaətkarlıq ortalığa qoyulur. Yəni qarşılıqlı güzəşt, kompromis belə kifayətedici hesab olunmur.

Evanqeliyada qeyd edilən anlamda çox saylı, hökmlər yer almaqdadır.

⁴³ Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие – 12:5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3 – 13; Число 36:7; Левит – 25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 – 13, Втор. 24:14-15/ Мф.5:40-41)<https://www.biblegateway.com/>

Məsələn: “...и кто захочет судиться с тобою и взять у тебя рубашку, отдай ему и верхнюю одежду...”.⁴⁴

Xristian “iqtisadiyyatının” (normativ iqtisadiyyat) əsas prinsipi insanlara münasibət (yaxın insanlara) və möminin fundamental üstünlük kimi qəbul etdiyi dəyərdən qaynaqlanır: Nemətlərə münasibətdə az alıb çox vermək zərurəti. Yəni əsas olan əbədi dünyanın nemətləridir! Əsas olan maddi deyil, ruhi məmnunluqdur! Buna görə də, xristian dəyərlərinin üstün olduğu sosiumlarda fəaliyyət göstərən iqtisadi konstruksiyanın “necəliyi” heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu prinsip Provaslav Kilsənin (Rusiya) sosial konsepsiyasının⁴⁵ baza prinsipi kimi çıxış edir. “...Müqəddəs kitabda əməyə mənəvi stimulun iki forması vardır: Çalış ki, qidalanasan və digərlərinə yük olmayasan, həmçinin çalış ki, ehtiyacı olanlara dəstək verəsən”.⁴⁶

Müqəddəs kitabda deyilir ki: “... Muzdlu işçini incitmə... Haqqını həmin gün ver ki, Səndən Tanrıya şikayət etməsin və günaha batmayasan”.⁴⁷

“Öz yaxınını müftə işləməyə məcbur edənin vay halına”.⁴⁸

⁴⁴ Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие – 12.5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3 – 13; Число 36:7; Левит – 25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 – 13, Vtor. 24:14-15/ Мф.5:40-41)<https://www.biblegateway.com/>

⁴⁵ Основы Социальной концепции РПЦ. VI.4.VI.6

⁴⁶ Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие – 12.5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3 – 13; Число 36:7; Левит – 25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 – 13, Vtor. 24:14-15/ Мф.5:40-41)<https://www.biblegateway.com/>

⁴⁷ Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие – 12.5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3 – 13; Число 36:7; Левит – 25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 – 13, Vtor. 24:14-15/ Мф.5:40-41)<https://www.biblegateway.com/>

⁴⁸ Толковая Библия, или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета. Т.10. СПб:- 1912 (ier. 22:13).

Ən maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, əməyin dəyəri bazar metodu ilə hesablanırdı. Xristian inancı sələmçiliyi lənətləyirdi (F.Akvinski, A.Avqustin).

Xristian inancında özünə yer etmiş iqtisadi davranış prinsipi bu gün də olduğu kimi qalmaqdadır: əsasən, nəzəri cərvədə.

2.1.4. Ümumkonseptual dəyərləndirmə

Müasir Qərb sivilizasiyası, o cümlədən kollektiv Qərbə məxsus olan iqtisadi sistemin qneosioloji kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Doğrudur, bu prizmadan aparılan araşdırmalarda fərqli mövqelər də ortalığa qoyulmuşdur. Məsələn modern eranın başlanmasını bir çoxları “protestantizm ruhi” ilə (M.Veber), digərləri (M.Novak) katolik əxlaqla, üçüncüləri iudaizmlə əlaqələndirirdilər.

Qeyd edək ki, iudaizmin, katolisizmin, protestantizmin və provaslaviyanın vahid mənbəyi xristianlığın müqəddəs kitabıdır (Bibliya). O, iki hissədən ibarətdir: Əhdi-Cədid (Vətiqə Zavet) və əhdi-ətiq (Noviy zavet). İlkin olaraq iudaizm əlahiddələşmiş və müstəqil dini cərəyana çevrilmişdir: İ.Xristosu xilaskar, yaxud messiya kimi qəbul etmədilər. Bu aspektdən əhdi-ətiqə (Noviy Zavet) İ. Xristosun etirazı da yer almışdır: “... Atalarımız harada Məni yoxladılar, sınaqdan keçirdilər, 40 ildə mənin etdiklərimi gördülər?... Onlar Mənim yolumu dərk etmədilər”.⁴⁹ İlk dəfə IV əsrdə Roma imperiyası xristianlığı rəsmiləşdirdi. Söhbət katolisizmin rəsmi qəbulundan gedirdi. 1054-cü ildə provaslav kilsəsi, 1517-ci ildə isə protestantizm katolisizmdən ayrıldı.

Təfərrüata varmadan qeyd edək ki, xristianlığın sadalanan cərəyanları arasında ən mütərəqqisi protestantizmdir: 1) Yalnız Tanrıya ibadət edilir; 2) Kilsələrdə ikonalar yox səviy-

1. ⁴⁹ Послание К Евреям. / intern. Resurs/ bible.ru.org/Hebrews

yəsindədir; 3) Əhdi-Cədidin (Vetxiy Zavet) 39 kitabından 11-i qəbul edilmir; 4) Xilas yalnız ibadətdədir, xeyir əməldə deyildir. Protestant hərəkəti katolik kilsənin sərt norma və normativlərini aradan qaldırmaqla insan azadlığına geniş meydan verdi: Qərbi Avropa cəmiyyətində sözügedən keyfiyyət yeniləşməsi çox sürətlə sistemli xarakter kəsb etməyə başladı. Bu sistemli dəyişikliyi dövründə katolik kilsə insanların günahlarını “bağışlayır” və pulla cənnətdə yer satırdı.⁵⁰ “...Biz insanı iradəcə faili-muxtar (iradəcə azad) yaratdıq və “Allahla bəndə arasında əlaqə birbaşadır” deyən Qurani-Kərimin ilahi məntiqi protestant inancında olduğu kimi yer almışdır. Katolik zehniyyətin pressinqindən xilas olmuş və Müqəddəs Roma imperiyasının yığılışı ilə azadlığa çıxmış sosium bir tərəfdən “milliləşməyə” başlamış, digər tərəfdən isə eqoizmin partlayış formasında təzahürü ilə qarşılaşmışdır. Dünya – daha doğrusu – Qərbi Avropa keyfiyyət tutumu prizmasından tamamilə yeni bir eraya – modernizm erasına qədəm qoymuşdur. Keyfiyyət yeniləşməsinin (sosial varlığa münasibətdə) ictimai həyatın bütün spektrini (o cümlədən, iqtisadiyyat) əhatə edən təfərrüatı nöqtəyi-nəzərindən, partlayış formasında baş verən “eqoizm” inqilabının bəşər tarixində tayı-bərabəri yoxdur.

Katolisizm-latinca catholicus – “universal”, “ümumi” mənasını verir. Xristianlığın ilkin və klassik orta əsrlərdə mövcud olmuş (1500 il) ən güclü imperialardan daha mükəmməl və aşırı surətdə sərt idarəetmə sisteminə malik olan, çağdaş dövrdə də “söz sahibliyi statusunu” itirməyən bir cərəyanı olaraq mövcudluğunu davam etdirməkdədir. Katolik kilsənin tarixi-həm də müharibələr tarixidir. Məsələn, kütləvi qırğınlarla müşayiət olunan səlib yürüşlərinin təşkilatçısı olduğu hər halda, hamının bildiyi və qəbul etdiyi bir həqiqətdir. Mütləq məsafəlilik və sərt iyerarxik struktur, inkvizisiya və s. katolik kilsənin spesifik mahiyyətini anlamaq baxımından “açar” rolu oynaya

⁵⁰ Kissencer, H. Dünya düzəni. İstanbul, 2016

bilərlər. Əslində, E.Canetti bu anlamı dəqiq və ziddiyyətsiz formada ifadə edə bilmişdir: “Bütün insani əməllər və təşəbbüslər arasında daimilik ən çətin əldə edilən olmasaydı, insanları övliyalardan əmələ gəlmiş kütləyə nəyin cəzb etdiyini anlamaq çətin olardı”.⁵¹

Yəni, “seçilmişlik” yaxud “seçilmişliyin” doğurduğu daimilik – bu dünyada insan varlığının mifoloji məzmun daşıyan ilahi “libasa” bürünməsi və bununla da nicat tapması deməkdir.

Roma imperiyasının süqutundan sonra (476-cı il) Avropada başlayan “Qaranlıq çaqlara” qarşı əsas dirəniş Katolik kilsəsi tərəfindən olmuşdur.

Kilsə-xristian toplumu iki avtoritet tərəfindən-sivil (dövlət) və kilsə-yönlənən tək toplum olduğunu, birləşmə və uyğunlaşmanın zəruriliyini ortalığa qoydu.

H.Kissinger yazır ki: “494-cü ildə Papa Bizans imperatoruna yazırdı ki, bu dünyanın yönetimində iki sistem vardır: rahiblər və krallıq. Kralların yerinə də Tanrıya hesab verən rahiblər olduğu üçün əsas ağırlığa (idarəetmədə) onlar sahib olmalıdırlar”.⁵²

Katolizmin mütləq hakimiyyətinə 1517-ci ildə Martin Lüter tərəfindən başlanan protestant hərəkatı son qoydu. Və kilsə 30 illik müharibəni (1618–1648) başlatdı.

V.Zombart kapitalizmin yaranmasını iudaizmlə bağlayırdı.

K.Marks yazırdı ki (“К еврейскому вопросу” məqaləsində), yəhudi milləti tacir millətidir, ümumiyyətlə, pul adamlarıdır. Bu qəbildən və bu məzmun dan olan baxışların sayı çoxdur. Amma tarixi həqiqəti heç bir halda “gizlətmək” mümkün deyildir:

⁵¹ Canetti, E. Kütlə və hakimiyyət. Bakı: 2016,- s.181

⁵² Kissenger, H. Dünya düzəni. İstanbul, 2016, s.23

- Sahibkarlıq ruhu protestantizmin deyil, yəhudi millətinin ruhudur. Protestantizm insan azadlığını “yaratdı” və paralel olaraq “eqoizmin” inqilabı baş verdi. Yəni, protestantizm inqilabla gəldi. Yəhudi ruhu isə müasir sivilisasiyanın təşəkkülü və təsərrüfat tiplərinin mahiyyət dəyişikliyi proseslərində substansional axın keyfiyyətində çıxış etmişdir: inqilabla yox, təkamül yolu ilə! Bugünkü inkişaf etmiş ölkələr və cəmiyyətlər nail olduqları yüksək həyat standartlarına görə yəhudi “ruhuna” borcludurlar. İlk orta əsrlərdən etibarən yəhudilər ticarətlə, sələmçiliklə, sonrakı dövrlərdə qiymətli kağızlar və kapital bazarları ilə məşğul olmuş, bankların funksiyasını yerinə yetirmişlər. Başqa sözlə, müasir iqtisadiyyatda “söz sahibi” olan komponentləri yaratmışlar.⁵³

- Tərəqqi anlayışı XIX əsr sosioloqlarına deyil, “Vetxiy Zavet”ə (əhdi cədid) məxsusdur. İudaizm tarixi tərəqqinin gerçək olduğuna inanır.

- Zaman anlayışının modernist interpretasiyası “Vetxiy Zavet”-dən götürülüb. Bu inanca görə zaman düzxətti axındır və yüksəlməyə meyllidir.

Zamanın əvvəli və sonu vardır. Sonra xilaskar zühur edəcək və bu dünyanın bütün nizamı dəyişəcəkdir (amma İ.Xristosu nəzərdə tutmurlar).

- İudaizmdə əsas olan “əbədi” dünya deyil, bu dünyadır. Moisieyn kitablarında⁵⁴ qeyd olunur ki, Tanrının qanunlarına əməl etmək maddi bolluq yaradır. Yəni möminin imanı nə qədər kamil olarsa, o, o qədər varlı həyat tərzini sürür. Başqa sözlə, o biri dünya, yaxud cənnətə düşmək uğrunda deyil, bu dünyada varlanmaq, sərvət toplamaq yolunda

⁵³ Ветхий Завет. Прогматичность и добродетельность/[элект.ресурс]/
econ.wikireading.ru/hd

⁵⁴ Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие – 12:5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3 – 13; Число 36:7; Левит – 25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 – 13, Втор. 24:14-15/ Мф.5:40-41)<https://www.biblegateway.com/>

çalışmaq lazımdır. İudaizmə görə “cənnət” bu dünyadadır: Mesopatomiya Sadəcə olaraq, onun bərpasına ehtiyac var ki, bu da Apokalinsisdən sonra yerə zühur edəcək Xilaskar tərəfindən həyata keçiriləcəkdir. Və bu prizmadan maddi bolluğa çatma, sərvət sahibi olma imanının kamilliyinin əsas ölçü vahidinə çevrilir. İbrahimin (Avraam) sərvəti qoyun və öküzlər, gümüş və qızıl, kölə və kənizlər, dəvə və uzunqulaqlardan ibarət idi.⁵⁵ Bunlar, yəni sərvət İbrahimin-hamıya Tanrının ona olan qayğısını sübut etmək lazım idi.

Konfutsiçiliyin əsas müddəalarını aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- İnsan – cəmiyyət üçün fəaliyyət göstərən varlıqdır. İnsan-sosio-iqtisadi fəaliyyətin funksiyasından qeyri bir anlam daşımır; iqtisadi mənafeələr individual deyildir;

- Humanizm; Cəmiyyət təbəqələrə bölünür (o cümlədən, iqtisadiyyata münasibətdə də); iqtisadi münasibətlər – ailə münasibətləri eyniyyəti mövcuddur. Ağalıq – təbəçilik prinsipi ruhani “örtüyə” “bürünür”: Təbəqələşmə təbii obyektiv prosesdir və geridönüşü yoxdur. Cəmiyyət ali və aşağı (fiziki işlə məşğul olanlar) təbəqələrdən təşkil olunur.

- “Orta yol” ideyası: sərvət yığımı, onun bölgüsü və istehlakının prosessual qaydası kimi çıxış edir; sərvət toplama mümkündür, qəbahət hesab olunmur, amma ifratçılıq qəbul edilmir. Yəni, sərvət toplama sərhədlidir. Sərvəti nə çox, nə də az olmamalıdır. Sərvətin bölgüsündə bərabərlik mümkün deyildir. Eyni zamanda, kəskin qeyri-bərabərlik də qəbul edilməzdir. Sərvətin istehlakı isə mötədil olmalı, təmtaraqdan yan keçməlidir.

Müqayisə üçün, qeyd edək ki, xristianlıq birmənalı olaraq sərvət toplamanın əleyhinədir. Qurani-Kərimdə isə “orta

⁵⁵ Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие – 12:5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3 – 13; Число 36:7; Левит – 25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 – 13, Втор. 24:14-15/ Мф.5:40-41)<https://www.biblegateway.com/>

yol” təbliğ edilir. Müsəlman tərki-dünya olmamalıdır. Sərvətin qədrini bilməlidir. İfratçılıq qınanır!

“Mömün bəndələrindən əmin olsaydım, kafirlərin tava-nını gümüşdən, nərdivanlarını qızıldan düzətdirərdim” ayəsi ilə ifrat sərvətin yalnız kafirələrə verildiyi təsbit edilməkdədir.

- Tədricilik ideyası: formalaşmaqda yaxud formalaş-dırılmaqda olan yeniləşmə prosesinə şamil edilir. Məsələn Çin sosialist təsərrüfat tipindən bazar iqtisadiyyatına keçiddə “şok terapiyasından” deyil, “qradualizm”dən istifadə etmişdir.

- Cəmiyyətdə harmoniyaya aparan yol ideyası: ümumi rifah eqoizmin, müharibə və oğurluğun yoxluğu, monolit vahidliyə çatmış cəmiyyət tipi; iqtisadi inkişaf vektorunun seçimi onun cəmiyyətə və insana istiqamətlənməsi!

Artıq 2,5 min ilin ötdüyünə baxmayaraq, konfutsiçiliyin məzmununda heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Bu fəlsəfə - müasir Çinin, eləcə də Yaponiya, Cənubi Koreya və ümumiyyətlə, Asiyanın yeni sənaye ölkələrinin mental-praqmatik əsas-ları olmaqda davam edir.

Konfutsi rəşionalizmi protestant təfəkkürdən əsaslı surət-də fərqlənir. Onun əsasında ədalətlik və şəxsi münasibətlər dayanır: Ən alicənab insan - ən çox çalışan (cəmiyyətin mənə-feyinə) insandır.

Konfutsiçilikdə – o dünya və “cənnət” yoxdur. Və belə bir vəd də verilmir. Sadəcə olaraq, qeyd etdiyimiz statusa (ali-cənablıq) yiyələnən insan sağlam və uzun ömür yaşayır (sərvə-tinin həcmi əsas deyil), ölümündən sonra da özü haqqında yaxşı xatirələr (yaddaş) buraxır.

Konfutsi əmin idi ki: “İnsanlar təbiətin həyatda insanın başlıca məqsədidir”.⁵⁶

Göründüyü kimi, konfutsiçilik Avropa mənşəli yaranış olan “iqtisadi insan” abstraktsiyasını qəbul etmir. Konfutsiçiliyin

⁵⁶ Конфуцианство: путь гармонии и справедливости/
[элект.ресурс] <http://www.tvoyhram.ru/daosizm>

iqtisadi proyeksiyasının əsas xarakterik cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1) İqtisadiyyat və onun məqsədlərinə “TAM”-lıq, bütövlük prizmasından yanaşma;

2) Sosial həmrəylik, sosio-mədəni identikliyin formalaşdırılması və təsərrüfat həyatının əsas istinad nöqtələri-hərəkətverici qüvvələri statusunda qəbulu;

3) “İtki-fayda” dixotomiyasının fəvqündə dayanma; Əmək prosesinin motivasiyasının mental dəyərlərlə “yüklənməsi”;

4) Keyfiyyət aspektinin ön planda tutulması; Kəmiyyətə çoxalma hələ keyfiyyət dəyişikliyi deyildir.

Bir sıra tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, müasir “Şərq” dünyasına mənsub olan ölkələrin (Çin, Yaponiya, Honkonq, Cənubi Koreya və s.) böyük uğurlar qazanmasının kökündə konfutsiçilik fəlsəfəsi dayanır.⁵⁷

Məlum olan həqiqətlərdən biri ondan ibarətdir ki, induizm-monoteist çərçivəyə nəinki sığmır, heç aid də deyil və bu anlamda onun birmənalı qiymətləndirilməsi problemi mövcuddur. Elmi cəmiətdə induizmə münasibət kifayət qədər zidiyyətli xarakter daşıyır. Tədqiqatçıların bir qrupu hesab edir ki, induizm bütpərəst deyimlərin yığını, xəstə insan təbiətinin dinidir... Digər qrup isə əminliklə qeyd edir ki, induizmi yalnız Hindistanın böyük övladları anlaya və Tanrıya yüksələ bilər.⁵⁸

İnduizmdə “elastiklik” (hətta, ateizmi də qəbul edir)-normal insan təxəyyülünün sərhədlərindən çox uzaqdadır. Ruhi-ideoloji yönümdə “yabancı” fikirlərə (oxu: dəyərlərə) heç bir məhdudiyyət yoxdur. Amma cəmiyyətin sosial təşkilinin kasta sistemi və rituallarla bağlı hər hansı bir kompromisdən söhbət gedə bilməz. İnduizmdə həqiqət iyerarxikdir. Və onun

⁵⁷ Белик, А. Экономическая антропология// Экономический Журнал. 2010.№4

⁵⁸ Мезенцева, О.В. Роль индуизма в идеологической борьбе в современной Индии. М.: 1986, -с.123

ən dəqiq təcəssümü kasta sistemidir. Ç.Eliot yazır ki, "...induizm-dinlərin (sikkizim, çaynizm, daoizm və s.) parlamentidir... üzv olmaq üçün sadəcə brahmanlara (ən yüksək iyerarxiya-kasta sistemində) hörmətlə yanaşmaq və Vedinin nəzəri müddəalarını qəbul etmək kifayətdir".⁵⁹

İnduizm tərəfdarlarının sayı baxımından-1 mlrd. nəfərdən çox – dünyada 3-cü yeri (Xristianlıq və islamdan sonra) tutur. İnduizmin təkcə Hindistanda deyil (əhalinin 87%-i), eləcə də qonşu ölkələrdə və hətta Qərb ölkələrində də tərəfdarları vardır.

Bununla belə, çox maraqlıdır ki, aparılan çoxsaylı tədqiqatlara baxmayaraq bugünə qədər induizmin fəlsəfi, dünya-görüşü, mənatutumluğu sərhədlərini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Bu aspekt induizmin iqtisadi proyeksiyasında da dərkətmə diskomfortu yaradır.

Beləliklə, induizmin iqtisadi məzmunu "Artxaşastra" adlı qədim traktatda yer almışdır. Son dövrlərdə "Ruhani iqtisadiyyat" konsepsiyası populyarlaşmağa başlamışdır.

- Mülkiyyət və şəxsi mənafe anlayışlarına münasibət birmənalıdır və doğurdan da, "xəstə insan" təxəyyülünün gəldiyi qənaət kimi səslənir: "... Sən öhdəliklərini yerinə yetirə bilərsən, amma, sənə əldə etdiklərin sənə məxsus deyildir. Bununla belə, öhdəliklərini yerinə yetirməlisən. Krişnaya xidmət edənlər kimi doğum → ölüm dövrüyyəsindən xilas olmanın yolu maddi dünyada fəaliyyətinin məhsullarından imtina etməkdir".⁶⁰ Başqa sözlə, əmək prosesi sırf dini dəyərlər kontekstindədir və ona əməl olunması mütləqdir. Lakin prosesin nəticələri (istehsal edilmiş məhsul) sənə aid deyildir. Nəticələrə "bağlanmaq" insanı haqq yoldan azdırır. İnsan-heyvanla müqayisə edilir: heyvanın heç nəyi yoxdur, hətta öz bədəninin də sahibi deyildir. Dahası da var: sahibi onu öldürəndə də heyvan ona müqavimət göstərmir. Krişnanın nəzərində insan məhz belə olmalıdır. Bu cür dəyərin iqtisadi proyeksiyası

⁵⁹ Elliot, Ch. Hinduism and Buddhism. An Historical Sketch. – vol.1. 1957

⁶⁰ Bhagavad Gita I Chapter 2 Verses 48 51 I Swami Sarvapriyananda.

birmənalı olaraq rəqabətin şər olduğunu və ondan uzaqlaşmağın zəruriliyini ortalığa qoyur. İnsan özünə deyil, cəmiyyətə xidmət etməlidir. Amma, mahiyyətcə, inqilabi xarakter daşıyan dəyişikliyin həyata keçmə mexanizmi necə olacaq? sualının cavabı yoxdur. Sabiq SSRİ-nin təcrübəsi bu qəbildən olan yanaşmaların nəyə, yaxud nələrə gətirib çıxardığını çoxdan ortalığa qoymuşdur.

Digər bir “dəyər” – istehlakın minimal səviyyəyə qədər azaldılmasıdır. Yəni insanlar “aza qane olarlarsa” resursların qıtlığı problemi kəskinləşməz. Amma “aza qane olmaq” nə deməkdir, yaxud yarıac, yarıtox yaşam tərzindənmi söhbət gedir – qeyri-müəyyəndir. Və bütün bunların hamısı məcmu şəkildə həyata keçirilərsə, onda mütləq formada sinergetik effekt meydana çıxacaqdır. Hesab edirik ki, qismən də olsa, təsvir etdiyimiz “indus təxəyyülün” empirik təsbiti, sadəcə olaraq mümkünsüzdür. Həqiqətən də, utopik səciyyə daşıyan yanaşmanın gerçəkliyə transferi, elə onun özü kimi utopik istək olaraq qalacaqdır.

Digər tərəfdən, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi sərvət pislənilir, amma cəmiyyətin kastalara bölgüsü məqbul hesab edilir. Buna rəğmən sosial bərabərlik ideyasına sadıqlıq nümayiş etdirilir. Əslində isə, bərabərlik ideyası kastadaxili (4 səviyyəli kasta sistemi) məsələ kimi ortalığa qoyulur. Daha tam təsəvvürün yaranması üçün qeyd edək ki, kasta sistemində ən yüksək səviyyə – brahmanlardır – Tanrının yerdəki canişinləri. Bazar iqtisadiyyatında isə induş yanaşma aspektindən-bir çox hallarda kastanın ən aşağı səviyyəsində duranlar şudrlar (fiziki əməklə məşğul olanlar) cəmiyyətin liderinə çevrilə bilirlər... Hipotetik olsa da, anlaşılan budur ki, induizm nəyin bahasına olursa-olsun kasıbın liderə çevrilməsini önləməklə mükəlləfdir.

Müəyyən fərqlərin olmasına baxmayaraq, buddizmlə induizm arasında həm konseptual ideyalarla, həm də gündəlik yaşam tərzilə bağlı kəsişən xətlər kifayət qədərdir. Elə induizmin tədqiqatçıları da qeyd edirlər ki, buddizm induizmin

tarixi prosesdə ayrılmış qoludur.⁶¹ Buddizmin əsasını qoyan Budda Şakyamuni induizmdə Vişna tanrısının təzahürlərindən biri hesab olunur. Buddizm induizmi təltiş etmə yolu ilə bəzi fərqliliklər ortaya “çıxarmışdır”: Məsələn Kasta sistemi qəbul edilmir. İnsanı ucaldan etikasındır, mənşəyi deyildir.

Və, nəhayət, sonuncu və ən mükəmməl din olan islamın konseptual mahiyyətini apardığımız müqayisəli təhlildə ərtaflı məzmununda əks etdirdik.

Dinin ictimai həyat üzərində proyeksiyasının doğurduğu mənzərənin ənənəvi iqtisadi yanaşmadan fərqli məzmun daşdığını ümumiləşdirilmiş formada ifadə etməyi də məqsədə uyğun hesab edirik.

Blok-sxemdən göründüyü kimi, neoklassika və ümumiyyətlə, müasir dövrdə qərarlaşmış elmi baxış iqtisadi artımın faydanın maksimumlaşdırılması hesabına əldə edildiyindən və onun milli rifaha müsbət yönümlü təsirinin “spontan qayda” mexanizmi vasitəsilə gerçəkləşdiyindən tam şəkildə əmindir. Və biznes (iqtisadi subyekt, individium) özü bilməsə də, faydanın maksimumuna can atır və bu prosesdə paralel şəkildə tələbatların ödənilməsini həyata keçirir (özündən asılı olmadan). Eyni zamanda hər iki yönümlü fəaliyyət birmənalı şəkildə rəsonal xarakter daşıyır. Bütün bunlar isə spontan qaydanın “diqtəsi” altında baş verir. Çox maraqlıdır. Sırf konkretliklərdən ibarət olan hərəkət trayektoriyası abstrakt “örtüyə” bürünür. Sosio-iqtisadi gerçəkliyin ifadə etdiyimiz məzmununda nəzəri təsəvvürü deduktiv əqli nəticələrin dominant səviyyədə olduğunu ortalığa qoyur. Bu artıq real deyil, nəzəri “gerçəklikdir”. Bu “gerçəklikdə” canlı insanı görmək mümkünmü, yaxud onu görə bilən varmı?

Axı, iqtisadiyyat “simasız” deyil!

Sosio-iqtisadi gerçəklikdən neoklassikanın anlaqdıları, yaxud görə bildikləri-A.Marşallın dövründən bu yana həmişə

⁶¹ Бонгард, Г. Древнеиндийская цивилизация// М.:1993

“yarımçıqlıq” xarakteri daşıyıb. Və bu “yarımçıqlıqdan” faydalanan yalnız və yalnız qlobal kapitaldır.

Əməl, saleh (yaxşı) əməl “Qurani-Kərimin” mərkəzi anlayışıdır. Müqəddəs kitab saleh əməl sahibi olanları müttəqi adlandırır: insan cəmiyyəti saleh əməl sahibi olanların hesabına “insanlıq” keyfiyyəti əxz edir. “Qurani-Kərim”⁶² [25] saleh əməlin məzmununu təfərrüatı ilə təsvir edir:

- Allaha, axirət-gününə, mələklərə, kitaba (Allahın nazil etdiyi bütün ilahi kitablara) və peyğəmbərlərə inanmaq;

- Mal-dövləti çox sevməyinizə baxmayaraq, malını (kasıb) qohum-əqrabaya, yetimlərə, yoxsullara, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə, dilənçilərə və qulların azad olunmasına sərf etmək;

- Namaz qılıb, zəkat vermək;

- Əhdinə sadıq olmaq;

- Ehtiyac yaxud xəstəlik zamanı, çətinliklə qarşılaşanda səbr etmək.

Digər bir ayədə isə saleh əməl anlamında tövsiyələr yer almışdır:

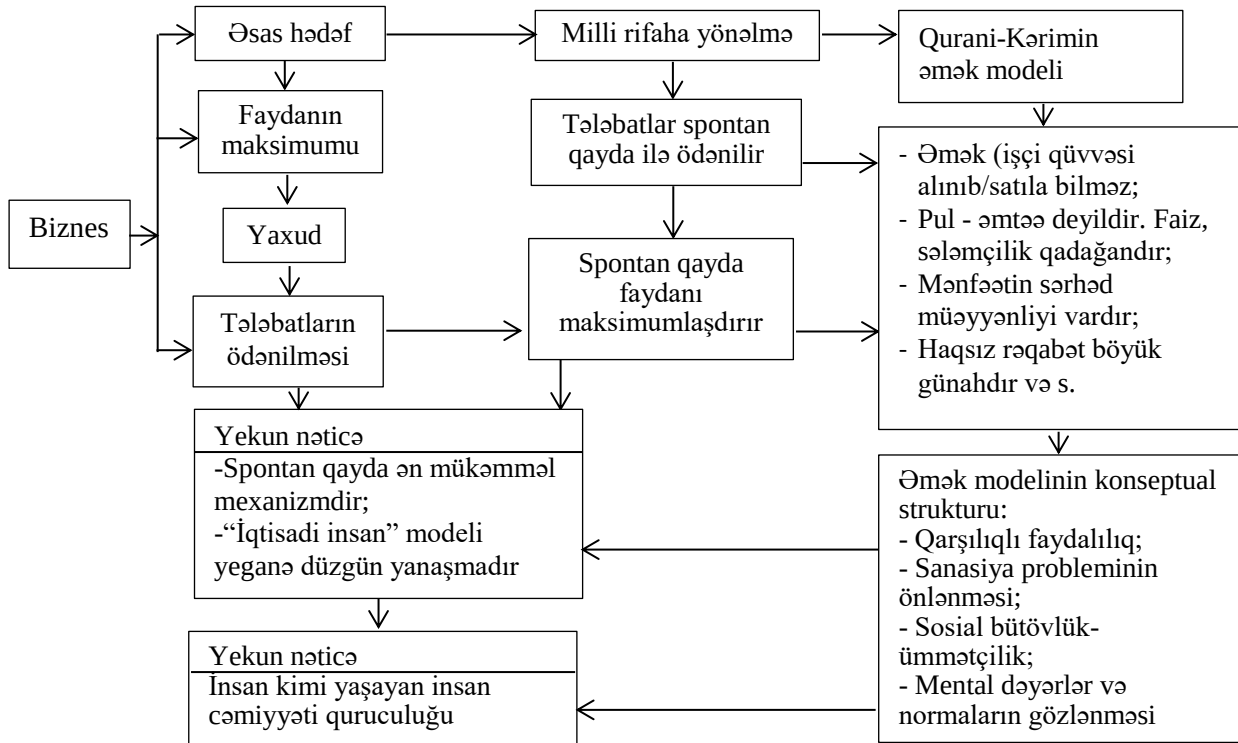
- Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan;

- Dünyadakı nəсібini də unutma (qismətinin ancaq bir kəfən olduğunu bil);

- Pulunu mənasız yerə sağa-sola səpələmə;

- Səhhətinin, sərvətinin, gəncliyinin qədrini bil;

⁶² Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;ə – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
\https://www.academia.edu/4138475/Quran_Tercumesi_Ziya_Bunyadov



Şəkil 2.1.1. İqtisadi reallığa “insani” baxış: neoklassik və islami yanaşmaların mahiyyət fərqliliyi

- Allah sənə sərvət verməklə yaxşılıq etdiyi kimi, sənə də yaxşılıq et (varından yoxsullara xərcləməklə);⁶³
- Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə cəhd göstərmə islama görə kamil iman -saleh əməllə ibadətin vəhdətidir.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, istənilən cəmiyyətdə əmək və yoxsulluq anlayışlarına münasibətin dəyərtutumu, yəni konkret mənası dini inancdan qaynaqlanır. Məlumdur ki, XVII əsrin ortalarına qədər (1648-ci il) din hər şeyin və hamının dəyər “ölçüsü” kimi çıxış edirdi. Protestant “çevrilişi” və “milliliyin” ön plana çıxışı dinin, ilkin olaraq Qərbi Avropada katolik kilsəsinin və onun yaratdığı Müqəddəs Roma imperiyasının, hakimi mütləqliyinə son verdi. Lakin bütün qərb cəmiyyətlərinin təfəkkür tərzlərinin dini məzmunluluğunda əsaslı bir dəyişiklik olmadı.

Əksinə, bu dövrdən sonrakı tarixi inkişaf mərhələlərində, elə bugünə qədər milli dəyərlər, milli mentalıq adlananların formalaşma mənbəyi məhz həmin cəmiyyətin mənsub olduğu dini inandır. Bu prosesdə şüuraltı təlqin və intuitiv konkretləşmələr mühüm rol oynamışdır.

Bu aspektdən yanaşdıqda, anlamamaq mümkün deyildir ki, iqtisad elminin ilkin sistemli yaranışı-klassik siyasi iqtisad-nəzəri konstruksiya olmaq etibarilə xristian mənşəlidir. Ümumiyyətlə, əksər monoteist dini cərəyanlarda iqtisadiyyatın əmək modeli təbliğ edilir. Bununla bəhəm, yaşam standartlarının

⁶³ Qurani-Kərim/ əl- Qəsəs, 77 – ci ayə, əl – Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl – Bələd surəsi, 4 – cü ayə, ən –Nəhl surəsi, 71 – ci ayə, Əş –Şura surəsi, 27-ci ayə, ət – Tövbə surəsi, 35-ci ayə;əl – Huməzə surəsi, 9 – cu və 10 – cu ayələr, əl –Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl – İsrə surəsi, 29-cu ayə
https://www.academia.edu/4138475/Quran_Tercumesi_Ziya_Bunyadov

konkret məzmunu və sərhədləri (sərvətə münasibət prizmasından) elə həmin konkretliklə müəyyənləşdirilir.

İbrani dinlər (İbrahimindən gələn) arasında sıx bağlılıq mövcuddur. Bağlılığın ana xətti:

Qanun → həqiqət → əməl üçlüyünü ehtiva edir. Moiseyin qanunları insanın yalnız əməlini məhdudlaşdıran qadağaları əks etdirir. Xristosun gətirdiyi əməldə həqiqətin məzmun açıqlanmasıdır. Məhəmməd-Mustafanın təbliğ etdiyi, hər iki istinad sütununa uyğun gələn əməlin salehliyidir. Başqa sözlə, monoteist din – insani həyat tərzinin konstitutsiyasıdır. Məhz buna görə də, islam – sonuncu din, onun peyğəmbəri də sonuncu peyğəmbər hesab olunur.

İstinad etdiyimiz üçlük cəmiyyətdə birgəyaşayış qaydalarının insanlıq (oxu: rəşadət) sərhədlərini və hər cür fəaliyyətin (o cümlədən, iqtisadi) məna yükünü formalaşdırır. Təfəssilatla varmadan da, öz-özlüyündə aydındır ki, üçlüyün bütün təfərrüatı, olduğu kimi reallaşdırıla bilsə idi, onda sözün bütün mənalarda ideal-insan cəmiyyəti qurularıdır. Amma sözügedən ideallıq gələcəkdə mümkündürmü? sualına cavabda yekdil yanaşma yoxdur. Evanqelie və Qurani-Kərim bunun mümkün olmayacağını, əksinə situasiyanın getdikcə pisləşəcəyini və dünyanın sonunun gələcəyini yazır: dünyanın sonunu da dünyanın özü (yəni, insanlar) gətirəcəkdir. İudaizm də apokalipsisin olacağını deyir, amma bu, dünyanın sonu olmayacaqdır. Xilaskar gələcək və mütləq ədalətli cəmiyyət formalaşacaqdır.

Elmi yanaşmaların böyük əksəriyyətində irrasionalizm-dinin az qala əsas keyfiyyət xarakteristikası kimi təsvir olunur. Dini deyimlər elmi prizmadan sübut edilən deyil; Deyimlər əhkam xarakterlidir və s. Bu qəbildən olan baxışların

geniş yayılmasının kökündə dini dəyərlərin mistik kontekstdə interpretasiyasına istinad edilməsi dayanır.

İqtisadi fəaliyyətlə bağlı dini baxışların strukturu, araşdırmalarımızın da göstərdiyi kimi, tam fərqli təsəvvür formalaşdırır;

1) İnsan həyatının mənası faydanın maksimumlaşdırılmasında, israfçı istehlakda deyil;

Tarixi təcrübə birmənalı şəkildə təsbit edir ki, bu yönündə tətbiq edilən “nəyin bahasına olursa, olsun” prinsipi inkişafın sosial və ekoloji əsaslarını dağıtmaqla cəmiyyəti məhvə aparır. İqtisad elmində faydanın maksimumlaşdırılması rəşional hərəkət hesab olunur. Başqa sözlə, cəmiyyəti məhvə aparan hərəkət rəşionaldır tipli bir “aksioma” ortalığa qoyulur.

2) Əhdi-ətəq (Noviy zavet) və ələlxusus, Qurani-Kərimdə faydalılığın (oxu: iqtisadi artımın) sərhəddi var və o tələbatların tam şəkildə ödənilməsi səviyyəsi ilə üst-üstə düşür. Sərvət toplama günah deyil, əgər

1. Halal zəhmətlə toplanırsa və, 2. Sərvətə vurğunluq, acgözlük, hərislik və s. tipli neqativlərlə müşaiət olunmursa.

Amma ən doğru yol(varlı/kasıb bölgüsündə) “orta yoldur”. Qurani-Kərimdə bu aspektdən spesifik bir yanaşma da mövcuddur: “ Mömin bəndələrimdən arxayın olsaydım, kafirlərin evlərinin tavanını qızıldan, nərdivanını da gümüşdən düzəldərdim”. İfrat varlılıq-insanların imanına, insani fəzilətlərə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, islam Peyğəmbəri “...harada yoxsulluq varsa, orada kafirlik vardır” demişdir. Yəni, hər iki qütb-varlılıq və yoxsulluq-təqdir edilmir və bu qütblərin mövcud olduğu cəmiyyətin “insani siması” görünməz hala gəlir; Bu cür baxışları “işsizliyin təbii səviyyəsini” (?) aksioma kimi qəbul edən iqtisad elmi anlama qabiliyyətində deyildir.

3) Din cəmiyyət həyatında sosial mühafizəni ən üst qatda yerləşən prinsip kimi qəbulunu tövsiyyə edir: tələbatından artıq qalan hissəni ehtiyacı olanlar arasında bölüşdür. Cəmiyyət daxili yaşayış standartları arasındakı fərqi “neytrallaşdırmaq” məqsədi ilə Qurani-Kərimdə Ulu Tanrının müraciəti yer almışdır: “Yoxsullar mənim qohum-əqrabalarımıdır. Onlara baxın”. İqtisad elmi üçün sosial mühafizənin yalnız bir funksiyası var: iqtisadi artıma əngəl yaratma iqtidarında olan makrososial sabitliyin pozulmamasına xidmət göstərmək və s.

İndi bu deyimlərin (təsbitlərin, tövsiyələrin) hansı ehkamçı xarakterlidir, sübut edilən deyil və irrasionaldır? Əslində, həqiqi, gerçək rəasionalizm məhz bu deyimlərdə yer alır. İqtisad elmi insanı “parçaladığı” (iqtisadi insan) kimi rəasionalizmi də “özəlləşdirir”.

Rasionalizm sosial hərəkətin məqsədə doğru zamanca ən qısa və ən az məsrəflə gedəşidir. Onu “iqtisadiləşdirmək” anlayışın gerçək mahiyyətini deformasiyaya uğradır...

Məqsəd ən ali formada insan cəmiyyətinin insan kimi yaşayan cəmiyyət səviyyəsinə yüksəlişidir. Bu aspektdən cəmiyyətin sahə və sferaları həmin rəasional sərhədlər çərçivəsində məqsədə doğru hərəkətdə olurlar. Yəni rəasionalizm-bütövlükdə sosial hərəkətə xas olandır. İqtisadi hərəkət də bu məcmuluqda olanlardan biridir. Və rəasionalizmi faydanın maksimumlaşdırılması dərəcəsi ilə ölçmək gerizəkahlıqla çulğalaşmış “separatçılıqdan” qeyri bir mənə kəsb etmir.

II FƏSİL. İQTİSADİYYATIN SUBYEKTİV “ALƏMİ”: MƏDƏNİYYƏT FENOMENİ

2.2.1. İqtisadi artım: gözlənilən gələcəyə sivil baxış

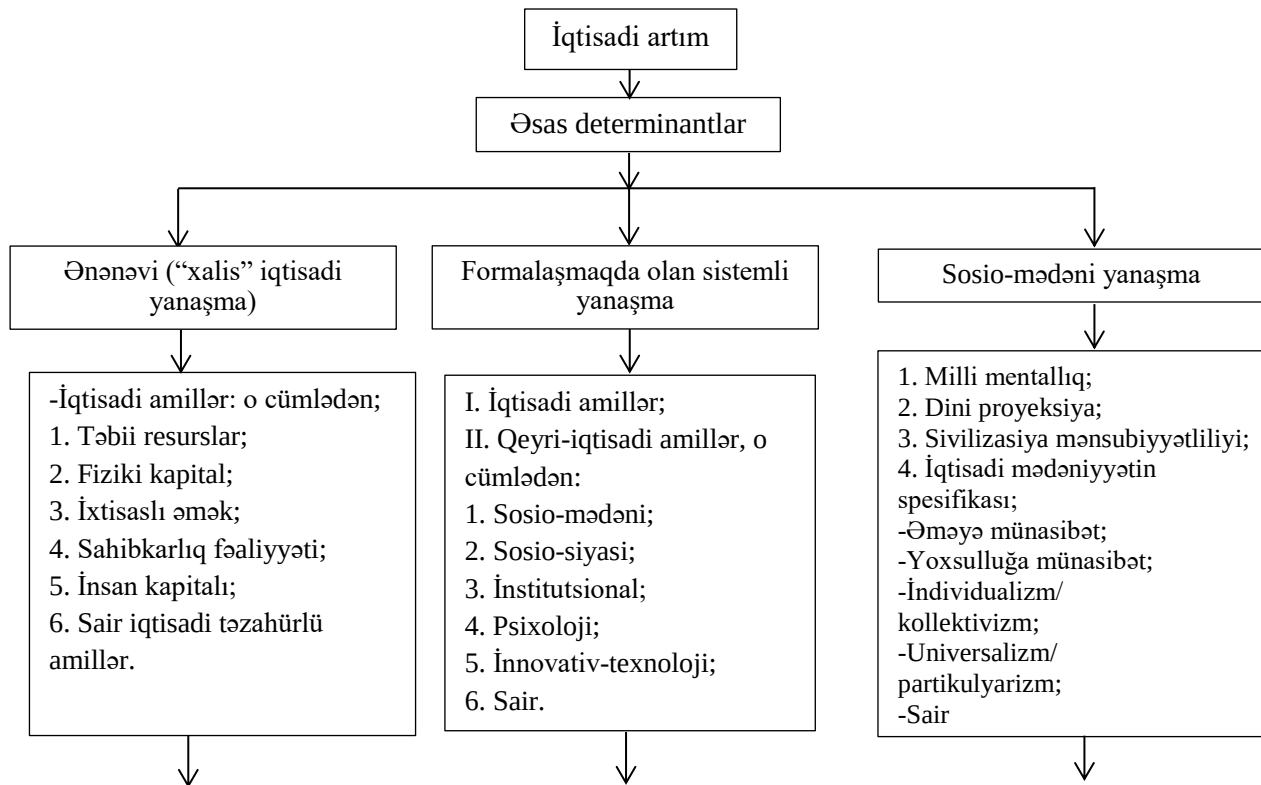
2008-ci il böhranı həm global iqtisadi “hakimiyyətə” sahiblənmiş global kapitala, həm də inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əksər milli iqtisadiyyatlara iqtisadi artımla bağlı problemə ənənəvi (oxu: industrialist; modernist) baxışın potensialının “tükəndiyini”, prosesin (iqtisadi artım) pragmatik faydası olmayan “labirintə” düşdüyünü və özünün “fiziki sərhədlərini” çatdığını bütün təfərrüatı ilə “başa saldı”.

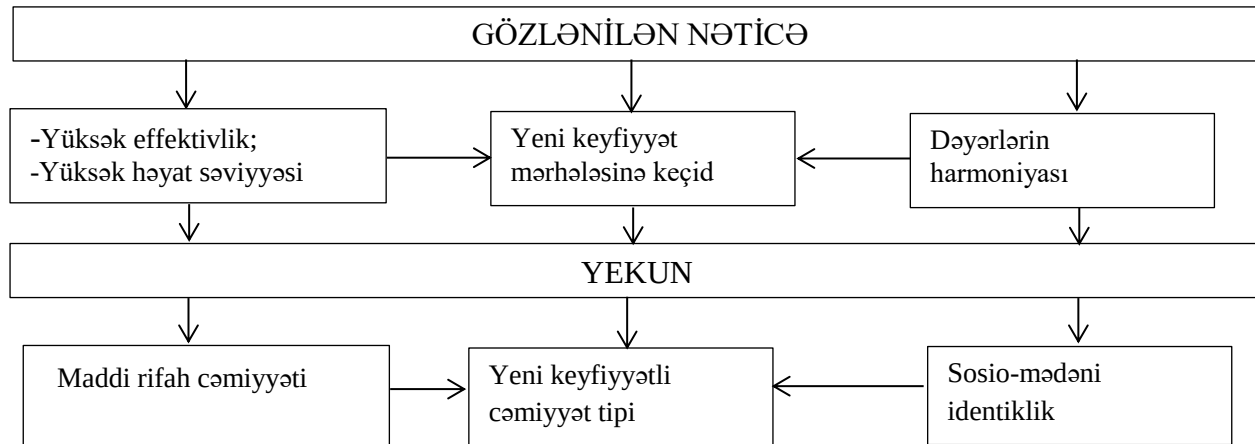
“Xalis” iqtisadi anlamda tərtib edilmiş artım modellərinin effektivlik dərəcəsi, ələlxüsüs ayrıca götürülmüş bir ölkə iqtisadiyyatında, dönmədən azalmağa başladı. Təfəsilata varmadan, qeyd edək ki, yaranmış situasiyanın konseptual təhlilindən alınan əsas (oxu: yeganə) qənaət ondan ibarətdir ki, artım prosesi ümum cəmiyyət miqyasında qarşılıqlı bağlılığın dəyər tutumundan funksional asılılıqdır.

Belə ki, iqtisadi artımın sosial-ekoloji proyeksiyasının sinxronluq, proporsionallıq və ədalətlik dərəcəsi iqtisadi artımın dayanıqlılığını təmin edən əsas fundamentdir. Eyni zamanda, cəmiyyətdə real şəkildə qərarlaşmış sosio-mədəni identikliyi, dəyərlər sisteminin ziddiyyətli, yaxud harmonik bütövlüyü və s. iqtisadi artımın “yaradıcı mexanizmləri” keyfiyyətində çıxış edirlər.

Daha konkret ifadə: iqtisadi artımın həm reallaşması, həm də ümümcəmiyyət miqyasında effektiv proyeksiyası iqtisadi mədəniyyətin “daxili” təbiətindən və dəyərlər sisteminin gerçəkliyə, yaxud gerçəkliyin dəyərlər sisteminə adekvatlıq dərəcəsindən birbaşa asılılıqdır.

Sxemdən də göründüyü kimi iqtisadi artımın gerçəkləşməsi və ondan gözlənilənlər, birmənalı olaraq cəmiyyətin keyfiyyətə genişlənməsini özündə ehtiva edir. Keyfiyyət yüksəlişini konkret məna ilə yükləyən isə sosio-mədəni sferadır.





Beləliklə, artımın (oxu: tərəqqinin, inkişafın) yekun, yaxud uzunmüddətli strateji hədəfi cəmiyyət tipinin keyfiyyətcə yüksəlişinə nail olmaqdan ibarətdir. İqtisadi sferada artım prizmasından mənəformalaşdıran əsas həlqə dəyər-konseptlər sistemidir. Və, bu sistem, həm ümummədəniyyətin iqtisadi proses üzərindəki proyeksiyasında, həm də “iqtisadi mədəniyyətin” mövcudluğunda yer alır. Bu aspektdən, “iqtisadi mədəniyyət” fenomeni xüsusi önəm kəsb edir.

Başqa sözlə, “iqtisadimərkəzciliyin” arsenalı öz-özlüyündə keyfiyyət yüksəlişinə rəvac vermir. Kəmiyyət çoxalmasının keyfiyyətə keçidi də, bir proses olmaq etibarilə sosio-mədəni sferadan qaynaqlanır.

2.2.2. “İqtisadi mədəniyyət” anlayışı

Bir sıra tədqiqatlarda, mədəniyyəti sözün tam mənasında “...insan fəaliyyətinin təşkili və inkişafının spesifik üsulu” kimi dəyərləndirirlər. Yəni davranışın dəyər tutumu, norma və normativləri, fərd→dövlət və insan→təbiət münasibətlərinin mənayaradan qaynağı, spesifik çoxfunksiyalı sosial institut və s. əhatə edən altsistem (cəmiyyətin) keyfiyyətində səciyyələndirilir.⁶⁴

Bu aspektdən iqtisadi mədəniyyətin konseptual məzmunu istənilən halda inteqral xarakter daşıyacaqdır. İ. Minervin yazır ki, “...iqtisadi mədəniyyət ənənəvi və innovativ biliklərin, sosial-mənəvi dəyərlərin, insanların əmək fəaliyyəti və iqtisadi davranışını tənzimləyən norma və dəyərlərin məcmusudur”.⁶⁵

Bu qəbildən olan baxışlarda sistemlilik daha qabarıq şəkildə təzahür edir:

- İqtisadi mədəniyyət-iqtisadiyyatın subyektiv “dünyası”nı formalaşdırır;

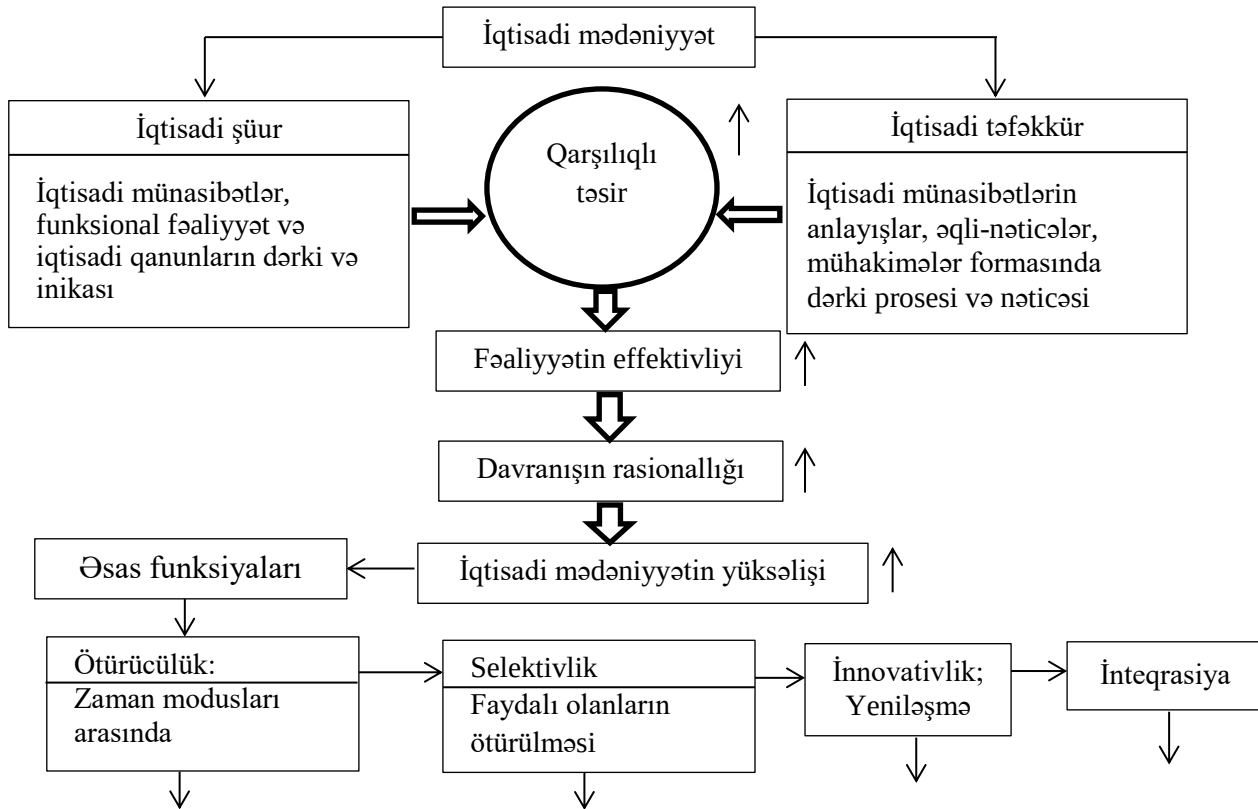
- Konseptual məzmunluluğun əsas qaynağı, dəyər-konseptlərin məcmusudur (aksiologiya);

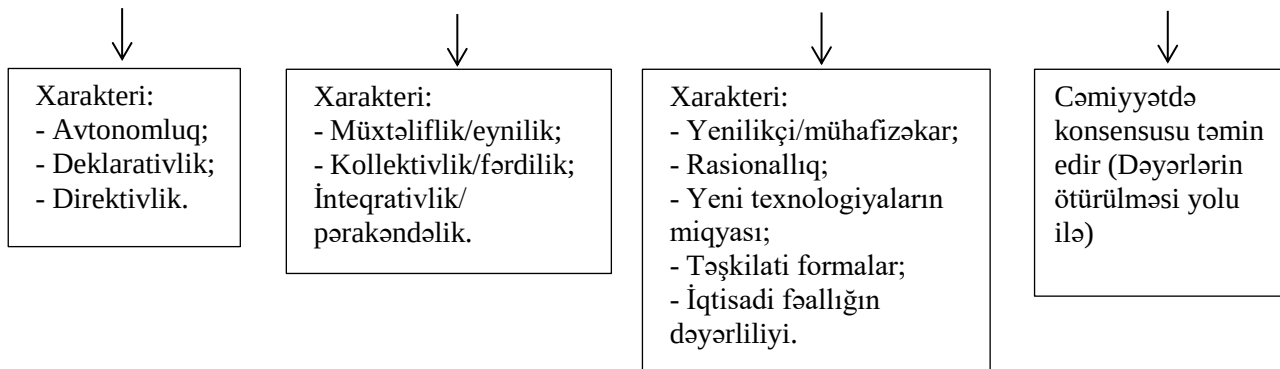
- İqtisadiyyatın “yaddaşı” keyfiyyətində çıxış etməklə zaman modusları arasında bağlılıq formalaşdırır.

- Və, nəhayət iqtisadi fəaliyyətin (davranışın) spesifik təzahürünü doğurur.

⁶⁴ Энциклопедический социологический словарь/ М: - 1995, - стр.393

⁶⁵ Минервин, И Г. Культура и этика в экономике. РАН.-2011,-стр.245





Şəkil 2.2.2. İqtisadi mədəniyyət: sillogist baxış.

Qeyd: (↑) *yüksəlişi*

- Antropoloji aspektdən mədəniyyət "... cəmiyyəti təşkil edən insanların ənənəvi təfəkkür tərzı və davranışlarının məcmusudur".⁶⁶
- Antoloji nöqteyi-nəzərdən isə mədəniyyəti onun özünəxas patternlər sistemindən, idrak üsullarından çıxış etməklə öyrənmək və anlamaq lazımdır.
- Aksiologiya mədəniyyəti maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu kimi interpretasiya edir.

İqtisadi mədəniyyət:

1) Ayrıca götürülmüş fərdin sosiallaşmasının keyfiyyət xarakteristikasıdır. İnsanın təsərrüfat fəaliyyətində "iqtisadi" sosiallaşması funksiyasını yerinə yetirir.

2) Təsərrüfat prosesinə insani "sima" əxz edir. "İqtisadi insan"ı dəyərcə "insaniləşməyə" təhrik edir.

3) İqtisadi fəaliyyətin mental modelini formalaşdırır; iqtisadi "yaddaş"ın mövcudluğunun və konkret situasiyalarda aktivləşməsinin təminatçısıdır.

4) Sosio-iqtisadi inkişaf sürətinin tezlik dərəcəsi yaxud ləngiməsi iqtisadi mədəniyyətin "davranış tərzindən" funksional asılılıqdadır.

5) İqtisadi davranış modelini mənə ilə "yükləyən" dəyər konseptlər sisteminin rezervuarıdır.

6) Növbələşən situasiyaların hərəkət tezliyinə adekvat şəkildə gələcək inkişafın təminatı nöqteyi-nəzərindən daha çox effekt verə biləcək dəyərlər və normaların seçimini həyata keçirir.

7) Yeni davranış modellərinin formalaşdığı "çoxluq" keyfiyyətində çıxış edir.

8) İqtisadi azadlığın qərarlaşma səviyyəsini əks etdirir.

9) Milli iqtisadi təfəkkürü formalaşdıran iki əsas sütundan biridir.

⁶⁶ Herskovits, MM. Cultural anthropology: An Abridged Version of Man and His works. N/Y: P.547. s.35

Milli iqtisadi təfəkkür=iqtisadi mədəniyyət + milli mentalitet. İqtisadi mədəniyyət iqtisadi davranışın mental modelini formalaşdıran, daima dinamikada olan, zamanca, “dəyişən sabitlik” xarakterinə malik, mürəkkəb strukturlu inteqral yaranışdır.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyat → mədəniyyət ikiliyinin “davranış” tərzinin interpretasiyası sferasında ən populyar olan yanaşma “mədəni relyativizm” konsepsiyasıdır. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, relyativizm latın mənşəli anlayışdır: nisbilik anlamı daşıyır. Relyativizm fəlsəfi prinsip olmaqla müxtəlifliklərin (sosiomədəni, koqnitiv, təbii və s.) öz aralarında və ətrafla münasibətlərinin interpretasiyasını verir.

Onun tədqiqat prinsipi kimi ictimai-sosial elmlərdə (o cümlədən, iqtisadiyyatda) istifadəsinin mümkünlüyü birmənalı qiymətləndirilmir.

Bu aspektdən üzde olan iki yanaşma mövcuddur:

1) Relyativizm obyektivizmin inkarıdır. Hər şey, o cümlədən həqiqət də nisbidir.⁶⁷

2) Relyativizmin tətbiqi təsərrüfat sisteminin mahiyyətə çalarları ilə əsaslandırılır. Təsərrüfat sistemi “Çox sayda müxtəlifcinsli və asılı olmayan dəyişənlərin funksiyasıdır”. Buna görə də, təsərrüfat sisteminin özü “...hərəkətlidir, müxtəlifcinslidir, ziddiyyətli, dəyişkəndir və müəyyən anlamda qeyri-müəyyəndir”.⁶⁸

Mədəni relyativizm konsepsiyasına görə, əvvəla, hər bir xalqın (mədəniyyətin) özünəxas inkişaf üsulu vardır və o, universal statusda təqdim olunan “...inkişafın mərhələli-təkamülçü

⁶⁷ Блур, Д. Определение релятивизма//Эпистемология и философия науки.-№4,-2011,-стр.6

⁶⁸ Ольсевич, Ю. Когнитивный – психологический сдвиг в аксиоматике экономической теории (Альтернативные гипотезы). СПб: Алетеия,- 2012, - стр.7-8

trayektoriyasına heç də hər zaman uyğun gəlmir”.⁶⁹ Yəni, inkişafın yeganə (vahid) yolu yoxdur. Bu aspekt P.Sorokinin, N. Danilevskinin, O. Şpenqlerin əsərlərində də yer almaqdadır; ikincisi, tarixin Morqan dövrləndirilməsi (vəhşilik →barbarlıq→sivilizasiya) yanlışdır və birmənalı olaraq Avropa Amerika mərkəzçiliyi kontekstindən çıxış edir.

“Mədəniyyətlərin sayı qədər ədalət, hüquq və gözəlliyin fərqli təzahürlərinin mövcudluğunu qəbul etmək lazımdır”. Yəni, nihilizm deyil, dözümlülük nümayiş edilməlidir.⁷⁰ Üçüncüsü, mədəniyyət etnomilli mədəniyyətdir, unikaldir və müqayisəyə gəlmir; Dördüncüsü, kənar (“yabançı”) təsirlə qararlaşmış ənənələri, həyat tərzini, təfəkkür və davranış modellərini dəyişdirməyə edilən cəhd mədəniyyətin eroziyasına və hətta bəzi situasiyalarda məhvinə səbəb olur. İqtisadi, sosial, yaxud mədəni inkişafın doğru yolunun seçimi yalnız o halda müvəffəqiyyətlə nəticələnə bilər ki, soluma xas olan mədəniyyətin “daxilindən” qaynaqlansın.

İqtisadi mədəniyyətin məna yaradan funksiyası nöqtəyi-nəzərindən iki yanaşma ola bilər:

1) Etatizm; iqtisadiyyat-hökumət tərəfindən idarə edilir/tənzimlənir və bu yönümdə istifadə edilən ənənəvi və yeni formalar norma kimi qəbul olunur.

2) Dəyərönlü yanaşma/cəmiyyət; Bütün sosial məqsədlərin reallaşması mərkəzi rəqulyator olmadan həyata keçirilir. Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz yönümdə yeni hesab edilə biləcək cərəyan meydana çıxmışdır: kommunitarizm! Bu cərəyan həm anqlosakson “eqoizmini”, həm də sosialist “eyniləşdirməni” inkar edir. Həmçinin hesab edilir ki, sosial elmlərin, ələlxüs iqtisad elminin aksioloji neytrallığını qəbul etmək yanılmazdır.

⁶⁹ Усавская, Э. Релятивистская концепция Мелвилла Херсковица /inter.resurs/elib.bsu.by/bitstream

⁷⁰ Herskovits, M.M. Cultural anthropology: An Abridged Version of Man and His works. N/Y: P.547

Kommunitarizmi özünəxas dəyərtutumu nöqteyi-nəzərindən yapon mentallığına daha yaxın hesab etmək olar. İndividualumun “heç kim” olduğu bir ortamda iqtisadi “vətənpərvərlik” ideyasının təlqin edilməsi o qədər də mürəkkəb sayılmamalıdır. Həm də, ona görə ki, kommunitarizm birmənalı olaraq sosio-mədəni identikliyin tam şəkildə qərarlaşdığı bir cəmiyyətdə reallaşa bilər. Və bu aspektdən yapon cəmiyyətini örnək kimi səciyyələndirmək mümkündür.

Beləliklə, iqtisadi mədəniyyət çoxlaylı, mürəkkəb struktura malik olan, iqtisadiyyat və sosiologiyanın sintezindən qaynaqlanan, real məzmunlu sosio-iqtisadi inkişaf prosesində mühüm rol oynayan sosial fenomendir. İqtisadi mədəniyyət-iqtisadi münasibətlər sisteminin həm “bətində” yer alır, yəni iqtisadi hərəkətə münasibətdə endogen amil kimi çıxış edir, həm də ona ekzogen təsirin elementləri sırasına daxil olur. “Bütün təsərrüfat prosesləri həmişə reduksiya olunmayan “mədəni” komponentlə”⁷¹ bütövləşir. Həmçinin “iqtisadi mədəniyyət digərləri kimi (siyasi, hüquqi, fiziki və s.) mədəniyyətin bir “növu” deyil, həmçinin ümumi mədəniyyətin bütövlükdə iqtisadi sfera və iqtisadi münasibətlər üzərində proyeksiyasıdır”.⁷²

Bu aspektdən qeyd etmək ki, iqtisadiyyatın pozitiv-normativ bölgüsünün nəzəri təxəyyülün “sərhədlərindən” kənara çıxmadığı bütün çılpaqlığı ilə ortalıqdadır: ortodoksların “pozitiv” dedikləri şey mahiyyətcə “normativ” adlandırdıqlarının reallaşma prosesində təzahür formasından qeyri bir anlam daşımır. Yəni “necədir”i doğuran proses, “necə olmalıdır” dan başlanan prosesdir.

⁷¹ Dimaggio, P. Culture and Economy.Princeton.-1994, p.45

⁷² Морозов, В.А. Экономическая культура и ценности// Креативная экономика. М:- Том 11, - №1, - 2017, - стр.136

2.2.3. İqtisadi mədəniyyət: gerçəkliyin konseptual məzmunluluğu

İqtisadi mədəniyyətlər arasındakı fərqlilik dəyərlərin “mübarizəsi” və ziddiyyətliliyindən doğan təbii-məntiqi nəticədir. Bu aspektdən aksiomatik mənə kəsb edən əsas təsbit ondan ibarətdir ki, sərvətyaratma, yaxud sərvət toplama, eləcə də rifah halının yüksəlişi dəyərlərin harmoniyasından qaynaqlanır ki, bu harmoniyaya nail olmaq problemi də çox mürəkkəb xarakter daşıyır.

Eyni zamanda, “harmoniya” fərqli mədəniyyətlərdə fərqli konfigurasiyada meydana çıxır. Araşdırmalarımız da göstərir ki, sözügedən müxtəlifliyin əhatə dairəsi mədəniyyətlərin sayı qədərdir. Yəni dəyərlərin həm mühümlülük (konkret cəmiyyətlərdə) dərəcəsi aspektindən qradasiyasında, həm də harmoniyasına nail olma prosesinin dəyişənlər çoxluğuna münasibətdə “eyniyyətdə” olan olması ehtimalı edilən iki ölkə (cəmiyyət) yoxdur. Başqa sözlə, “harmoniyaya” çatma prosesi sırf milli səciyyə daşıyır.

Həmçinin, qeyd etdiyimiz müxtəlifliklər arasında yaxşı/pis seçimi aparmaq da mümkün deyildir. Mədəniyyətlər sadəcə olaraq müxtəlifdirlər. Sonrakı səhifələrdən də görünəcəyi kimi mədəni müxtəliflik iqtisadi inkişafı ilə bağlı eyni, yaxud oxşar nəticələrə gəlməyə imkan verir. İnkişaf etmiş ölkə statusu müxtəlif mədəni sistemlərdə gerçəkləşir/gerçəkləşə bilər.

Antropoloqlar⁷³ sözügedən fərqliliyin qiymətləndirilməsi üçün 7 kriteriya irəli sürürlər: Qayda istisnalar; individiumun idarəedilməsi üsulu; konstruksiya; proseslərin sinxronlaşdırılması; rəhbərliyin seçimi; şansların bərabərliyi; ətraf ələmə baxış;

⁷³ Макаренко, В.П. Экономическая аксиология: опыт исследования экономических культур// Terra Economies.-2003,-Т. 1.-№ 4

Hesab edirlər ki, bu fenomenlər universal dəyərlər sistemi yaratmaqla mədəniyyətin iqtisadi situasiyaya təsirini qiymətləndirməyə imkan verir.

Bir sözlə: Mədəniyyət cəmiyyətin rifah halının və sərvətin fundamental bazası kimi çıxış edir. Həmçinin bu sistemin reallaşdırılması da 7 universal dəyərə istinadla baş tutur: analiz/sintez; individualizm/kollektivizm; xarici/daxili idarəetmə; ardıcılıq/sinxronluq; nailiyyət (şəxsi)/təyinat; bərabərlik/iyerarxiya.

İnkişaf etmiş ölkələrdə formalaşmış iqtisadi mədəniyyətlərin qarşılıqlı müqayisəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən (həm inkişafa münasibət, həm də birgəyaşayış qaydaları prizmasından) 11 göstəricidən istifadəni məqsədəuyğun sayırıq (bax.cədvəl 2.1.1.). Və bu sıraya Azərbaycan gerçəkliyinin qabarıq şəkildə təzahür edən dəyərlərini də daxil etdik.

Cədvəldəki müqayisədən göründüyü kimi inkişaf etmiş ölkələrin hər birinin özünəxas iqtisadi mədəniyyəti mövcuddur. Hər şeydən öncə, qeyd edək ki, Böyük Britaniyanın ABŞ-ylə eyni modelə aid edilməsi, əslində “eynilik” anlamına gəlmir: Fərqliliklər kifayət qədərdir. Ümumiyyətlə, liberal yanaşma, ələlxusus, ABŞ liberalizmi nöqtəyi-nəzərinə, Kanada və Avstraliyada da yer almaqdadır.

Liberal dəyərlərin sistemli şəkildə yayıldığı əsas ölkə ABŞ-dir. Bu ölkənin iqtisadi mədəniyyəti yüksək sistemlilik keyfiyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

Məcmu fəaliyyətin əksər sferalarında (təkcə iqtisadi deyil) dəyərcə qiymətləndirmə və ümumiyyətlə, ifadə tərzii bazar terminalogiyasından qaynaqlanır.

Neoliberalizmin 3 maksimumu – maksimum mənfəət, maksimum hakimiyyət, maksimum istehlak Amerikan ictimai-fərdi həyatının mənasını təşkil edən əsas prinsiplərdir. Mənfəət və onun maksimum artımı bütün problemlərin “açarıdır”. Amerikan liberalizminin məna tutumunun yığcam ifadə forması: cəmiyyət-fərddən ibarətdir. Əsas olan individual

mənafelərdir. Ümumi ictimai nemətlər mənasızlıqdır. Qanunlar əsasdır, hamı və hər kəs üçün eynidir. Xüsusi mülkiyyət “müqəddəsdir” (oxu: toxunulmazdır).

Amerikan milli təfəkkürü üçün həm obyektivdir, həm də kontekstdən “azaddır”. Hadisə və proseslərdə faktın müşahidə edildiyi kontekst nəzərə alınmır. Məsələn, 1992-ci ildə Ermənistanı blokadaya almış Azərbaycana qarşı 907-ci düzəliş qəbul edildi. Amma kontekstə, ümumiyyətlə, diqqət yetirilmədi. Ermənistan Azərbaycanın ərazisini işğal etmiş və iki ölkə arasında müharibə gədirdi.

Dünya tarixində görünməmiş bir yanaşma ortalığa qoyulmuşdur: Müharibə edən ölkələr arasında nəqliyyat əlaqələri ola bilərmi? Artıq 29 ildir ki, hər il Amerika prezidenti 907-ci düzəlişin qanuni qüvvəsini dayandırır. Torpaqlar da artıq azad olunub, nəqliyyat əlaqələrinin formalaşdırılması üzərində intensiv iş gedir.

Lakin 907-ci düzəliş olduğu kimi qalmaqdadır. Yəni bu artıq bir ölkə mədəniyyətinin spesifikasi deyil, sözün bitdiyi məqamdır.

Göründüyü kimi fakt-kontekst cütlüyü ABŞ-də məntiqi antinomiya kimi çıxış edir.

Obyektivizmi mütləq dəyər kimi qəbul edən amerikan təfəkkürü üçün “gələcək” önəmli deyildir. Əsas olan “indi”dir, “bugün”dür. Amma Yaponiyada olduğu kimi “əbədi indi” yox, konkret “indi” – təqvim sərhədləri olan zaman modusu! Və çox “uzaqda olan” gələcəyə aparacaq əsas amil də bu gün əldə edilən mənfəətin maksimumluq dərəcəsidir.

Beləliklə, qısaca şəkildə ifadə etsək, amerikan gerçəkliyi (iqtisadi həyat) individualizm → universalizm → obyektiv qayda üçlüyü üzərində bərqərarlıdır: obyektiv qayda = universalizm + pragmatizm (Amerika pragmatizmi).

Cədvəl 2.2.1.

İqtisadi mədəniyyətlərin müqayisəli qiymətləndirilməsi

№	Kriteriyalar	ABŞ/B.Britaniya	Almaniya	Yaponiya	Fransa	Azərbaycan
1.	İnkişaf modeli	Liberal	Sosial-qitə	Korporativ	Qitə	Etatist-liberal
2.	İqtisadi TAM-a konseptual baxış	Merizm	Xolizm	Xolizm	Xolizm	Xolizm
3.	İqtisadi mədəniyyətin əsas prinsipi	-Universalizm; -Analiz; -İndividualizm	-Universalizm; -Sintez; -Kollektivizm	Emosional-dəyər prinsipi	-Partikulyarizm; -Mərkəzləşmə	-Mərkəzləşmə; -Sintez
4.	Zamana münasibət	Xətti yüksələn substansional axın;	Sinxronlaşan axın (subyektiv "dairə")	Sinxronlaşan "burulğan" (subyektiv "dairə")	Postmodern baxış; zaman "yaratma"	Ənənəvi-modernist; Zaman tsikli
5.	Sosial qaydanın əsas prinsipi	Qızıl orta; -Obyektivizm; -Universal qanunlar	Sosial harmoniya	İstisnaların harmoniyası	Sosial konfliktlərin dayanıqlılığı	Sosial həmrəylik
6.	Hökumətin rolu	Aktual deyil	Konstruktiv funksiya. Aktivdir	Əsasdır	Hakimiyyət-ali dəyərdir	İqtisadiyyatı idarə edir

7.	Azadlığa münasibət	-Liberal yozum; neqativ azadlıq	Konservativ yozum; -pozitiv azadlıq	Emosional-hissi qavrayış	Neoliberal baxış; neqativ azadlıq	Konservativ baxış; hüdudluluq
8.	Təhsil sistemi	Ümumi təhsil	Fasiləsiz təhsil	Milli ixtisaslaşmış təhsil	Ümumi təhsil	Ümumi təhsil
9.	Sosial siyasət	İnnovasiyaların ardınca “sürünür”	Önəmlidir. Prinsip olaraq baxılır	Ailə dəyərlərinə istinad	İqtisadi artımın “törəməsi”	Önəmlidir; Paternalizm
10.	İnkişaf fəlsəfəsi	-Azad ticarət; -Reallığın empiriyası; -Antiinhisarizm	-Sosial təsərrüfatın sistemliliyi	Konfutsi ideyaları; Hakimiyyətin güclənməsi	-Liderlik; -İnnovasiya; -Manipulyasiya	-İnnovasiya; -Struktur yenidən qurma; -Effektivlik
11.	Sənayenin maliyyələşdirilməsi	-Orta sinif; -İndividual dominantlıq; -Birja	Bank sistemi	Bank sistemi	Bank sistemi	-Dövlət büdcəsi; -Borc vəsaitləri

Eyni zamanda, iyerarxiya çox mühümdür və yuxarıdan aşağıya qədər bürokratiya ilə çulğalaşmışdır. Və belə bir dəyər sistemini formalaşdırmağın kökündə individualizmin mütləqləşdirilməsi meylə dayanır.

Eyni zamanda o da məlumdur ki, “izafi” individualizm -anarxiya doğurur. Bu prosesin önlənməsi “izafi” bürokratikləşməni əsas dəyər konseptə çevirir.

Yaponiyada, eləcə də Çində Asiyanın Yeni Sənaye ölkələrində əsas ağırlıq milli-mental dəyərlərin üzərinə düşür. Məsələn bu ölkədə iyerarxiya “sımasız” bürokratik qurum kimi deyil, ailə formatında interpretasiya olunur. Yəni Amerikadan, və bütövlükdə kollektiv Qərbdən fərqli olaraq Yaponiyada bürokratiyanın mexaniki quruluşu yox, üzvi konstruksiyası formalaşmışdır.

İqtisadi mədəniyyətin mahiyyət çalarları baxımından Yaponiya unikal ölkə hesab edilə bilər.

- Cədvəldə də verildiyi kimi sosial qaydaların mahiyyətinə istisnaların harmoniyası dayanır. Qaydalar sabit deyil, kamilləşməyə doğru daimi dinamikadadır.

“Obyektiv yanaşma” anlayışı, ümumiyyətlə, işlədilmir. Yapon dilində “obyektiv” sözü yoxdur.

- Sosio-iqtisadi məqsədlər həqiqətdən üstündür. Yapon iqtisadi təfəkkürü həqiqəti axtarmır, ona relyativist çərçivədə yanaşır. Həqiqət diskussiya predmetidir.

- Yeganə inkişaf etmiş ölkədir ki, ağılıq-tabeçilik münasibətlərində hər hansı bir dəyişiklik baş verməmişdir. Lakin ağılıq – tabeçilik münasibətlərinə ailə dəyərləri “yüklənibdir” : Uşaq-valideyn münasibətləri ilə məzmun “eyniliyində” şərh olunur.

- Hakimiyyət hər şey-Fərd heç kimdir.

- Zamana münasibət bütün təfərrüatı ilə “əbədi indi” yaşamasını xatırladır. Yəni “keçmiş” və “gələcək” müstəqil zaman modulları kimi qəbul edilmir. “Əbədi indi” elə öz-özlüyündə

“gələcəyin” aktuallığını ehtiva edir. Yapon təfəkkürü “gələcəyə” çox ciddi yanaşır. Amma ümumilikdə, görünən o ki, əsas çıxış nöqtəsi millilikdir. Həqiqətən də, millət-fövqəlzamandır. Zaman modusları ilə bölünə, parçalana bilməz.

- Həm cəmiyyətdə, həm də iqtisadi sferada iyerarxiklik maksimum səviyyədədir: Hətta ABŞ-dən də yüksəkdir. Lakin ABŞ-dəki mexaniki bürokratiyanı ehtiva etmir. İyerarxiya zamanca sinxronluğa istinad edir.

- Ən maraqlı cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, idarə etmə prosesi sistemin orta səviyyəsindən başlanır və hər iki istiqamətdə – yuxarı və aşağı hərəkət edir.

- Xüsusi diqqətin yönəldiyi sahələr: Dəyərlərin harmoniyaya uyğun şəkildə kombinasiyası; Əməkdaşlığın rəqabətli səciyyə daşması; Ümumiliyin istənilən sferada üzvi-orqanik xarakterli olması; Texnologiya ilə bağlı olan qərarlarda yanlışlığa yol verilməməsi; Hər şeydən əvvəl, qeyd edək ki, yapon iqtisadi mədəniyyətinin mahiyyət açıqlanması, konkret olaraq, belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, sözügedən mədəni sistem tarixi-genetik bağlılığın son dərəcədə güclü olduğu bir sistemdir. Yəni, nə modernizm, nə də bazar iqtisadiyyatı yapon cəmiyyətində birgə yaşayış qaydalarının dəyər tutmununa nəinki heç bir əhəmiyyətli təsir göstərməmiş, əksinə – müasirləşmə prosesi belə həmin dəyər-konseptlər bazasında baş vermişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz “unikallığı” formalaşdıran cəhətlərdən biri, hətta birincisi, ümumcəmiyyət miqyasında baş verən kardinal dəyişikliklərə (formal institutlarda) baxmayaraq milli-mental dəyərlər sisteminin sabitliyinin qorunub saxlanmasıdır.

Ümumiyyətlə, yapon iqtisadiyyatının mental modelində “individium” deyilən bir subyekt yoxdur. Cəmiyyətdə sosio-mədəni identiklik üzvi vahidlik keyfiyyətinə sahibdir. Və bu anlamda da yapon iqtisadiyyatının dəyər-konseptlərinin əsas qaynağı statusunda çıxış edən şey yapon “ruhudur”.

Yapon mentaliteti individiumun neoliberal yozumunu qəbul etmir. Fərd yalnız sosial bütövün tərkib elementi, həmçinin bu bütövlüyün “yaratdığı təkcədir. Yəni fərd – solum qarşılıqlı münasibətlərinin neoliberal yozumunu yapon gerçəkliyi tam əks istiqamətdə interpretasiya edir. Yapon cəmiyyəti, o cümlədən sosio-iqtisadi sistemi, liberal modelli ölkələrdə, əl-xüsusi, ABŞ-də olduğu kimi individiumun deyil, sosial bütövün-millətin üzərində qurulmuşdur. Bu aspektdən insan haqları, azadlıq, sosial ədalət və s. kimi konseptlər fərqli məzmunu və fərqli təzahür formalarına malik olurlar.

Yapon gerçəkliyi açıq-aydın şəkildə göstərir ki, liberalizmin mütləq dəyərlər kimi tələq etdiklərinin bir çoxu yapon mentalitetinin “süzgəc”indən ya keçmir, ya da tam fərqli məzmun kəsb edir.

Və yuxarıda da qeyd etdiyimiz dilemma – “bərabərlik → ierarxiya”-mənəvi-etik kontekstə keçirilərək unikal formalı (ailə) “yaranış” ortalığa qoyulur. İqtisadi mədəniyyət də məhz bu qəbildən olan unikallığın bazasında qərarlaşır. Amerikan → yapon fərqliliyi yeganə deyildir: digər inkişaf etmiş ölkələr arasında da analoji müxtəliflik yer almaqdadır: birgəyaşayış qaydaları, yaşam standartları, əməliyyatların aparılma proseduru və qaydaları və s. əksər parametrlər üzrə fərqli yanaşmalar (oxu: gerçəklik) mövcuddur.

İqtisadi mədəniyyətin fransız versiyası da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu mədəniyyət üçün universal prinsip və qaydalar önəmli deyil və ümumiyyətlə, əməli fəaliyyətdə istinad edilmir. Sosial qaydanın əsas prinsipi sosial konfliktlərin dayanıqlılığıdır. Fransız cəmiyyətində ümumi məqsəd olmur. Sosial konfliktlərin “əbədi yaşarlılığını” azadlığın mühafizəsi kontekstində interpretasiya edirlər. Bir sözlə, sosial konfliktlərinəinki siyasi, ümumiyyətlə, ictimai həyatın, birgə yaşayış qaydalarının normasıdır. Yəni, təbii qəbul edilir. İstənilən formalı razılaşma-özündə manipulyasiya incəsənətini ehtiva edir. Daha konkret olaraq: razılaşma → manipulyasiyadır. Fransız iqtisadi

mədəniyyətində feodal-imperiya keçmişindən qalmış bəzi elementlər hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Məsələn cəmiyyətdə sosial status ABŞ-də, skandinavıya ölkələrində və s. olduğu kimi əməyin səviyyəsindən keyfiyyət deyil, fərdin sosial mənsəyindən asılıdır. İqtisadi subyektlərin əsas məqsədi kimi, iqtisadi məzmunlu nəticələr yox, sosial-siyasi hakimiyyətə canatma çıxış edir. Və, nəhayət, hakimiyyət ali dəyər kimi qəbul olunur. İqtisadi idarəetmə bütünlüklə dirijizmə söykənir.

Alman iqtisadi mədəniyyətinin də spesifik cəhətləri çoxdur. Cəmiyyətdə, ictimai həyatın bütün sfera və sahələrində “özünəvurgunluğun” yüksək səviyyədə ifadə olunduğu “alman ruhu” hakimdir: öz mədəniyyətini hamıdan üstün tutmaq və alman milli varlığının digərləri ilə müqayisədə daha yüksək dəyərtutumuna malikliyi həmişə nümayiş etdirməyə çalışmaq; Bu aspektdən səhləri heç vaxt etiraf etmir və risk etməyi xoşlamırlar.

Bütün fəaliyyət sferalarında bir alman pedantlığı yer almaqdadır. Sisteməyaratma yönümlülüüyü alman iqtisadi mədəniyyətinin funksional müstəvidə əsas təzahür formasıdır. Sosial siyasət konservativdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Türkiyə və Azərbaycanda sosial siyasətin məhz alman modeli dövrüyədədir. Əməyə münasibət də, alman iqtisadi mədəniyyətində çox yüksək səviyyədədir. Sosial qaydanın əsas prinsipi sosial harmoniyadır.

Tədqiqat materialları göstərir ki, alman “ruhu” alman cəmiyyətində sakral anlam daşıyır. Ümumiyyətlə, bütün dünya ölkələri bölümündə cəmiyyətin kifayət qədər yüksək səviyyəli sosio-mədəni identikliyi nöqtəyi-nəzərindən ikinci yer (yaponlardan sonra) almanlara məxsusdur.

Göründüyü kimi, dayanıqlı iqtisadi inkişafın məhək daşı olan sosial bütövlüyə (dəyərlərin harmoniyası bazasında), tam şəkildə fərqli məzmun kəsb edən mədəni sistemlərdə nail olunur. Yəni, milli-mental dəyərlərin tarixi-genetik bağlarının qırılmasına, yaxud hansısa bir formada “yeniləşməsinə”/”

dəyişməsinə” lüzum yoxdur. Problem əslində tam əks yönümlüdür: sözügedən “yeniləşmə” inkişafa xidmət etmir. Və əgər nəzərə alsaq ki, “əcnəbi” mənşəli dəyərlərin real həyata tətbiqi “xalis” formada deyil, “özününküləşdirilmiş” anlamda baş verir, onda yaranacaq situasiyanın həqiqi mənada problematik olduğunu/olacağını aydın şəkildə müşahidə etmək olar.

Həmçinin yalnızlığın dərk edilməsinin də elə bir pragmatik faydası olmur: “geriyə dönüş” imkansız hala gəlir.

Şimali Avropa və ələlxüsus, skandinaviya ölkələrində də fərqli iqtisadi mədəniyyət formalaşmışdır. Skandinaviya ölkələrinin əhalisi vikinqlər (dəniz quldurları, kiçik ticarətçilər və s.) Rusiyada varyaq, Qərbi Avropada norman adlandırılan sosisium artıq döyüşkən keçmişini (1709 İsveçin süqutu) unutmuş və sosial-demokratiya ideologiyasına istinadla yüksək yaşam standartları formalaşdırmışdır. Əmək ali dəyərdir. Sosial status yalnız bu amilə istinad edir.

İyerarxiya qəbul edilməzdir. Ümumiyyətlə, əksər ölkələrdə mövcud olan bir gerçəklik sosial-iqtisadi sferanın “siyasiləşdirilməsi” və mərkəzləşdirilməsi yoxdur. Analitik və individualdirlar. Amma skandinav “individuallığı” amerikan anlamdan fərqlidir: eqoizimin qabarıq təzahürü müşahidə olunmur. Daimi diskussiyalar və qarşılıqlı tənqid ictimai həyatın normasıdır. Sosial və siyasi differensasiya yoxdur. Fərqlilik yalnız ideyalar üzrə müşahidə olunur. Əsas və aparıcı sistemyaradan dəyər sosial bərabərlikdir. Fərd – cəmiyyət – dövlət münasibətləri kompromisslər və qarşılıqlı güzəştlər üzərində qurulub. Dövlət – özəl sektor münasibətləri ideal formadadır. Kalvinizm və lüteranlığa (dini əqidə) tapınan skandinav cəmiyyəti- sosial-demokratiya ideologiyasının sistemli şəkildə tətbiq edildiyi yeganə makroregiondur.

2.2.4. Yekun mülahizələr

Tarixi təcrübənin incələnməsi heç bir şübhə yeri qoymur ki, nə iqtisadi inkişafın vahid, yeganə yolu/variantı yoxdur, nə də vahid mədəniyyət mövcud deyildir və hətta uzaq gələcəkdə belə təşəkkülü (vahid mədəniyyətin) mümkünsüzdür.

Digər tərəfdən, iqtisadi inkişaf mədəni müxtəlifliyin (ölkələrarası) mövcudluğunu inkar etmir. Məsələn ABŞ və Yaponiya, eləcə də sürətlə irəliləməkdə olan Çin, Asiyanın yeni sənaye ölkələri və s. daban-dabana zidd olan mənəvi-mental spesifikasiyaya malikdirlər. Bu istiqamətdə aparılan, hətta ən səthi xarakterli araşdırmalar belə inkişafın müxtəlif mədəni sistemlərdə baş tutma ehtimalının, az qala aksioma xarakteri daşdığını ortalığa qoyur. Fərqli iqtisadi mədəniyyət-inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq milli iqtisadiyyatları fərqləndirən əsas konstruksiyadır. Fərqliliyin anatomiyası konkret konsept-dəyərlərə münasibətdəki müxtəlifliklərlə təsvir edilə bilər. Məsələn zaman məfhumuna münasibət. Münasibətin fərqliliyi cəmiyyətin sosio-mədəni tipindən qaynaqlanır. Bu mənada:

1) Modern cəmiyyətdə zaman düzxətli və tərəqqi yönümlüdür; Obyektivdir; substansional axındır;

2) Postmodern cəmiyyətdə zaman “burulğandır”; Subyektiv “yüküldür”. Ona görə də “yaradıla” və idarəedilə biləndir. Virtual məkanda zaman süni intellektin “oyuncağına” çevrilir: Sürətləndirilə, ləngidilə, yenidən yaradıla bilər. Yəni modern baxışdan fərqli olaraq zamanın nə resurs, nə də uzunluq (interval) keyfiyyətində heç bir əhəmiyyəti yoxdur;

3) Ənənəvi cəmiyyət tipində zaman gələcəyə yox, keçmişə “yönəlir”. Yəni sırf iqtisadi kontekstdə tam mənasız bir “axın” halındadır.

Sadaladığımız fərqliliklər bəzi situasiyalarda fərqli formada təzahür edirlər. Məsələn inkişaf etmiş ölkələrdə zamana münasibətdə iki konsepsiya mövcuddur;

1) Hadisələrin xronoloji ardıcılığının, yaxud “əvvəl” və “sonra” arasındakı hərəkətin obyektiv xarakter daşması;

2) Postmodern baxışın (iqtisadi sferada) modifikasiyası; sinxronluq, hərəkətin koordinasiyası, zaman moduslarını əhatə edən subyektiv “dairə”.

Hər iki yanaşma konkret ölkə mənsubiyyəti olan iqtisadi mədəniyyətin ortalığa qoyduqlarıdır. Birinci konsepsiya ABŞ-yə, ikinci konsepsiya Yaponiyaya aiddir.⁷⁴

Və eyni zamanda qeyd edilən yönümlü fərqlilik paradoksal səciyyə daşıyır. Belə ki, ABŞ cəmiyyəti postmodern cəmiyyət tipindədir. Amma iqtisadi konstruksiyada modern zaman modeli hələ də aktuallığını saxlamaqdadır. Bu aspekt hər şeydən əvvəl iqtisadi mədəniyyətin ətalətliliyi ilə şərtlənir. Həmçinin sözün müəyyən mənasında postindustrializmin müstəqil təsərrüfat tipindən daha çox industrializmin “uzantısı” olduğunu ortalığa qoyur.

İqtisadi inkişafın dünya təcrübəsi göstərir ki, prosesin (inkişaf) gerçəkləşməsində mədəni dəyərlər sisteminin rolu və əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələrdə fərqli mədəniyyətlər mövcuddur. Başqa sözlə, inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmək üçün Avropa dəyərlərini (oxu: anqlosakson) mənimsəməyə, mahiyyət və mənatutumu nöqtəyinəzərindən “qərbləşməyə” ehtiyac yoxdur. Həmçinin müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı “zənginləşməsi” deyilən bir şey də mümkünsüzdür. Qarşılıqlı “zənginləşmə” istənilən situasiyada dəyərlərin qeyri-ekvivalent “mübadiləsini”, yaxud güclünün zəifə “bütün cəbhəboyu” hücumunu özündə ehtiva edir. Yəni təsir biristiqamətli səciyyə daşıyır. Yekunda da “bütövləşmə”, identiklik (mədəni) baş vемir. Yalnız “zəif” tərəfdə sosio-mədəni identikliyə “təxribatçı” təsir göstərir. Məsələn Azərbaycan 200 ilə yaxın bir tarixi dövrdə Rusiyanın işğalı altında

⁷⁴ Сусименко, Е. В. Западная и азиатская экономические культуры: социально – философский анализ// Общество: политика, экономика, право. 2008

olmuşdur. Bu müddət ərzində aparılan (böyük canfəşanlıqla) “ruslaşdırma” siyasəti gözlənilən nəticəni vermədi. Əhalinin azsaylı bir qrupu rusca təhsil aldı, rusca danışdı. Lakin “rus” olmadı. Amma o 200 illik işğalın mənfi nəticələri (sosio-mədəni dəyərlər kontekstində) oldu və bu “nəticələr” bu gün də sosio-mədəni identikliyin monolitliyinə (dəyərlər prizmasından) mənfi təsir göstərməkdədir. Və bu aspekt paralel olaraq yan təsirlərin də aktuallaşmasına rəvac verdi. Əlbəttə, konkret bir sosiuma yönəlik əcnəbi mənşəli “mədəni” müdaxilə varsa, onda, sözsüz ki, digər “əcnəbilər” də analogi sferada fəaliyyətə başlayacaqdır. Məsələn milli mədəniyyəti qərb dəyərləri kontekstində “yenidən qurmaq” istəyənlərlə, yaxud təhrif olunmuş islami dəyərləri “dövlət quruluşu” formasında təlqin edənlərlə, rus “mentalitetinə” xidmət edənlər arasında heç bir fərq yoxdur. Hər üç qrupun unuduqları şey: sözügedən məkanda müstəqil dövlət quran millətin mövcudluğudur; Bu millətin tarixboyu formalaşmış, özünəxas və unikal mədəni sisteminin varlığıdır.

Yanlış anlanmanı önləmək prizmasından qeyd edək ki, ölkələrarası əməkdaşlıq güclü tərəf müqabilin mental dəyərlər sisteminə qovuşma, yaxud bu kontekstdə milli varlığın “yeni” dəyər tutumlu sosium kimi yenidən formalaşması anlamını daşıyır.

Eyni zamanda, “müasirləşmə” milli varlığın dəyərlər sisteminin “müasirləşməsi” deyil, formal institutlarda (xarici aləmlə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq xatirinə) qlobal situasiyanın konkret meyl və təmayüllərinə adekvat şəkildə yeniləşmənin aparılmasıdır. Və hətta bu sferada da ölçülü yanaşma tələb olunur. Yəni formal institutların “kütləvi” idxalı yalnız və yalnız, yaxud ən yaxşı halda sistemdən kənar gedişlərin (xaotik yönümlü) intensivləşməsinə səbəb olacaqdır. Prosesin normal rusloya salınmasının ən effektiv yolu əcnəbi xarakterli formal institutların idxalına “kütləvi” deyil, selektiv yanaşmaq və milli

səciyyəli qeyri-formal institutların “süzgəcindən” keçməklə “özününküləşdirməsidir”.

Anlaşıldığı kimi, sözügedən “idxalatın” milli iqtisadi inkişafın tsikləri və fazalarının dəyişmə tezliyinə adekvat şəkildə zaman axını üzərində proporsional bölgüsü aparılmalı, yalnız və yalnız pragmatik qayda əldə etmə imkanı nöqtəyindən qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, “idxal” xatirinə idxal, yaxud “modernləşirik” təbliğat şousu üçün mövzu axtarmağa ehtiyac yoxdur. Eyni zamanda, “kserosurət”lər vasitəsilə neolibəraların “yeganə” inkişaf trayektoriyasına çıxış ehtimalı, birmənalı olaraq sıfırdır.

III FƏSİL. MİLLİ MENTALİTETİN İQTİSADI PROYEKSİYASI

2.3.1. Müqayisəli qiymətləndirmənin nəzəri-metodoloji platforması

Milli iqtisadiyyat, milli iqtisadi sistem-müasir elmi fikirdə ikili anlam daşıyır:

1) Etnik mənsubiyyətli identikliyi özündə ehtiva edən anlayış: “Qan eyniliyi” qrupu;

2) Vətəndaşlıq mənsubiyyətli identikliyi özündə ehtiva edən konstruksiya; “Torpaq eyniliyi” qrupu;

Modern eranın ilkin başlanğıcında gətirdiyi “millilik” məhz etnik kökənin eyniliyini ehtiva edirdi.

XIX əsrin birinci yarısında Fransa (Napoleon) vətəndaş “milliliyi” anlayışını ortalığa qoydu. Etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Fransada yaşayan və Fransada dünyaya gəlmiş hər kəs (istisnasız olaraq) fransız adlandırılmağa başlandı. Çox tezliklə bu yenilik bütün Qərbi Avropanı əhatə etdi. Elə indiki dövrdə də millilik, milli iqtisadiyyat anlayışları böyük əksəriyyət tərəfindən “fransızca” dərk edilir.

Bizim yanaşmamızda milli iqtisadiyyat hər şeydən əvvəl etnik mənsubiyyətli iqtisadiyyat kimi tövsif olunur. Hesab edirik ki, gerçəkliyi olduğu kimi anlamaq mövcudluq və inkişafın təminatında həlledici rol oynayır... Vətəndaş həmrəyliyi bir qayda olaraq dövlət quran millətin mental dəyərləri bazasında formalaşan sosial yaranışdır.

Əks təqdirdə, vətəndaş həmrəyliyi mümkünsüz hala gələ bilər. Bizim baxış bucağımızın mərkəzində milli mentalitetin yaşam standartları ilə bağlılıq dərəcəsini aşkarlamaq istəyi dayanır. Yəni problemin qoyuluşu sırf iqtisadi məzmun daşıyır. Bu mövqeyin siyasi-ideoloji müstəvidə interpretasiyası həm mənasız və əhəmiyyətsizdir, həm də sözügedən həmrəyliyi (vətəndaş) pozmaqdan qeyri bir işə yaramır. Eyni zamanda mövzunun spekulativ diskursun predmetinə çevrilməməsinin

hüquqi qarantiyası olmalıdır. Bunun üçün “dövlətguran millət” ifadəsinin ölkənin konstitusiyasına daxil edilməsi kifayətdir. Bir sözlə: söhbət hansısa (birgə yaşayış qaydaları nöqtəyindən) ayrı-seçkilikdən, etnik mənsubiyyətə görə qradasiyalara bölünmədən və s. getmir. Əsas hədəf: sosio-iqtisadi inkişaf prosesinin dəyərtutumunun “xalis”liyi probleminin həllidir. Və ona görə ki, dünya təcrübəsinin də göstərdiyi kimi inkişaf etmək istəyən solumun/cəmiyyətin sadəcə olaraq, alternativini yoxdur.

N. Berdyayev yazırdı ki: “Millət anlayışına təkcə bəşər aləmi deyil, eləcə də məbəəd, saray və imarətlərin tikildiyi daşlar, qəbir daşları, köhnə əlyazmalar və kitablar daxildir. Millətin iradəsini anlamaq üçün həmin daşları eşitmək, saralmış səhifələri oxumaq lazımdır”.⁷⁵

Yəni millətin iradəsini deyək ki, səsvermə yolu ilə anlamaq, istənilən halda hissəvi səciyyə daşıyacaqdır. Anlamanın tamlığı zamanca ölçülən qiymətləndirmədir: “keçmiş”, “indi” və “gələcək” zaman moduslarının hər birində milli iradənin dərk edilməsi tələb olunur. Millət fəvqəlzaman statuslu yaranışdır. Millətin əldə etdikləri və ümumiyyətlə, ona məxsus olan nə varsa, nəsillər arasında proporsional şəkildə bölünməlidir.

İqtisadi hadisə və proseslərə milli baxışın əsas istinad “nöqtələri” aşağıdakı müddəalardan qaynaqlanır:

1. Millət “cəmiyyət” və “dövlət” anlayışlarından daha geniş və daha zəngin dəyərtutumuna malikdir.

Millət > Fərd + vətəndaş cəmiyyəti + dövlətin cəminədən çoxdur. Millətin “sərhədləri” zaman və məkanla, siyasi və iqtisadi fəaliyyətin prinsip və qaydaları ilə məhdudlaşmır. Bu aspektdən millətin “sərhədi” yoxdur. Sərhəd məhdudiyyəti yalnız və yalnız dəyər ölçülüdür.

⁷⁵ Бердяев, Н.А. Философия неравенства. М; 1990; стр.101

2. Millət müstəqil sosial varlıqdır. Bu varlığın əsas struktur elementi sosio-mədəni identikliyi gerçək məzmun kəsb edən azad insanlardır.

3. Millətin yaxud onun formalaşdırdığı institutsional yaradışın (milli sosio-iqtisadi sistem, dövlət) qlobal iqtisadi sistemdə özünəxas spesifik mövqeyi və yeri vardır;

4. Millətin formalaşdırdığı cəmiyyət tipi və ona adekvat olan institutsional şəkildə qurulmuş təsərrüfat mexanizmi mövcuddur.

5. Millətin mənafeləri hər şeydən və hər kəsdən üstündür. Spesifik formada təzahür edən dövlət mənafeyi milli mənafeələr kontekstində formalaşa yaxud yarana, yaxud ödənə bilər. İndividual və korporativ mənafeələr analoji məzmununda dəyərləndirilir.

6. İnkişaf vektorlarının seçilməsi, ümummilli səviyyədə keyfiyyət yeniləşməsi prosesi və cəmiyyətin tip dəyişikliyinə rəşionallıq dərəcəsi milli mənafeələrə adekvatlığı kontekstində qiymətləndirilir.

7. Sosial kapitalın “yabancı” (əcnəbi) dəyərlər bazasında formalaşması və inkişafın arzu edilməzdir (Bu zətən, mümkün də deyil). Sosial həmrəylik → sosial əməkdaşlıq → sosio-mədəni identikliyin formalaşmasının yeganə bazası (qaynağı) milli-mental dəyərlər sistemidir.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, hansı cəmiyyət tipində olmasından, yaxud sosio-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq ayrıca götürülmüş hər bir ölkənin nail olmağa cənaatdığı əsas hədəflər sırasında sosial bütövlük, sosio-mədəni identiklik ön yerlərdən birini tutur. Bu yönümdə çoxlu sayda faktlar mövcuddur. Məsələn son dövrlərdə Fransada yaşanan sosial konfliktlərin əsas qaynağı ölkə əhalisinin bir qrupuna münasibətdə “fransız” identikliyinə gerçəkləşməməsidir. İslam peyğəmbərinə qarşı həyata keçirilən tərbiyəsizliyin kökündə məhz bu amil dayanır: etnik mənsubiyyətdən və dini əqidəsindən asılı olmayaraq vətəndaş fransız və xristian kimi

davranmalıdır (dəyərlər nöqteyi-nəzərindən). Paradoksal yanaşmadır:

Bir ərəbin (müsəlmanın) fransız (xristian) olmayacağı bəllidir. Deməli, bu halda ya situasiya olduğu kimi qəbul edilməlidir, ya da ərəbi “fransız” adlandırma.

Digər tərəfdən, nə qədər qərribə səslənsə də, sosial bütövlüyə nail ola bilməyən millətlər zaman keçdikcə məhz birləşdirici dəyərləri itirməklə deqradasiyaya uğrayır və sonucda qəbilə/tayfa keçmişinə geri dönmür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “haralısan” sualı məhz həmin “keçmişin” əks-sədasıdır.

Sosio-mədəni identiklik: 1) Sosiumun mövcudluq şərti və inkişaf platformasıdır; 2) Markososial sabitliyin dayanıqlılığını mümkünlük vəziyyətinə gətirən fundamentdir; 3) İnkişafın, o cümlədən iqtisadi inkişafın gerçəkləşməsi və sistemli xarakter almasının əsas sütun dayaqlarından biridir; 4) Milli varlığın varoluşunun substansiyası, keyfiyyət xarakteristikasıdır; 5) Dövlət müstəqilliyini və iqtisadi suverenliyi qoruyan “mühafizə zolağı”dır; 6) İnsanlıq qaydası sosial ədalətin mental modelini formalaşdıran, üzvi bağlılıqda olan dəyərlər məcmusudur və s.

Sosio-mədəni identiklik: sivil, milli, ideoloji, əxlaqi-etik və dini dəyərlərin sistem bütövlüyündən qaynaqlanan inteqral fenomenidir. Sosio-mədəni identikliyi yaradan sosial hərəkətin məntiqi ardıcılıqla baş verən təzahür formalarının (sosial həmrəylik → sosial əməkdaşlıq) gerçəkləşməsi sadalanan dəyərlərin sistem bütövlüyü bazasında baş verir. Göründüyü kimi, sosio-mədəni identiklik milli varlığın bugünü və gələcəyinin fundamental bazası keyfiyyətinə sahibdir.

İdentiklik və onun dayanıqlılığı çoxsaylı amillər kompleksinin qarşılıqlı optimal bağlılıqlarından alınan sinergiyanın üzərində qərarlaşır. Bu yönümdə iqtisadi komponent önəmli təsir gücünə malik olur. İqtisadi effektin/faydanın proporsional və ədalətli bölgüsü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Və eyni zamanda təsir birtərəfli deyil, qarşılıqlı səciyyə daşıyır. Müəyyən şərtlərin mövcudluğu halında sosio-mədəni identiklik iqtisadi resurs keyfiyyətində çıxış edir. Sözügedən bağlılıq (qarşılıqlı) iqtisadi təfəkkürün anlaya biləcəyi bağlılıq deyildir.

O anlamda ki, sosio-mədəni identikliyin formalaşması və qorunması iqtisadi effektin aramsız yüksəlişindən daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu rakursdan aksiomatik məzmunlu qənaətlərə belə gəlmək olar:

- Ədalətli və proporsional (ən azı nəsillər arası) bölünən sabitqədəmli iqtisadi effekt (artım), qeyri-proporsional və ədalətsiz bölünən maksimal səviyyəli effektdən (iqtisadi artımdan) daha sərfəli və daha çox rəasionaldır:

Məhz bu halda faydanın individual çərçivədən daha geniş olan ümummilli səviyyədə maksimumlaşdırılması baş verir. Sosial-mədəni identikliyi mühafizə etmədən qeyd olunan maksimallaşma gerşəkləşə bilməz.

Beləliklə, sosio-mədəni identiklik təkcə sosial deyil, həm də siyasi, ideoloji və iqtisadi anlamda bütövləşmə, “vahidləşmədir”. Yəni o təkcə dəyərlərin harmoniyası, inteqrasiyası deyildir.

Sosio-mədəni identiklik formalaşdırılındır; Məqsədyönlü şəkildə harmoniyanın yaradılması prosesi və nəticəsidir. Onun əsas qaynağı milli mentalitet, milli mental dəyərlərdir. Çoxmillətli ölkələrdə dövlət quran millətin mental spesifikasiası ön plana çıxır. Və, təbii ki, qarşılıqlı zənginləşmə, bir sıra “yabancı” dəyərlərin “özününküləşdirilməsi” prosesi də gedir. Amma qeyd etdiyimiz “qarışıqlıq”, nəticə etibarilə elə bir əhəmiyyətli rol oynamır.

2.3.2. Gerçəkliyin empirik- faktoloji təsviri

Əksər inkişaf parametrləri üzrə müqayisə 3 ölkə qrupunu əhatə edir: 12 slavyan ölkəsindən 5-i, 22 ərəb ölkəsindən də 5 ölkə, eləcə də türk ölkələrinin hamısı (6 ölkə) apardığımız araşdırmada yer almışlar.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, hər üç qrup-daxili sosio-siyasi və sosio-iqtisadi təbiəti prizmasından homogen deyildir. Belə ki, slavyan ölkələri ən azı bir əlamət üzrə fərqli hərəkət trayektoriyasındadırlar. Sabiq SSRİ-nin tərkibində olan və 1990-cı illərin əvvəllərində dövlət müstəqilliyi əldə etmiş ölkələrlə, şərq Avropada yerləşən ölkələr arasında kəskin fərqliliklər mövcuddur. Hətta bu ölkələrin qarşılıqlı münasibətlərində belə sosialist keçmişindən qalma problemlər bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Və bu problemlər artıq slavyan ölkələri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə böyük uçurum yaratmışdır. Avropa slavyanları-çox qısa bir zaman sürəcində Ukraynanı öz “müstəvilərinə” çəkməyə və Rusiyadan ayırmağa nail ola bildilər. Eyni sosio-mədəni identikliyə sahib olan toplumların fərqli sistemlərdə yaşaması, yaxud birgə yaşayış qaydalarının fərqli məzmununda mövcudluğunun ideya qaynağı provaslav dəyərlərinin “izafi” yaxud “aşırı” səviyyədə ruhi anlam daşımasıdır. Hər şeylə razılışma fəlsəfəsi, “Köynəyini istəyənə üst paltarını da ver”, “Bir üzünə şillə vururlarsa, o biri üzünü də çevir”⁷⁶ tipli çağırışların solumun təfəkküründə yer alması istənilən situasiya ilə barışma anlamını daşıyır. Hələ II Dünya müharibəsində Avropa slavyanları Alman ordusunun tərkibində Şərqi slavyanlara qarşı müharibədə iştirak etmişlər. Yəni slavyan toplumunun istənilən cəmiyyət quruluşunda yaşama problemi yoxdur. “Aşırı” səviyyəli ruhi-mənəvi dəyərlərin təfəkkür tərzində yer almasının fərqli nəticəsi olmur. Türk ölkələrində-fərqlilik yaradan yeganə şey sosialist keçmişi və sovet imperiyasının buraxdığı və bu gün də öz aktuallığını saxlayan “dəyərlər”, qiymətləndirmə proseduralarıdır. Bu aspektdən, Türkiyə xaric, bütün türk ölkələri “dejavyu” yaşamaqdan hələ də tam şəkildə uzaqlaşa bilməmişlər. Amma slavyanlardan fərqli olaraq bu ölkələrdə əməl dini olan islamın dəyər-konseptləri bazasında formalaşmış vahid milli mentalitetin

⁷⁶ Евангелие от Матфея 5 стих 40

daşıyıcıları olaraq qalmaqdadırlar. Hətta cəmiyyətin idarəedilməsi fəlsəfəsi belə ən azı son 600 ildə dəyişməmişdir: əksər türk ölkələrində, həmçinin Türkiyədə idarəetmə fəlsəfəsi Əmir Teymurun tətbiq etdiyi model çərçivəsində qalmaqdadır.

Bu yönümdə, zaman-zaman dəyişiklik çabaları da olmamış deyildir. Məsələn Türkiyədə - idarəetmə fəlsəfəsinin Atatürkdən başlayan “qərbləşmə” yönümündə yerləşdirilməsinə edilən cəhdlər, haradasa 70 il sürdü və N.Ərbakan hökumətinin hakimiyyətə gəlişi ilə durduruldu. Və, Türkiyə-özünə, həqiqi milli varlığına geri döndü. Qısa zaman ərzində də dünyada söz sahibi olan dövlətə çevrildi.

Ərəb ölkələri də, bu aspektdən analoji situasiyadadırlar. Ərəb milləti-dövlət anlayışını Məhəmməd peyğəmbərin qurduğu xilafətdən götürmüşdür. Bu ölkələrin əksəriyyətində konstitutsiyalı, yaxud mütləq monarxiya qurulmuşdur. İqtisadi inkişaf nöqteyi-nəzərindən fərqlilik kifayət qədər böyükdür. Karbohidrogen resurslara malik ölkələr öndədirlər. Yəni ərəb dünyasının yüksək texnologiyalar sferasında hər hansı “payı” mövcud deyildir.

Beləliklə, milli spesifikasiyasının sosio-iqtisadi sfera üzərindəki proyeksiyası çərçivəsində apardığımız empirik qiymətləndirmə nəzəri ehtimalların bir növ təsbiti kimi qəbul edilə bilər.

Müqayisə göstərir ki, iqtisadi güc (ÜDM-nin həcmi) nöqteyi-nəzərindən slavyan ölkələri öndədir. Türk ölkələrinin birlikdə ÜDM-nin cəmi təkcə Rusiyanın analoji göstəricisinin 66,3%-ni təşkil edir. İkinci sırada ərəb ölkələridir ki, adambaşına düşən ÜDM-nin həcminə görə digər iki qrupu üstələyir. Bu göstəriciyə görə ən aşağı səviyyə türk ölkələrində qərarlaşmışdır.

Cədvəl 2.3.1.

Milli spesifikanın inkişaf prosesi üzərində proyeksiyası

Ölkələr	ÜDM (mlrd.dol)		Adambaşı- na ÜDM (min/d.)		REYTING						İşsizlik səviyyəsi		Orta aylıq əmək haq- qı (dol.)	Hə- yatın dəyə- ri Rey- ting
	Məb- ləğ	Rey- ting	Məb- ləğ	Rey- ting	İnsan inki- şafı indek- si	Təh- lükə- sizlik indeksi	Kor- rup- siya in- deksi	Təh- sil in- deksi	Səhiy- yə indek- si	İqti- sadi azad- lıq indek- si	(%)	Rey- ting		
I. Slavyan ölkələri														
1. Rusiya	464,0	11	9,9	65	52	108	129	20	103	93	5,6	74	670	88
2. Ukrayna	142,5	57	3,4	121	75	116	117	37	114	133	11,0	28	350	112
3. Belarus	57,7	79	6,1	88	53	86	64	32	76	87	1,4	97	480	95
4. Polşa	580,8	23	15,3	51	35	27	36	34	40	46	3,8	89	1480	78
5. Çexiya	241,9	47	22,6	39	27	11	38	28	28	23	3,1	93	1350	63
II. Ərəb ölkələri														
1. Səudiyyə Ərəbistanı	680,9	19	19,1	43	41	54	55	68	68	82	X	X	2200	56
2. Qətər	147,7	55	52,7	9	45	7	33	64	48	31	X	X	4000	29

3. Küveyt	108,6	59	22,2	40	56	37	78	85	51	78	X	X	2500	44
4. Oman	62,3	74	14,4	53	48	23	53	72	61	74	X	X	1850	59
5. Misir	361,8	34	3,5	118	115	103	118	107	111	141	8,3	46	280	114
III. Türk ölkələri														
1. Türkiyə	649,4	20	7,7	77	54	107	89	80	64	70	14,6	15	820	90
2. Qazax- stan	165,7	53	8,7	71	51	44	98	38	84	39	7,8	58	370	108
3. Özbə- kistan	59,7	77	1,7	148	107	109	158	81	41	113	X	X	218	113
4. Azər- baycan	41,6	89	4,1	107	80	71	152	75	66	44	6,5	64	480	110
5. Türkmə- nistan	47,9	86	8,0	74	X	X	X	X	X	169	X	X	X	X
6. Qırğı- zıstan	7,4	146	1,1	158	122	89	132	77	89	80	6,6	63	180	120

Müxtəlif parametrlər üzrə reyting göstəriciləri də əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu aspektdən üstün səviyyə ərəb ölkələrinə və Avropa slavyan ölkələrinə məxsusdur. Ümumiyyətlə, görünən bu ki, əksər xüsusi əhəmiyyət kəsb edən reytinglər üzrə Avropa İttifaqının slavyan ölkələri və ərəb ölkələri öndədirlər. Türk dünyasında bu aspektdən formalaşmış situasiya ağırdır. Ölkələrdən biri – Qırğızstan-dünyanın ən yoxsul 10 ölkəsi sırasındadır. Özbəkistanda da situasiya ümidverici deyildir. Həyat səviyyəsi prizmasından da türk ölkələri geridədirlər. Əksər reytinglər üzrə bu ölkələr birinci 50 – likdə yer almırlar (bəzi istisnalarla). 2.3.1. saylı cədvəldəki məlumatlardan göründüyü kimi adambaşına səhiyyə xərclərinin mütləq məbləğinə görə türk ölkələri birlikdə Qətin analoji göstəricinin 62,9%-ni təşkil edirlər. Hər 1000 nəfər doğulana düşən 5 yaşına qədər uşaq ölümünün sayına görə ən yüksək səviyyə nümayiş etdirirlər.

Bu aspektdən, maraqlı uyğunsuzluq mövcuddur. Belə ki, türk ölkələri içərisində adambaşına düşən səhiyyə xərclərinin məbləğinə görə ilk 100-də yer alan yeganə Türkmənistanıdır: eyni zamanda 5 yaşına qədər olan uşaq ölümünün sayına görə (42-ci ölkə) bu ölkə yenə də “irəlidədir” və s.

Hətta qrupun lider ölkəsi olan Türkiyədə də vəziyyət normal hesab edilə bilməz.

Slavyan ölkələrindəki situasijada (Avropa İttifaqının üzvü olanlar xaric) da elə bir fərq müşahidə edilmir. Yalnız Ərəb ölkələri-əlxüsüs karbohidrogen resursları ilə zəngin olan qeyd edilən sferada daha yüksək səviyyəyə sahibdirlər.

Ekosistemin effektivliyi yönümündə də kəskin şəkildə fərqli situasiyalar qərarlaşmışdır. Məsələn yalnız bir göstərici-adambaşına karbon qazı (CO_2) tullantısı ətraf mühitə münasibətin fərqli olduğunu bütün çıpaqlığı ilə ortalığa qoyur. Bu aspektdən Qətin irəlidədir-adambaşına 38,8 ton karbon qazı “istehsal”! Təbii ki, qeyd edilən tullantının əsas mənbəyi

karbohidrogen resurslarının hasilatı sferasıdır. Bununla belə, dəyərlər nöqteyi-nəzərindən həlledici əhəmiyyət kəsb edən amili gözardı etmək doğru olmazdı. Belə ki, ərəb dünyası islam intibahı dövrünü yaşasalar da, cahiliyyə zamanından qalma “pintilikdən” xilas ola bilməmişlər. Və bu gün də ətraf aləmə münasibətdə eyni yanaşma tərzindən çıxış edirlər. Yəni ətraf aləmə etinasız və zərərverici münasibət bu solumun milli mentallığında yer almaqdadır. 3 sayılı cədvəldə isə müasir qlobal situasiyanın çağırışları ruslosunda ölkə qruplarının inkişaf yönümlülüyünü dəyərləndirən göstəricilər yer almışdır.

Məlumatlardan göründüyü kimi inkişaf səviyyəsi ilə bağlı formalaşmış situasiya inkişafyönümlülük anlamında da analoji məzmun kəsb edir. Yüksək texnoloji ukladın qurulması nöqteyi-nəzərindən islam sivilizasiyasına aid olan ölkələr həm ərəb, həm də türk ölkələri zəruri potensialı formalaşdırma baxımından geriliklə üzləşmişlər.

Postsovet Avrasiyasında yerləşən həm slavyan, həm də türk ölkələrində bu günə formalaşmış situasiyasının əsas səbəblərindən biri milli dəyərlər sisteminin, yaxud Adəm peyğəmbərdən bu yana mövcud olan, lakin son orta əsrlərdə (modern era) aktuallaşan dəyərlərin insan haqları, azadlıq, demokratiya və s. anqlosakson interpretasiyasında qəbuludur.

Qırğızstanın düşdüyü vəziyyətin (dünyanın ən yoxsul 10 ölkəsindən biri) əsas səbəbi yuxarıda qeyd etdiyimiz “interpretasiyaya” aşırı bağlılıqla dəyərlərin münasibətləri formalaşdıran əlaqədardır. Kardinal formada baş verən dəyişikliyinə doğru biləcəyi yeganə nəticə məhz budur! Problemin qəlizliyi ondadır ki, qeyd etdiyimiz təsbitin həqiqiliyi şübhəsiz olsa da, onu neoklassikanın anladığı “dildə” sübut etmə imkanı yoxdur. Yəni təsbitin verifikasiyası kəmiyyətə ölçü prosedurunun çərçivəsinə nəinki sığmır, həm də rəqəmlərlə ifadə forması yoxdur.

Cədvəl 2.3.2.

**Yaşam standartları nöqtəyi-nəzərindən
mövcud fərqliliklər**

Ölkələr	Adambaşına ÜDM		Səhiyyə xərcləri ÜDM-(%)-lə		Adambaşına səhiyyə xərcləri		5 yaşına qədər olan uşaq ölümü (hər 1000 doğulana)		Adambaşına karbon qazı (CO ₂) tullantısı (tonla)	
	Məbləği Min.dol.	Reytinq	%	Reytinq	Min.dol	Reytinq	Sayı	Reytinq	Miqdarı	Reytinq
I. Slavyan ölkələri										
1. Rusiya	9,9	65	5,3	117	0,609	72	5,8	151	12,4	19
2. Ukrayna	3,4	121	7,7	54	0,228	114	8,4	132	4,4	62
3. Belarus	6,1	88	5,6	111	0,356	95	3,2	176	7,0	44
4. Polşa	15,3	51	6,3	94	0,979	55	4,4	159	8,3	35
5. Çexiya	22,6	39	X	X	1,7	34	3,2	177	9,9	25

II. Ərəb ölkələri										
1. Səudiyyə ərəbistanı	19,1	43	6,4	93	1,4	41	6,6	146	18	8
2. Qətər	52,7	9	2,5	179	1,7	36	6,5	147	38,8	2
3. Küveyt	22,2	40	5,0	129	1,7	37	7,9	134	23,2	4
4. Oman	14,4	53	4,1	148	0,678	68	11,4	123	18,5	7
5. Misir	3,5	118	4,9	130	X	X	20,3	83	2,5	87
III. Türk ölkələri										
1. Türkiyə	7,7	77	4,1	149	0,390	93	10,0	125	5,0	54
2. Kazaxstan	8,7	71	2,9	175	0,276	105	10,5	124	14,9	15
3. Özbəkistan	1,7	148	5,3	120	0,082	145	17,4	91	2,9	79
4. Azərbaycan	4,1	107	3,5	166	0,166	125	20,4	82	3,5	71
5. Türkmənistan	8,0	74	6,6	83	0,460	87	42	50	15,2	14
6. Qırğızıstan	1,1	158	6,5	90	0,086	143	18,3	88	1,9	102

Cədvəl 2.3.3.

İnkişafyönümlülük aspektindən qiymətləndirmə

Ölkələr	Məcmu dövlət borcu		Beynəlxalq ehtiyatlar (mlrd.d.)		Yüksək texnoloji malların ixracı (mlrd.d)		İnternet trafiki			Rəqabət qabiliyyətlik indeksi
	ÜDM (%)	Reyting	Məbləği	Reyting	Məbləği	Reyting	Ümum ev təsərrüfatlarında %	Sürəti Mb/s	Qiyəməti (Dol)	Reyting
I. Slavyan ölkələri										
1. Rusiya	18,9	174	555,1	4	10,8	29	76,9	14,0	0,91	43
2. Ukrayna	65,7	83	25,3	55	X	X	X	7,7	0,51	85
3. Belarus	50,9	110	9,3	69	757	54	78,6	13,1	2,36	X
4. Polşa	60,0	96	128,3	20	20,3	23	86,7	24,0	1,32	37
5. Çexiya	39,1	149	149,8	18	37,8	17	81,1	23,0	4,9	32

II. Ərəb ölkələri										
1. Səudiyyə Ərəbistanı	33,4	161	514,9	6	0,270	62	99,2	5,2	5,62	36
2. Qətər	68,1	78	39,7	46	0,012	118	93,6	5,3	4,62	29
3. Küveyt	19,3	173	43,6	42	0,026	90	100	3,8	2,01	46
4. Oman	81,5	51	16,6	62	X	X	94,5	5,0	11,2	53
5. Misir	86,6	42	44,5	41	0,324	60	59,9	1,6	1,49	93
III. Türk ölkələri										
1. Türkiyə	41,7	143	105,6	23	4,3	38	88,3	5,2	2,25	61
2. Qazaxstan	23,4	170	28,9	52	2,2	42	90,3	4,6	0,49	55
3. Özbəkistan	36,1	156	29,2	50	0,020	95	X	1,3	3,27	X
4. Azərbaycan	20,1	172	7,0	83	0,028	88	78,2	3,1	2,69	58
5. Türkmənistan	30,9	165	X	X	X	X	X	X	X	X
6. Qırğızıstan	68,1	77	2,4	107	0,029	86	X	2,5	0,27	96

Ayrıca götürülmüş bir ölkənin iqtisadi mədəniyyətini formalaşdıran məlum dəyərlərin “yabancı” interpretasiyasının ön plana çıxışı ölkədaxili iqtisadi düzənin və “oyun qaydalarının”, fərqli müstəviyə keçidi, pozulması deməkdir. Ona görə ki, iqtisadi mədəniyyət mədəniyyətin yalnızca iqtisadi formasını deyil, həm də ümummədəniyyətin iqtisadi sferada proyeksiyasının doğurduğu unikal yaranışdır. Və hər bir ölkənin özünəxas, tarixi-genetik bağlılığının mühüm yer aldığı iqtisadi mədəniyyəti mövcuddur.

Hətta ölkə milli müstəqilliyini itirsə, yaxud hansısa bir “imperianın” diqtəsi altına düşsə belə, iqtisadi mədəniyyətin milli özünəməxsusluq keyfiyyəti uzundövr ərzində öz varlığını qoruyub saxlayır.

2.3.3. Azərbaycan gerçəkliyi: milli mentallığın strateji əks-sədası

2008-ci il böhranı, dünya iqtisadiyyatının əsas güc mərkəzlərinə iqtisadi effektin ənənəvi stereotip yanaşma çərçivəsində artım potensialının tükəndiyi gerçəkliyini anlatdı. Və rəqəmsal transformasiyaya sistemli keçid qərarı verildi. Böhran Azərbaycan iqtisadiyyatına ən ümumi formada 2 mlrd. dollar zərər vurdu.

Bununla əlaqədar olaraq hökumət ekzogen qlobal mühiyyətin kəskin konyunktur dəyişikliklərinin doğurduğu təhlükə və təhdidləri neytrallaşdırmaq yönündə sistemli axtarışlara rəvac verirdi. Prosesin sonucu olaraq 2012-ci ildə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” strateji inkişaf konsepsiyası qəbul olundu. Və 2020-ci ilə qədər, yəni 8 il ərzində ölkənin inkişaf etmiş ölkələr kateqoriyasına keçməsinə hədəfləyən konkret vəzifələr müəyyənləşdirildi (cə.d.4).

8 illik (2012-2020) dinamikanın əks olunduğu cədvəldən görüldüyü kimi gözlənilən effektdə nail olunmayıbdir: əksinə, tənəzzül müşahidə edilir.

Amma eyni zamanda 5 əsas göstərici üzrə-ikisi istisna olmaqla (rəqabətqabiliyyətlik; İKT-nin inkişaf indeksi)-irəli-ləyiş əldə olunmuşdur. Tənəzzül şəraitində paradoksal hesab edilə biləcək qalxınmanın əsas səbəbi institutsional “yerdəyişmələrin” verdiyi effektdir. Və həm də bu effektin ümumeniş situasiyasında uzunmüddətli dövrü əhatə edə biləcəyi elə də inandırıcı deyildir. Məsələ burasındadır ki, 2016-cı ildə qəbul edilmiş digər bir strateji sənəd:

“Strateji yol xəritəsi”– eyni aqibətlə üzləşmişdir. Amma nədən? Axı qəbul edilmiş strateji yanaşma, qlobal iqtisadi təfəkkürdə hakim mövqedə olan “meynstrimin”, ölkənin böyük əksəriyyəti tərəfindən az qala aksioma kimi qəbul edilən müddəalarına tam şəkildə uyğundur və hər hansı bir formada məntiqi ziddiyyəti özündə ehtiva etmir! Onda yalnızlıq nədə, yaxud hardadır? Hesab edirik ki, yalnızlıqdan həqiqətə dönüş-iki aspektin həlledici əhəmiyyət kəsb etdiyinə birmənalı qəbulundan keçir:

1) İnkişaf mərhələlərinin (tsiklləri, fazaları, dalğaları) məntiqi ardıcılığına sözsüz əməl olunması; Yəni, bu anlamda inkişafın hansısa bir mərhələsinin üzərindən “sıçrayışla” keçmək qeyri-mümkündür. Populizm və mistika, tərəqqiyə deyil, ən yaxşı halda mexaniki “yerdəyişmələrə” səbəb olur ki, bu da sonuc etibarilə iqtisadiyyatın növbəti patologiyasına gətirib çıxarır. Qısaı: əvvəlcə, modernləşmə prosesini və industrial təsərrüfat tipinin formalaşmasını başa çatdırmaq lazımdır. Yalnız bu halda sosio-iqtisadi və sosio-mədəni sfera bifurkasiya prosesinə, yaxud postmodernizmə keçidin “sərhəd situasiyasına” daxil ola bilər. Yüksək texnologiyalara aparıcı innovativ axınlar funksional fəaliyyətin “təhrik” etdiyi prosesdir. Başqa sözlə, nəyinsə təkmilləşməsi, yaxud kamilləşməsi o nəisənin

əvvəlki təsərrüfat tipini də mümkün olan ən yüksək səviyyəyə çatmasından “doğan” zərurətdir.

Yalnız bu halda elmin innovativ potensialı hərəkətə keçə bilər.

2) Sosium → yeniləşmə (oxu: inkişaf) prosesi sıx qarşılıqlı bağlılıqdadır. Bu mənada diqqət yetirilməsi zəruri olan əsas nüansları (inkişafın gerçəkləşməsini təmin edən) aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Yeniləşmə meylinə sosiumun verdiyi reaksiya: inam, şübhə və “biz bunu bacarıyıq mı?” sualının gerçək məzmununda cavablandırılması;

Cədvəl 2.3.3.

**Azərbaycan 2020: proqnoz göstəricilərin
reallaşma dərəcəsi**

Göstəricilər	2012	2020			Dünyada reytingi		
		Proqnoz	Faktiki	Kənarlaşma	2012	2020 (2019)	Dəyişmə (+;-)
1. ÜDM (mlrd.d)	69,7	132,6	41,6	-68,7%	67	89	-22
2. Adam-başına ÜDM (min.dol)	7,5	13,0	4,1	-68,5%	82	107	-25
3. Adam-başına qeyri-neft məhsullarının ixracatı (dol)	140	1000,0	170	-83,0%	X	X	X

4. Qeyri-neft ÜDM-nun orta illik artım tempi (%)	3,1	7,0	2,4	-4,6%	X	X	X
5. Ölkə əhalisinin sayı (mln. nəfər)	9,3	10,2	10,06	X	90	90	X
6. -İnsan inkışafı indeksi	X	X	X	X	96	80	+16
7. -İqtisadi azadlıq indeksi	X	X	X	X	116	44	+73
8. -Rəqabət- qabiliyyət- lilik indeksi	X	X	X	X	46	58	-12
9. -Həyat səviyyəsi indeksi	X	X	X	X	94	88	+6
10. -İKT- nin inki- şafı indeksi	X	X	X	X	61	65	-4

- Milli mentalitetin dəyər konseptlərinin yeniləşmə prosesi üzərində nəzəri proyeksiyası;

- Son 30 il ərzində formalaşmaqda olan iqtisadi mədəniyyətin “milli”lik məzmununun qiymətləndirilməsi;

- Və sonuc olaraq milli mentalitet və iqtisadi mədəniyyətin doğurduğu fenomenin milli iqtisadi təfəkkürün anlama potensialının rəşional sərhədləri.

Yeniləşmənin (inkışafın) aid olduğu subyekt solumdur. Və bu prosesin gerçəkləşmə imkanı məhz solumun davranış tərzindən determinoloji asılılıqdadır. İnkışaf milli varlığın (oxu: solumun) keyfiyyətə yeni səviyyəyə çıxışı prosesidir. Onun direktiv göstərişlə gerçəkləşmə imkanı/ehtimalı yoxdur.

Beləliklə, yeniləşmə/inkışaf prosesinin rəvan gedişi milli-mental dəyərlərin sistemli formada nəzərə alınmasını yaxud ölkənin inkışaf modeli və milli iqtisadiyyatın mental modeli arasında formalaşması zəruri olan üzvi-orqanik bağlılıqla determinə olunur.

Mentalitet milli şüurun “doğurucu mexanizmlərinin” ən dərin qatlarında yer alır. Uzunmüddət ərzində davam edən tarixi-mədəni dinamikanın formalaşdırdığı yaranış olmaqla eyni zamanda həmin dinamikanın mənbəyi kimi çıxış edir. Sosio-iqtisadi davranışın milli modeli məhz həmin millətə xas olan mentalitet üzərində formalaşır. Həmişə çıxaraq qeyd edək ki, bugünə mövcud olan Azərbaycanın tarixən formalaşmış mentaliteti (Cənubi Azərbaycan fərqli koordinant sisteminədir) mahiyyət dəyişikliyinə uğramaqda, üç fərqliliyin cəmiyyət daxili mental “savaşına” məruz qalmaqdadır:

1) Kollektiv Qərbin “individualizmi” və onun rolunu mütləqləşdirən dəyərlərin qəbulu yönümündə davam etməkdə olan geosiyasi və geoiqtisadi pressinq: Qərb mentalığının daha konkret ifadə ilə, A.Smitin məşhur “ingilis”inin-yəni “iqtisadi insan”ın milliləşdirilməsi, milli mentalitetdən “süzülərək” özününküləşdirmə modern dövlət (oxu: cəmiyyət) statusu yalnız bu halda kollektiv Qərb tərəfindən təsbit edilə bilər. Bunun alternativini sadəcə olaraq yoxdur. Kollektiv Qərb birmənalı şəkildə “məne oxşamalısən”, -deyir.

2) Postsovet Avrasiyasının tarix boyu aqressiv səciyyə daşıyan dəyərlər sistemi – rus mentalitetinin “hücumunda” irəli sürülən əsas tələb: müasir çağırışlara münasibətdə yalnız tarixi mənası olanları saxlaya bilərsiniz. Amma başlıca hədəf: məne (rusa) oxşamağa çalışmandır.

Bu yönümdə həyata keçirilən “mental müdaxilə”, ilkin olaraq rus dilinin cəmiyyətin ünsiyyət dilinə çevrilməsidir. Rus mentaliteti feodal zehniyyətdən nəinki xilas ola bilməmiş, hətta bu zehniyyəti klassik orta əsrlərin “qibtə” edəcəyi bir səviyyədə geniləşdirməkdədir.

3) Ən zəif həlqə (müdaxilə nöqtəyi-nəzərindən) islam dəyərlərinin təsiridir. Ölkə əhalisinin 90%-dən çoxu müsəlmandır. Azərbaycan dünyadakı 57 müsəlman ölkələrindən biridir. Amma islami dəyərlərin mental münasibətlər sistemində qərarlaşması müşahidə edilmir: Əlbəttə təbliğat şouları, pafoslu çıxışlar xaric olmaqla. Eyni zamanda, atəşpərəstlik dövründən qalma dəyərlərlə islami dəyərlərin paradoksal bir yönümdə “simbiozu” formalaşır ki, bu da cəhalət, möhvumat və xurafatın “təntənəsinə” gətirib çıxarır. Məsələn qaloş piri və ya oruc-luğa dieta kimi yanaşma və s. və i.

Ən azı min il ərzində Azərbaycan milli mentallığının dəyərtutumu islamdan qaynaqlanmışdır. Hətta hamının zorən ateist elan edildiyi sosialist təsərrüfat tipində belə “halal”lıq anlayışı vardır. Problem də elə ondadır ki, müasir dövrümüzdə “halal”lıq anlayışı ya ingiliscə, ya da rusca “interpretasiya” olunur.

Ölkədə bugünə formalaşmış iqtisadi mədəniyyətin hər hansı bir formada tipologiyasını aparmaq mümkün görünür: iqtisadi mədəniyyət müxtəlif məzmunlu komponentlərin “simbiozu” formasında təzahür edir:

1) Ən başda gələn spesifik heterogenlikdir. Sivil, dini və regional “yaranışların” (mədəniyyət kontekstində) eyni, yaxud bərabər güclü təsiri davram etməkdədir.

Tolerantlıq, multikulturalizm məhz bu sferada mənfi işarəli rol oynayır.

İqtisadiyyatın subyektiv “dünyası”na (iqtisadi mədəniyyət) münasibət bir növ sovet “uravnilovkası” nı (bərabərləşdirmə) xatırladır.

2) Fraqmentallıq, müxtəliflikləri vahid “məxrəcə” gətirmə cəbası; Qərbin “bazar mədəniyyəti” və Qərbə aid institutusi-onal yaranışla “paternalist dəyərlərin” tətbiqindən doğan spesi-fik “yaranışları” adaptasiya etmək istəyi; Hissəvilik (fraqmen-tallıq) hər iki “müxtəlifliyə” tətbiq edilir;

3) Ziddiyyətlik; sosio-mədəni identikliyin problematik-liyi fonunda iqtisadi dəyərlərlə bağlı fundamental konsensusa (ümumi cəmiyyət miqyasıda) gəlinməsinin ifrat müşkül xarak-ter alması. Bu konteksdə birmənalı şəkildə dəqiqləşdirilməsi zəruri olan problem vektor seçimi problemidir: Qərbi?, islam “dünyasını” ? Avrasiyamı (Rus “dünyası”) ? yoxsa özünə xas milli inkişaf trayektoriyasını? nəhayət ki, öz həllini tapmalıdır.

Dəyərlər sistemi “qarışıqlıqdan” formalaşa bilməz. “Qarı-şıqlıq” istənilən situasiyada yalnız özünü, yəni “qarışıqlığı” doğura bilər.

4) Ambivalentlik yaxud iqtisadi dəyərlər kontekstində “müxtəlifliyin” eyni hərəkətdə yaxud eyni zaman intervalında eyni güclə dəstəklənməsi; ölkənin bugünə formalaşmış iqtisadi inkişaf modeli etatist-liberal məzmunludur. Yəni bir tərəfdən mühafizəkar yanaşma, digər tərəfdən liberal dəyərlərin qərar-laşmasına rəvac vermək: Nəinki uzun, hətta ortamüddətli dövr üçün sözügedən “sintez” birgəliyini qoruyub-saxlamaq iqtida-rında deyildir və zəatən, belə bir “bütövləşmə” prinsipə imkan-sızdır. Tarixi təcrübə də göstərir ki, paternalist iqtisadi mədə-niyyət “ələbaxımlıqdan” və dövlətə “baba” deməkdən qeyri heç bir effektiv nəticə ortalığa qoymaq gücündə deyildir: iqtisadiy-yatda, ən azı əmək motivasiyası aspektindən “ağalığ – təcəvilik” münasibətləri nəinki tam yararsızdır, hətta inkişaf dinamika-sında fəsadlı situasiyalara rəvac verə bilər. Bu aspektdən seçim “ya-ya” tiplidir və alternativsizdir. Və sözügedən “bütövlüyün” mövcudluq şərtlərinin zamanca “uzanması” yaxşı heç nə vəd etmir.

Azərbaycanın sovet keçmiş iqtisadi mədəniyyət sfera-sında çox dərin izlər buraxmışdır. Son 30 il ərzində formal

institutlar çərçivəsində həyata keçirilən “təmizləmə” prosesi bu gün də davam etməkdədir. Sözügedən “təmizlənmə” həm də cəmiyyətin bütövlükdə sosio-mədəni tipinin keyfiyyət yeniləşməsi istiqamətində də aparılmaqdadır. Söz yox ki, tip yeniləşməsi uzunmüddətli zaman resurslarını tələb edir.

Amma iqtisadi mədəniyyətin həm identiklik dərəcəsi, həm də yeniləşmə tezliyi və onun həlli problemi, sözün bütün mənalarında “indi”nin problemidir. Əks təqdirdə gözlənilən gələcək “indi”nin ksero surətində başqa bir şey olmayacaqdır.

2.3.4. Nəzəri baxışın “millilik” problemi

Hər şeydən əvvəl, milli-iqtisadiyyata baxışda nəzəri-konseptual və metodoloji konsensusa nail olmaq lazımdır. Nəzəri konstruksiya milli iqtisadiyyatı həm funksional, struktur, həm də davranış aspektlərindən ən azı adekvat təsvirini verə bilmək qabiliyyətində olmalıdır. Həm iqtisadiyyatın, həm də onun nəzəri konstruksiyasının milli məzmunluluğu heç bir halda şübhə altına alınmamalıdır. Bu aspektdən digər ölkələrlə müqayisə, yaxud xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə, yaxud əcnəbi mənşəli institutların kütləvi “idxalı” milli iqtisadi inkişafın dayanıqlılığı kontekstində qətiyyənlə yetərli deyildir.

Onilliklər ərzində qərarlaşmış stereotip baxışlardan mədəd ummaq, açıq-aşkar yanılmaq deməkdir:

1) Qeyd edilən yönümdə aparılan “müqayisə” həqiqəti aşkarlamır. Yalnız milli iqtisadiyyatların (müqayisə edilən) özünəxas spesifikasiyasını anlamaq baxımından yararlıdır.

2) Eyni zamanda, əcnəbi mənşəli təcrübənin tətbiqi məzmun etibarilə özünüaldanış anlamından qeyri bir məna yükü daşıyır; Ən azı, ona görə ki, hansısa milli iqtisadiyyatın təcrübəsi ona xas olan dəyər-konseptlər bazasında formalaşır ki, bunun da, mahiyyət fərqliliyi ucbatından gerçəkləşmə imkanları ifrat dərəcədə məhdud olur. Digər tərəfdən, təcrübə nə səbəb, nə də proses yox, nəticədir. Və “nəticənin tətbiqi”

deyilən şey heç bir halda həmin nəticəni yaradan səbəbi (səbəbləri) doğura bilməz. Əlaqə əks-yönümlüdür.

3) Əcnəbi mənşəli institutların “idxalı” əcnəbi mənşəli formal və qeyri-formal dəyər konseptlərin “idxalı” deməkdir. Bu institutların effektiv fəaliyyət göstərə bilmə ehtimalı çox aşağı səviyyədədir. Bu tezis gerçək məzmun daşdığını anlamaq üçün ölkəyə “kütəvi” şəkildə “idxal” olunmuş vətəndaş cəmiyyəti institutlarının real fəaliyyətinə öləri nəzər salmaq kifayətdir.

Sözün qıyası: milli iqtisadi inkişafın təminatı amilləri, mənbələri, mental-dəyər tutumu birmənalı olaraq endogen məzmun daşıyırlar. Özgə adına “minməklə” (xüsusilə, aşırımda) dayanıqlı inkişaf trayektoriyasına çıxış imkansızdır.

Həmçinin unutmamaq olmaz ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəri-metodoloji adekvatlıq probleminin tarixi-genetik kökləri vardır. Belə ki, tarixin heç bir dönəmində müasir Azərbaycanın indiki ərazisi çərçivəsində dövlət quruluşu olmamışdır. Azərbaycan-azərbaycan türklərinin qurduğu imperiyaların (feodal imperiyaları) bir hissəsi olmuş, yaxud çoxlu sayda xanlıqlara parçalanmışdır. 1918-ci ildə qurulan milli dövlət 23 aydan sonra Rusiyanın işğalına məruz qalmış və ləğv edilmişdir. Azərbaycanda, eləcə də postsovet avrasiyası ölkələrində 70 illik sovet ideologiyası və sosialist təsərrüfat tipi iqtisadi təffəkürün deformasiyasında müstəsna rol oynamışdır. Sosializmin süqutunun ilk illərində – bazar iqtisadiyyatına keçid prosesində biznesmen, sahibkar və s. adlarda iş adamlarının ortaya çıxmasına, cəmiyyət miqyasında, ən yaxşı halda istehzalı yanaşma sərgilənirdi: iş adamları birmənalı olaraq aşağılayıcı anlamda “alverçi”, “alver” adamı kimi xarakterizə olunurdular. Belə bir yanaşmanın yaranmasında bədii söz, ədəbiyyat da az rol oynamamışdır. Keçən əsrin ikinci yarısından sonuna qədər nəşr edilmiş bədii əsərlərdə (hekayə, povest, roman) əgər, ən azı bir mənfi qəhrəman olurdusa, o mütləq ticarətçidir. Və ictimai şüurun müxtəlif stereotiplər, illiuziyalar, əsl-əsas

olmayan miqlərlə bu qədər “bulandığı” bir situasiyada, milli iqtisadi tərəkəkrün formalaşması prosesinin uzun müddət davam etməsi qaçılmazdır.

Artıq anlaşıldığı kimi cəmi 30 illik müstəqil dövlətçilik tarixi olan bir ölkədə müstəqil mahiyyətli iqtisadi mədəniyyətin və milli iqtisadi tərəkəkrün formalaşması uzunmüddətli zaman resursları tələb edir.

IV FƏSİL. ETNOİQTİSADIYYAT: KONSEPTUAL MƏZMUNU VƏ YENİLƏŞMƏ SPESİFİKASI

2.4.1. Konseptual baxışlarda müxtəlifliyin semantikasi

Konkret bir ölkənin iqtisadi inkişaf problematikasından etnik amilin sərf-nəzər edilməsi, ki uzun tarixi dövr ərzində məhz bu cür mövqe sərgilənmişdir, kökündən yanlışdır. Və çox ağır nəticələrlə sonuclanır. Məsələn vaxtilə Osmanlı imperiyasının maliyyə-ticarət sferası etnik qrupların (yəhudi, yunan, erməni) nəzarətində olmasa idi, dövlət borcu astronomik səviyyəyə yüksəlməz və yekunda imperiya süquta uğramazdı, yaxud yıxılış prosesi o qədər qanlı və dağıdıcı olmazdı. Qeyd edilən prizmadan bu gün formalaşmış situasiya XX əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə daha mürəkkəb və daha dayanıqsızdır.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf trayektoriyasına təməlli çıxışın baza şərtlərindən biri cəmiyyətdə sosio-mədəni identikliyin qərarlaşmasıdır. Söz yox ki, sosio-mədəni identiklik cəmiyyət daxili ictimai münasibətlər sisteminin davranış tərzilə bağlılıqda olan, ondan törəyən yaranışdır. Və münasibətlərin davranış tərzilə bu gün “iqtisadi mərkəzçilik” ideologiyasının hakimiyyətə olduğu tarixi zaman kəsiyində iqtisadiyyatın etnik spesifikasiyasının mahiyyət xüsusiyyətlərindən funksional asılılıqdadır.

İqtisadi fəaliyyət sferasında etnik spesifikasiyaya etinasız/biganə münasibət formal və qeyri-formal institutlar arasında ziddiyyətli uyğunsuzluq yaradır. Müxtəlif ölkələrdə vaxtaşırı qəbul edilən strateji inkişaf proqramlarının reallaşmamasının/reallaşa bilməməsinin kökündə dayanan əsas səbəblərdən biri də budur. Qərb dünyasını da, eləcə də Asiyanın/Şərqlə inkişaf etmiş ölkələrində problemin aktuallıq dərəcəsi hiss edilməyəcək səviyyədə aşağıdır: Almaniyada alınan identikliyi, Böyük Britaniyada ingilis, Yaponiyada yapon identikliyi çox möhkəm təməllər üzərində qərarlaşmışdır. Bu ölkələrdə etnik spesifikasiya “yeganədir”.

Polietnik cəmiyyətlərdə olduğu kimi, etnik müxtəliflik mövcud deyildir. Digər tərəfdən, sözügedən ölkələr qrupunun həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət həmin identikliyin dəyərlər kompleksinə istinad edir: həmin identikliyə xas olan iqtisadi mədəniyyətə və milli təfəkkür tərzinə sahibdirlər. Eyni zamanda Qərb dünyası anqlo-sakson dəyərlər sisteminin qloballaşması yönümündə intensiv fəaliyyəti bu gün də davam etdirməkdir. Dünyanın yerdə qalan ölkələrində isə problemin aktualıq dərəcəsi yüksək səviyyədə qalmaqdadır.

Buna görə də, problemlə bağlı mövcud yanaşma müxtəlifliyinin araşdırılması və spekulativ baxışlardan uzaq olan konseptual qiymətləndirmənin həyata keçirilməsinin həm nəzəri, həm də pragmatik anlamda mühüm əhəmiyyəti vardır.

Etnoiqtisadiyyat iqtisadi gerçəkliyin fenomenal yaranışı, iqtisadi münasibətlər sisteminin effektivlik dərəcəsinə birbaşa təsir göstərmək gücündə olan etnik əlahiddələşmədir.

Sosio-iqtisadi və sosio-mədəni sferaların (ikincinin üstünlüyü bazasında) çulğalaşmasından yaranan etnoiqtisadiyyat təkcə iqtisadi deyil, digər elmlərin də tədqiqat obyektı kimi çıxış edir.

Etnoiqtisadiyyat iqtisadi olduğu qədər də sosio-mədəni məzmunludur. Buna görə də, fenomenin gerçək mahiyyəti elmlərarası sintezlə açıqlana bilər. (bax şəkil 1) Və, təbiidir ki, yanaşma müxtəlifliyinin kökündə dayanan şey etnoiqtisadiyyatın predmet müəyyənliyinin fərqli məzmununda təsviridir. Məsələn kulturoloji yanaşma etnoiqtisadiyyatı universal və fərdi/individual olanların çulğalaşmasının yeni səviyyəsi kimi xarakterizə edir. Təsbit doğrudur. Həqiqətən də, etnoiqtisadiyyat etnik əlahiddələşmənin yeni səviyyəsidir. Qədim tarixi kökləri yoxdur. Problem keyfiyyətində aktuallaşması, son 40 il ərzində müşahidə edilməkdədir. Lakin kulturoloji yanaşma universallıq və fərdiliyi həm iqtisadi, həm də mədəni kontekstində eyni məzmunlu anlayışlar kimi qəbul edir. Hesab edirik ki, bu cür eyniləşdirmə çabası, fenomenin kulturoloji məzmununda konseptual yetərsizlik doğurur.

Sübut etnəyə lüzum yoxdur ki, mədəni kontekstdə universal hesab olunan dəyər iqtisadi anlamda universal olmaya bilər və əksinə. Yaxud etnoiqtisadi əlahiddəliklə etnomədəni əlahiddəlik eyniyyətdə deyildir. İqtisadiyyat daima dəyişilmə, yeniləşmə prosesindədir, daima dinamikadadır. Etnomədəni spesifikasiya dəyişikliyin qarşısını almır və alma imkanında da deyildir. O yalnız dəyişikliyi “özünə oxşatmağa”, onun mahiyyətə “etnikləşməsinə” çalışır və əksər hallarda da öz istəyinə nail olur, ya da tam yaxud qismən “mənasızlaşdırır”. Amma bütün bunlar etnoiqtisadiyyatın mədəniyyət fenomeni olduğu gerçəkliyini inkar etmir. Etnoiqtisadiyyatın predmet müəyyənliyini yeniləşmə kimi səciyyələndirən koqnitiv yanaşma isə prosesi gerçəkləşdirən impulsların qeyri-müəyyən çoxluqların identifikasiyasına istinad edir. Məlumdur ki, “qeyri-müəyyən çoxluğun” təbiətini nə verifikasiya, nə də falsifikasiya yolu ilə aşkarlamaq imkanı yoxdur. Qeyri-müəyyən çoxluq-ölçü proseduru olmayan bir çoxluqdur. Bu o deməkdir ki, sözügedən identifikasiyanın yaradacağı yeniliyin məzmununu yalnız proses başa çatdıqdan sonra, nəticədə görmək mümkündür. Sırf nəzəri prizmadan koqnitiv yanaşma kulturoloji baxışın ziddiyyətli məqamlarını şəhr etmə baxımından yararlıdır. Lakin bu qəbildən olan “cütləşmənin” pragmatik faydası varmı? sualının da birmənalı cavabı yoxdur.

Mühafizəkar ənənəvi yanaşma isə modernist paradigmanın təməl nüddələrinə istinadla etnoiqtisadiyyatı təsərrüfat tiplərinin (ənənəvi → industrial → postindustrial) hər birində mövcud olan sabit konstruktsiya kimi səciyyələndirir. Və tip dəyişikliyi prosesinə adekvat şəkildə yeniləşdiyi inamını ortaya qoyur. Amma məlumdur ki, ənənəvi təsərrüfat tipində etnoiqtisadiyyat tipli sistemli əlahiddələşmə mövcud olmamışdır. Digər tərəfdən, əgər tip dəyişkənliyi mütləq səciyyə daşıyırsa, onda Saxaradan cənubda yerləşən ölkələrdə nədən müşahidə edilmir? Bu ölkələr tarixi xronoloji prizmadan hələ XVI əsrə gəlib çatmamışlar. Yaxud dünyanın bir çox regionlarında hələ

də barbarlıq dövründə yaşayan toplumların/tayfaların mövcudluğunu necə əsaslandırmaq olar? Zamanca düzxətli yüksəlişə mütləqlik anlamı verən modernist paraqdiqmanın böhranı da göstərir ki, sözügedən yanaşma ilə tarixi gerçəklik arasında məntiqi uçurum mövcuddur.

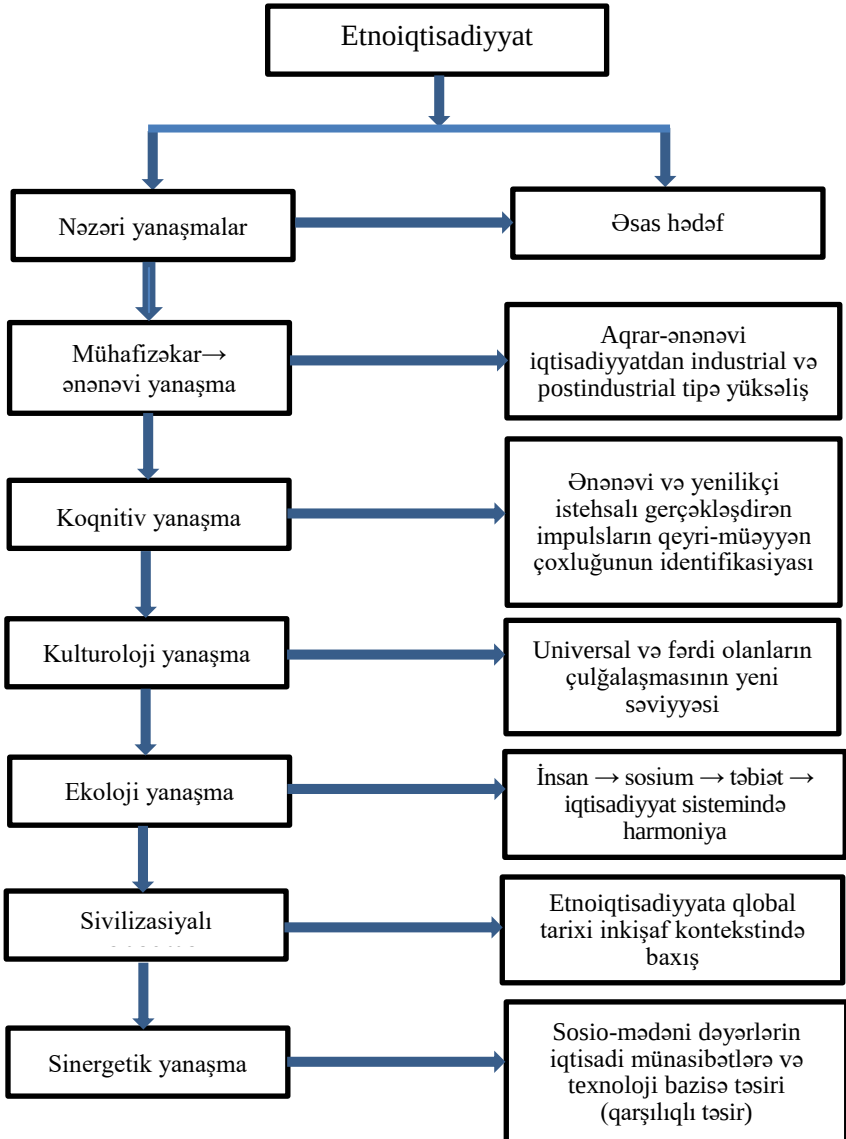
Etnoiqtisadiyyata ənənəvi baxış daha çox və başlıca olaraq rus tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlinir. Məlumdur ki, Rusiya etnik müxtəlifliyin ən qabarıq şəkildə mövcud olduğu bir ölkədir. Həm də sözügedən müxtəlifliyin əsasında miqrant axınları dayanmır (Avropada olduğu kimi). Rusiyanın tərkibindəki etnoslar/millətlər öz tarixi torpaqlarında yaşayırlar. Və nədən bu ölkədə etnoiqtisadiyyatı tarixi geriliyin nümunəsi kimi təqdim etməyə çalışırlar? Yəqin ki, əlavə şəhrə lüzum yoxdur.

Beləliklə, rus tədqiqatçılarının böyük bir qrupu etnoiqtisadiyyatın spesifikasiyasını birmənalı olaraq “keçmişlə”, ənənəvi-natural təsərrüfat tipi ilə əlaqələndirirlər.

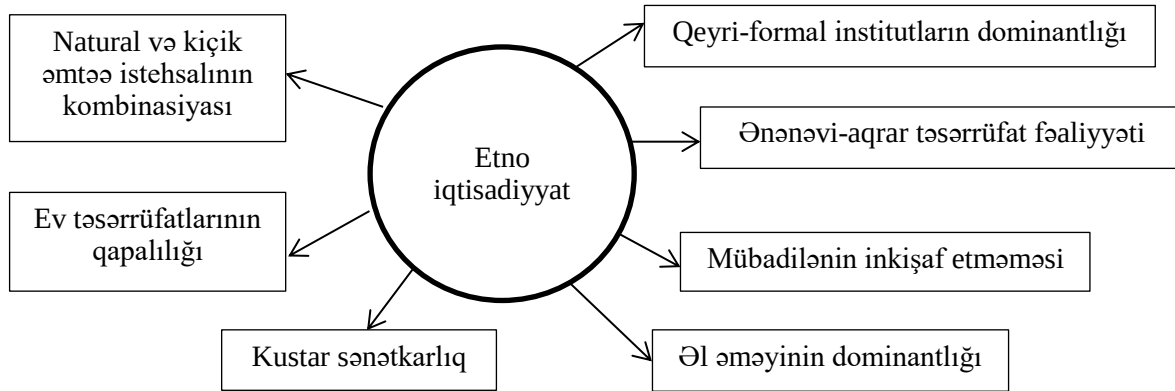
Sxemdən göründüyü kimi natural təsərrüfat tipi qapalılıq (ev təsərrüfatlarının) və qarşılıqlı əlaqələrin yoxluğu bazasında etnoiqtisadiyyat tipli etnik əlahiddələşdirmə yarada bilməmiş. Amma qarşılıqlı əlaqələrin olmadığı bir şəraitdə etnik əlahiddələşdirmə necə baş verə bilərdi sualının üstündən sükutla keçilir. Natural təsərrüfat tipinin hakim olduğu məkanda iqtisadiyyatın sistem bütövlüyü yarana bilməz və yaranmır da! Bütövlük olmayanda etnik əlahiddələşmə də baş vermir. Natural təsərrüfat tipi primitiv ibtidai xarakterli olmaqla hamı və hər kəs üçün eyniyyətdədir.

Qarşılıqlı münasibətlər sisteminin yoxluğu şəraitində hansısa bir forma məzmununda, o cümlədən etnik müstəvidə əlahiddələşmə mümkün deyildir. Bir sözlə, etnoiqtisadiyyatı yarıdan bazardır.

Etnoiqtisadiyyatın predmet müəyyənliyi nöqtəyi-nəzərindən sinergetik yanaşma, digərləri ilə müqayisədə, daha çox konseptuallıq mövqeyindən çıxış edir.



Şəkil 2.4. 1. Etnoiqtisadiyyat anlayışına nəzəri baxışlar



Şəkil 2.4.2. Etnoiqtisadiyyatın spesifik məzmununun rus versiyası.⁷⁷

⁷⁷ В.Н.Овчинников, Ю.С.Колесников. Этноэкономика как фактор развития// Проблемы прогнозирования. 2006.

Həqiqətən də, sosio-mədəni dəyərlərlə sosio-iqtisadi sfera və texnoloji bazis arasında qarşılıqlı təsirin mahiyyət açıqlanması etnoiqtisadi əlahiddələşmənin təbiətini sistemli şəkildə anlamaq imkanı yaradır. Bu yanaşma həmçinin ekoloji baxışın 4-lük (insan→sosium→təbiət→iqtisadiyyat) arasında harmoniya yaratma ehtimalını gerçəkləşdirə bilər. Amma məlumdur ki, sinergetikanın əsas qanunu-termodinamikanın ikinci qanunu “naməlumlar” və “qeyri-müəyyənlərlə” işləyir. Sistemdaxili entropiyanın yüksəlişi və bifurkasiya prosesi sosio-iqtisadi sistemi “sərhəd situasiyasına” çıxarır. Paradoks ondadır ki, sözügedən “çıxarma” prosesinin ölçü proseduru yoxdur, həmçinin “sərhəd situasiyasına” çıxmış sistemin yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçidi baş tutacaq mı, yoxsa elə “sərhəddə” ilişib qalacaq, yaxud “hibridləşəcək mi” suallarının əsaslandırılmış cavabı mövcud deyildir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin böyük qisminə məhz qeyd etdiyimiz “hibrid” təsərrüfat tipi qərarlaşmışdır. Həm də, bu etnik spesifikasiyaya biganə münasibətdən qaynaqlanan nəticədir.

“Hibrid”lik sosio-iqtisadi sistemin keyfiyyət yüksəlişi potensialına məhvedici təsir göstərir. “Hibrid”lik-anklavçılığın (həm də, etnik) “kütləviləşməsində” müstəsna rol oynayır. “Hibrid”lik geriye dönüşü mümkünsüz olan, lakin “geridə qalanların” bir hissəsini yaşatmaqda davam edən və irəliyə (sistemin tam şəkildə yeniləşməsinə) hərəkətin “qorxu” yaratdığı bir bataqlıqdır. “Hibrid” təsərrüfat tipində daha yüksək keyfiyyət səviyyəsində olan tipin atributları “köhnənin” süzgəcindən keçirilməklə tətbiq olunur ki, bu da özünü aldanışdan qeyri bir məna daşıyır. Məhz buna görə də, “hibrid” təsərrüfat tipimahiyyətə “bataqlıqdır”.

Bu halda eyni effektlə üzləşirik: irəliyə hərəkətin “qorxu” yaratması, və bataqlıqda çabalayanın daha dərinə batmasının doğurduğu “qorxu” eyni “qorxudur”. Eyni zamanda, gerçəkliyi olduğu kimi anlayan hökumətlərin epizodik, fraqmental xarakterli subyektiv müdaxiləsi hissediləcək dəyişikliklərə gətirib

çıxarmır, etnik əlahiddələşmə daha da güclənir və solumun daha yaxşı gələcəyə olan inamı sarsılır.

Etnoiqtisadiyyata sivilizasiya paradiqması çərçivəsində yanaşma qlobal tarixi inkişaf kontekstində formalaşmış elmi baxışdır. Hesab edirik ki, ümumbəşəri tarixi inkişaf prosesinin mahiyyət çalarlarına istinadla sivilizasiyanı mədəni-iqtisadi kontinium anlamında konkret məzmunlu “dünya” kimi qəbul etmək daha düzgün yanaşma olaraq qəbul edilməlidir. Elə bir “dünya “ ki, öz ideyası, özünəməxsus həyat tərz, arzu və istəkləri, hətta özünəməxsus ölümü ilə səciyyələnsin.⁷⁸

Doğrudur, sivilizasiya yanaşma tərzlərinin ifrat müxtəlifliyi üzündən elmi dərkətmədə problemlə situasiyalardan xilas ola bilmir. Eyni zamanda, etnos → millət → sivilizasiya üçlüyünün iç-içə olduğu gerçəkliyi də inkar edilmir. Əksər milli varlıqların sivilizasiya mənsubiyyəti tarixi gerçəklikdir. Bizim fikrimizcə, hansısa milli/etnik iqtisadiyyatın hansısa sivilizasiyaya mənsubluğunu konkret olaraq aşağıdakı formulla müəyyənəşdirmək olar:

$$M_s = \text{Paradiqma/Empririk konstruksiya}$$

Amma bu halda da dərkətmə diskomfortu (gerçəkliyin adekvat təsviri aspektindən) aradan qalxmır. Məsələn Azərbaycanla bağlı situasiyanın birmənalılıq problemi mövcuddur.

Azərbaycanın sovet sosialist keçmiş bu yönündə birmənalı olaraq mənfi rol oynamışdır: “SSRİ-də mövcud olan siyasi iqtisadın marksist məktəbi iqtisadi təhlilin psixoloji aspektlərini antielmi subyektivizm hesab edirdi.”⁷⁹ “Sovet adamı” tipli mutantı formalaşdırmağa çalışan bir sistemdə, zətən başqa cür yanaşma da ola bilməzdi. “Kommunizm” cəmiyyəti qurmağa cəhd edən bir toplumda davranışın fərqli psixoloji aspektlərinin mövcudluğu mümkünsüz bir şeydir.

⁷⁸ О.Шпенглер. закат Европы. М. 1923

⁷⁹ В.Соколински. Психологические основы экономики. М. ЮНИТИ. С.16. 1999

Ümumiyyətlə, müxtəlif məzmunlu tarixi “miraslara” rəğmən iqtisadi fəaliyyətin, ələlxüsus iqtisadi davranışın etno-psixoloji spesifikasi yalnız XX əsrin sonunda diqqət mərkəzinə gəlmişdir. Ortodoksal təfəkkürün güclü pressinqinə baxmayaraq, iqtisadi davranışın psixoloji “tutumunu” görməzlikdən gəlmə gerçəkliyin inkarı anlamını daşımağa başlamışdır. Modernist paradigmanın böhranı ilə başlayan proses bu tipdə olan bir çox “gizlinlərin” aşkara çıxmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Sovet mutantizmindən müasir rus mərkəzçiliyinə keçid sivilizasiya mənfəsubiyyətliliyi problemini daha da kəskinləşdirdi.

Rus, yaxud postsovet avrasiyası “dünyası” daha çox keçmiş zamanla “yaşayır”. Rus mərkəzçiliyinin sistemli böhranı fonunda sözügedən coğrafiyanı “qloballaşan zona” keyfiyyətində təqdim etmək reallıqdan çox uzaq olardı. Coğrafi aspektdən parçalanma prosesini dayandırmaq məqsədi ilə Rusiyanın rəhbərliyi ilə son 30 ildə aparılan integrasiya prosesləri də tarixi bütövlüyü qorumaqda acizdir. Ümumi şəkildə götürsək, postsovet avrasiyasında gedən integrasiya təşəbbüsləri ilkin başlanğıcdan ziddiyyətli tənəsüblüklərlə əhatə olunur.

İmperiya və sovet keçmişinin təməl “müddəalarından” çıxış etməklə postsovet coğrafiyasında aparılan integrasiya proseslərinin əsas problemi əslində mahiyyət probleimidir: 1990-cı illərdən başlayaraq növbəli ardıcılıqla yaradılan integrasiya blokları (MDB, Gİ, AİƏT, Aİ və s.) nəyin birliyidir: dəyərlərin? mənafehlərin? yoxsa məqsəd ümumiliyinin? Bunların heç biri deyil! Digər tərəfdən, “işğal zona” lارının – Gürcüstanın iki muxtar respublikası, Moldovanın Dnestryanı bölgəsi, Ukraynanın şərqı və Krım yarımadası, Qarabağ (Azərbaycan) problemi mövcudluğunu birlik yaradan proses kimi qəbul etmək mümkünmü?

Digər tərəfdən, “Rus” dünyasının mental modelində ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsi müşaiət olunmaqdadır. Məsələn, Azərbaycan və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri həm

islam, həm də türk dünyasına üzvi surətdə bağlıdırlar. Bu ölkələrin sivilizasiya mənsubluğu, mental-mənəvi identifikasiyası prosesində artıq türk elementi ön plana çıxmışdır. Bu anlamda sivilizasiya mənsubluğunun sərhəd probleminin qeyri-müəyyənliyi tədricən aradan qalxmaqla entropiyanın dərəcəsi yüksəlməkdədir. Ölkənin sivilizasiya mənsubiyyəti, yaxud bizim terminologiya ilə-müxtəlif “dünya”lardan birinə aidliyi sistemli səciyyə daşımaqla, “yarımçıqlığı” qəbul etmir. Yəni, yalnız öz sərhədləri olan “nə isə”-onun özüdür (V.Hegel). Bu tezis hətta rəqəmsal paradiqma üçün də keçərlidir.

Göründüyü kimi, “Rus” dünyası, yaxud Avrasiya dünyasının rüsmərkəzçiliyi versiyası sözün bütün mənalarında iflasa uğramışdır. Bəşəriyyətin bu günü və gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən avrasiyaçılıq ideyasının yeganə xilas yolu türkmərkəzçiliyin mərkəzi konstruksiya keyfiyyətində qəbulundan keçir.

Avrasiyaçılıq rus mənşəli ideyadır. Avrasiyaçılığın-Türkiyə-mərkəzçiliyi, rus yanaşması ilə müqayisədə daha gərək məzmun daşıyır. Avrasiyaçı yanaşma neoliberal qloballaşmadan əsaslı surətdə fərqlənir:

- 1) Milli varlığın mühafizəsi və inkişafı; milli müxtəlifliyin (sözügedən coğrafiyada) yaşam haqqının qorunması, qarşılıqlı münasibətlərin bərabər hüquqluluq bazasında formalaşması; Qərb mərkəzçiliyin inkarı;
- 2) Amerikan praqmatizminin sintetikliklə əvəz olunması;
- 3) Qloballaşmanın neoliberal paradiqmasından imtina; Fərqli ssenarilərin dövrliyyəyə buraxılması; Məsələn, “Qloballaşmış zona”ların yaradılması; Başqa sözlə bizim müxtəlif “dünya”lar adlandırdığımız geososiumların və makrocoğrafi məkanların formalaşması.

Başqa sözlə, neoliberal paradigma və onun “yeganə” inkişaf yoluna alternativ ola biləcək strateji yönümlülükdən söhbət gedir.

Rus tədqiqatçıların etnoiqtisadiyyat anlayışına yanaşma müxtəlifliyi, demək olar ki, sərhədsizdir.

Etnoiqtisadiyyat:

- Etnosların təsərrüfat ukladı bazasında tarixi aspektdən ərizicə lokallaşmış iqtisadi seqmenti; ənənəvi təsərrüfat tipinə aid olan iqtisadi yaranışdır.⁸⁰
- Etnik faktorlarla təsərrüfat ukladının tipi arasında qarşılıqlı əlaqələri öyrənən elmi istiqamətdir.⁸¹
- Etnik və formasiya komponentinin təsiri altında formalaşmış təsərrüfat sistemidir.⁸²
- İlk növbədə, etnik faktorun hesabına fəaliyyət göstərən ictimai təkrar istehsalın nisbi müstəqil sferasıdır.⁸³
- Etnomilli komponentlərin postindustrial atributlarla üzvi simbiozu – neoiqtisadiyyata keçid prosesidir.⁸⁴
- Etnosların ətraf mühitə uyğunlaşmasının təmərküzləşmiş ifadəsidir.⁸⁵

⁸⁰ Ю.С.Колесников. Модернизация территориальной организации экономики и макроэкономические функции экономики / Этноэконом. в модерн. парадигме... Ростов-Н/Д. 2004

⁸¹ Кара-Мурза С.Г. Демонтаж народа. Режим доступа: <http://www.rus.crisis.ru/>

⁸² С.П.Макаров. Российское хозяйство через призму этноэкономики./Философия хозяйства. МГУ: 2006. №6

⁸³ Н.Н.Лебедева, О.А.Ломовцева. Социальный капитал и модернизация этноэкономики юга России//Обществ.науки и современность. 2006. №2

⁸⁴ Э.Кочетов. Научная стратегия развития//Общество и экономика; 1998; №4-5. С.3

⁸⁵ С.П.Макаров. Российское хозяйство через призму этноэкономики./Философия хозяйства. МГУ: 2006. №6

– Millətlərin postindustrial erada inkişafını öyrənən iqtisad elmidir.⁸⁶

Bu qəbildən olan deyimlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Ümumiyyətlə, anlayışa yanaşma arealı, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sərhədsizliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. Sanki söhbət spekulativ diskursun “nələrə qadir olduğunu” aşkarlaşmaqdan gedir. Yanaşma müxtəlifliyi qeyri-səlis çoxluq formasında təzahür edir: eyni anlayışın ənənəvi təsərrüfat tipindən tutmuş postindustrial iqtisadi sistemə qədər əksər tarixi dövrlərdə eyni məzmun daşdığını necə təsbit etmək olar?

Məlumdur ki, bəşər tarixində ən uzun tarixi dövr ənənəvi təsərrüfat tipinə aiddir: neolit inqilabından bizim eramızın XVI əsrinə qədər olan tarixi inkişaf mərhələsindən söhbət gedir. Və bu dövr ərzində sözügedən fərqliliyin yalnız iki təzahürünə rast gəlinir: Asiya və antik təsərrüfat üsulu. Yəni, eyni təsərrüfat tipinin Şərq-Qərb müxtəlifliyi; Həmçinin, sözügedən müxtəliflik mahiyyət deyil, fəaliyyət konstruksiyasının komponentləri bazasında formalaşmış və heç bir halda etnik məzmun daşmamışdır. Etnik amilin meydana çıxdığı dövr protestant inqilabının baş verdiyi (1514–katolik kilsəsindən ayrılması) dövrdən sonrakı mərhələdə olmuşdur. Kütlənin milliləşməsi prosesi də məhz bu dövrə təsadüf edir. Sırf iqtisadi anlamda baş verən “sosiallaşma” dinimərkəzçilikdən (milli fərqlər inkar olunur) antropomərkəzçiliyə (milli-etnik komponentin aktuallaşması) keçidlə fərqli konseptual məzmunluluq ortalığa qoydu. “İqtisadi mərkəzçilik” ideologiyasının qərarlaşması ilə qeyd etdiyimiz müxtəliflik yeni məzmunlu müxtəlifliklər doğurmaqla milli-etnik spesifikasiyanı dominant mövqeyə yüksəltdi. Bu gerçəklik, yəni ortodoksların iqtisadiyyata münasibətdə sərgilədikləri universallıq anlayışının real məzmunundan xaliliyi XIX əsrin ikinci yarısında (Alman tarixi

⁸⁶ Н.М.Сурнина, О.В.Печура. Этноэкономика как феномен инновационного регионального развития//п-Еconomy/2008

məktəbi) bütün çılpalığı ilə ortaya qoyuldu. Sözügedən gerçəkliyin aktuallaşması isə yalnız XX əsrin sonunda baş verdi. Ortodoks universallığın özünü aldanış xarakteri daşdığı bütün təfərrüatı ilə dərkədməyə başlandı: eyni nəzəri müddəalara istinadla qurulan iqtisadi konstruksiyalar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif fərqli davranış tipləri və nəticələr doğurdu. Və bütün bu müxtəliflikləri yaradan şey milli-etnik dəyərlər sistemidir. Ortodoksların mütləq həqiqət kimi təqdim etdikləri universal anlayışlar (bazar, rəqabət, fayda və s.) konkret toplumun (oxu: etnosun, millətin) qeyri-formal institutlarının “süzgəcindən” keçməklə “özününküləşdirilir”. “Özününküləşdirmə” prosesi müxtəlif milli toplumlarda müxtəlif konfigurasiyalı münasibətlər sistemi doğurur. Məsələn iqtisadi prosesin spontan tənzimləyicisi kimi qəbul edilən bazar institutu ölkələr bölmündə fərqli məzmunlu konstruksiya kimi meydana çıxır. Yəni hansısa bir formada (deklarativ yanaşma istisna olmaqla) eyniyyətdən danışmaq mümkün deyildir: Azərbaycan bazarı ilə Almaniya (Fransa, İtaliya və s.) bazarı fərqli bazarlardır. Almaniya bazarında effekt verə biləcək yenilik Azərbaycan bazarında əks-nəticə ilə yekunlaşa bilər. Ona görə ki:

1. İnkişaf səviyyələri arasında dərin uçurum mövcuddur. Tarixi-xronoloji aspektdən gerilik 50-70 il civarındadır. Yüksək keyfiyyət səviyyəsinə yüksəlmiş cəmiyyət üçün faydalı ola biləcək yeniliklər aşağı keyfiyyət səviyyəli cəmiyyətlər üçün keçərli deyildir. Və bu, prinsipə mümkünə olanlar sırasındadır.
2. Cəmiyyət və təsərrüfat tiplərinin müxtəlifliyi, yəni birgə yaşayış qaydaları və davranış (təkcə iqtisadi yox) tipləri arasında kəskin fərqlərin mövcudluğu.
3. Birgə yaşayış qaydalarını mənə ilə yükləyən milli-etnik dəyərlər sisteminin spesifik özəllilikləri və s.

Beləliklə, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaqla etnoiqtisadiyyatı həmin yüksəkliyə qaldırmaq mümkündür, yaxud yenidən velosiped icad etməyə ehtiyac yoxdur,

qurmaq istədiyimiz “gələcək” qonşuluğumuzdadır, onların “ləpəri” ilə getmək yetərlidir tipli qənaətlər gerçəkliyin yanlış təsvirindən doğan təsbitlərdir. Əslində isə bunu dünya ölkələrinin inkişaf təcrübəsi də təsdiq edir-hər bir “etnoiqtsadiyyatın” özünəxas və özünün icad etdiyi “velosipedi” olmalıdır. “Kirayəyə” götürülmüş “velosipedlə” uzun məsafəni qət etmək mümkün deyildir. Göründüyü kimi, fenomenin konseptual məzmunluluğu kontekstində rus tədqiqatçılarının ifrat geniş diapazonlu yanaşma məntiqi ən səthi elmi tənqiddə belə dözmür.

2.4.2. Yeniləşmə spesifikasi

Etnoiqtisadiyyat konkret etnosa (oxu: millətə) məxsus spesifik dəyərlərlə “yüklənmiş” iqtisadi konstruksiyadır. Həmin dəyərlərin pragmatik müstəvidə realizasiyasının doğurduğu lokallaşmadır. Yaranışı qanunauyğun səciyyə daşıyır və obyektiv xarakterlidir.

Etnoiqtisadiyyat “qan eyniliyi” (oxu: milli mənsubiyyət) qrupunun formalaşdırdığı əlahiddələşmədir. Yəni yabançı qarışığı yoxdur, etnik stereotiplər və etnik psixologiyanın spesifikasi ilə determinə olunmuş “xalis” yaranışdır. İqtisadiyyatın əsas ölçü proseduru kəmiyyətə qiymətləndirmə mümkün deyildir. Məhz bu aspekt fenomenlə bağlı qiymətləndirmənin birmənalılığına nail olmaq imkanı vermir. Bu aspekt, eyni zamanda, yeniliyə meylilik, yeniliyə açıqlıq dərəcəsi ilə əlaqədar da keçərlidir.

Etnoiqtisadiyyat etnik “qapalılıq” anlamını daşımır. Təkamül prosesi yeniləşmə üzərində bərqərarlıdır. Yəni iqtisadi həyatda dəyər tutumundan asılı olmayaraq hər şey yeniləşməyə məruz qalır. Amma sözügedən yeniləşmənin tezlik dərəcəsi və zaman surəsi müxtəlif etnoiqtisadiyyatlarda müxtəlif olur. Digər bir problemlə situasiya yeniləşmənin təbiətilə əlaqədardır: sosio-iqtisadi prosesin daxili məntiqi ilə baş verən və qaçılmaz xarakter daşıyan yeniləşmə ilə subyektiv müdaxilənin həyata keçirməyə çalışdığı yeniləşmə fərqli yeniləşmələrdir. İkinci halda yeniləşmə daha çox imitasiya səciyyəli olur.

Əvvəlki araşdırmalarımızda da qeyd etdiyimiz kimi, məhz bu anlamda inkişaf mərhələlərinin üstündən “sıçramaqla” keçmək həm mümkünsüz, həm də mənasızdır. Yeniləşmə, keyfiyyət yüksəlişi prosesi (oxu: inkişaf) mərhələli struktura malikdir. Yeniləşmə birdəfəlik akt deyil! Başlanğıcı məlumdur, sonu yox! Etnoiqtisadiyyatın yeniləşmə meyilliyi yeni yaranışın, yaxud yaranmaqda olanın etnopsixologiyaya uyğunluq dərəcəsi ilə səbəbiyyət bağlılığındadır. Əlbəttə də ki, sözügedən bağlılığı mütləq mənada anlamaq olmaz. Yəni heç bir halda mütləq “qapalılıqdan” söhbət gedə bilməz. Etnoiqtisadiyyatın özünəxas dəyərlərlə “çəpərlənmiş” mühafizə zolağında, çoxsaylı ekzogen amillərin təsiri altında müəyyən dəyişikliklər baş verir. Amma bu qəbildən olan dəyişiklikləri keyfiyyət yüksəlişi səciyyəsi daşıyan yeniləşmə kimi tövsif edilməsi mümkün deyildir. Bu halda etnik davranış tipi və bütövlükdə etnik spesifikanın mahiyyətində keyfiyyət yeniləşməsi prizmasından dəyişiklik baş vermir. Yəni mühafizə zolağında müşahidə edilən dəyişikliklər geri dönüşlü və qısamüddətli dəyişikliklərdir: hansısa bir qanunauyğunluğa tabe deyil və yeni məzmunlu səbəbiyyət, o cümlədən struktur və funksional bağlılıqlar yaratmır. Bir sözlə, mühafizə zolağında baş verən qısamüddətli dəyişikliklər effektiv “gələcək” quruculuğu nöqteyi-nəzərindən mənasız dəyişikliklərdir. Və bu anlamda birdəfəlik və qəti olaraq dərk edilməlidir ki, arzu edilən “gələcək” öz-özünə, yaxud neoliberal spontanlığın dəstəyi ilə gələ bilməz!

Etnoiqtisadiyyat qloballaşma prosesində: etnik spesifikasi qloballaşa bilərmə?

Son 50 il ərzində dünya iqtisadiyyatının məruz qaldığı qloballaşma prosesi fərqli dəyər tutumuna malik iki müxtəlifliyi/mərhələni özündə ehtiva edir:

- 1) İndustrial təsərrüfat tipinin doğurduğu qloballaşma: əsas hədəf, prosesə qoşulmuş əksər ölkələrdə rifah cəmiyyətinin qurulması, inkişaf prosesinin modernist paradiqma çərçivəsində həyata keçilməsi olmuşdur.

Yalnız inkişaf etmiş az sayılı ölkələrdə ümumrifah cəmiyyəti quruculuğu gerçəkləşdi. Əsas nəticə isə anqlo-sakson dəyərlərin “qloballaşması” və ona ümumbəşəri xarakter əxz edilməsi oldu. Və, eyni zamanda, həmin azsaylı rifah dövlətlərində cəmiyyətin və təsərrüfatın tipi dəyişdi: postmodern dəyərlər bazasında postindustrial təsərrüfat tipi formalaşdı. Qloballaşma prosesi çox rəvan bir şəkildə postindustrializmə istinad etməyə başladı.

- 2) Postindustrial təbiətli qloballaşmada (2000-ci ildən etibarən) əsas hədəf azadlıq və onun sistemli şəkildə genişləndirilməsidir. İfrat dərəcəli fərdiləşməni görünməmiş dərəcədə aktuallaşdırmaq yolu etnik/milli spesifikanın (məsələn, anqlo-sakson dəyərlər sistemi) etnik müxtəliflik üzərində həyata keçirilən “pressinqi” milli iqtisadiyyatlarda iqtisadi “yaddaşın” silinməsinə və yekun olaraq, iqtisadi “manqurtlaşmaya” gətirib çıxarır.

Məlumdur ki, hamının və hər kəsin əldə etməyə çalışdığı iqtisadi fayda birmənalı olaraq sosial məzmun daşıyır. İqtisadi fayda sosio-mədəni dəyərlərin realizasiyasından alınan “məhsuldur”/effektdir. Gəlir, mənfəət və s. İnteqral məzmun daşıyan fayda fenomenin daxili komponentləri sırasında yer alırlar və onlarda baş verən artım, mexaniki olaraq faydanın “çoxalması” anlamını daşımır. Məsələn hətta dayanıqlı formada artan gəlir/ümumcəmiyyət miqyasında ədalətli şəkildə bölünmürsə, yaxud bölgünün sosiallaşma dərəcəsi sözügedən miqyası ehtiva etmirsə, onun sosial bütövlüyü özündə təcəssüm etdirən “iqtisadi fayda” fenomeninə heç bir aidiyyəti yoxdur.

Başqa sözlə, iqtisadi fayda sistem bütövlüyü səciyyəsi daşıyan fenomendir və onun “anklav” xarakterli təzahürü prinsipə mümkün deyildir. Gəlir, mənfəət, iqtisadi artım və s. “anklav” miqyaslı ola bilər və olur da! Bu halda hansısa bir

yönümdə (hətta həmin “anklavın” daxilində) keyfiyyət yeniləşməsi baş vermir.

Əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi keyfiyyət yeniləşməsi (oxu: inkişaf) yeni “yaranışın” faydalı xassələrinin çoxalması deməkdir. Və bu “çoxalma” ümumcəmiyyət miqyasında “yenilik” doğurur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin bir qrupunda, o cümlədən Azərbaycanda müşahidə edilən “anklavlıq” heç bir formada sosiallaşmır və heç bir halda sistem bütövlüyünə “xidmət” etmir. Eyni zamanda, “anklavlıq” etnik mənsubiyyətli də ola bilər.

Etnik spesifikanın reaksiyası əsasən tədavül sferasında qapalı yaxud kriminal xarakterli şəbəkənin təşkilində təzahür edir. Bu aspekt miqrant axınları içərisində daha populyardır. Yəni “anklavlıq” etnik müstəvidə fərqli məzmun daşıyır və qapalılığın daha da güclənməsi ilə müşaiət olunur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, iqtisadiyyatda, illah da postindustrial qloballaşmanın gedişində müşahidə edilən spekulativ əməliyyatların “kütləviləşməsi” iqtisadi siyasətdəki boşluq və yalnışlıqla bəhəm, etnik spesifikanın özünüqoruma instinktinin doğurduğu gerçəkdir. Və bu, sosio-iqtisadi münasibətlər sisteminin “görünməyən” seqmentləri sırasında yer alır. Təbiidir ki, etnik “anklavçılıq” da faydalılığın sistem bütövlüyü xassəsinə tam şəkildə əks-mövqe sərgiləyir. Qeyd edilən etnik əlahiddələşmənin uzun dövr ərzində mövcudluğu-hansısa bir yönümdə keyfiyyət yeniləşməsi potensialını bəribaşdan mümkünsüz hala gətirir. Postindustrializmin gətirdiyi ifrat fərdiləşmə belə etnik qapalılığın aradan qaldırılmasında acizlik nümayiş etdirir. Rəqəmsal transformasiya və postinsan erasına istiqamətlənmiş “süni intellekt” kultu bütün baxış bucaqlarına görə ümumbəşəri eyniyyətə gətirib çıxaracaq və süni implantlar vasitəsi ilə insan populyasiyasının yeni tipini yaradacaqdır. Amma nə hikmətdirsə Yaponiyanın hazırladığı robot-androidlər belə yapon fizionomiyasını daşıyırlar.

Göründüyü kimi, qloballaşma prosesi etnik spesifikanı “qloballaşdırmaq”, eyniyyətə gətirmək imkanında deyildir. Bu problemi, hipotetik olaraq, yalnız “süni intellekt” aradan qaldıra bilər deyimi rəqəmsallaşmanın doğurduğu ümumbəşəri eyforiyanın gəldiyi qənaətdir və reallaşma ehtimalı yox səviyyəsinədir. Teologiyanın da təsbit etdiyi kimi etnik/milli müxtəliflik bəşəriyyətin mövcudluq formasıdır. Və necə ki, industrial təbiətli qloballaşma prosesi anqlo-sakson dəyərlərin “qloballaşması” və bütün bəşəriyyətə aid edilməsi hədəfinə çatma bilmədisə, eləcə də postindustrial qloballaşma insani fəzilətlərə spekulativ yanaşma, ifrat fərdiləşmə və “süni intellekt” ilə etnik/milli spesifikanı aradan qaldıra, ümumbəşəri “eyniyyətə” nail ola bilməyəcəkdir. Vaxtilə “iqtisadi insan” abstraksiyasını “ilahiləşdirənlər” indi də “süni intellektə” eyni münasibəti sərgiləyirlər. Nəticənin eyni olacağına şübhə yoxdur. Sadəcə olaraq, global kapitalın mütləq hakimiyyət hərisliyinə adekvat şəkildə tarix təkrar olunur. Subyektiv müdaxilənin təhriki altında baş verən təkrarlanmada yeganə fərq texnoloji imkanların daha yüksək səviyyəyə çatmasıdır.

2.4.3. “İqtisadi mərkəzçilik” ideologiyasının etnoiqtisadi proyeksiyası.

Ümumbəşəri kontekstdə baş verən kardinal yeniləşmə, məhz bu ideologiyanın doğurduğu yeniləşmədir. Cəmiyyət həyatının bütün parametrlər üzrə “iqtisadiləşməsi”, hər şeyin və nə qədər paradoksal səslənsə də, hər kəsin dəyərlilik dərəcəsinin iqtisadi koordinant sistemində qiymətləndirilməsi əvvəlki tarixi dövrlərdən əsaslı surətdə fərqlənən yeni məzmunlu birgəyaşayış qaydalarının formalaşmasına gətirib çıxardı.

Maksimum iqtisadi fayda insan həyatının əsas imperativinə çevrildi.

Amma “eyni yolla” hərəkət edən müxtəlif etnik-milli varlıqlar müxtəlif nəticələrlə qarşılaşdılar. Postindustrial təbiətli neoliberal qloballaşma belə bu problemi aradan qaldıra, iddia

etdiyi kimi, müxtəliflikləri “eyniyyətə” gətirə bilmədi. Tam əksinə olaraq, sözügedən müxtəlifliklərin daha çoxsaylı fərqli müxtəlifliklərə bölünməsinə rəvac verdi.

Kiçik bir qrup istisna olmaqla etnik-milli varlıqların böyük əksəriyyəti üçün iqtisadi faydanın maksimumlaşdırılması arzusu bu gün də arzu olaraq qalmaqdadır. Eyni zamanda, feodal imperiyaları dövrünün ağılıq-təbəçilik konstruksiyası sırf iqtisadi kontekstdə olduğu kimi bərpa olundu. O dərəcədə ki, “təbə”liyə düşmüş milli/etnik varlıqların öndə olana (oxu: ağa) çatma və onu ötüb-keçmə imkanları tam şəkildə mümkün-süz hala gəldi.

Mövzuya qayıdaq! İqtisadi mərkəzçiliyin cəmiyyətin varoluşu və inkişafında aparıcı ideoloji konstruksiyaya çevrilməsinin etnik proyeksiyası sırf iqtisadi anlamda lokallaşmanın (etnik) daha da güclənməsinə gətirib çıxarır: iqtisadi etnomərkəzçilik konkret sərhədləri olan bir yarınişə çevirir. Və ölkədaxili, eləcə də ölkələrarası qarşılıqlı əlaqələrdə etnomədəni “hibrid”lik formasında münasibətlər sistemi yaradılır/yaradılmağa cəhd göstərilir.

“Hibrid”liyi yaradan proses etnomədəni müdaxilədir: yəni qarşılıqlı münasibətlərdə dəyərlərin ekvivalent mübadiləsi deyil, müdaxiləsi baş verir. Və, şübhəsizdir ki, mədəni “hibrid”lik güclü olanın (siyasi, hərbi, iqtisadi və s.) dominantlığı bazasında qərarlaşır. Elə problemin “gizləndiyi” mənbə də məhz güclünün yaratdığı “hibrid”likdir. Formal institutların dəstəyi ilə aparıcı etnosun spesifikasiyasını yerdə qalanlara “pərçimləmək”-qətiyyəən keyfiyyət yeniləşməsi anlamında qəbul edilməməlidir. Bu cür yanaşma “təbəçilikdə” olan etnosların maksimum iqtisadi fayda əldə etməsinə deyil, iqtisadi durğunluğa/ patologiyaya səbəb olur və obrazlı şəkildə desək, sözügedən etnosların iqtisadi anlamda “manqurtlaşmasına” gətirib çıxarır. Məlumdur ki, iqtisadiyyat “yaddaşı” olan sistemdir və o heç nəyi “unutmur”, eyni zamanda yenilik kimi təqdim edilənin də immanent xassəli olmasını tələb edir. Şübhə yox ki, qısa xülasə şəklində

təsvir etdiyimiz etnik “hibridlik” əsasən və başlıca olaraq subyektiv müdaxilənin yaratdığıdır.

Prosesin təbii təkamül forması heç bir halda “hibridlik” doğura bilməz. Təkamülün gətirdiyi yeniləşmə uyğunluq → ümumilik → bütövlük xətti üzrə hərəkət edir. Subyektiv müdaxilə təkamül prosesinin funksiyalarını həyata keçirmək iqtidarında deyildir.

Bu anlamda edə biləcəyi yeganə şey ümumcəmiyyət miqyasında iqtisadi faydanın sosiallaşmasına nail olmaq və bunu ədalətliklik koordinantı üzərindən həyata keçirməkdir. Digər istiqamət formal institutların etnik müxtəlifliyə adekvat şəkildə tətbiqi, yəni regional bölümdə fərqli məzmun daşımalarıdır. Fərqlilik konkret etnoiqtisadiyyatın spesifikasiyasına istinad etməlidir.

Qeyd edilən məzmunlu yeganə düzgün yanaşmanın yalnız bir alternativini ola bilər: etnik varlıqlara dövlət müstəqilliyinin verilməsi!

2.4.4. Etnoiqtisadiyyat = milli iqtisadiyyat eyniyyəti: bağlılığın konseptual məzmunu.

Söz yox ki, etnoiqtisadi fundament olmadan milli iqtisadiyyat, milli iqtisadi sistem formalaşsın bilməz. Bu anlamda etnoiqtisadi lokallaşma milli iqtisadiyyatın “nüvə”sidir. Və milli iqtisadiyyat təkcə “nüvə”dən ibarət deyildir (bax: şəkil 3) “Milli” sözünü ümumcəmiyyət miqyasını ehtiva edir. Etnoiqtisadiyyata münasibətdə isə iki cür təzahürlə qarşılaşırıq:

- 1) Monoetnik tərkibli ölkələrdə etnoiqtisadiyyat ölkə miqyasında ümumi xarakterə malik olur. Amma bu halda da belə sözügedən “bərabərlik” gerçək məzmun daşımır;
- 2) Polietnik tərkibli ölkələrdə isə “etnoiqtisadiyyatlar” çoxluğu formalaşır. Ölkədə kompakt şəkildə yaşayan nə qədər etnik qrup varsa, bir o sayda dəyər

ölçülü sərhədlərlə lokallaşmış etnoiqtisadi əlahiddələşmə baş verir.

Fenomenin idrakı prosesində problemlı situasiya yarıdan məqam məhz bu aspektlə bağlıdır. Polietnik tərkibli ölkələrdə “milli iqtisadiyyat” deyilən şey varmı? Yaxud milli iqtisadiyyat sözügedən çoxluğu özündə ehtivamı edir? Yaxud müxtəlif məzmunlu etnoiqtisadiyyatlar (polietnik ölkədə) inkişaf potensialı, yeniləşmə meyliyi və s. nöqteyi nəzərindən eyni səviyyədədirlərmı? Yaxud etnoiqtisadiyyatlararası qarşılıqlı, çulğalaşma baş verirmi/verə bilərmı? və s. tipli suallar çoxluğu uzun müddət ərzində elmi araşdırmalar (iqtisadi) sferasından kənarda qalmışdır. Elə indinin özündə də bu aspektdə aparılan tədqiqatlar epizodik – səthi xarakter daşıyır və daha çox deklarativ bəyanatdan o yana keçmir.

Blok-sxemədən də (şəkil 3.) göründüyü kimi “etnoiqtisadiyyat” tipli əlahiddələşmə birmənalı olaraq dəyər məzmunludur. Yəni institutsional rakursdan formal deyil, qeyri-formal səciyyə daşıyır. Bu o deməkdir ki, müxtəlif “etnoiqtisadiyyatlar” arası qarşılıqlı çulğalaşma tənzimlənen yaxud idarəedilən proses deyildir. Və, əgər belə bir çulğalaşma baş versə də (ki, bu yönümdə hansısa bir elmi fakt mövcud deyildir), bu yalnız təbii-təkamül prosesinin gedişində gerçəkləşə bilər. Yəni formal olaraq dövlətin bu yönümdə fəaliyyəti tolerantlıq və multi-kulturalizmin aşırı təbliği ilə məhdudlaşır. Təbii ki, əksər etnik qruplar üçün eyni şəraitin/situasiyanın formalaşdırılması sosio-siyasi və sosio-mədəni kontekstdə məqbul hesab edilə bilər. Lakin sözügedən “eyniliyin” iqtisadi proyeksiyasının hansısa bir formada qarşılıqlı çulğalaşma doğurma ehtimalı yoxdur: etnoiqtisadiyyat etnik spesifikasiyanı olduğu kimi saxlayır.

Bir sözlə, müxtəlif etnoiqtisadiyyatların “qarşılıqlı çulğalaşması” deyilən bir şey gerçək deyildir və təxəyyül “məhsulu” anlamında qeyri bir mənə daşımır.

Göründüyü kimi, milli iqtisadiyyat milli iqtisadi varlığın əsas təzahür formasıdır. Və o sistem bütövlüyü xassəsinə

malikdir. Yəni həm formal, həm də qeyri-formal institutların praqmatik anlamda fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi/sosio-iqtisadi konstruksiyadır. Milli iqtisadiyyat etnoiqtisadiyyatların say/say çoxluğu ilə xarakterizə oluna bilməz. Polietnik cəmiyyətlərdə milli iqtisadiyyatın “nüvə”si kimi aparıcı etnosun, yaxud dövlət quran millətin etnoiqtisadiyyatı çıxış edir. Və digər etnoiqtisadiyyatlar aparıcı etnoiqtisadiyyatın pressinqi altına düşür və ona “oxşamağa” təhrik edilirlər: formal institutlar vasitəsilə.

Polietnik cəmiyyətlərdə müxtəlif etnosların kompakt şəkildə yaşadığı regionlararası inkişaf səviyyəsi arasındakı fərqlərin əsas mənbəyi məhz bu amillə bağlıdır. İctimai həyatın digər sferalarından fərqli olaraq iqtisadi müstəvidəki etnik spesifikasiaları “pressinq” yolu ilə milli bütövlüyə, vahidliyə, yaxud eyniyyətə gətirmək çabası heç bir situasiyada effektiv ola bilməz və olmur da! Bu halda cəmiyyətin qarşılaşacağı situasiya ən yaxşı halda resessiya ola bilər.

Ölkə miqyasında formalaşdırılan və həyata keçirilən iqtisadi siyasət sosio-mədəni reallığı olduğu kimi nəzərə almaq məcburiyyətindədir. İqtisadi sistemin dayanıqlılığı və etibarlılıq dərəcəsinin təminatında fundamental rol oynayan amillər sırasında sosio-mədəni identikliyin qərarlaşması zəruriliyi ön sırada yer tutur. Məlumdur ki, davamlı inkişaf iqtisadi sistemin dayanıqlılığının doğurduğu keyfiyyət situasiyasıdır. Sistem dayanıqlılığı isə sosio-mədəni identikliklə sıx determinoloji bağlılıqdır. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin böyük əksəriyyətində sözügedən problemli situasiya “görməzlikdən” gəlinir. “Görməzlik” probleminin kökündə dayanan əsas səbəb etnik spesifikanın (iqtisadi sferada) kəmiyyətə ölçü prosedurunun yoxluğu və bu əsasda da “hər şey öz-özlüyündə düzələcəkdir” qənaətinə inam bəslənməsidir. Paradoks ondadır ki, neoliberal/ortodoks yanaşmanın baza prinsipləri olduğu kimi tətbiq olunmur, amma neoliberal “nağıllara” möhkəm inam bəslənir. Məsələn sərvət/ var-dövlətlə bağlı yanaşma tərzini hamı və hər kəs üçün (oxu: müxtəlif

etnoslar) eyni məzmun daşıyırmı? Qətiyyənlə! Ən azı iki müxtəliflik mövcuddur: 1) Sərvətin davamlı olaraq artırılması; 2) Sərvətin qorunub-saxlanması; Bütün təfərrüatı ilə “bazarlaşmış” cəmiyyətdə sərvətin qorunub saxlanması əsas variantı onun davamlı şəkildə artırılmasıdır. Bu neoliberal/ ortodoks yanaşmanın təməl prinsiplərindən biridir.

Bununla belə, neoliberal modellə bazar iqtisadiyyatı qurduqlarını elan etmiş postsovet avrasiyası ölkələrində, illah da türk dövlətində məhz ikinci variant tətbiq edilir: həm dövlət, həm də özəl sektorun əsas qayğılarından biri, əldə edilmiş sərvəti, nəyin bahasına olursa olsun qoruyub saxlamaqdır;

Özəl sektor, bu məqsədlə, ya hər təpənin başında bir imarət tikdirir, ya da xarici ölkələrdə daşınmaz əmlaka külli miqdarda vəsait yatırır. Amma unudurlar ki, bu yolla həm özlərinin, həm də fəaliyyət göstərdikləri milli iqtisadiyyatın investisiya potensialına öldürücü zərbə vururlar. Bu cür yanaşmaya özəl sektorda fəaliyyət göstərən digər etnosların hər hansı bir yaponun, almanın, yaxud yəhudinin baxışlarında rast gəlmək mümkün deyildir. Eyni məntiq ölkə hökumətlərinin yeritdiyi iqtisadi siyasətdə də müşahidə edilir.

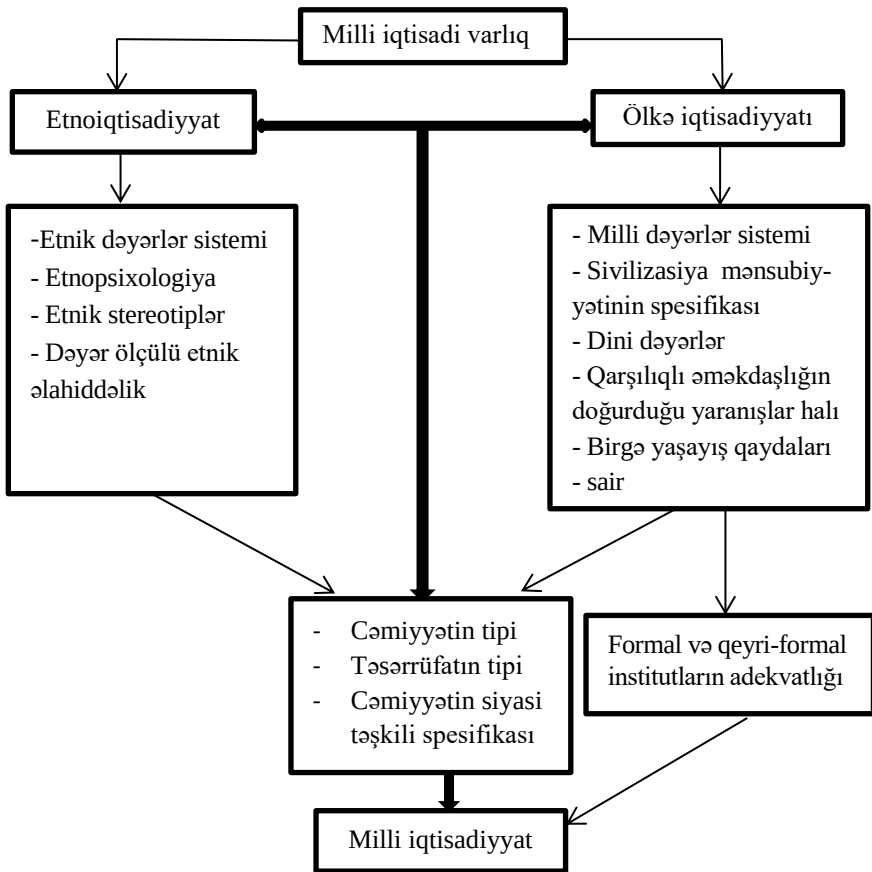
Sözügedən ölkələrin yaratdığı ehtiyat fondlarında vəsaitin artımı və daha yüksək məbləğə çatması qürur mənbəyi kimi təlqin edilməməlidir. Gələcək nəsillər üçün toplanan vəsait xarici ölkələrin iqtisadiyyatında istifadə olunur: həm də, çox aşağı faiz dərəcəsi ilə! Göründüyü kimi, yenə də söhbət əldə edilmiş sərvətin davamlı şəkildə artırılmasından deyil, qorunub-saxlanmasından gedir.

Əslində isə, 3 aylıq idxalatı ödəyəcək məbləğdə ehtiyat saxlamaq tam kafidir. Situasiyanı qəlizləşdirən amil subyektiv müdaxilənin adekvatlıq dərəcəsinin “ölçülməməsidir”.

Milli iqtisadiyyat birmənalı şəkildə seçim etməlidir: 1) Bazar məntiqi ilə “işləmək” istəyirmi? 2) Bazaradan “qor-

xurmu”)? Və bazardan qorunmanı fəaliyyətinin əsas imperativi hesab edirmi?

İkinci variant milli iqtisadiyyatın inkişaf potensialını konkret məhdudiyyətlər çərçivəsinə salır. Birinci varianta adekvat olan strateji inkişaf proqramları qəbul edilir, amma real fəaliyyətin əsas imperativi kimi ikinci variant çıxış edirsə, onda milli iqtisadiyyatın “nəticəsizlik” girdabına düşməsi labüd olacaqdır.



Şəkil 2.4.3.. Milli iqtisadi varlığın struktur anatomiyası

III BÖLMƏ

İQTİSADI HƏYATIN FƏLSƏFİ REFLEKSİYASI

*Dünyada həqiqətən nadir (kasad)
olan şey... nə resurslar... nə də
fəzilətlərdir. Qıt olan şey... baş
verənin (hadisənin, prosesin) dərk
edilməsi, anlaşılmasıdır.
P.Kruqman*

I FƏSİL. ANLAMA PROBLEMİ

3.1.1. İnam fenomeni: sosio-iqtisadi hərəkətin yaradıcısı

İnsan (oxu: cəmiyyətin) həyatının mənası nədir? sualına verilən son dərəcə konkret və birölçülü cavaba yalnız teologiyada və neoklassik iqtisadi nəzəriyyədə rast gəlinir:

1. Teoloji baxışa görə insan həyatını mənalandıran yeganə vasitə-Tanrıya ibadət etməkdir.

2. Neoklassika (oxu: neoliberalizm) üçün isə əsas olan-faydanın (mənfəətin, gəlirin və s.) maksimumlaşdırılmasıdır.

Əslində isə, insan həyatının mənası “yeganə” deyildir. Bu halda söhbət mənalı çoxluğundan gedə bilər. Bu aspektdə təfərrüata varmağa lüzum görmürük: həyatın mənası problemini araşdırmırıq. Müqayisəli prizmadan yanaşdıqda anlamamaq mümkün deyildir ki, mütləq birmənalılıq məhz neoklassikaya məxsusdur. Belə ki, teoloji baxışda “Tanrıya ibadət” anlayışı çoxmənalı və geniş əhatəli bir anlayışdır. Məsələn islam dinində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq, saleh əməl sahibi olmaq və s. Allaha ibadət statusunda qəbul edilir. Yəni din insan varlığına dəyərlər məcmusu kontekstində yanaşır. Və iqtisad elminin bu məsələyə baxış bucağını eqoist mənafeələrin prioritetliyi, sərvəttoplamanın rasionallığı və s. inkar edir.

Bir sözlə, iqtisad elmi-birölçülü məntiqlə hərəkət edərək real iqtisadi gerçəkliyi ilkin olaraq, “nəzəri” (oxu: neoklassik) gerçəkliyə çevirir və gerçəklikdən neoklassikanın “gördüklərini” mütləq həqiqət kimi təqdim edir. Gerçəkliyin yarımçıq təsviri və interpretasiyasından deduktiv yolla alınan “nəzəri” qənaətlər bazasında iqtisadi siyasət formalaşdırılır: ən təhlükəli məqam da məhz budur!

İqtisad elmi bir qayda olaraq elmi statusunun və formalaşma prosesinin “yaradıcı mexanizmlərinə” etinasız münasibət bəsləyir.

Yaxud müxtəlif məzmunlu iqtisadi reallıqların nəzəriyyədə əks etdirilməsi mexanizmi apriori qaydada aksiomatikadan sistemli şəkildə yararlanmaqla həyata keçirilir. Amma unudulur ki, “xalis” iqtisadi baxışla iqtisadi antologiyanın (iqtisadi reallığın) spesifikasiyasını aşkara çıxarmaq yaxud anlamaq mümkün deyildir. Məsələn hal-hazırda reallığın nəzəri təsviri neoklassika çərçivəsində həyata keçirilir. Və bu təsvirin “yarımçıq” səciyyə daşdığı da hər kəsə məlumdur. İqtisadi reallığa baxışda neoklassikanın “görmədiyi” yaxud “görməzlikdən” gəldiyi çox şey var: Zamanca dəyişmə, kollektiv fəaliyyət, qeyri-müəyyənlik, qərar qəbul etmə proseduru və s. və i.ə.

Bir sıra tədqiqatlarda, ənənəvi və stereotip yanaşmaların əksinə olaraq ən yüksək prioritetin insan olduğu iqtisadiyyatdan bəhs edilir.⁸⁷ Yəni iqtisadiyyatın kimə xidmət etdiyini və onun konsept-dəyər tutumunu unutmamaq tövsiyyə olunur. Araşdırmalarımız göstərir ki, iqtisadi antologiya çərçivəsində fəlsəfi refleksiyaya müraciət etmədən “xalis” iqtisad elminin reallığı tam şəkildə təsvir və şərhətmə imkanı olmayacaqdır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi müasir bəşəriyyət “həyatın mənasının” nədən ibarət olduğunu neoklassikanın “möhtəşəm” yardımını ilə anlamış durumdadır. Eyni zamanda, global inkişafın növbəti mərhələləri, yaxud gələcəklə bağlı hansısa bir formada/məzmununda anlaşılmazlıq mövcud deyildir.

“İndi işıqlı gələcəyin əsas şüarı belə səslənir: istehlak cəmiyyəti (komfort)= kapitalizm (bazar) + bütün ölkənin innovasiyalaşdırılması”.⁸⁸

Və sosio-mədəni “iflas”dan yan keçmək məqsədilə insan həyatının (oxu: milli sosium) mədəni quruluşuna yenidən baxılmasını məqsəduyğun hesab edirlər: “İqtisadiyyatı-təsərrüfata,

⁸⁷ Сен, А. Развитие как свобода. М:2004

⁸⁸ Кутырев, А. Модернизация: против бездумного инновационизма – за контролируемое развитие//Философия хозяйства.М;2011; №2, стр.75

texnikanı mədəniyyətə, istehlakı özünükamilləşdirməyə, rasio-nalı ruhaniyyətə tabe etdirmək lazımdır”.⁸⁹

Amma, necə? Əvvəla, postmodern dəyərlərin qərarlaş-ması ilə ənənəvi formada təşəkkül tapmış iqtisadi aksiologi-yanın industrial təsərrüfat tipinə xas olan mənatutumu alt-üst oldu. Sosium tərəfindən dəyər-konseptlərin sistemli “yeniləş-mə” prosesi inkişaf prosesi kimi dəyərləndirilir. Yaxud da onu inkişafın tərkib elementlərindən biri keyfiyyətində qəbul edir-lər. Həmçinin iqtisadi sistemdə baş verən dəyər “yeniləşməsi” prosesinin sosial-siyasi və ideoloji-mənəvi proyeksiyası müsbət işarəli effektivlik kimi təzahür edir. Başqa sözlə, sözügedən “yeniləşmə” prosesinə münasibətdə hansısa bir formada ictimai müqavimət müşahidə edilmir. Tam əksinə: proses cəmiyyət tərəfindən təbii qanunauyğunluq keyfiyyətində qəbul edilir. Bu mənada yuxarıda qeyd etdiyimiz “əvəzlənmələrin” necə aparı-lacağı sualı cavabsız qalır. Hər halda müəllif (A.Kurtirev) “geri dönmənin” direktiv yolla həyata keçirilməsini nəzərdə tutmur: bu problemdə direktiv yanaşma, zətən, heç mümkün də deyildir.

Problemin qəlizliyi ondadır ki, müasir cəmiyyət-yəni hamı və hər kəs gerçəkliyi “iqtisadi anlamda” dərk edir. Və bu cür baxışın mütləq həqiqiliyinə sonsuz inam formalaşmışdır. Cəmiyyətin məhz insan cəmiyyəti adlandırılmasını təmin edən dəyər-konseptlər: azadlıq/əsarət; ədalət/ədalətsizlik; mənəviy-yat/mənəviyyatsızlıq; əxlaq/əxlaqsızlıq və s. və i.a. istisnasız olaraq iqtisadi (oxu: bazar) anlayışlarla ifadə olunur və qiymət-ləndirilir.

Q. Bekker [3], iqtisadiyyatı mütləqləşdirənlərin rəhbəri yazır ki: “Həqiqətən də, mən belə bir inama gəldim ki, iqtisadi yanaşma universaldır və insan davranışının bütün aspektlərinə şamil edilə bilər: hər şeyə “emosional yüklü və neytral dəyərlərə,

⁸⁹ Кутырев, А. Модернизация: против бездумного инновационизма – за контролируемое развитие//Философия хозяйства.М;2011; №2, стр.75

xəstə və həkim, biznesmen və siyasətçi, müəllim və şagird” münasibətlərinə qədər! Onun fikrincə, hətta cinayətkarlar belə mövcud imkan və məhdudiyyətlərdən “çıxış” etməklə gözlənilən faydalılığı maksimumlaşdırmağa can atırlar. Yəni cinayətkar rəasional iqtisadi agentdir.

Razılaşın ki, bu cür baxış artıq sözün bitdiyi məqamdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, inamın formalaşmasında istifadə edilən “şikəst” məntiq antik dövrün mifologiyası qədər böyük inandırıcılıq qabiliyyətinə malikdir.

İNAM fenomeni bəşər tarixində misilsiz rol oynamışdır. Hər tarixi dövrün öz “inamı” və bu inamı formalaşdıran təfəkkür tərzı mövcud olmuşdur. Tarixi baxımdan ümumbəşəri inamın qaynaqlandığı baxışlar (ideyalar) sistemi ardıcıl olaraq dəyişmiş/yeniləşmişdir: Qədim dünyanın mifologiyası, yaxud antik dövrün kosmosentrizmi ən uzun tarixi zaman intervalını ehtiva etmişdir. Sonralar orta əsrlərin dinimərkəzçiliyi meydana çıxmış və intibah dövründə antropomərkəzçiliyə (insan mərkəzçiliyi) transfer etmişdir. Eyni zamanda protestant “inqilabının” məntiqi nəticəsi olaraq insanın “iqtisadiləşdirilməsi” prosesi start götürmüş və bu gün də hegemon mövqedə olan “iqtisadimərkəzçilik” formalaşmışdır.

Və bu aspektdən digər bir tarixi qanunauyğunluq ondan ibarətdir ki, sosisum miqyasında inamın dəyişməsi/yeniləşməsi prosesi, yaxud mümkünüyü cəmiyyətin (o cümlədən, təsərrüfatın) tip dəyişkənliyi ilə determinə olunur. Amma bu heç də o anlama gəlmir ki, inamı formalaşdıran əvvəlki “qaynaqlar” (mifiologiya, din və s.) artıq yararsız hala gəlmişlər. Qətiyyənl Müasir cəmiyyətlərdə onların hər ikisinin yeri və rolu bu gün də qalmaqdadır. Dini dəyərlərin inam yaratmaq qüdrəti nəinki zəifləmiş, hətta əhəmiyyətli dərəcədə güclənmiş və formalaşmağında əsas istinad müstəvisi kimi çıxış etdiyi milli-mənəvi dəyərlərə təsir gücü yüksək olaraq qalmaqdadır. Bu nöqtəyənəzərdən çoxsaylı faktlar mövcuddur. Məsələn pandemiyadan qorunmaq məqsədi ilə Hindistan ictimaiyyəti müqəddəs hesab

etdikləri inəklərin ifrazatından (həm daxili, həm də xarici) yararlanır və bu ifrazatın onları virusdan qoruyacağına inanırlar.

Vaxtilə F.Nitşe⁹⁰ inamı həqiqətin düşməni adlandırırdı. Apardıgımız araşdırmalardan birində qeyd etmişdik ki, inam həqiqətdən qaynaqlanan gerçəkliyin adekvat dərkini özündə ehtiva edən dəyərdir və inamsız-inkişaf yoxdur.⁹¹

İndi tarixdən çox saylı misal çəkmək olar ki, inam-həqiqətə deyil, yalana, yanılmaya daha çox meyl edir. Hesab edirik ki, belə bir meylin mövcudluğunun kökündə “Həqiqət və fayda arasında əbədi xarakterli faciəvi ziddiyyətin mövcudluğu”⁹² dayanır. Axı faydalı olan həmişə həqiqəti əks etdirmir. Məsələn dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətində neoliberal inkişaf paradigmasına sonsuz inam formalaşmışdır: özü də insan həyatının mənasını ifadə etdiyini iddia edən paradigma! Doğrudur, son dövrlərdə “şübhəli baxışların” tədricən kütləviləşdiyi müşahidə edilir. Amma, hər halda, sözügedən paradigmanın 3 maksimumu həm təfəkkürdə dominantdır, həm də konkret iqtisadi siyasətdə, funksional fəaliyyət sferasında sistemyaradan dəyər-konseptlər kimi çıxış edirlər. Səbəb? Əvvəla, neoliberal yanaşma ilkin olaraq fəaliyyət sferasındakı məhdudiyyətlərin (müxtəlif məzmunlu) aradan qaldırılması zəruriliyindən çıxış edir ki, bu da qısa, bəzən ortamüddətli dövr ərzində gözlənilən effektivliyin gerçəkləşməsi ilə başa çatır. Yəni, faydalıdır və həmin faydanın maksimumlaşdırılmasının mümkünliyünü irəli sürür. Lakin uzun zaman sürəcində iqtisadi patologiyaları (oxu: böhran, resessiya və s.) adi məişət hadisəsi kimi ortalığa qoyur və perspektiv planda, yaxud gözlənilən (inam bəslənilən) “gələcəklə” bağlı, ən yaxşı halda qeyri-müəyyənliyin geniş əhatədə təşəkkülünə gətirib çıxarır; ikincisi,

⁹⁰ Ницше, Ф. По ту стороны добра и зла/Избр.произв.СПб.2003

⁹¹ Bayramov, Ə. İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq. Bakı:2016. səh.202

⁹² Бердяев, Н. Истина и откровение. М.1992

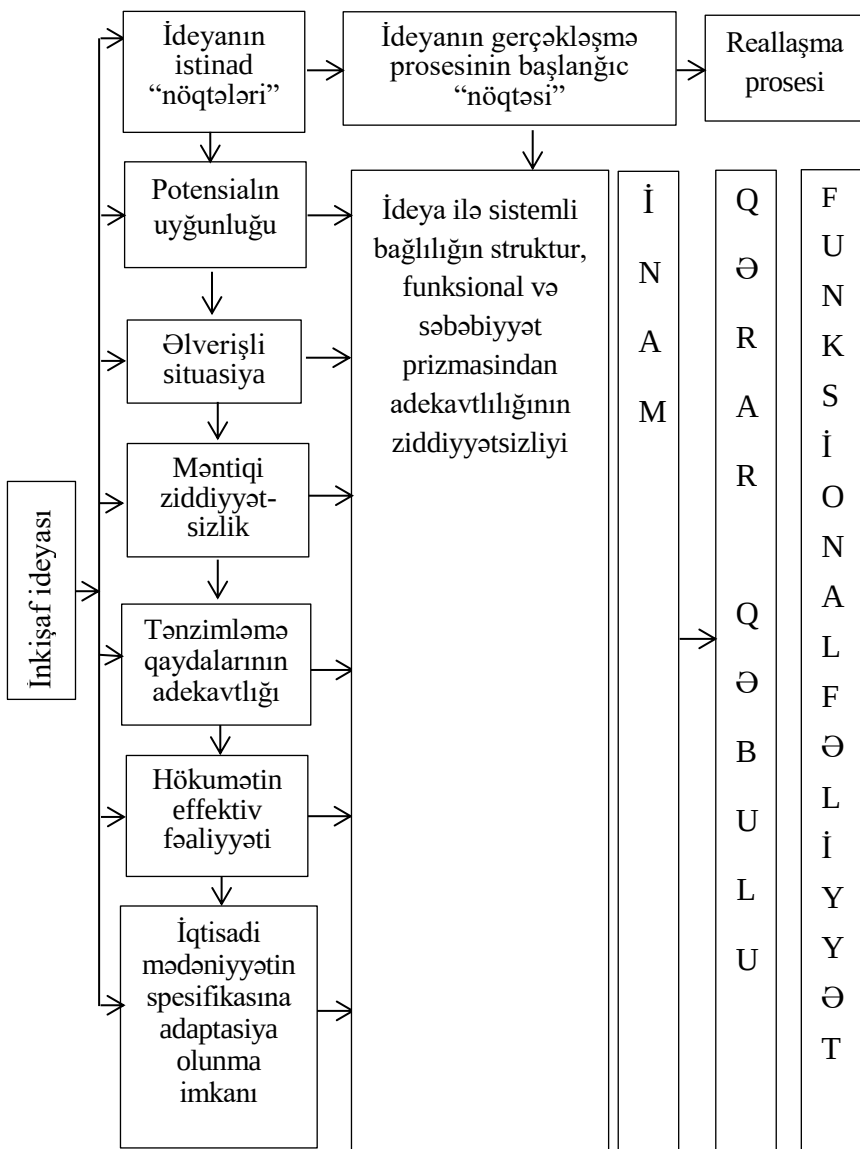
paradiqma- “yeganə yol” (inkişafıla bağlı) təklif edir ki, bu da çoxvariantlıqla müqayisədə daha səmərəli hesab olunur və s. Üçüncüsü, dünya iqtisadiyyatının “Baş qərargahı”-“Yeni şimal” tərəfindən qeyd-şərtsiz dəstəklənən bir inkişaf paradiqması bəşəriyyətin böyük əksəriyyətində inam doğurmaya bilməzdi...

Elə buradaca qeyd edək ki, bu paradiqma əslində, güclünün inkişaf paradiqmasıdır. Yəni dünya dövlətlərinin müəyyən bir qrupu üçün yararlıdır. Amma əksər digər milli iqtisadiyyatların bu yolda əldə edə biləcəkləri ən yaxşı nəticə-özlərinə aid olmayan dəyərlərlə formalaşmış/formalaşacaq bir qlobal “çoxluqda” “ərimə, yox olma”, milli varlığın “qloballaşması”– yəni tam şəkildə məhvi ola bilər. Mövzuya qayıdaq. Amma “inamsız inkişaf yoxdur” təsbiti doğrudur, aksiomatik mənə daşıyır.

Sxemdən də, göründüyü kimi, inam cəmiyyətin, konkret solumun varoluşu şərtidir. Və bu prizmadan əsas ağırlıq dövlətin üzərinə düşür. Müasir və tarixi təcrübə də heç bir şübhə yeri qoymur ki, sistemli xarakter daşıyan inkişaf öz dövlətinə inam bəsləyən cəmiyyətlərdə gerçəkləşə bilər.

Beynəlxalq Valyuta Fondu⁹³ 2010-cu ildə qlobal maliyyə böhranının “uzantılarının” hələ də aktual olduğu bir dövrdə “Dünyanın sosio-iqtisadi xülasəsi” adlı məruzədə post-sovet Avrasiyasında yerləşən ölkələrlə əlaqədar “maraqlı” bir yanaşma sərgiləmişdir: “Postkommunist transformasiyanın əsas ibrət dərsi ondadır ki, dövlət institutları vazkeçilməz əhəmiyyət kəsb edirlər. Güclü dövlətsiz bazar iqtisadi və sosial tənəzzülə aparan hissəvi zənginləşməyə rəvac verir”.

⁹³ World Economic Outlook Supporting Studies IMF.2010.p.35



Şəkil 3.1.1. İnkişaf ideyasının reallaşma mexanizmində inamın struktur rolunun sadələşdirilmiş blok-sxemi.

Bu aspektdən hökumətin əsas vəzifəsi inkişafın strateji məqsədlərinə cəmiyyət miqyasında inam yaratmaqdır. Yəni strateji hədəflərin seçimi siyasi iradə ilə deyil, gerçəkliyin mahiyyət çalarları ilə determinə olunmalıdır. Məsələn Rusiya dövrü olaraq strateji məqsədlərini konkret zaman kəsiyində reallaşması nəzərdə tutulan elan edir. Bu təcrübə Azərbaycana da sirayət etmişdir. Başqa sözlə, əvvəlcə 2020, sonra 2030 hədəfləri hər iki ölkədə sinxron şəkildə ortalığa qoyulmaqdadır. Əsas hədəf də yüksək texnoloji ukladın formalaşdırılması, postindustrial cəmiyyət tipinə keçid, inkişaf etmiş ölkə statusuna sahiblənməkdən ibarətdir. Tarixi təcrübədən göründüyü kimi, solumun “ruhunu” canlandıran hədəflər bu aspektdən müsbət işarəli rol oynayırlar.

Məsələn, sabiq sovet imperiyasının əhalisi kommunizm “həsrəti” ilə 70 il dözdü və əgər partiya özünü məhv etməsə idi, dözməkdə də davam edəcəkdi. Baxmayaraq ki, bu hədəfin gerçək olmadığına inanırdılar. Yəni “ruhun” canlandırılması və onun dayanıqlı proses halına gətirilməsi zamanca sərhədlidir. Bu hal sonsuzluğa kimi davam edə bilməz. Qısa, qeyd etdiyimiz “canlandırma” prosesi həlli mümkün olan və həyat keyfiyyətinin yüksəlişinə imkan verən “hədəflərdən” başlanmalıdır. Qələbənin kiçiyi, böyüyü olmur! Qələbə qələbədir. Kiçik görünən hədəflərə, ardıcıl olaraq yetişmək solumda hökumətin siyasətinə sarsılmaz inam aşılaman yeganə yoldur. Bu, həm də, solumun (oxu: millətin) arzu edilən gələcəyə götürülməsi yoludur. Unutmaq olmaz ki, hökumətə olan inam sarsıldısa, artıq geri dönüşü mümkün olmayan bir proses başlayır. Təbii ki, inam həqiqət bazasında formalaşdırılmalıdır. Əks-təqdirdə, orta və uzunmüddətli dövr ərzində fəsadlı situasiyaların meydana çıxması labüdləşir. Bu aspektdən iqtisadi sfera xüsusi önəm kəsb edir. Maddi tələbatların ödənilməsi sferasına (iqtisadiyyata) yanaşmada iki variant ola bilər: 1) İqtisadiyyatın “siyasiləşdirilməsinə” son verilməsi (Skandinaviya bu yolla gedir); 2) İqtisadi vədlərin gerçəkləşmə ehtimalı yüksək olmalıdır. Bu

anlamda hər bir “yalan” (oxu: reallaşmayan) vəd-ümumcəmiyyət miqyasında nəinki inamı, hətta makrosabitliyi “içəridən” məhv edir. Zaman-zaman növbələşən hökumətlərin bu sferada ölçülü davranmaması yekun etibarilə dövlətə olan inamı sarsıdır.

3.1.2. İqtisadiyyata təkamülçü baxışın xarakteri

Bəşəriyyətin inkişaf tarixində reallığı idrak etmənin fəlsəfi refleksiyası fraktal xarakter daşıyır. Yəni, bu prosesdə (dərketmə prosesində) insana-dərkedən subyektə-münasibətin dəyişməsi, məntiqi olaraq müxtəlif anlama tiplərini ortaya qoymuşdur:

- 1) Mifoloji, eləcə də teoloji yanaşma: reallığın təsviri abstrakt anlayışlar vasitəsilə aparılır, realın ideala doğru hərəkətdə olduğu təsbit edilir.
- 2) Son orta əsrlər intibah dövrü: insan-dərkedən subyekt-prosesdən (reallığı dərketmə prosesindən) “uzaqlaşdırılır”. Təsvir və şərh yalnız obyektivliyi şübhə doğurmayan müddəalar əsasında həyata keçirilir.
- 3) Protestant “inqilabi”: modernizm insana tarixi dönüş. Amma obyektivlik çərçivəsində! İnsan yalnız öz yaratdıqlarını anlaya bilər (İ.Kant);
- 4) Postmodernizm: Transhumanizmin təntənəsi; Dərkedən subyekt (canlı insan) süni intellektlə əvəzlənir.

Modern erada baş verən dəyişiklik insana tarixi dönüş-paralel şəkildə formalaşmaqda olan “iqtisadi mərkəzçiliyin” pressinqi altında “rəşadətçi” meydana çıxması ilə sonuclanır. Anlaşılan bu ki, “dərkedən subyektin” sərbəst fəaliyyəti, bütün təfərrüatı ilə birlikdə iqtisadi məzmun kəsb etməyə başlayır. Bu aspektin aparıcı olduğunu iqtisadiyyata yanaşma müxtəlifliyinin təkamülü prosesində də görmək olar: iqtisadi “obrazların” müxtəlifliyi dərkedən subyektin koqnitiv imkanlarının məhdudluğunu ortalığa qoyur.

Teoloji baxışda iqtisadiyyat əmək modeli formasında təsbit edilir. Doğrudur, müxtəlif dinlərdə sözügedən əmək modeli özünəxas spesifikaya malikdir. Yəni əslində söhbət müxtəlif əmək modellərindən gedir.

Antik təfəkkürdə iqtisadi reallığa və ümumiyyətlə, iqtisadiyyata ikili baxış formalaşmışdır: 1) Ev təsərrüfatının idarə edilməsi;⁹⁴ 2) Aristotelin irəli sürdüyü xremastika⁹⁵, başqa sözlə, həqiqi məqsəd və həfədlərindən uzaqlaşmış psevdoiqtisadiyyat! Yəni çağdaş dövrün əsas xarakteristikalarından biri: əsas olan mənfəətin maksimumuna çatmaqdır. Bu yolda istənilən vasitə (sələmçilik, möhtərliklik və s.) məqbuldur.

Sonrakı dövrlərdə iqtisadiyyatda nəzəri baxışlar ifrat formada müxtəlif mənatutumlu “obrazlar” yaratmağa başlayır. “Xalis” iqtisadiyyat, yəni bütün mənəvi-etik dəyərlər və insani fəzilətlərdən arınmış təsərrüfat sisteminin yaranması zəruriliyi onunla əsaslandırılırdı ki, dəyərlər zərərli və heç bir əhəmiyyət (iqtisadiyyatda) kəsb etmirlər.⁹⁶

Bunun tam əksini utopistlər irəli sürmüş və iqtisadiyyatın-mərkəzində insanın durduğu ideal obrazını formalaşdırmışlar.

Sənaye inqilabının baş verdiyi, modern dəyərlərin qərarlaşdığı Avropa ölkələrində klassik bazarın təşəkkül prosesi başa çatmış və yeni, bəşər tarixində hər hansısa bir formada yer almayan ziddiyyət (əməklə capital arasında) meydana çıxmışdı. Bu ziddiyyətin nəticə etibarilə yenicə formalaşmış kapitalist cəmiyyətini məhv edəcəyinə möhkəm inam bəsləyən K.Marks “istismarsız” iqtisadiyyat quruculuğunun qaçılmaz olduğunu ortalığa qoydu: Mütləq ədalətli cəmiyyətdə iqtisadiyyat sosial

⁹⁴ Ксенофонт. Домострой//Апология Сократа и другие сочинения. М;2009

⁹⁵ Аристотель Политика// Соч. В.4.Т.4.М;1983

⁹⁶ Mandeville, B. The Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits/Oxford.1966

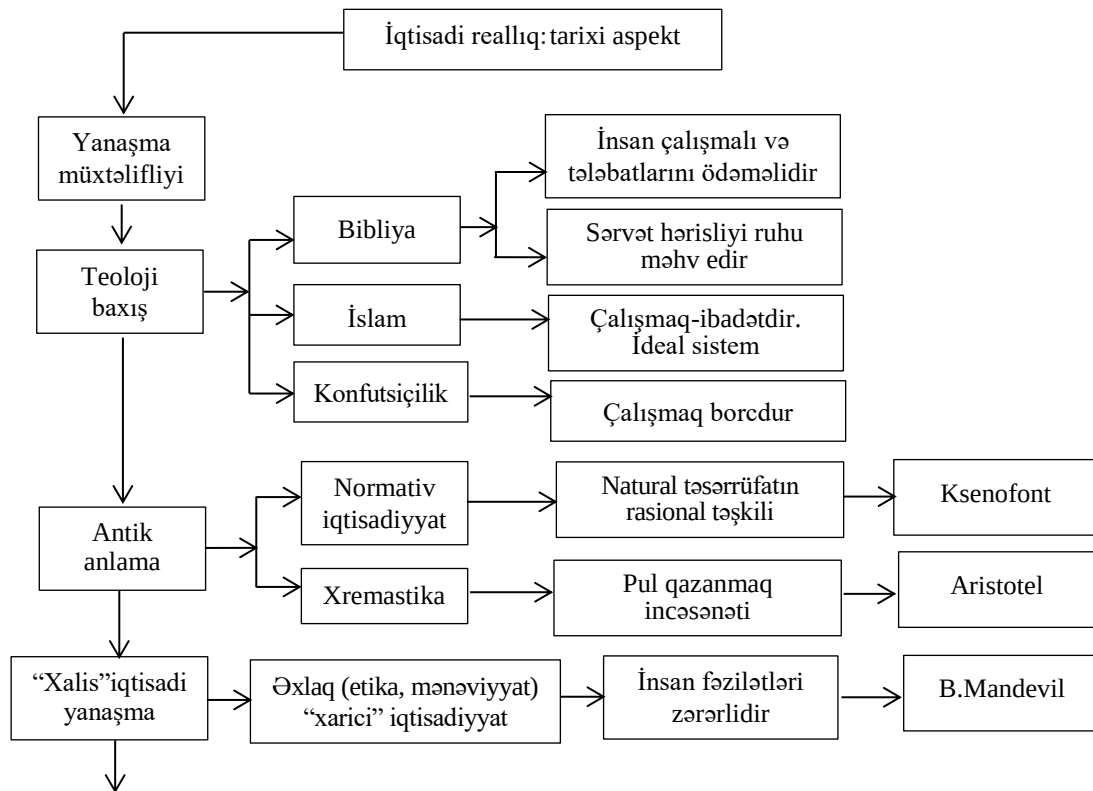
sferanın “xidmətçisi” statusundan yüksəyə qalxa bilməz. Tarixi təcrübə göstərdi ki, (SSRİ-nin timsalında) Marksın nəzəri konstruksiyası insan təbiiyyətinin dəyərlər sisteminə adekvat deyildir. Postmodern dəyərlərin sistemli şəkildə qararlaşması fonunda iqtisadi varlığın virtuallaşması, rəqəmsal transformasiyanın intensivləşməsi modern dövrünə aid əksər iqtisadi “obraz” ları mənasız hala gətirdi. İqtisadiyyatın avtonomluğuna birfədəlik son qoyuldu və o, rəqəmsal cəmiyyətin “süni intellektinin” öhdəsinə buraxıldı.

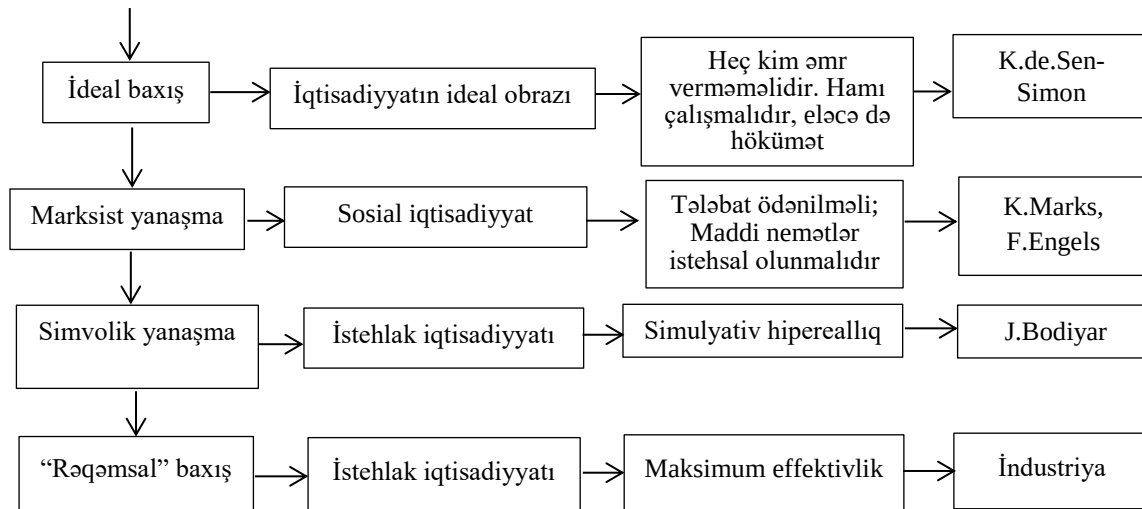
3.1.3. İqtisadi antologiya: reallığın iyerarxiyası

Şübhə yoxdur ki, iqtisadi reallığın idrakı prosesində mövcud olan metodoloji “boşluqlar”, proses və hadisələrin nəzəri təsvirində həqiqiliyin təsbiti problemlərinin (həqiqilik kriteriyasının amorfluğu ucbatından) getdikcə “dərindənləşməsi” təmayülü, yekun etibarilə yalnız təsəvvürün formalaşmasına və iqtisadi hərəkətin rəşional trayektoriyadan kənarlaşmasına gətirib çıxarır.

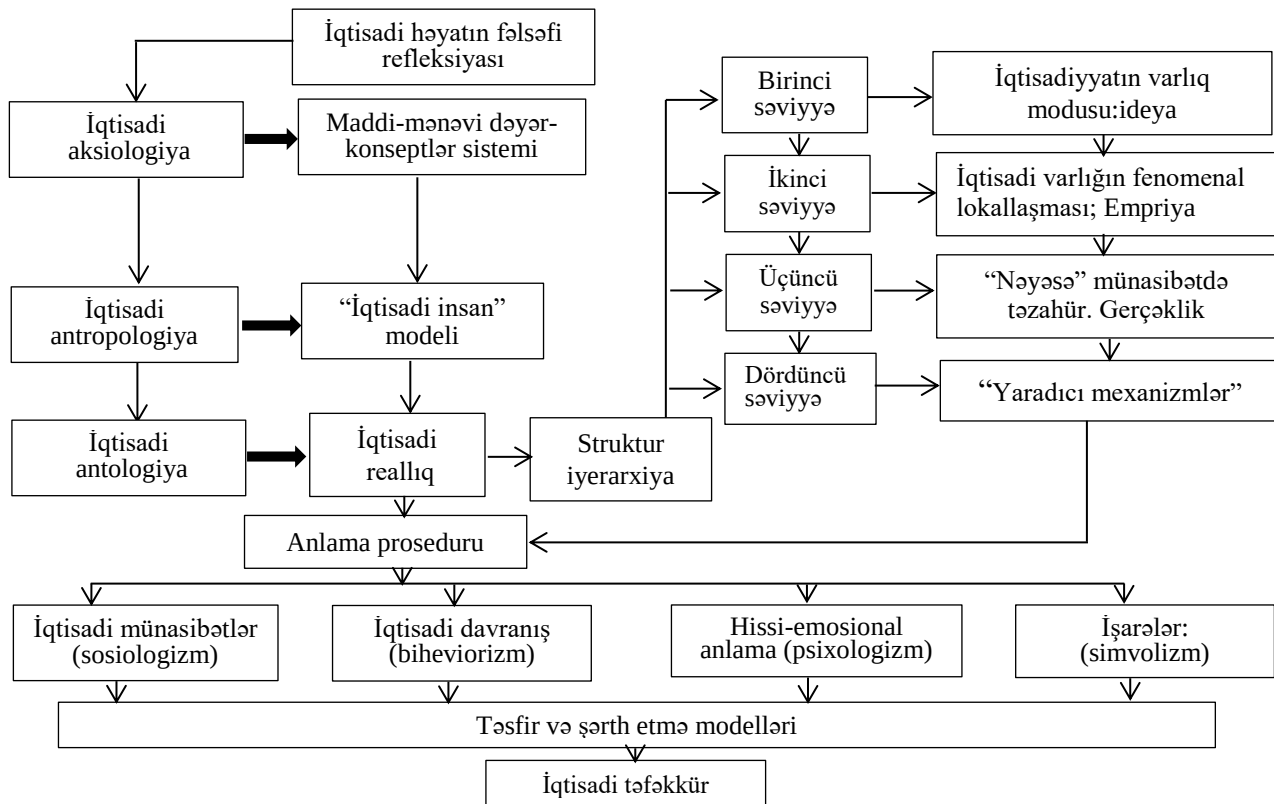
İqtisadi nəzəriyyənin antoloji səbəblər üzündən iqtisadi gerçəklikdən uzaqlaşması, keçən əsrin ikinci yarısından başlamış və bu gün də bir proses olaraq davam etməkdədir. Nəzəri müddəalar birmənalı olaraq deduktiv əqli nəticələrə əsaslanır. Real iqtisadi gerçəkliklə bağılılığı ən yaxşı halda empirik “qanunauyğunluqlarla” ifadə olunur ki, bu “qanunauyğunluqların” da elmi statusu böyük şübhə altındadır. Digər tərəfdən, empiriya reallığın antoloji strukturunun səviyyələrindən yalnız biri yaxud aysberqin görünən hissəsidir.

Qeyd etdiyimiz “böyük şübhələri” doğuran aspekt də məhz reallığın yalnız bir antoloji səviyyəyə istinadla qiymətləndirilməsindən qaynaqlanır. Həm də nəzərə alsaq ki, nəzəriyyə-reallığın ayrıca götürülmüş bir səviyyəsini-empriyanı tam və sistemli formada deyil, hissəvi və qismən olaraq təsvir edir, onda situasiyanın (dərkətmə) həqiqətən problematik və ziddiyyətli olduğunu daha aydın şəkildə anlamaq olar.





Şəkil 3.1.2.. İqtisadiyyat anlayışı tarixi təkamül prosesində



Şəkil 3.1.3. İqtisadi həyata fəlsəfi baxışın anatomik təsviri

Paradoks ondadır ki, dərkətmə prosesi reallığın nəzəri müddəalara “uyğunlaşdırılmasını” özündə ehtiva edir. Əslində isə, təbiətsünaslıqda olduğu kimi, əlaqə əks-istiqlamətli olmalıdır. Elə problemin həll müşküüllüyü də ondadır ki, sosio-iqtisadi sferada idrak prosesi abstraktsiya və ideallaşdırma olmadan hansısa bir yekunla sonuclana bilmir/bilməz. Və, bu yolla gələnən qənaətlərin subyektiv “yüklü” olması məntiqi zərurətlə ortalığa çıxır. Amma o da məlumdur ki, obyektivlik “libasına” bürünməmiş elmi qənaətlərin/müddəaların elmi status olmur. Həmçinin reallıqdan (iqtisadi) götürülmüş faktın elmi fakta transferi mexaniki səciyyə daşımır: O (fakt) mütləq nəzəriyyənin “xeyir-dua”sını almalıdır.

Və əgər real fakt nəzəriyyənin təməl müddəalarına sığmırsa, onda həmin fakt ya inkar edilir, ya da təsadüf kimi səciyyələndirilir.

Elə buradaca qeyd edək ki, iqtisadi nəzəriyyənin bugünə qədər “aşkarladığı” empirik “qanunauyğunluqların” böyük əksəriyyəti məhz yuxarıda təsvir etdiyimiz məntiqə istinadla formalaşdırılmışdır. Bu aspektdən iqtisadi nəzəriyyənin bundan sonra da “yalqızlaşmaqda” davam etməsi yalnız və yalnız fəsadlı situasiyaların buket/salxım formasında meydana çıxması ilə müşaiət olunacaqdır. Mahiyyətə sırf neqativ xarakter daşıyan prosesin önləməsi iqtisadi reallığın idrakında elm fəlsəfəsinin arsenalından yararlanmaqla həyata keçirilə bilər.

Göründüyü kimi (şək.3) fəlsəfi baxışın 3 əsas istinad sütunu mövcuddur. Başqa sözlə, insanın iqtisadi obrazı və cəmiyyətin dəyər-konseptlər sistemi reallığı formalaşdırən/dəyişdirən əsas komponentlərdir. Müqayisə üçün deyək ki, iqtisadi nəzəriyyə ikisini (dəyər konseptlər sistemini) əhəmiyyətətsiz hesab edir. İqtisadi nəzəriyyə fərqli ikilikdən çıxış edir: “İqtisadi insan” + spontan qayda; Yəni iqtisadi reallığı formalaşdırən/dəyişən şey-“rasional eqositin” spontan qayda çərçivəsindəki iqtisadi hərəkətidir. Eyni zamanda elm fəlsəfəsinin

iqtisadi insan obrazı və iqtisadi nəzəriyyənin “rasional eqoisti” fərqli “insan”lardır.

Blok-sxemdən göründüyü kimi iqtisadi reallıq birsəviyyəli (empiriya) deyil, dörd səviyyəli antoloji iyerarxiyanı özündə ehtiva edir. Tənqidi realizmin yanaşma tərzindən çıxış etməklə iqtisadi reallığın mürəkkəb quruluşa malik olduğunu qeyd etdiyimiz dörd səviyyəli bölgüsündən görmək olar.

İqtisadi reallığın antoloji səviyyələri iqtisadiyyatın varlıq modusundan – ideyadan başlayır. İqtisadi nəzəriyyə iqtisadi reallıq adı altında onun ikinci antoloji səviyyəsi olan empiriyadan çıxış edir.

Yəni təsvir, yaxud şərh edilən “reallıq” iqtisadi varlığın fenomenal lokallaşması səviyyəsidir empiriyadır. Amma empiriyanı “oraya çıxaran” antoloji səviyyələr gerçəklik, yaxud “nəyəsə” münasibətdə varolma, təzahür, yaxud konkret zaman-məkan kontiniumu çərçivəsində iqtisadi varlığın mövcud olma şərtləri, eləcə də mahiyyəti formalaşdırın, ən dərin qatda yerləşən “yaradıcı mexanizmlər” prosesdən (təsvir/şərhətmə) kənarda qalır. Hesab edirik ki, iqtisad elmi nədən yaxınlaşan böhranı “görə bilmir”? sualının cavabı məhz burada “gizlindir”.

Eyni zamanda, iqtisadi reallığı anlama proseduru iqtisad elminin çərçivəsinə sığmır: Anlama prosedurunun həm sıx məntiqi bağlılıqda olan ardıcıl gedişi: Təsvir → şərhətmə → interpretasiya; həm də, yararlandığı 4 istinad/ çıxış “nöqtəsi” mövcuddur: sosiologizm (iqtisadi münasibətlər); bihevizizm (iqtisadi davranış); Psixologizm (emosional-hissi dərkətmə); Simvolizm (simvolları anlama).

Göründüyü kimi anlama proseduru sözün bütün mənalarında sistemli xarakter daşıyır: sosial bütövdən iqtisadi təkcəyə yönəlik anlama reallığın mahiyyət spesifikasiyasının (həm də dəyişmə/yeniləşmə prosesində) aşkarlanmasına istiqamətlənmişdir. Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz yanaşma iqtisadi nəzəriyyədən fərqli olaraq iqtisadi reallığı həm eksiztensial, həm də mahiyyət (essensiya) aspektindən adekvat qiymətləndirmə

imkanı yaradır: yəni həm “necə” dir?, həm də “niyə?” suallarına eyni prosedur (anlama) çərçivəsində tükəticici cavab verilir. Müqayisə üçün deyək ki, iqtisadi nəzəriyyəni maraqlandıran yalnız “necədir?” sualıdır. Onu da “quru təsvirçilik” formasında və qismən (hissəvi olaraq) cavablandırma bilər. Belə olan təqdirdə, “üstünlüyü aşkar olan yanaşmadan nədən yararlanılır?” sualının yalnız bir cavabı var/ola bilər: iqtisad elminin nəzəri konstruksiyası dəyər-konseptlərdən xalidir. Bu dəyərlərdən istifadə nəzəriyyənin ən “müqəddəs” komponentində “nüvə” və “mühafizə zolağı”-“təxribatçı” rol oynaya və beləliklə də, iqtisad elminin elmi statusunu şübhə altına sala bilər.

Anlaşıldığı kimi həm iqtisadiyyat, həm də onun elmi obrazı – iqtisad elmi “özü üçün yaşayan” varlığa, “özündə şeyə” çevrilmiş, yaxud çevrilmə prosesi yekunlaşmaq üzrədir.

Fəlsəfi konseptuallıq nöqteyi-nəzərindən digər mühüm problem təsvirin, yaxud anlamanın həqiqiliyi problemidir. Və bu aspektdən öndə gələn məsələ həqiqiliyin kriteriyasını müəyyənləşdirməkdir. Kriteriya müəyyənliliyi olmadan təsvirin/ anlamanın həqiqiliyini qiymətləndirmək mümkünsüzdür. İqtisad elmi bir qayda olaraq pragmatizmdən çıxış edir. Pragmatik anlamda əldə edilən effekt müsbətdirsə, deməli, reallığın anlama proseduru da həqiqəti ifadə etmişdir. Fayda→itki/zərər yaxud az faydalı/çox faydalı olma həqiqiliyə dəlalat etmir. Müxtəlif məzmunlu yanılmalar da müəyyən zaman intervalında faydalı ola bilərlər. Amma uzunmüddətli dövr ərzində həm alınan faydanı “məhv” edir, həm də fəsadlı situasiyalar doğururlar.

Bizim fikrimizcə, əgər iqtisadi reallığı bütün antoloji səviyyələri və anlama prosedurunun məntiqi ardıcılıq, eləcə də istinad “nöqtələri” ilə birlikdə götürürüksə (əslində, başqa alternativ də yoxdur), onda həqiqiliyin kriteriyası kimi yalnız bir prinsip çıxış edə bilər: uyğunluq prinsipi!

Həmçinin, şübhə yoxdur ki, həqiqətin iqtisadi interpretasiyasının spesifikliyi nəzərə alınmalıdır: iqtisadi proses məqsədyönlü və tənzimlənəndir. Bu aspektdən həqiqilik həm pozitiv,

həm də normativ yanaşmaların kəsişdiyi xətdə aşkarlana bilər. Və, sözsüz ki, bu “xətt” uyğunluğu ifadə edən xətdir.

Birmənalı olan gerçəklik ondan ibarətdir ki, iqtisad elmi... həqiqəti axtarmır. Bu, zəatən, mümkün də deyil. Subyektiv fikir-iqtisadi kontekstdə-ikili rol oynayır: həm iqtisadi hadisə və prosesləri formalaşdıran ideya, onların “yaradıcı mexanizm”lərinin fikri konstruksiyası, yaradıcı ideya, həm də hadisə və proseslər haqqında ideya, yaxud dəyərləndirici, qiymətləndirici konstruksiya kimi çıxış edir. Başqa sözlə, özünün yaratdığını özü də qiymətləndirir. Beləliklə, gerçəkliyin adekvat monitorinqi, eləcə də gerçəklikdə həqiqət axtarışı subyektiv amilin “əhvali-ruhiyyəindən” asılı olur. Buna görə də iqtisadi elmi-həqiqəti deyil, faydanı axtarır. Amma nədən gerçəkliyin adekvat təsvirini tam sistemli şəkildə vermək imkansızlığı mövcuddur? Bu suala F.Xayek, bir növ tükədicisi cavab verir: “Tədqiqat predmetinin ağılı var və bizim aqlımız kimi strukturlaşmış”, həm də “Bizim də aqlımız onlarınkına oxşayır”.⁹⁷

İqtisad elmi cəmiyyətinin araşdırdığımız problemə münasibəti birmənalıdır: fəaliyyətin yekunu fayda əldə etməyə imkan verirsə və onun maksimumlaşdırılması imkanları mövcuddursa, onda reallığın təsviri və şərhinə heç bir lüzum yoxdur.

“İqtisadi imperiализmin” qərarlaşması iqtisadi təfəkkürü ümum-cəmiyyət miqyasında əsas dəyərləndirici requlyatora çevirir. Yəni ictimai həyatın bütün sahə və sferalarında (sosial, siyasi, mədəni, ideoloji və s.) baş verən hadisə və proseslər məhz iqtisadi təfəkkürün “süzgəcindən” keçirilməklə qiymətləndirilir.

Başqa sözlə, məcmu münasibətlər kompleksinə sırf iqtisadi prizmadan yanaşılır: bazar terminologiyasından istifadə (məs; təhsil xidmətləri bazarı) mübadilənin mütləq əhəmiyyətliyi, əsasən və başlıca olaraq cəmiyyətcə ölçü metodikası, bazar mexanizminin universal tənzimləyici statusunda tətbiqi və s.

⁹⁷ Хайек, Ф. Контрреволюция науки. М:1999. Стр.12

Sosial və sosio-mədəni varlığın “iqtisadiləşməsi” prosesi böyük intensivliklə getməkdə, yeni “konseptlər” və “baxışlarla” zənginləşməkdədir: Məsələn insan kapitalının funksional dövriyyəsi (?), ali təhsildə mənfəət norması (?), informasiya əmtəəsi (?), təhsilin rentabelliği və s. Və bütün bunlar “qeyri-maddi aktivlər” adı altında ümumiləşdirilir.

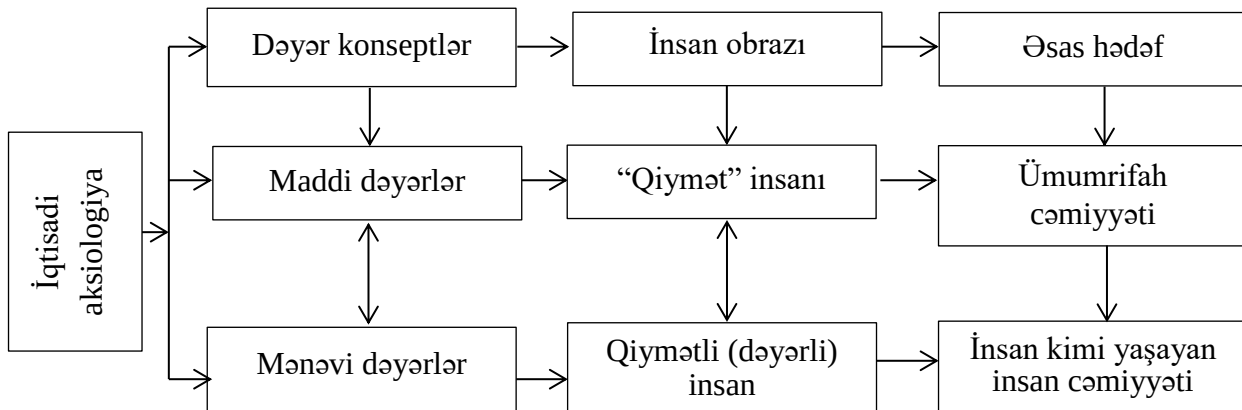
Əsas paradoks ondadır ki, insan kapitalı, intellektual kapital anlayışlarında canlı insandan söhbət getmir. İnsan varlığının həm mahiyyət, həm də strukturca “iqtisadi”ləşməsi baş verir. İnsanın dəyərliliyi bir qayda olaraq iqtisadi fəaliyyət sferasında efektyaratma qabiliyyəti və dərəcəsi ilə ölçülür.

3.1.4. İqtisadi hərəkətdə mənyaratma prosesinin böhranı

Modernizmin böhranı, postindustrial refleksiyanın inkişafı bugünə qədər formalaşmış aksiologiyayı alt-üst etdi. Məhz “rasional eqoistin” formalaşdırdığı iqtisadi təfəkkürün “anladıqlarına” istinadla transhumanizm fəlsəfəsi postinsan erasının “qapı”da olduğunu iddia etməyə başladı.

Modernizm erasında iqtisadiyyata aksioloji baxış dəyərlər prizmasından insanın iki obrazını fərqləndirirdi:

1) “İqtisadi insan”, yaxud “rasional eqoist”; Mahiyyətə, “qiymət insanı”, yaxud ticarət obyektı olan, alınıb-satılan “insan”. Əsas hədəf: baha satılmaqdır. Paradoks ondadır ki, ictimai şüurda/ təfəkkürdə dominant olan “baha satılmaq” prinsipi üzərində ümumi rifah cəmiyyəti necə qurula bilərdi ki? Ona görə də son 50 ildə rifahla bağlı (varlı/yoxsul bölgüsündə) irəli sürülən yanaşmaların heç biri gerçəkləşmədi. Və yekunda (post-modern erası) əsas aparıcı trend rifah anlayışından azadlıq konseptinin üzərinə keçirildi.



Şəkil 3.1.4. Aksiologiyanın iqtisadiyyat üzərində proyeksiyası

- 2) “Dəyərlı” insan insan populyasiyasının gerçək nümayəndəsi; insani fəzilətləri tam şəkildə özündə ehtiva edən varlıq; Sosial bütövün “doğurduğu” fərd; əsas hədəf bəşəriyyətin ən qədim və heç cürə həll edilə bilməyən problemi-insan kimi yaşayan insan cəmiyyətinin qurulması.

Aydındır ki, iqtisadi sferaya münasibətdə insanın aksioloji “tipləşdirilməsi” şərti səciyyə daşıyır. Xüsusilə, “dəyərlı” insan obrazı xalis ideallaşdırmadır. Elə məhz buna görə də, insan kimi yaşayan insan cəmiyyəti quruculuğu sonu olmayan və heç bir zaman kəsiyində başa çatması mümkünsüz olan meqaproces kimi təzahür edir. Yəni bu aspektdən problemi aktuallaşdırmağın həm nəzəri, həm də praqmatik anlamda əhəmiyyəti/mənası yoxdur.

Amma iqtisadi reallığın adekvat dərki dəyər-konseptlərdən yan keçməklə mümkün deyildir.

Məsələ burasındadır ki, dərketmə prosesini (ələlxüsus, reallığın bütün antoloji səviyyələrini əhatə edən) mənalandıran şey iqtisadiyyatın subyektiv “aləmi” – iqtisadi mədəniyyətdir. İqtisadi mədəniyyəti bütün təfəsilatı ilə öyrənmədən, onun dəyərlər sistemi, prinsipləri, norma və normativlərinin spesifikasiyasını anlamadan iqtisadi reallığın adekvat dərki, prinsipcə, mümkünsüzdür. Ən azı ona görə ki, iqtisadi mədəniyyət iqtisadi təfəkkürü (özünün spesifikasiyası çərçivəsində) formalaşdıran müstəsna əhəmiyyətli dəyər konstruksiyasıdır.

“Hər cür mədəniyyətin fundamental əsası dəyərdir”.⁹⁸

“...Dəyər təsərrüfat haqqında elmin fəlsəfi prinsipi olmaqla iqtisadi nəzəriyyənin bütün hissələrini birləşdirmək iqtidarındadır”.⁹⁹

⁹⁸ Бердяев, Н. Философия неравенства. СПб.1993

⁹⁹ Богров, В. Критико – исторический очерк теории ценности. СПб.1911

Yəni hər cür iqtisadi proses dəyər “yüklü” olur ki, bu da nəzəri ümumiləşdirmənin gerçəkləşməsinin praktiki bazası kimi çıxış edir.

Sosio-iqtisadi reallığın qiymətləndirilməsində iqtisadi nəzəriyyənin (eləcə də, digər sosial elmlərin) ilkin yanaşma üsulu “bu nədir?”, “mövcudluq şərtləri necədir?”, “strukturunu necədir?” və “niyə belədir?” suallarından təşkil olunur. Aksioloji baxışda isə yalnız bir sual qoyulur : “niyə?” sualına cavab axtarılır. Qeyd etməyə ehtiyac yoxdur ki, iqtisadi hərəkəti sözün bütün mənalarında konkret mənə ilə yükləyən dəyərlərdir.

Əslində, iqtisadi gerçəkliyin adekvat təsviri/şərhində mövcud olan fəsadlı situasiyaların əsas səbəbi iqtisadi nəzəriyyənin aksioloji baxışdan özünü təcrid etməsidir.

Belə ki, istənilən elmi araşdırma mahiyyət etibarilə mənə axtarışı prosesidir. İqtisadi nəzəriyyə “meynstrim” mənəni kəmiyyət dəyişikliyinə formal-riyazi məntiqlə araşdırır və gəlidiyi bütün deduktiv əqli nəticələri belə az qala rəqəmlərlə ifadə etməyə çalışır.

“Xalis” iqtisadi determinizmin dərk etmədə diskomfort yaratma “qabiliyyəti” məhz bu kontekstdə özünün maksimum səviyyəsinə yüksəlir.

Riyaziyyat rəqəmlərə müxtəlif “mənalar” yükləyə bilir. Amma o mənaları nə müqayisə etmir, nə də ümumiləşdirilməsini və məqsədyönlü rakursdan qiymətləndirilməsini həyata keçirmir. Yəni mənənin formalaşma, təzahür və dəyişmə prosesini ölçmür: o, sadəcə olaraq onları sayır! Mənəyərənən elementlərin, dəyər prizmasından deyil, rəqəmlərlə ifadə olunan göstəricilər müstəvisində qiymətləndirilməsinin perspektiv planda heç bir pragmatik əhəmiyyəti yoxdur və ola da bilməz.

Eyni zamanda qeyd edilən yönümün son yekunu kimi nə anlama, şərh, nə də interpretasiya deyil, təsvir çıxış edir. Yəni yuxarıda əks etdirdiyimiz mənə “axtarışı” prosesi (iqtisadi nəzəriyyədə) təsvirlə yekunlaşır. Bir daha: yəni, iqtisadi gerçəklikdə nəyin və niyə baş verəyinin şərh, yaxud

interpretasiyası gerçəklikdən ayrılmış formada sırf “nəzəri” gerçəkliyin üzərində aparılır. Başqa sözlə, formal-riyazi məntiq çərçivəsində təsvir əsas funksiyasını-mənayaradan prosesin spesifikasiyasının təsvirini yerinə yetirmir. Kəmiyyət dəyişikliyinə təsviri hər hansı bir məna yükü daşımayan təsvirdir, yəni “qurudur”. Bu nöqteyi-nəzərdən, “meynstrim”-in anlama problemi bütün çılpalıqları ilə ortaya çıxır. Yəni, təsvir+şərh+interpretasiya=anlama nəzəri fəlsəfi aksioması “işlək” vəziyyətdə olmur.

Beləliklə, məna-dəyərlərin kombinasiyasından formalaşan fenomen olmaqla gerçəkliyin mahiyyətini özündə ehtiva edir.

İqtisadi hərəkətin, istisnasız olaraq, bütün təzahür formaları (təkamül, inkişaf, böhran və s.) konkret məna “yükü” daşıyırlar. İqtisadiyyatda məna spontan qaydada formalaşmır. Məna subyektiv yüklüdür. Dəyərlərin kombinasiyası müəyyən qaydada və gələcəyi nəzərə almaqla baş tutur. Spontan qayda üçün yalnız bir zaman modusu mövcuddur: “İndi”ki zaman. Onun üçün “gələcək” yalnız və yalnız gözlənilən faydalılıq (funksional fəaliyyətdə) anlamındadır. Bununla belə, spontan qayda mənayaradan prosesdə həm “təbii” tamamlayıcı, həm də “təxribatçı” kimi çıxış edir. Məhz bu anlamda iqtisadi fəaliyyət sferasında məna=məqsət eyniliyindən danışmaq¹⁰⁰ ifrat ideallaşdırma kimi qəbul edilə bilər.

Eyniyyət yalnız o halda gerçəkləşə bilər ki, həm seçilmiş məqsəd, həm də məqsədə çatma prosesi/yolu, sözün bütün mənalarında rəşional səciyyə daşıyır. Amma sözügedən rəşionallıq əksər hallarda istisna xarakteri daşıyır. Yəni onun “kütləviləşməsi”ehtimalı yoxdur.

¹⁰⁰ Левит, К. О смысле истории//Философия истории. Антология. М:1995

3.1.5. Yekun müddəalar

İctimai həyatın spektral bölgüsünə ötürü nəzər salmaq kifayətdir ki, iqtisadiyyatın spesifik özəlliyə malik fəaliyyət və həyat sferası olduğunu görə biləsən. Cəmiyyətin maddi tələbatlarını ödəyən yeganə sferadır. Əvəzəlməz və vazkeçilməzdir və s. Amma nəzər almaq lazımdır ki:

- 1) Cəmiyyətin digər sahə və sferaları ilə sıx qarşılıqlı bağlılıq və qarşılıqlı asılılıqdadır. İqtisadiyyatın əsas “üstünlüyü”-yeni dəyər yaratma qabiliyyəti məhz həmin “qarşılıqlardan” birbaşa asılıdır.

İqtisadiyyatı mütləqləşdirən, onu “özündə şey”ə çevirən “iqtisadi mərkəçilik” yuxarıda qeyd etdiyimiz qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı bağlılığı dağıtmaqla ümumcəmiyyət miqyasında problemlər kompleksinin yaranmasına səbəb olur. Əslində, struktur izomorfluq prinsipinin süni müdaxilələrlə pozulması, mahiyyət etibarı ilə sosial bütövün/sosio-mədəni identikliyin parçalanması deməkdir. İnkişaf ictimai həyatın sahə və sferaları arasında bərabərəhəmiyyətlik və proporsionallıq üzərində gerçəkləşir. Anklav xarakterli inkişaf özünüaldanışıdır.

- 2) İqtisadi reallığı mənalandıran şey funksional fəaliyyətin özü deyil, iqtisadi mədəniyyət, ümummədəniyyətin iqtisadiyyat üzərindəki proyeksiyasıdır. Bu anlamda, iqtisadi reallıq substansional xarakterli deyildir. V. Kaftan tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki: “İqtisadi reallıq reallığın substansional hissələrindən biri deyildir. İnsanın maddi varlığı, iqtisadi həyatın müəyyən aspektlərinin təşkili üsulu və interpretasiyasıdır. Amma bu üsul o qədər əhəmiyyətlidir ki, onun yoxluğu insan aləmini parçalaya bilər”¹⁰¹.

¹⁰¹ Кафтан, В. Мир экономического: краткий очерк истории философской концептуализации//Пространство и время.1(27) 2017

- 3) İqtisad elminin anlama problemi aktual olaraq qalmaqdadır. Hətta o dərəcədə ki, üzdə olan, adi gözlə görünən/müşahidə edilən hadisə və proseslərin sistemli xarakter daşıya biləcək interpretasiyası belə mümkün-süz hala gəlməkdədir. Yalnız əqli nəticələr, yanılmalar kütləvi fikri/nəzəri “axın” forması almaqdadır. Fikrimizcə, nəzəri dərkətmədə formalaşmış fəsadlı situasiyadan çıxışın əsas yolu anlama prosedurunun yönümlü-lüyündə kardinal dəyişiklik etməkdən keçir: neoklassikanın ənənəvi yanaşma tərzindən kənarlaşmaq, sosial bütövdən iqtisadi təkcəyə doğru yönəlmək, dəyərlər sisteminin iqtisadiyyat üzərində proyeksiyasından çıxış etmək lazımdır. İqtisadi reallığın əksər antoloji səvi-yələrində “nəyin” və “necə” baş verdiyinin aksiologi-yadan kənarda alternativ idrak yolu mövcud deyildir.
- 4) Mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də iqtisadiyyatın mental modelidir.

Mental model iqtisadi reallığın konsept-dəyərlər bazasında mənə “yüklü” interpretasiyası, sosium və reallığın məqsədyön-lülük aspektindən koordinasiyasıdır;

Gerçəkliyin adekvat diaqnostikasına problem yaradan yanaşma tərzləri:

1. Siyasi, yaxud digər maraqlardan çıxış etməklə “görmək” istənilməsi əfzəl olanı görmək;
2. Hadisənin başvermə ehtimalını yanlış qiymətləndirmə;
3. Fraqmental (sistemli deyil) yanaşma. Təkcəni olduğu kimi, ümumi olanla eyniləşdirmə;
4. Normativ baxışın “mütləqliyi”, arzu ediləni varoluş kimi qəbul etmək;
5. Hadisə və proseslərin mənatutumunu konkret maraqlar yönümündə təhrif etmək;
6. Təsadüfi olanı qanunauyğunluq çərçivəsində interpreta-siya etmək;

7. Nəzəri müddəalara, yaxud mövcud dəyərlərə uyğun gəlməyən faktın prosesdən sərf-nəzər edilməsi;
8. Zaman sürəcinə etinasız münasibət;

Bu yanlışlıqların yer aldığı qiymətləndirmə prosesində “iki” gerçəklik ortalığa çıxır; “Nəzəri”, yaxud dəyərlərin “diqtə” etdiyi “gerçəklik” və real olaraq mövcud olan gerçəklik! Bu aspektdən, ən böyük yanlışlıq “keçmiş” də baş verənləri, “indi” və “gələcəkdə” də eyni ilə təkrarlanacağına bəslənən inamdır. Yaxud, zaman modusları arasındakı keçidin yüksələn xəttlə gedəcəyinə, “gələcəyin”-öz-özünə gələcəyinə və daha yüksək keyfiyyət səciyyəsi daşıyacağına bəslənən inam!

5. Bütün bunların fonunda ali iqtisadi təhsilin konseptual yeniləşməsi problemi məntiqi zərurətlə meydana çıxır. Dar ixtisaslaşmış, “rasional egoistin” təfəkkür tərzini araşdıran “iqtisadçı” tamamilə yeni keyfiyyət xassələrinə yiyələnməlidir. Bunun ilkin/bəsit forması XX əsrin I yarısında ifadə edilmişdir.

C.Keysin “iqtisadçı”ya verdiyi tələblər bütövlükdə nəzəriyyənin gerçək məzmununun mahiyyət açıqlanması kimi qəbul edilə bilər: “istedadlı iqtisadçı ən nadir tipə aiddir”

Paradoks ondadır ki, iqtisadçı istedadların nadir kombinasiyasına sahib olmalıdır:

- Bir sıra müxtəlif istiqamətlərdə mükəmməlliyə çatmalı, birlikdə olmağı müşkül olan qabiliyyət və bacarıqları özündə birləşdirməlidir;
- O, riyaziyyatçı, tarixçi, dövlət məmuru və filosof olmalıdır;
- Simvolların “dilini” başa düşməli, öz fikrini anlaşıqlı terminlərlə ifadə etməyi bacarmalıdır;
- “Təkcə”yə ümumi nöqteyi-nəzərdən baxmalı, abstrakt və konkretə eyni hərəkətdə yanaşmalıdır;
- O, “İndi” ni “keçmişin işığında” və “gələcəyi” nəzərə almaqla öyrənməlidir;

- İnsan təbiətinin hər hansısa bir hissəsi və onun institutları iqtisadçıya “yad” olmamalıdır və s.¹⁰²

Göründüyü kimi, təxminən 100 il öncə də iqtisad elmi eyni problem yaşamışdır. “Böyük Depressiya” və 2008-ci il qlobal maliyyə böhranı mahiyyət etibarilə anlama probleminə etinasız yanaşmanın məntiqi nəticələrindən qeyri bir şey deyildir.

6. Və, nəhayət, iqtisadiyyatda həqiqilik problemi pozitivliyin normativ sərhədləri problemdir. Məqsədəçatma yolunun rasionallıq dərəcəsi məhz həmin sərhədlər daxilində qərarlaşır.

İqtisadi hərəkətin həmin yolla rəvan gedişi isə uyğunluq prinsipinin dominantlığı halında gerçəkləşir. Yəni iqtisadi reallığın “həqiqiliyi” (qiymətləndirmə adekvatlığı anlamında) uyğunluğun ziddiyyətsizliyi deməkdir.

¹⁰² Кейнс, Дж. Предисловие/ В. Кн. А.Маршалл. Принципы экономической науки. М; 1993, Т.1.с.12

II FƏSİL. İQTİSADİ ANTOLOGİYA: REALLIĞIN NƏZƏRİ DƏRKİNİN ADEKVATLIĞI PROBLEMİ

3.2.1. Paradigmal baxışların konseptual “tutumu”

İqtisadi reallığa münasibətdə ən müşkül problem-anlama problemidir. Doğurdan da dünyada ən kasad/qıt olan resurs (P.Kruqman)¹⁰³ iqtisadi reallığın olduğu kimi dərk edilməsidir. Bu aspektdən anlamanın iki əsas forması populyarlaşmışdır: yalnız anlama və yarımçıq anlama! Postmodern tipli keyfiyyət yeniləşməsinin başlandığı tarixdən (1980–ci il) etibarən sosial idrakla bağlı problematikaya etinasız münasibət formalaşmışdır.

Maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, kollektiv Qərb industrial təssərüfat tipinin formalaşma və inkişaf mərhələsində sosial elmlərə xüsusi münasibət sərgiləyirdi. Ümumrifah dövlətinin qurulması, insan azadlıqları, sosio-mədəni kontekst elmi cəmiyyənin diqqət mərkəzində idi. Sosial elmlərin aktuallıq dərəcəsi təxminən ötən əsrin 80-ci illərində sürətlə aşağı düşməyə başladı. Bu prosesi obrazlı şəkildə sosial elmlərin “istefası”da adlandırı bilərik. Artıq kiməsə (oxu: sositum, bəşəriyyətə) nəyisə “sübut” etməyə ehtiyac qalmamışdır. Dünya sosializm sistemi iflasa uğramış, anqlo-sakson dəyərlərin qlobal miqyasda qərarlaşmasına əngəl törədə biləcək heç nə və heç kim yoxdur.

Ötən əsrin 90-cı illəri qlobal kapitalın mütləq hakimiyyətə keçidinin başlanğıcı kimi tövsif oluna bilər. Sabiq sosialist ölkələrin iqtisadiyyatı ortodoks “iqtisadi insan” abstraksiyasının təməl müddəaları əsasında “modernləşmə”yə başladı. “İqtisadimərkəzçilik”-milli, dini, mədəni-mental və s. müxtəlifliklərdən asılı olmayaraq əksər milli sositumların varoluşunun təməl prinsipinə, yaşam fəlsəfəsinə çevrildi. Hətta o dərəcədə

¹⁰³ П.Кругман. Возвращение великой депрессии. М;2009

ki, cəmiyyətin modernləşməsi prosesini iqtisadimərkəzçiliyinin (ortodoks məzmunlu) qərarlaşma dərəcəsi ilə ölçməyə başladılar.

Əksər sabiq sosialist ölkələri, eləcə də arxaik-ənənəvi və “hibrid” cəmiyyət tipləri üçün iqtisadinərkəzçilik=modernləşmə eyniyyəti formalaşdı. Paralel şəkildə iqtisad elmi riyazi “inqilabla” “zənginləşməyə” qədəm qoydu. Hər şey amma hər şey rəqəmlərlə ifadə olunur, kəmiyyət ölçüsü yeganə universal yanaşma kimi qəbul edilir.

Riyaziyyat bütün sosial elmləri əvəz etməklə universal interpretatora çevrilir. Doğrudur, o dövrdə bu aspektlə bağlı elmi camiadə tənqidi mövqe sərgiləyənlərin sayı heç də az olmamışdır:

- “Riyazi aparatdan istifadə “çox uzaqlara” gedibdir. Eyni zamanda tədqiqatların digər metod və istiqamətləri inkar olunur” (V.Baumol);
- “Aksiomatika vasitəsilə real şəkildə mühüm olan sualları cavablandırmaq olmaz”(F.Xiks);
- “Kəmiyyət metodları həll etməyə çalışdığımız real iqtisadi problemlərə adekvat deyildir” (V.Leontyev)

Həqiqətən də, iqtisadi sferada əsas olan rəqəmlərin dəyişməsi (artması/azalması) deyil, keyfiyyət səviyyəsində baş verən dəyişikliyin ölçülməsidir. Kəmiyyətcə ölçü əsl ölçünün (keyfiyyət ölçüsünün) funksiyasını üstünə bilməz, yaxud üstlənəməlidir. Riyazi üsullar müxtəlif məna yüklədikləri rəqəmləri, həmin məna kontekstində müqayisəli dəyərləndirilməsini aparmır, o, həmin rəqəmləri, sadəcə olaraq, sayır! Saymaqla-keyfiyyət səviyyəsini müəyyənləşdirmək yaxud keyfiyyət yeniliyinin faydalı xassələrini qiymətləndirmək, prinsipcə mümkünsüzdür.

Qısa şəkildə ifadə etsək: iqtisadi prosesin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi deyil, onu gerçəkliyin adekvat təsviri kimi təqdim edilməsi yalnızlıqdır.¹⁰⁴ Amma o da şübhəsizdir ki,

¹⁰⁴ R.Backhouse. Economists and Economy. The Evaluation of Economic ideas. USA-GB. 1993; p.11-13

“riyazi inqilabın” gerçəkləşməsində “iqtisadi insan” abstraksiyası xüsusi rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, son 200 illik tarixi-təkamül prosesində müxtəlif nəzəri (iqtisadi) cərəyanlar tərəfindən iqtisadi reallığın substantiv təsvirini vermək gerçəkliyi olduğu kimi anlama problematikasına birmənalı aydınlıq gətirmək yönümündə çoxsaylı, ziddiyyətlərlə zəngin və bir çox hallarda daban-dabana əks mövqeləri özündə ehtiva edən sistemli tədqiqatlar həyata keçirilmişdir. Klassiklərin absolyutizmi neoklassiklərin relyativizmi ilə əvəz olunmuş, institutsionalizmin doğurduğu sosiologizm və psixologizm meydana çıxmış, mərkəzi problemin iqtisadi davranış problemi (oxu: insan problemi) olduğu anlaşılan andan etibarən geriye sayım başlamışdır. 1664-cü ildən (merkantilizm) formalaşmağa başlayan iqtisadi nəzəriyyənin inkişaf tarixi 1964-cü ildə (insan kapitalı nəzəriyyəsi) başa çatmışdır. Sonrakı texniki-iqtisadi prosesdə (bu günə qədər) yaranan yeni məzmunlu nəzəriyyə və konsepsiyalar; daha çox və başlıca olaraq digər sosial elmlərin iqtisadi sefraya “müdaxilə”sinin məntiqi yekunlarıdır.

Hesab edirik ki, ilkin olaraq (paradiqmal baxışların müxtəlifliyi kontekstində) problemin nəzəri-metodoloji prizmadan düzgün qoyuluşuna nail olmaq, anlama sərhədlərinin rəsi-onal konstruksiyasını formalaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən fərqliliklərin mahiyyət açıqlanmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

İlkin problem, heç şübhəsiz, anlamanın predmet müəyyənliliyi problemidir; reallıq hansı səviyyədə/miqyasda əhatə olunur yaxud reallığı formalaşdıran nədir?, yaxud cəmiyyəti keyfiyyətə yeni mərhələyə “daşıyacaq” sosio-iqtisadi hərəkətin “hərəkətə” keçdiyi istinad nöqtəsi/müstəvisi nəyi özündə ehtiva edir?, suallarının doğurduğu problemdən söhbət gedir. (bax cədvəl 3.2.1.).

Ortodokslara görə iqtisadi reallığı formalaşdıran şey-resurs/tələbat antinomiyasıdır: birinci kasad/məhdud, ikinci isə sonsuzdur. Sosio-iqtisadi hərəkətin əsas subyekti olan “iqtisadi

insan” abstraksiyasının davranış tərzı reallığı formalaşdırın əsas hərəkət tipidir. “İqtisadi insan” həmişə düzgün seçim edir (məqsəd/vasitə tandemi), rasionalistdir, nail olmağa can atdığı əsas hədəf isə faydanın maksimumudur. Maksimum yalnız tarazlıq halında mümkündür: tarazlıq rəqabətin doğurduğuur və s. Eyni zamanda aksiologiyaya etinasız yanaşılır və “indi” nin mütləq müstəqilliyi əsas götürülür: “gələcək” önəmli deyildir. Qıyası: 5 mindən çox etnik qrupun/millətin mövcudluğu, milli spesifikasi heç bir əhəmiyyət daşımır.

Ortodoks yanaşma universal səciyyəlidir və aksiom “xarakterli” müddələrin mövcudluğu reallığın adekvat dərkində hər hansısa bir problem doğurmur. Yeganə düzgün və reallığa tam şəkildə adekvat olan ideologiya “iqtisadi mərkəzçilik” ideologiyasıdır.

Daha qıyası: ümumbəşəri reallıq-əslində elə iqtisadi reallıqdır: geridə qalanı yalnız təfərrüatdır.

İnstitutsional baxış üçün əsas olan (reallığı formalaşdırın) institutlarıdır: formal və qeyri-formal institutların uyğunluq dərəcəsi elə reallığı dərk etmənin adekvatlığı deməkdir.

Sosio-iqtisadi hərəkətin başlıca subyekti kimi səciyyə-ləndirilən “tranzaksiya (institutsional) insan”ın davranış tərzı reallığın formalaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Və bütün digər parametrlər üzrə ortodokslardan fərqli mövqe sərgiləyirlər. Formal və qeyri-formal institutlar cəmiyyətdaxili birgə yaşayış qaydalarının iki sütunu keyfiyyətində çıxış edirlər. Və buna görə də, reallığın adekvat dərki həmin institutların davranış spesifikasi ilə birbaşa bağlılıqdadır: Birgəyaşayış qaydalarının təməl prinsipi uyğunluq prinsipidir. Lakin dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətində (o cümlədən Azərbaycanda) bu prinsip sadəcə olaraq “işləmir”. Yəni reallığı anlama (adekvat) probleminin aktuallığı olduğu kimi qalmaqdadır.

Təkamül paradigmasının sosio-iqtisadi müstəvidə tətbiqi birmənalılıqdan uzaq nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Cədvəl 3.2.1.

Paradiqmal yanaşmaların müxtəlifliyi

Əlamətlər	Neoklassika	İnstitutsionalizm	Təkamül
1. İstinad predmeti	Resurs/tələbat;	İnstitutlar	Sosio-iqtisadi mühit
2. İqtisadi insan obrazı	Homo-ekonomikus ("iqtisadi insan")	"Tranzaksiya (institutsional) insan"	Seçən insan
3. İqtisadi davranışın mərkəzi elementi	Tələbat Motivasiya Hərəkət	Tranzaksiya əməliyyatları	Seçim (güclü olan sosial yaranışın)
4. Məqsəd-vasitə tandemi	Seçim	Uyğunluq	Genetik bağlılıq
5. Rəqabət	Tarazlıq Resursların effektiv bölgüsü	Sosial tələbatların ödənil- məsi	Seçim mexanizmi
6. Əsas hədəf	Maksimum fayda	Tranzaksiya xərcələrinin mi- nimumlaşdırılması	"Yeni" yaranış (sosial)
7. Aksioloji aspekt	Etinasız	Önemli	Önemli
8. İqtisadi-mərkəzçilik ideologiyası	Əsasdır	Etinasız	Etinasız
9. Zamana münasibət (əsas modus)	"İndi" zaman modusu	"İndi → gələcək" modusları arasında rəvan keçid	"Gələcək" zaman modusu

Mənbə: cədvəl müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, iqtisadi prosesə (oxu: davranışa) təkamülçü yanaşma alternativsizdir.¹⁰⁵

Təkamülün “məhsulu” yeni yaranışdır: geriye dönüşü olmayan və təkrarlanmayan yeni yaranış!

Təkamül hərəkətin, təkrarlanmayan və geriye dönüşü olmayan formasıdır. Sosio-iqtisadi sferada təkamülün “ibtidai-dən aliyə” doğru yüksəlişi tipli deyimlər, adi bir metaforadır. Təkamülün yekunu yeni yaranışla (əvvəlki dövrlərdə olmayan) başa çatır. Yeni yaranışın yüksək keyfiyyət tutumlu olub/olmamasının təkamüllə heç bir bağlılığı yoxdur. Təkamül üçün mərkəzi məsələ-yaranışın yeniliyidir.

K.Popper yazırdı ki: “Təkamülü hərəkətə gətirən şey-davranışdır”¹⁰⁶. Söhbətin hansı davranışdan getdiyi açıqlanmır. İfadə tərzinin konkret mənatutumluğu aspektindən belə bir açıqlama verilməli idi. Hər halda açıqlama olmasa da, təkamülün davranışla birbaşa bağlılığının qabardılması yanılmaqdır. Hesab edirik ki, bu deyimdə “hərəkət və seçim” ifadəsi yerinə düşərdi. Davranış konkret mental “yükü” və model identifikasiyası olan hərəkətin lokallaşmış formasıdır. Effektivliyin yüksəlişini, inkişaf prosesinin hərəkətə başlamasını və s. təmin edən hərəkət formasıdır. İnkişaf təkrarlandı, geriye dönəndir (tənəzzül) və s. Onu təkamüllə bir sıraya qoymaq yalnışlıqdır.

Təkamülü hərəkətə gətirən şey davranış deyil, sistem-daxili qarşılıqlı münasibətlərin hərəkətidir. Yeni yaranış da məhz həmin qarşılıqlılığın doğurduğuudur. Bu prosesdə inkişafdan fərqli olaraq yenilik gözləntisi olmur: yeniliyi öngörmə, proqnozlaşdırma, prinsipə, mümkün deyildir. Təkamül prosesi konkret subyekt müəyyənliyi olmayan, yaxud hamının və hər

¹⁰⁵ П.Моррел. Эволюционные реформы в экономике восточно-европейских стран// МЭ и МО. М; №6; 1991

¹⁰⁶ К.Поппер. Знание и психофизическая проблема в защиту взаимодействия. М;2008; с.110

şeyin iştirak etdiyi prosesdir. Təkamül prosesi subyektiv amilin nəzarətində olan, onun tərəfindən tənzimlənən proses deyildir. Sistem daxili qarşılıqlı münasibətlərin hərəkəti ilə konkret məqsədyönlümlüyü olan davranış tərziləri yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, eyniyyətdə deyillər. Və universal xarakterli davranış tərziləri də yoxdur. Bu anlamda sözügedən müxtəliflilik qarşılıqlı münasibətlərin də həm mahiyyət, struktur, həm də istiqamət/yönlümlülük aspektindən daha da müxtəfləşməsinə, müxtəfliliyin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Təkamül prosesinin də əsas qaynağı məhz həmin “dərinlikdir”. Yəni iqtisadi reallığın “yaradıcı mexanizmləri” səviyyəsində (antoloji nöqteyi-nəzərdən) yer alan, ölçü vahidi, ölçü proseduru olmayan “dərinlikdən” söhbət gedir. Bu aspekt həm real məzmunlu iqtisadi siyasətin formalaşdırılmasında, iqtisadi qanunvericilikdə, həm də aparılan elmi tədqiqatlarda da belə diqqətdən kənarda qalır. Göründüyü kimi araşdırılmayan, araşdırılmasına cəhd belə edilməyən, ölçü vahidi/proseduru olmayan, yəni hər hansısa bir formada qiymətləndirilməsi mümkün olmayan fenomenin gerçək fəaliyyətdə hansı rolu oynadığını qiymətləndirmək imkanı, sadəcə olaraq yoxdur. Və məhz bu anlamda təkamül prosesinin subyektiv zəka tərəfindən məqsədyönlü şəkildə tənzimlənməsi/yönləndirilməsi mümkün deyildir.

3.2.2. Ortodoks tənqidi realizm antinomiyası

İqtisadi reallığın qiymətləndirilməsindəki fərqliliklər-fərqli metodoloji cərəyanlara istinad edilməsindən alınan məntiqi nəticələndir. Məsələn neopozitivizm üçün reallığın faktoloji empirik səviyyəsi əsasdır və hətta mütləq mahiyyət kəsb edir. Postpozitivizm isə ontologiyanın bu səviyyəsini (faktoloji) inkar edir: iqtisad elmi yalnız normalarla “işləməlidir”. Yaxud çox nadir hallarda istifadə olunsa da, fenomenalogiya elmin mental səviyyəsini mütləqləşdirir və s. Eyni zamanda müasir iqtisadi reallığın nəzəri təsvirinin adekvatlığı probleminin təməl prinsipinin “axtarışı” bu gün də davam etməkdədir. Bu aspektdən,

ifrat çoxluğun mövcudluğuna baxmayaraq, diskursun əhatə dairəsi yalnız 3 prinsipi ehtiva edir:

1) Rasionalizm: iqtisadi davranışın rasionallığı gerçəkdir. Və bu prinsipə söykənməyən nəzəriyyə reallığın təsvirində daha adekvatdır. Yəni neoklassika yetərlidir.

2) Rasionalizm/tənqidi realizm: neoklassik yanaşma yanlışdır. Əsas olan reallığın antoloji səviyyələridir. Və maraqlı cəhət də ondadır ki, tənqidi realizm neoklassikanın metodologiyasına istinadla nəzəri qənaətləri formalaşdırır. Eyni metodologiya müxtəlif deduktiv əqli-nəticələrdir.

3) Reduksionizm: reallıq daxili qarşılıqlı bağlılıq və reduksiya olunma! Əsas olan fenomenlərarası qarşılıqlı bağlılığın təsviri və reduksiya mexanizminin aşkarlanmasıdır. Yaxud mövcud qanun üzərində formal əməliyyat aparmaqla gələcək sistemin qanununu əldə etmək olar.

İqtisadi reallığın adekvat təsvirini empirizm hadisələr arasındakı daimi əlaqələrin üzə çıxarılmasında görür. Reallıq hadisə və təcrübədən ibarətdir, “görünəndir”. Şərh edilən reallıq çərçivəsində nəyin və necə baş verməsi məhz həmin “daimi əlaqələrdə”: “gizlidir”. Bu əlaqələri aşkarlamaq kifayətdir ki, reallığın adekvat təsvirini vermək mümkün olsun. Yəni tədqiqatda konkret və birölçülü lokallaşma baş verir.

Daimi əlaqələr-reallığın universal “vahidi” kimi çıxış edir. Antologiya–unudur. Nəticədə nəzəriyyə “əgər onda” tipli deduktiv asılığa düşür. Reallığın yarımçıq, yaxud yalnız təsviri iqtisadi siyasət üçün tövsiyyə edilən yalnız qənaətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Təhlükəli məqamlarda, yaxud fəsadlı situasiyalar elə bu yalnızlıqdan doğur. Məsələn Azərbaycanın sərbəst məzənnə rejiminə keçidi problemi... Səbəb? İqtisadi-maliyyə reallığının “çılpaq” empirik bazada diaqnostikasının aparılması. Reallığı formalaşdıran “yaradıcı mexanizmlər”in deyil, empiriyada baş verən hadisələr və onların qarşılıqlı əlaqələrində “daimi” olanın axtarışı! Digər tərəfdən, empirik bazada aparılan təsvirin adekvatlığını imkansız

hala gətirən başqa bir amil də mövcuddur. “Daimi əlaqə” axtarışında zaman resursuna tam etinasız münasibət bəslənilir... Yəni “zamansız”, zaman axınınına aid olmayan reallığın diaqnostikasına cəhd göstərilir.

Bu tipli yaşamada bir “təbiilik” elementi də olmamış deyildir: Empirizm üçün reallığın yalnız bir səviyyəsi mövcuddur: empiriya! Reallığın antoloji səviyyələri qəbul edilmir. Zaman amili də məhz həmin səviyyələr arasındakı keçiddə təzahür edir. Antoloji səviyyələrarası keçid həmişə zamanca asinxron səciyyə daşıyıbdır. Yəni reallığın ən dərin qatlarında, məsələn “yaradıcı mexanizmlərdə baş verən dəyişikliyin digər səviyyələrə keçidi prosesinin zamanı müxtəlif interval uzunluğunda olur. Başqa sözlə, asinxron xarakter daşıyır. Dərin qatlarda baş verən dəyişikliyin empiric səviyyəyə çıxışının müəyyən zamana ehtiyacı olur. Buna görə də, empiriklərin “daimi əlaqə” axtarışını reallığın təsviri kimi təqdim etmələri yalnız yanlış yanaşmadır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, reallığa təkamülçü baxış-elmi əsaslandırma nöqtəyi-nəzərindən daha çox adekvatdır. Belə ki, təkamülçü baxışın-reallığın diaqnostikası və gerçək təsvirində axtardığı şey qarşılıqlı münasibətlərin təbiətinin aşkarlanmasıdır. Özü də reallığın antoloji səviyyələrini bütövlükdə ehtiva etməklə! Təkamülçü yanaşmanın populyarlaşmamasının əsas səbəbi metodoloji arsenalın yetərsizliyidir.

İqtisadi reallığa münasibətdə tənqidi realizm¹⁰⁷ hesab edir ki, real mövcudluq empiriyaya sığmır: ondan əhəmiyyətli dərəcədə “çoxdur”.

Reallıq empirik qanunauyğunluqlarla şərh edilə bilməz. Reallığın obyektlərinin strukturlaşması tranzitiv deyildir, yəni hadisələrə müncər edilmir və onların identifikasiyasından asılı

¹⁰⁷ R.Bhaskar. Realist theory of science. L.Verso, 1992.
T.Lowson. economic and reality: Reorienting Economics/
L...Routledge. 1999

olmur. Yəni, elmi təsvirin/şərhin əsas predmeti hadisələr deyil, hadisələri “yaradan” struktur və mexanizmlərdir.

Tənqidi realizmə görə reallıq reallığa immament olan struktur, mexanizm, qanun və təmayüllərlə dərk edilən “görünüşdür”. Həmçinin hadisənin qiymətləndirilməsi proseduruna kardinal şəkildə tənqidi yaranışlar: əsas olan hadisə üzərində pragmatik xarakterli “nəzarət” deyil, mövcud strukturun transformasiya prosesinde yer olan iqtisadi-siyasi “təlimatdır”.

Lousonun versiyasında iqtisadi reallığa tətbiq edilən tənqidi realizmdə antologiyanın üç səviyyəsi yer almaqdadır: empiriya → aktual səviyyə → fundamental səviyyə. Xüsusi araşdırma aparmadan da qeyd edilən üçlüyün iqtisadi reallığa münasibətdə kifayətedici olmadığını görmək mümkündür.

Eyni zamanda tənqidi realizm də bir sıra yetərsizliklərdən xali deyildir:

- İnterpretasiya modeli nəyi ehtiva edir? Reallığın “gizlin”lərini yoxsa empirik ümumiləşdirməni – anlaşılmazdır; Həmçinin, “gizlində” olan necə interpretasiya olunmalıdır? Sualına da aydınlıq gətirilmir.¹⁰⁸
- Deduksiya → induksiya dilemmasının abduksiya ilə əvəzlənməsi zəruri hesab edilir. Amma abduksiya nəticələrin elmi statusu aspektindən sözügedən dilemmadan asılıdır.
- Fraqmental (reallığın) qiymətləndirmədə instrumentalizmə (neoklassikadan daha çox) yuvarlanır;
- Yalnız struktur dəyişiklikləri nəzərə alır. Fərd – prosesdən kənarda tutulur. Smit-Dyukqeym dilemması tənqidi realistlər üçün də aktualdır.
- “Ümumi determinizm” prinsipi universal deyildir. Motivasiya və ümumiyyətlə, reallığın mental spesifikasiyası tənqidi realistlər üçün əlçatmazdır.

¹⁰⁸ Ч.Пирс. Начало прагматизма. СПб. 2000

Çox yığcam xülasə şəklində apardığımız müqayisədən də göründüyü kimi iqtisadi varlığın yeni antologiyasına böyük ehtiyac yaranmışdır.

3.2.3. İdrak prosesi: faktın elmi statusu, təcrübə və rasionalizmin gerçək “üzü”

İqtisadi reallığın “olduğu kimi” təsvirində problem yaradan məsələlərdən biri nəzəriyyə $\rightarrow$ təcrübə qarşılaşdırılmasında uyğunsuzluq problemdir. Ortodoksal nəzəriyyənin “möhtəşəm” dəstəyi ilə iki fərqli reallıqla üz-üzəyik: nəzəri reallıq və gerçək (faktiki) reallıq! Reallığın ortodoksal təsvirində öncüllük nəzəri reallığa verilir. Və nəzəri müddəalara uyğun gəlməyən gerçək faktlar prosesdən sərf-nəzər edilir.

İqtisadi reallığın nəzəri şəhri modeli yanaşma müxtəlifliyinin mövcudluğuna baxmayaraq əksər variantlar üçün keçərli olan daxili ierarxiyaya malikdir:

- 1) İqtisadi fakt anlayışı;
- 2) Nəzəri ümumiləşdirmənin konseptual məzmunluğu;
- 3) Davranışın rasionallıq dərəcəsi;¹⁰⁹

Daha konkret formada ifadə etsək, təbiətşünaslıqdan fərqli olaraq, iqtisadi reallığın təsviri... nəzəriyyədən başlanır:

$N \rightarrow X \rightarrow N^1 \rightarrow X^1$; burada:

N – nəzəriyyə;

X – reallıq;

N^1 – reallığın nəzəri müddəalara “uyğunlaşdırılması”;

X^1 – reallıq haqqında hipotetik bilik;

¹⁰⁹ Ə.Bayramov. İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq. Bakı-2016; səh.54

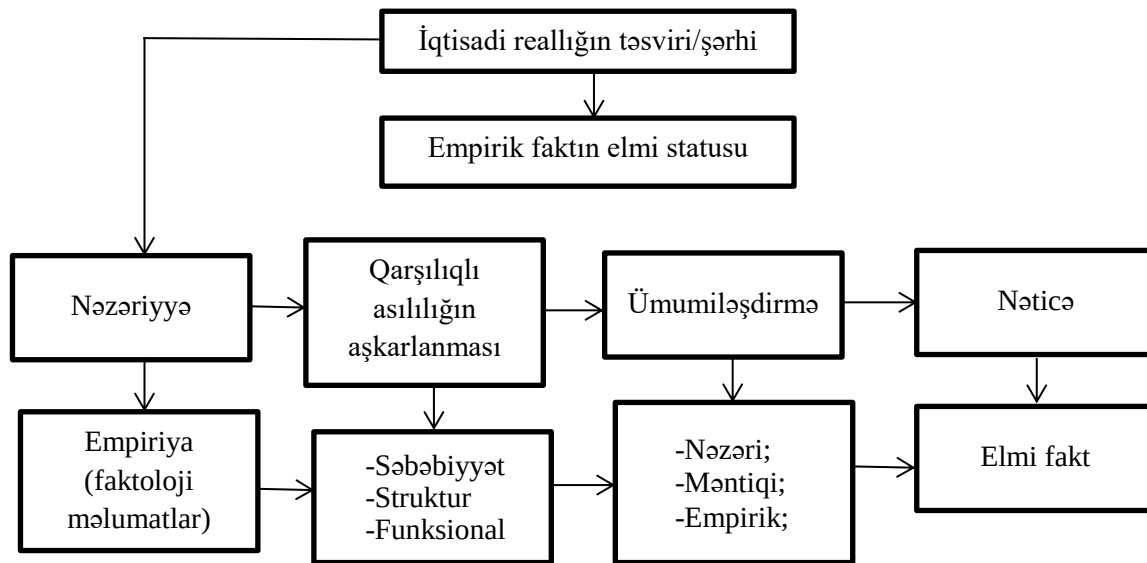
Yəni idrak prosesi iqtisadi reallığa reallığın özündən yox, nəzəri konstruksiyadan çıxış etməklə gerçəkləşir.

“İqtisadi fakt” anlayışı ilə bağlı problematika da kifayət qədər aktual səciyyəlidir. (bax: şəkil 1). Problemə yanaşma tərzlərində müşahidə edilən kütləvi yanılmalar reallığın adekvat təsvirində əngəl yaradanlar sırasında öndə gələnlərdəndir. Sxemdən göründüyü kimi faktın elmi statusunun empirizmin axtardığı “daimiliklə” əlaqəsi yoxdur. Qarşılıqlı asılılığın aşkarlanması “daimiliyə” istinad etmir: bu anlamda əsas olan şey–səbəbiyyət, struktur və funksional bağlılıqların aşkarlanmasına reallığın “yaradıcı mexanizmləri” səviyyəsindən başlanmasıdır. Bu aspekt həm bütövlükdə reallığa, həm də ayrı-ayrı hadisə və proseslərə yanaşmada da gerçəkdir. Məsələn son dövrlərdə inflyasiyanın davamlı yüksəlişi probleminə verilən açıqlama (“idxal” inflyasiyasıdır) sırf empirizm məzmunu daşıyır. Reallığın “dərin” qatlarına ötəri “eniş” həqiqətin harda olduğunu bütün təfərrüatı ilə ortaya çıxara bilər.

Anlama prosesində fəsad doğuran digər bir məqam təcrübəyə yanaşmaların fərqliliyindən qaynaqlanan yanılmalardır.

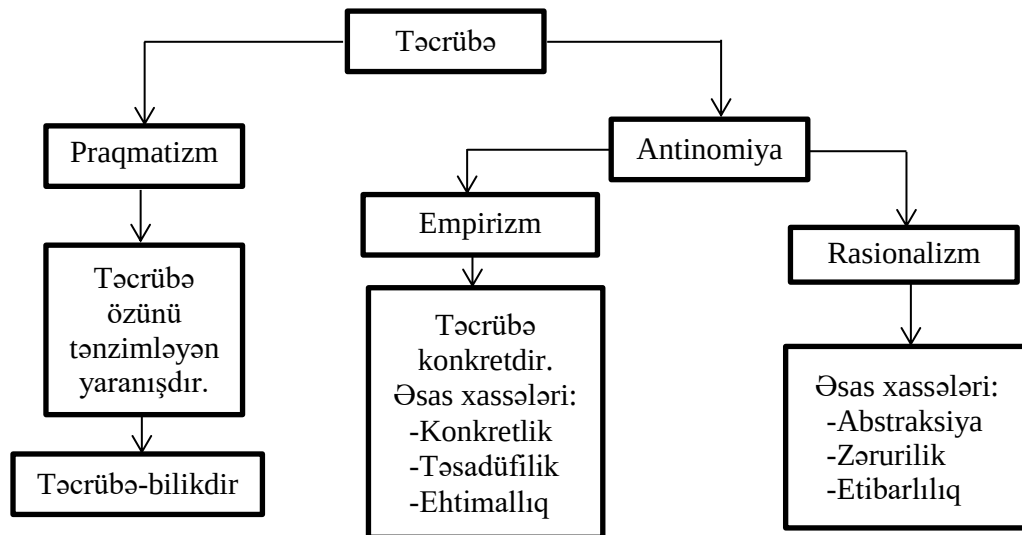
Empirizmə görə təcrübə konkretidir və bu konkretlikdən kənara çıxmır. Təcrübə konkretlik → təsadüfilik → ehtimallıq xassələrinə malikdir. Rasionalizmdə isə abstraksiya, zərurilik etibarlılıq xassələri mövcuddur (təcrübənin).

Praqmatizmə görə təcrübə özünü tənzimləyən yaranışdır. “Praqmatik qayda” anlayışın rəasional məzmununun – real davranış tərzinə mümkün təsiri ilə dərkənilə bilər. Təcrübə bilik kimi səciyyələndirilir və s. Elə empirizm – rasionalizm antinomiya da bundan törəyibdir. Təcrübə ilə əlaqədar mövcud yanaşmaların panoraması kontekstində xüsusi bir platforma quruculuğuna lüzum görmürük.



Şəkil 3.2.2.. Faktın elmi statusunun formalaşması.

Mənbə: cədvəl müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.



Şəkil 3.2.3. Təcrübəyə nəzəri baxışların müxtəlifliyi.

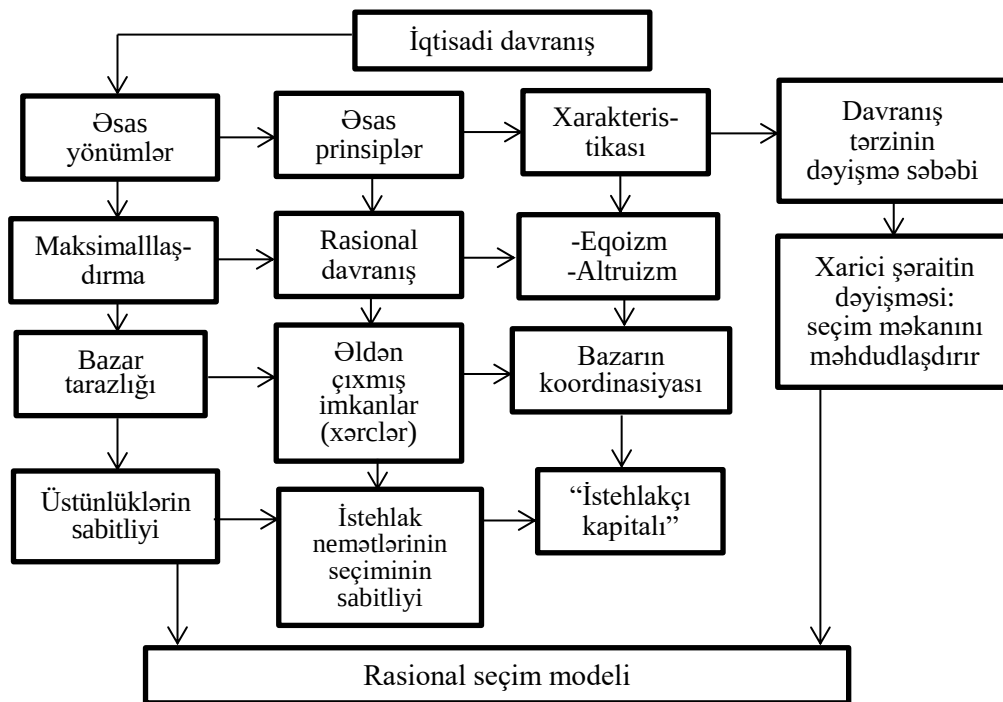
Mənbə: müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Hesab edirik ki, anlama problematikası kontekstində sözügedən “qırılma” nöqtəsinə baxışın iki əsas müddəasını qeyd etmək yetərlidir:

1. Təcrübə oxşar davranış tərzlərinin kütləviləşməsindən doğan nəzəri ümumiləşmədir. Təcrübənin “yeganəliyi” deyilən bir şey yoxdur. Daima dinamikada olan və dəyişən/yeniləşən bir reallıq kimi idrak prosesində aparıcı rol oynaya bilməz. Əslində, davranış tərzlərinin müxtəlifliyindən çıxış etməklə ayrıca götürülmüş bir meilli iqtisadiyyatda təcrübələr çoxluğundan danışmaq daha doğru təsbit hesab oluna bilər.
2. Təcrübə modern paradiqma çərçivəsində (onun dəyər–konseptlərinə uyğun olaraq), başqa sözlə, industrial təsərrüfat tipinin funksional spesifikasiyaya kontekstində müəyyən anlam kəsb edir. Postindustrial təsərrüfat tipində, illah da rəqəmsal transformasiyada “təcrübə” anlayışı ən yaxşı halda anaxronizm təsiri bağışlayır: intellektual əmək və kreativ düşüncənin hakimi-mütləq olduğu bir konstruksiyada – fərqliliklərin aramsız olaraq, yeni fərqliliklər çoxluğuna transfer etdiyi bir situasiyada ümumiləşdirilmiş nə isə (eləcə də “təcrübə”) mövcud ola bilməz.

Təfərrüata varmadan da, şübhəsizdir ki, sosio-iqtisadi həyat rəşional olmağa “məcbur”dur. Ən bəşit anlamda yanaşsaq, rəşionallıq–məqsədyönlülükdür. Məqsədlilik isə zəkallılığa şüurluluğa aid olandır. Yəni spontan şəkildə mövcud olan fenomen deyildir, insan zəkasının törəməsidir. Əslində ortodoksların abstraksiyası rəşionallıq doğura bilməz. Bu funksiyanın kimə məxsus olduğunu “görməməzlikdən” gəlmək onun (insanın) inkarı üçün yetərli deyildir.

Rəşionalizmin neoklassik modelinin ictimai həyatın bütün spektrinə “aid” edilməsi “iqtisadi imperializmin” əldə edə bildiyi ən yüksək nailiyyətidir.



Şəkil 3.2.4.. “İqtisadi imperializm”; iqtisadi davranışın interpretasiyası.

Mənbə: Г.Беккер. Человеческое поведение: экономический подход. М.2003

Məsələn, C.Byukenen¹¹⁰ siyasi demokratiyanın neoklassik paradigma çərçivəsində təhlilini aparmış və yekunda ictimai seçim nəzəriyyəsinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Yaxud U.Meklinq və K.Brunner “sosial insan”¹¹¹ “iqtisadi insanın modifikasiyası kimi səciyyələndirmişlər.

Eyni zamanda, ortodoksal modelin təkmilləşdirilməsi yönümündə də tədqiqatlar aparmışlar. Neoklassikanın mükəmməl informasiya və tam müəyyənlik tipli təməl müddəalarının məhdud informasiya və qeyri-müəyyənlik şəraitinə adaptasiyanın zəruriliyini ortalığa qoymuşlar. Və bütün bunlar rəşional davranış aksiomatikası kontekstinə tam uyğun şəkildə təsvir edilir. Yəni ortodoksların “müqəddəs” hesab etdikləri rəşional maksimalizmə toxunulmur.

Q.Bekker yazırdı ki, neoklassiklərin “iqtisadi insan” modeli “davranış motivlərinin müqəddəm şərtləri deyil, təhlil metodudur”.¹¹² Neoklassik “insan”ın fəaliyyət azadlığı məhdud çərçivəlidir: “imkanların genişliyi digər individumlar və onların təşkilatları tərəfindən təmin edilir.”

Rəşional davranışa, rəşionalizmə münasibətdə klassik siyasi iqtisadla neoklassika arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. (bax: şəkil 4).

¹¹⁰ J.Buchanan. The Domain of Constitutional Economics/ Constitutional Political Economy.1991.,vol.,p15

¹¹¹ К.Бруннер. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества/THESIS 1993;Т.1. вып.3.с.59

¹¹² Г.Беккер. Экономический взгляд на жизнь/ Мировая экономическая мысль. М;Мысль; 2004

Fərqliliyi yaradan amillər sırasına aşağıdakıları aid edə bilərik:

- İndividualizmə baxış: klassiklərin “əxlaqlı eqoisti” – obyektiv iqtisadi qanunların təsiri altında “özünün”də (eqoistin) anlamadığı bir formada sosiallaşmış fərddir. Tam azaddır və inanlı katolikdir. Buna görə də öz istəyindən asılı olmayaraq ictimai mənafeyə xidmət edir. Yəni, “rəasional eqoist” üçün sosio-mədəni kontekst aktual olaraq qalır. Canlı insanın bütün fəzilətlərinə sahibdir və yalnız iqtisadi sferada spesifik davranış tərzini nümayiş etdirir. Başqa sözlə, klassiklərin “rəasional eqoisti” fiziokratların “təbii” insanından yalnız funksional fəaliyyətin sistemliliyi nöqtəyi-nəzərindən fərqlənir.

Neoklassiklərin “əxlaqlı eqoisti” isə tam əksinə olaraq eqoist mənafehlərin “kölə”sidir və yalnız bu istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Əsas hədəfi faydanın maksimumlaşdırılması, əsas məqsədi isə daha çox sərvət toplama, daha çox istehlaka (şəxsi) nail olmaqdan ibarətdir. “Eqoist”in sosio-mədəni sistemə münasibəti tam etinasızdır. Sekulyar cəmiyyətdə fəaliyyət göstərir, başqa sözlə, dini inancla hər hansı bir bağlılığı yoxdur.

- Klassiklər azad insan, azad bazar, azad seçim dəyər-konseptlərinin formalaşdırdığı sosio-iqtisadi situasiyadan, yəni real bazar fundamentalizminin “ideal” modelindən çıxış edirdilər. Və əmin idilər ki, belə bir situasiyada inanlı katolik ümumcəmiyyət mənafehinə xidmət edəcəkdir.

Neoklassiklərin dövründə yuxarıda təsvir etdiyimiz “ideal” situasiya artıq mövcud deyildir. Və aydın idi ki, klassiklərin iddia etdikləri mütləq rəasionalizm nisbi xarakter daşıyır. Eyni zamanda, paralel olaraq, klassik siyasi iqtisadın obyektiv iqtisadi qanunları neoklassikanın empirik “qanunauyğunluqları” ilə əvəz olunur.

İnkişaf anlayışı “bugünün” maksimal effektivliyinə “bağlanır”. İqtisadi subyektin rəşional seçiminin aparılması onun universal analitik qabiliyyətliliyinin səviyyəsindən asılı vəziyyətə gətirilir. Bir sözlə, rəşionalizmin mahiyyət çaraları konkret situasiyadan asılı olaraq dəyişməyə məruz qalır. Bununla belə, rəşionalizm iqtisadi prosesin əsas keyfiyyət xarakteristikası olmaqda davam edir.

Digər tərəfdən, neoinstitutsionalistlərə görə rəşional davranışın ortodoksal modeli yeganə deyildir: Subyekt öz mənafeələrini ödəmə yönümündə (sadəcə olaraq) hərəkət edir və bu zaman müxtəlif məzmunlu manipulyasiyalar, aldatmalardan və s. (oxu: opportunizm) yararlanır yaxud yararlana bilər.

Əslində, individual mənafeə yönəlik davranış elə ortodoksların təqdim etdiyi eqoizmlə üst-üstə düşür. Yalnız bu qəbildən olan davranış tərzində maksimalizm əsas hədəf halına gəlmiş: neoklassiklərin abstraksiyasına tuş gələn əsas anlayış, rəşionalizm deyil, (onların təbirincə) rəşionalizmin yönəldiyi əsas hədəf effektin maksimumlaşdırılmasıdır. Və ən maraqlı olan cəhət də ondan ibarətdir ki, hər hansısa bir konkret situasiyada nail olunan effektin məhz maksimum səviyyədə olduğunun nə ölçü proseduru, nə də əsaslandırma tipi sadəcə olaraq, mövcud deyildir.

Maksimalizmin (yuxarıya doğru) “sərhədləri” yoxdur. Onun minimal və orta səviyyə ilə (uzun müddətli təcrübəyə əsasən aparılan qiymətləndirmə) müqayisədə dəyərləndirilməsi də mənasızdır. Ona görə ki, “başlanğıc” və “sonun” konkret “sərhədləri” yoxdursa/ölçüyə gəlmirsə, onda hansı səviyyənin minimum, orta və maksimum olduğunu yalnız nəzəri təxəyyül iddia edə bilər.

Rəşionalizm və eləcə də, “iqtisadi insan” abstraksiyasına münasibətdə neoinstitutsionalizm spesifik mövqə sərgiləyir. Tranzaksiya xərcləri neoinstitutsionalizmin mərkəzi anlayışı rəşionalizmlə bağlı problematikaya da tətbiq edilir. Hər şeydən

əvvəl qeyd edək ki, neoinstitutsionistlər “rasional davranış”la bağlı mövcud olan konseptual çoxluğu konkretləşdirmişlər.

Neoinstitutsional nəzəriyyə rasionallığın 3 əsas formada olduğunu qeyd edir.¹¹³

Rasionalizmə fərqli baxışın kökündə “iqtisadi insan” abstraksiyasının neoinstitutsional yozumu dayanır.

“İqtisadi insan” modeli ilə bağlı neoinstitutsionalist yanaşmanın ortodoksal interpretasiyadan əsas fərqli cəhətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

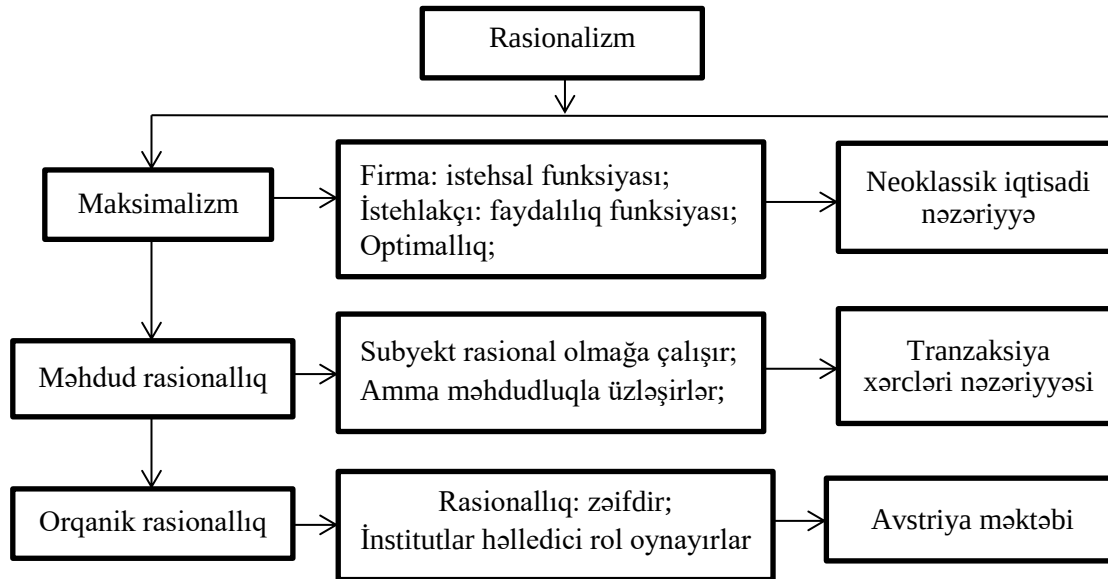
1) İndividual seçimin “xalis” iqtisadi çərçivəsi inkar edilir; seçimdə individiumun məxsus olduğu sosium və dəyərlər sistemi, eləcə də onun psixoloji tipi, davranış stereotipləri, riayət etdiyi mənəvi etik dəyərlər və s. həlledici rol aynayırlar; Yəni “iqtisadi insan”ın neoinstitutsional interpretasiyası real insanın “siluetini” görmək imkanı verir;

2) İnformasiyanın məhdudluğu gerçəkliyin “yarım-çıq” anlaşılməsi deməkdir. Buna görə də, mütləq rasionalizm prinsipcə, mümkün deyildir: reallıq nöqtəyindən nəzərdən yalnız iki davranış tərzini ola bilər: məhdud rasionallıq və opportunizm;

Anlaşıldığı kimi, neoinstitutsionalizmə görə:

- Rasional davranışın əsas təyin oblası tranzaksiya əməliyyatlarıdır. Tranzaksiya əməliyyatlarında sərgilənən rasional hərəkət trayektoriyası həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dünya təcrübəsində də, bu yönündə konkret faktlar mövcuddur: məsələn, Lyuksemburq, Sinqapur və s. kimi “kiçik” ölkələrin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmalarının əsas təminatçısı tranzaksiya əməliyyatlarında rasional davranışın reallaşmasıdır.

¹¹³ О.Уильямсон. поведенческие предпосылки современного экономического анализа//THESIS; 1993. Т.1.вып.3.



Şəkil 3.2.5. Rasionalizmə neoinstitutsional baxış¹¹⁴

Mənbə: müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur.

¹¹⁴ Ф.Хайек. Фатальное самомнение. М; 1992

- Digər tərəfdən, rəşionalizmin gerçəkləşməsi indivi-
diumun deyil, cəmiyyətin funksiyasıdır. İnstitut >
individiuından həm “çoxdur”, həm də daha effektiv
fəaliyyət göstərə bilər.

Maraqlıdır ki, “iqtisadi insan”ın neoklassik modelinin əsas müddəalarına ən ağır “zərbəni” nə fəlsəfə, nə də sosiolo-
giya yox, məhz psixologiya vurmuşdur. Məhz psixologiyanın
iqtisadiyyata “kütləvi” müdaxiləsinin məntiqi nəticəsi kimi
davranış və eksperimental iqtisadiyyat istiqamətləri formalaş-
mışdır.

İqtisadi davranış tərzində (formalaşması/dəyişməsi nöq-
teyi-nəzərindən) psixoloji amillərin xüsusi rolu “irrasional baş-
lanğıc” nəzəriyyəsinə (C.Akelraf, R. Siller) sistemli şəkildə
interpretasiya olunur: “istənilən ölkəni, istənilən zamanı seçin
istənilən makroiqtisadiyyatda irrasional başlanğıcın oyununu
görəcəksiniz”¹¹⁵

“Heyvani instinktlər” (Spiritus Animals) yaxud psixolo-
giya iqtisadiyyatı necə idarə edir? sualının cavabı irrasional
başlanğıcı” ilə determinasiya olunur.

Beləliklə, sözügedən nəzəriyyə qərar qəbulu (iqtisadi) pro-
sesində irrasional başlanğıcın 5 təzahür formasını fərqləndirir:

- 1) İnam; rəşionaldır! Lakin “inamlı” insan bir çox hal-
larda informasiyanın (qərar qəbulunda) bir hissəsin-
dən imtina edir. Və qərarı da yalnız “inandığıma”
görə qəbul edir. İnamla iqtisadi canlanma arasında
düzmətənasib asılılıq mövcuddur. Hətta müəlliflər
“inam multiplikatoru” anlayışını ortalığa qoyurlar.
- 2) Ədalətliklik duyğusu; Məsələn məhz ədalətliklik anla-
yışı bir sıra makroiqtisadi ziddiyyətləri şərh etmək-
də əvəzsiz rol oynayır.

¹¹⁵ Дж.Акерлоф: Spiritus Animals, или как человеческая
психология управляет экономикой и почему это важно для
мирового капитализма. М; 2010, с.205

- 3) Sui-istifadə: Daima dinamikadadır; Təzahürünün “kütləviləşdiyi” dövr-iqtisadi yüksəliş dövrüdür.
- 4) Pul illüziyası: pulun alıcılıq qabiliyyəti deyil, nominal dəyərinə istinad edilir.
- 5) Müvəffəqiyyətlə sonuclanan təcrübəyə meyillilik; Manipulyativ xarakterli, yaxud “şübhəli” yüksəlişə (hansısa müəssisənin) inam və onu təqlid etmək istəyi; Belə “şübhə”li tarixlər “optimizmin epidemiyası” adlandırılır və yüksək “yoluxma əmsalı”ndan bəhs edilir.

Bu aspekt resursların qeyri-optimal bölgüsü də daxil olmaqla çoxsaylı və bir çox hallarda sistem xarakterli problemlər doğurur. Manipulyativ “yüksəliş” olan inam iqtisadiyyatın monostrukturlaşmasında heç də axırıncı rol oynamır.

Məsələn, ölkənin aqrar sferasında son dövrlərdə yaranan “pəmi-dor” böhranı kiçik miqyaslı olsa da, müsbət effektlə yekunlaşan təcrübələr çoxluğunun eyni “arşın”la ölçülməsinin məntiqi nəticəsidir. Proses – nəticə ikiliyində hər şeyin, amma hər şeyin, yalnız və yalnız nəticəyə istinadla dəyərləndirilməsi nəzəri yanlışlıqdır. Nəticə informasiya daşıyıcısıdır. Lakin prosesin dayanıqlılığının olub-olmamasını qiymətləndirmə imkanında deyildir. Eləcə də prosesin mental-psixoloji “təbiəti” nəticədə əks olunmur və s.

3.2.4. Əcnəbi mənşəli “yeni reallıq” anlayışı

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, “insan davranışı” (təkcə iqtisadi deyil) problematikası konkret model identifikasiyası imkanlarından xeyli uzaqdır (hələ də).

Dünya Bankının¹¹⁶ dünyanın inkişafı haqqında məruzə-sində (2015)–anlama diskomfortu yaradan prinsiplərdən (qərar qəbulu ilə bağlı) imtina etmək təklif olunur:

¹¹⁶ Доклад о мировом развитии: «Мышление, общество и поведение». Всемирный Банк, 2015

- 1) “Avtomatik təfəkkür”–qərarlar düşünülmədən qəbul edilir;
- 2) “Sosial təfəkkür”–subyekt ətrafdakı insanları kimi düşünür və hərəkət edir;
- 3) Mental modellər “əsasında təfəkkür”–konkret cəmiyyətdə ümumqəbul edilmiş baxışlara uyğun qərar qəbul etmək; Amma, necə? Təfəkkür sosiomental kontekstdən kənarda formalaşa bilərmi? Axı söhbət təfəkkürün “bətn”ində yer alan və onun sistem bütövlüyünü formalaşdıran, təfəkkürü məna ilə “yükləyən” elementlərdən gedir. Doğrudur, Dünya Bankının tövsiyyəsi neoliberal paradigmanın mahiyyət çalarlarına immanentdir. Bu aspektdən məntiqi ziddiyyət yoxdur. Lakin, neoliberalizmin “yeni reallıq” yaratmaq üsullarının böhranı bütün təfərrüatı ilə ortalıqdadır. Anlaşılan bu ki, Dünya Bankının neoliberal “vahid”ləşməyə bəslədiyi inam sarsılmaz olaraq qalmaqdadır. Və bu yolda müxtəlif milli məzmunlu təfəkkür tərzlərinin global miqyasda “eyniyyətə” gətirilməsi tələb olunur.

Qlobal səviyyədə “yeni reallığın” qərarlaşması prosesində də kollektiv Qərb etalon rolu oynayır. Buna rəğmən, aparmadığımız araşdırmalar göstərir ki, kollektiv Qərb bir sıra parametrlər, o cümlədən təfəkkür tərzini nöqtəyi-nəzərindən müxtəlifliklərin simbiozu kimi mövcuddur. Yəni, hansısa bir formada “eyniyyətdən” danışmaq mümkün deyildir. Qərb həqiqətən də, dünyanın yerdə qalan hissəsindən əsaslı surətdə fərqlənən “yeni reallıq” formalaşdırmışdır. Lakin, əvvəla, qeyd etdiyimiz “yeni reallıq” ölkələr bölmündə (Qərb ölkələri) fərqli formalarda təzahür edir. Və onun (qərbin “yeni reallığının”) yerdə qalan dünya üzərində proyeksiyasının gerçəkləşmə mexanizmi sadəcə olaraq, mümkün deyildir. İkincisi, Qərbin son 300 illik tarixi, həqiqətən də, unikal xarakterlidir.

Amma, S. Xantinqtonun qeyd etdiyi kimi “Qərb unikalıdır, amma universal deyil”¹¹⁷.

Və ən əsası odur ki, qərbi “təqlid” etməklə onun (qərbin) sosio-iqtisadi hərəkət trayektoriyasının “kserosurətini” çıxarmaqla milli hədəflərə nail olmaq, milli təfəkkür tərzini “yeni reallığa” adaptasiya etmək praktiki müstəvidə qeyri-mümkündür.

Sistemin özünüinkışafının zəruri imperativlərinin “resurs potensialı (daxili) → ekzogen mühit → dəyər oriyentasi” üçlüyündən ibarət olduğunun hansısa bir formada əsaslandırılmasına lüzum yoxdur. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, post qeyriklassik paradıqmada dəyəryönümlülüüyü rasionalizmin əsas xarakteristikası kimi səciyyələndirilir. Görünən bu ki, “iqtisadi-mərkəzçilik” ideoloji konstruktsiya olmaq etibarilə yenidən antropmərkəzçiliyə transfer etməkdədir. Yəni, tarix-yeni keyfiyyət tutumu ilə təkrar olunur. Bu aspektdən bir sıra araşdırmalarda insanın iqtisadi obrazını dayanıqlı inkişaf kontekstində modifikasiyaya məruz qoyurlar. Təfəsilata varmadan (elə də maraqlı deyil) qeyd edək ki, dayanıqlılıq nöqtəyi-nəzərindən konkretləşdirmə “iqtisadi insan” 3 hissəyə “parçalayır”.

- 1) “İqtisadi insan” – iqtisadi artımın “xidmətçisi”
- 2) “Sosioiqtisadi insan” yaxud “insan kapitalı”
- 3) “Təbii – ekoloji insan” – ekosistemin “mühafizəçisi”.

Bir sözlə, “iqtisadi insan” → yenidən “ağıllı insan”a (Homo sapiens) transfer edir/etmək yönümündə hərəkətdədir. Amma bu təsbitin reallıqla bağlılığı yoxdur: o, sadəcə olaraq, nəzəri təxəyyülün gəldiyi qənaətdir.

İqtisadi varlığın antoloji strukturu çoxlaylı, müxtəlif yönümlü (təkcə iqtisadi deyil) və mürəkkəb xarakterli, bir-biri

¹¹⁷ Хантингтон, С. Запад уникален, но не универсален// Мировая Экономика и международные отношения. 1997; №8, с. 84

ilə sıx bağlılıqda olan çoxsaylı səviyyələrdən ibarətdir. Eyni zamanda, bu çoxluğun hər biri avtonom stratusdandır. Sxemdə əks etdirdiyimiz “görünüş” (bax: şəkil 3.2.6.) antoloji baxışın ifrat dərəcədə sadələşdirilmiş versiyasıdır.

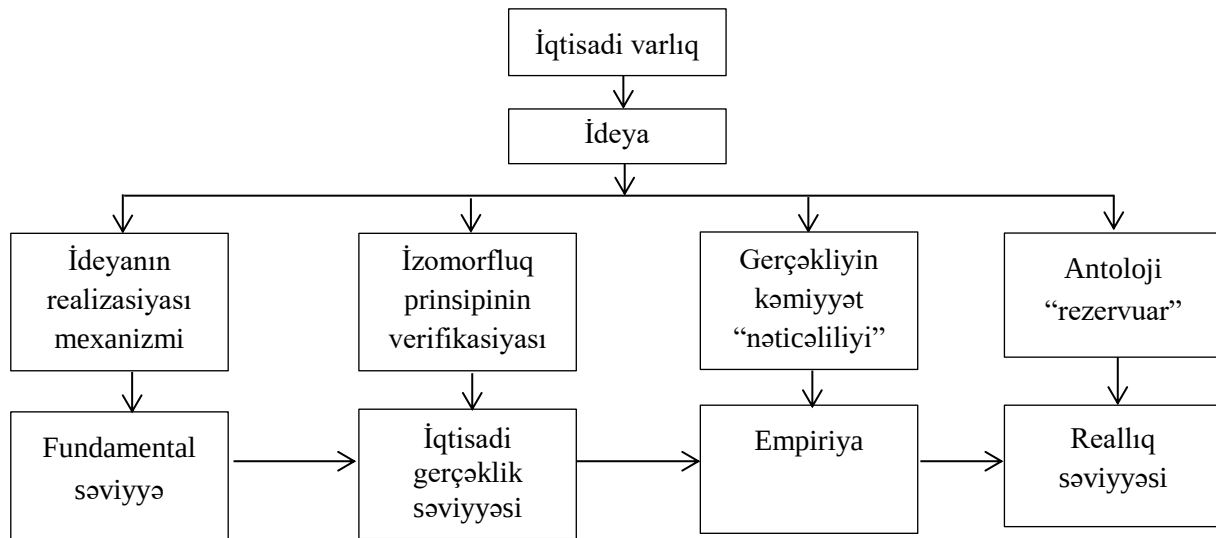
Bu versiyanı səviyyələrarası determinasiya nöqtəyi–nəzərindən aşağıdakı formada da ifadə edə bilərik:

İqtisadi varlığın substansiyası “ideyadır”. İqtisadi reallığın adekvat qiymətləndirilməsi/diaqnostikası ideyanın–olduğu kimi qərarlaşma dərəcəsinin aşkarlanması deməkdir. Yəni birinci növbədə aşkarlanması tələb olunan şey qarşılıqlı münasibətlərin təbiətidir.

Əslində, adekvat təsviri istənilən şey də elə qarşılıqlı münasibətlərin dəyişmə yönümlülüüyüdür. Təsvir və şərhətmənin əsas obykti iqtisadi reallıq yox, iqtisadi gerçəklikdir.

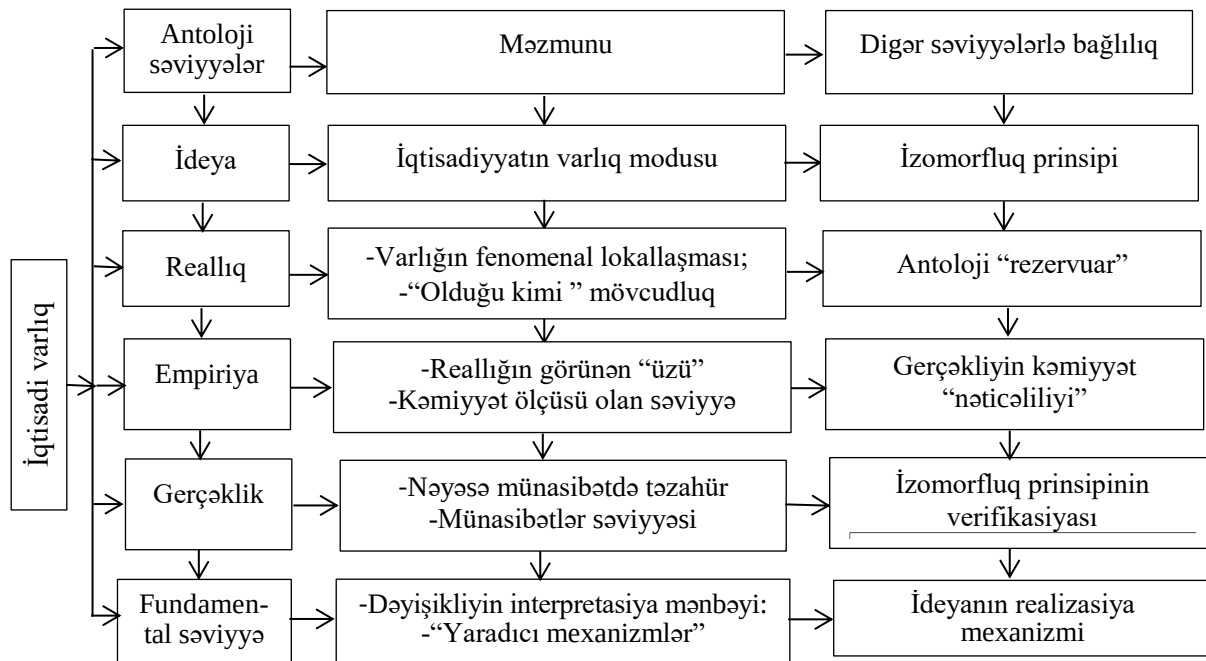
Belə ki, iki antoloji səviyyə arasında (fundamental səviyyə → gerçəklik səviyyəsi) əlaqə, yaxud “yaradıcı mexanizmlərdə” baş verən dəyişikliklərin iqtisadi gerçəklik səviyyəsinə keçidi bir qayda olaraq, zamanca asinxron səciyyə daşıyır. Buna görə də, qarşılıqlı münasibətlər sistemində “yan” gedişlərin meydana çıxması və bəzi hallarda, hətta kütləviləşməsi qaçılmaz olur.

Qeyd etdiyimiz effekt inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda, ələlxüsüs, kütləvi bürokratikləşməyə məruz qalmış milli iqtisadi sistemlərdə daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Məsələn inhisarlaşmanın kütləvililiyi effekti: Və bu effektin yaradıcısı kimi əksər hallarda bazar spontanlığı “günahlandırılır”. Bu, o deməkdir ki, “rəqabət” anlayışına 200 il əvvəlki nəzəri baxış bugün də aktual olaraq qalmaqdadır. Özü də, maraqlıdır ki, “klassik” bazarın olmadığı bir sosial zamanda belə bir yanaşma sərgilənir.



Şəkil 3.2.6.. İzomorfluq prinsipi aspektindən iqtisadi varlığa antoloji baxış

Mənbə: müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur.



Şəkil 3.2.7. İqtisadi varlığa antoloji baxışın müəllif versiyası

Mənbə: müəlliflər tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Həm də, iqtisadi reallığın diaqnostikası empiriyaya istinadla aparılır ki, bu prosesdə də sözügedən effekt sadəcə olaraq “görünmür”. “Görünməyən” şey də problem kimi tövsif oluna bilməz. İqtisadi effektin sosial proyeksiyası sferasında fəsadlı situasiyalar çoxluğunu doğuran inhisarçı yaranışa adi məişət “hadisəsi” kimi yanaşılır. Həqiqətən də, empirik səviyyədə inhisar məişət hadisəsi kimi təzahür edir. Hətta o dərəcədə ki, illik statistik məcmuələrdə inhisarçı fəaliyyətlə bağlı, hansısa bir formada kəmiyyət qiymətləndirilməsi verilmir. Və, paradoksal situasiya yaranır: inhisarın varlığı əksəriyyət tərəfindən etiraf edilir, lakin onun kəmiyyətə qiymətləndirilməsi aparılmır. Göründüyü kimi, problemin (reallığın adekvat təsviri) qnoseoloji kökləri fundamental səviyyənin “davranış tərzindədir”. Söz yox ki, sistemli şəkildə işlənilmiş “Rəqabət məcəlləsi” olmadan “yaradıcı mexanizmlərin” effektivliyindən yaxud keyfiyyət yeniləşməsinə rəvac verə bilmə imkanlarından söhbət belə gedə bilməz.

Bu aspektdən ortodoksal (neoklassik) baxışdan uzaqlaşma məntiqi qaçılmazlıq keyfiyyətində ortaya çıxır: inhisarın zərərinin ortodoksal nəzəriyyədə təsviri belədir: inhisarçı mənfəət–inhisarçı fəaliyyət nəticəsində istehlakçılara dəyən zərərdən həmişə az olur. Yəni çox olsa idi, problem yaratmazdı. İnhisar iqtisadi subyekt statusunda bir bazar hadisəsidir. Tamam doğru! Lakin həmin “bazar hadisəsi” özbaşına buraxıldığı təqdirdə cəmiyyət daxili münasibətlər kompleksində (dövləti də ehtiva etməklə) “inhisarizm” məzmunlu yeni münasibətlər tipi formalaşdırır. “İnhisarizm” cəmiyyət həyatının bütün spektrində (insan azadlıqları sosial ədalət, demokratiya, milli rifah və s.) çox uzağa gedən neqativ proseslər doğurma iqtidarındadır. Qabartdığımız yalnız bir aspektin nələrə səbəb ola biləcəyi–reallığın adekvat qiymətləndirilməsi probleminin necə böyük bir aktuallıq kəsb etdiyini ortalığa qoymaqdadır.

Empiriya empirik səviyyə–iqtisadi gerçəkliyin kəmiyyətə ölçülən “nəticəliliyi”dir. Yəni qarşılıqlı münasibətlərin

“kəmiyyət” ölçüsünün əks olunduğu səviyyədir. Amma bu ölçü proseduru qarşılıqlı münasibətlərin nə təbiətini, yeniləşmə meylliliyini, nə də keyfiyyət səviyyəsini ehtiva etmir. Məhz buna görə də, empiriyaya istinadla aparılan təsvir reallığı “olduğu kimi” əhatə edə bilmir. Məsələn əgər ideya iqtisadiyyatın tip dəyişikliyi, yaxud istehsal güclərinin yeni texnologiyalar bazasında yenidən təşkili yönümlüdürsə, onda iqtisadi göstəricilərin (məüyyən zaman intervalında) aşağı düşməsi effekti yaranacaqdır. Yalnız empiriyaya istinadla aparılan qiymətləndirmə, ələlxüs, ortodoksların tədqiqatlarında qeyd etdiyimiz effekti resessiya kimi tövsif edəcəkdir. Bu aspektdən zaman resursu da mühüm rol oynayır. Hər bir yeniləşmə prosesinin özünəxas zaman intervalı mövcud olur. Və, bu “intervalın” qısdılması yaxud zaman axınının “tezləşdirilməsi” mümkünsüzdür. Amma bu sürəcin “uzadılması” da neqativ nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ki, bu halda yeniləşmə ya, ümumiyyətlə, alınmır, ya da formalaşmış “yeni reallıq” ziddiyyətli tənəsüblüklərin, sistemdənəknar gedışlərin “yığınma” çevrilir.

Beləliklə, iqtisadi reallığı formalaşdırən və yeniləyən, yeni reallıq yaradən mexanizm – ideya → fundamental səviyyə → ideya (**Yəni, yeni ideyanın formalaşması**) xətti üzrə fəaliyyət göstərir. Mental spesifik məhz fundamental səviyyədə yer alır. Onun münasibətlər səviyyəsinə çıxışı yaxud qarşılıqlı münasibətlərin mənatutumunda iştirak dərəcəsi, məhz “yaradıcı mexanizmlərdə”, yəni, yeni gerçəkliyin formalaşmasındakı yeri və rolu ilə məüyyən olunur. İqtisadi sferada mentallığın qabarıq təzahürü, məsələn Çin, Yaponiya və s. ölkələrdə olduğu kimi, o vaxt gerçəkləşə bilir ki, həmin cəmiyyətin sosio–mədəni identikliyi optimal səviyyədə qərarlaşsın.

İqtisadi reallığın mental səviyyəsi iqtisadi hərəkəti məna ilə yükləyən, bütövlük yaradən səviyyədir. Amma bu deyimi universal xarakterli tezis formasında qəbul etmək yanlışlıq olardı. Bu aspektdən (mental dəyər–koneptlər) dünya ölkələri arasında hansısa bir oxşarlıqdan danışmaq mümkün

deyildir: nəqədər ölkə (cəmiyyət) varsa, bir o qədər də özünə-xas mental dəyərlər mövcuddur. İqtisadi reallığın adekvat dərki (“olduğu kimi”) nöqteyi-nəzərindən mentallıq, təbii ki, əhəmiyyətli yer tutur. Bu aspektin prosesdən (dərkətmə/təsvir) kənarda tutulması, ki əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsində yer almaqdadır, “yarımçıqlıq” effekti yaradır. “Kənarda qalmanın” əsas səbəbi müvafiq ölçü prosedurunun yoxluğudur. Bunu da, “niyə adekvat təsvir alınmır?,” sualının səbəbləri sırasına aid etmək olar.

Rəqəmsal transformasiyanın intensiv şəkildə getdiyi müasir dövrdə iqtisadi reallığın (real zaman rejimində) “olduğu kimi” təsviri, ümumiyyətlə, imkansızlaşır. Belə ki, iqtisadi reallığın virtual məkana keçidi, onsuz da problemlili olan qiymətləndirmənin adekvatlığına nail olma ehtimallarını “çıxılmaz” vəziyyətə salır: real varlıqlı onun simvolları arasındakı asılılıq qırılır, simvolların ifadə etdiyi varlıqdan tam şəkildə uzaqlaşması və müstəqil ontologiyaya sahiblənməsi baş verir.

Postmodern refleksiyanın inkişafı real/virtual “görünüş” arasındakı fərqi aradan qaldırır. Virtuallaşma (rəqəmsallaşma) iqtisadi antologiyayı “ləğv etmir”, onun kardinal şəkildə dəyişmiş yeni konsepsiyasını ortalığa qoyur: Müxtəlif səviyyəlilik böyük məlumat bazası və proqram təminatı ilə əvəz olunur. Bunu müxtəlifliklərin eyniyyətə gətirilməsi kimi anlamaq yanlışlıq olardı: sadəcə olaraq, hər cür standartlaşmadan, bürokratiyadan, mental-dəyər konseptlərdən imtina olunur. Zaman resursları əhəmiyyətsizləşir; Kreativ düşüncə tərz funksional fəaliyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərdə “spontanlıq” (bazar mexanizmi) elementi öz yerini proqram təminatına verir. Bir sözlə: post-bazar, postdövlət, postinsan erasına keçid başlanır.

III FƏSİL: İQTİSADI ANTROPOLOGİYA: İNSANIN “İQTİSADI” OBRAZI

3.3.1. “İnsan nə istəyir?” – neoklassik məntiqin yetərsizliyi kontekstində

İnsan problemi-dünyanın özü qədər “qədim” problemlər kateqoriyasına aiddir. Minilliklər boyu problemin aktualıq dərəcəsi yalnız yüksəliş yönümlü olmuşdur. Ümumbəşəri inkişaf tarixinin elə bir dövrünü yaxud mərhələsini göstərmək mümkün deyildir ki, həmin tarixi zaman sürəcində insan cəmiyyəti “insanlıq” keyfiyyətinin bütün məziyyətlərini özündə ehtiva etsin!

Bəşər tarixində, ələlxüsus, ilkin orta əsrlərdən etibarən mühüm yer tutan, sosio-siyasi, sosio-mədəni və sosio-iqtisadi proseslərə yön verən, bu prosesləri konkret məna ilə “yük-ləyən” dini cərəyanlar belə, qeyd etdiyimiz prizmadan əhəmiyyətli hesab oluna biləcək dəyişikliklərə nail ola bilməmişlər.

Modern eranın ilkin başlanğıcından etibarən dinin formalaşdırdığı sosial bütövlük (ümmət) pragmatik individualizmlə əvəzlənir. Fərd-sosium ikiliyində prioritetlik baxımından baş verən “yerdəyişmə”, fərdiyyətçiliyin sürətlə dərinləşməsi, insan həyatının mental modelində radikal yeniləşməyə gətirib çıxardı. Yeni antropologiya formalaşmağa başladı.

Problemə müasir baxış, ələlxüsus fəlsəfi refleksiya ifrat diferensiaslaşmanın yalnız olduğunu ortalığa qoymaqdadır.

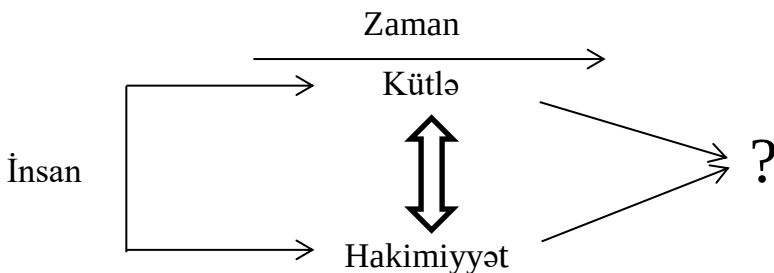
Daha konkret şəkildə ifadə etsək, “iqtisadi insan” tipli abstraktsiya insan probleminin həlli nöqtəyi-nəzərindən yetərli deyildir yaxud bu anlayış cəmiyyət həyatının, birgə yaşayış qaydalarının bütün spektrini özündə ehtiva etməkdədir/ etməlidir.

Son orta əsrlərdən bu günümüze qədər olan tarixi zaman kəsiyinin insan problematikası prizmasından incələnməsi

göstərir ki, “iqtisadi insan”ı yaradan və onu konkret mənə ilə yükləyən yalnız iqtisad elmi deyildir. “İqtisadi insan” anlayışı integrativ–universal səciyyə daşıyır və əksər sosial elmlərin tədqiqat predmeti statusuna malikdir. Başqa sözlə, müasir dövrün xarakterinə uyğun olaraq, “iqtisadi insan” digər “insanların” (siyasi, sosial və s.) da mənafehləri yönündə fəaliyyət göstərir. Axı, sosio-iqtisadi sferanın ifrat dərəcədə “siyasiləşdirildiyi” bir situasiyada başqa məzmunlu nəticə, zətən, mümkünsüzdür. Məsələn, modernə qədərki dövrdə sözügedən kumulyativlik “dini insan”a məxsus olmuşdur. Yaxud qlobal səviyyədə gözlənilən kardinal xarakterli keyfiyyət dəyişikliklərinin qərarlaşdığı halda ön plana kreativ, qeyri-standart təfəkkür tərzinə malik olan “rəqəmsal insan” çıxacaqdır.

Digər tərəfdən, “iqtisadi insan” daha çox sosial fenomendir. Və bu anlamda məqsədimiz yeni antropoloji yanaşmanın “iqtisadi insan” üzərində proyeksiyasını incələməkdən ibarətdir.

“İnsan üçün ən dəhşətlisi”-naməlumun ona təmas etməsidir. İnsan ona nəyin toxunduğunu görməli və bilməlidir, yaxud ən azı bunun nə olduğunu təsəvvür etməlidir”.¹¹⁸



¹¹⁸ Canetti, E. Kütlə və hakimiyyət. Bakı:-2016, -s.5

“Naməlum” qarşısında qorxunu neytrallaşdırma biləcək iki yol vardır. 1) Kütlədə “ərimək”, onun bir elementinə çevrilmək; 2) Hakimiyyətə “sığınmaq”.

Problemin bundan bəsit şəkildə qoyuluşu, yəqin ki, mümkün deyildir. Kütlə “simasızdır”, “boz”dur, instinktlə hərəkət edən çoxluqdur.

Yəni mental məzmunu xalis “heçlik” anlamındadır. Kütlədaxili münasibətlərdə hər hansı bir sərhədliliyin yoxluğu ilə bəhəm, bərabərlik təsəvvürü hakimdir. Mahiyyətə, qeyri-bərabərliklərin toplusu olan kütlədə bərabərliyin olması, o deməkdir ki, ədalət konsepti bütün təfərrüatı ilə mötərizə xaricindədir. Kütlənin əsas xarakteristikası kortəbiilikdir. İnstinkt-heç nədə məqsədyönlülük (prosesual anlamda) yarada bilməz. Kütlənin ideyası, inamı (kredosu), eləcə də “keçmiş” və “gələcək” zaman modusları ilə hər hansısa bir formada bağlılığı (əlaqəsi) olmur. Kütlə yalnız “indiki” zamanla, “bu anla” yaşayır. “İqtisadi insan”, yəni iqtisad elminin meynstrimin seçdiyi nəzəri “subyekt” həmin kütlənin sıra nəfərlərindən biridir. A.Smit “iqtisadi insan”ın “mömin katolik” olduğuna istinadla hesab edirdi ki, hətta bu gün də anlaşılmazlıq yaradan və daha çox nəzəri məzmun daşıyan problemlər “iman işığında” aradan qalxacaqdır.

Paradoksallıq ondadır ki, “eqoizm” üzərində qurulan iqtisadi konstruksiyada şərtləri diqtə edən Tanrı yox, şeytan olur.

Heç bir din, o cümlədən katolisizm eqoizmi qəbul etmir. Bütün dinlər, katolisizm ən başda olmaqla, insanın özündən daha çox ətrafına xidmət etməsini imandan hesab edirlər. Eqoist mənafeyin dominant olduğu cəmiyyətdə “nəyin bəhasına olursa olsun” prinsipi iqtisadi fəaliyyətin əsas şüarına çevrilir, insan yaşayışı üçün zəruri olan təbii-ekoloji mühit məhv edilir, cəmiyyətin daha keyfiyyətli gələcəyə gedən yolu bağlamır. “İndi” və “gələcək” zaman modusları arasında rəvan

keçid imkanları tükənir və cəmiyyət neoklassikanın istədiyi kimi yalnız “bu günlə” yaşamağa başlayır.

Bu aspektdən cəmiyyətdə “homogenləşmə” prosesi start götürür. Müxtəliflərin “eyniyyətə” gəlməsi/gətirilməsi isə istənilən situasiyada əks-effekt verir.

Yəni bütün təfərrüatı ilə birlikdə xaos situasiyası formalaşır. Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, texnologiyanın və maddi təminatın səviyyəsindən asılı olmayaraq, “bu günlə” məhdudlaşan yaşayışın sonrası (gələcəyi) yalnız tənəzzüllə (ən yaxşı halda) müşaiət oluna bilər.

Müasir dövrün, daha konkret ifadə ilə rəqəmsal paradiqmanın yeni, “rəqəmsal” kütlə yaratma prosesi, mahiyyət etibarilə özünün ənənəvi analoqundan o qədər də fərqlənmir. Və, çox qəribədir ki, “rəqəmsal” kütlənin “doğuşu” sosio-mədəni identikliyin artıq gerçəkləşdiyi sosismları yaxud inkişaf etmiş cəmiyyətləri daha çox intensivliklə əhatə etməkdədir. “Virtual” kütlə müasir sivilizasiyanın aparıcı sosial varlığı keyfiyyətinə sahiblənməkdədir. “Virtual” kütlədə instinkt özünün ənənəvi təzahür formasından fərqli olaraq proqram təminatına istinad edir yaxud proqram təminatının doğurduğu. Yəni, yaradılan və idarə ediləndir. Məqsədyönlülük keyfiyyətinə sahib olan instinktdir. Amma kütlənin mənafeyi prizmasından deyil, proqram təminatını “təmin” edənlərin maraqlarına istiqamətlənmiş məqsədyönlülükdür. Anlaşılan bu ki, sosial varlığın tarixi təkamülü prosesində “anlaşılmazlıq” baş verməkdədir: zooloji sürü-mağara “sürüsü”, ibtidai icma-kütlə, geososism-millət, kütlə (virtual)!

Millətin kütləyə dönüşü varlığı, eləcə də məcmu fəaliyyət sferalarını məna ilə “yükləyən” dəyərlərin “ləğvi” sosial varlığa münasibətdə geri sayımı reallaşdıran əsas səbəbdir. Rəqəmsal paradiqma müxtəliflikləri, müxtəlif fərqlilikləri doğuran, iyerarxiyanın, mərkəzçiliyin prinsipcə mümkünsüz olduğunu ortalığa qoyan konstruksiyadır. Bu məziyyətlər, eynilə sosial sferaya, sosial varlığa münasibətdə də gerçəkdir.

Rəqəmsallaşma hakimiyyətin ənənəvi, klassik məzmununu da kəskin deformasiyaya uğradır. Funksional fəaliyyətin əksər sferalarının özünəxas avtonom hakimiyyəti (insansız idarəedən) formalaşır ki, bu da elə mahiyyətə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi “naməlumun ona (insana) təmas etməsidir”. Başqa sözlə, E.Cannetinin dediyi “insan üçün ən dəhşətli şey” aradan qalxmır.

Yəni formalaşmaqda olan rəqəmsal “kütlə” daha savadlı müstəvidə qərarlaşsa da, mahiyyət çəkarları nöqteyi-nəzərindən əsaslı yeniləşməyə məruz qalmır. İnsanı fəzilətlərin ictimai şüurun periferiyasına sıxışdırılmış bir vəziyyətdə qalması davam edir. Digər tərəfdən, yuxarıda da, qeyd etdiyimiz kimi, hakimiyyətlə baş verən/verməsi gözlənilən kardinal dəyişiklik, hakimiyyətin klassik yozumunun aradan qalxması, hakimiyyətə “sığınmağın” qoruyucu mexanizm olmayacağı gerçəyini ortalığa qoymaqladır.

Beləliklə, ifrat individualizmin tüğyan etdiyi dövrdə “insan nə istəyir?” və onun istəyinin cəmiyyət miqyasında proyeksiyası necə olmalıdır? sualı bu gün də açıq qalmaqdadır.

3.3.2. İndividualizm: iqtisadi “Mən”in dominant mövqeyə keçidi

Sosial elmlər, sözün həqiqi mənasında insanı “parçalamaqla” məşğuldurlar: “sosial” insan, “siyasi” insan, “psixoloji” insan, “iqtisadi” insan!

Qeyd edək ki, iqtisad elmini təmsil etsək də, insan “parçalarına” münasibətdə tərəf tutmur. Və, hesab edirik ki, iqtisadiyyatda “insan” probleminin həlli imkanları, insanın ümumi konsepsiyasında, antropologiyada “gizlidir”.

Əslində, İNSAN çoxsaylı “Mən”lərdən ibarət olan üzvi xarakterli biososial varlıqdır. Funksional fəaliyyətin spektral bölgüsünə adekvat şəkildə ayrı-ayrı “hissələrə” (oxu: “Mən”lərə) parçalanmır. Sadəcə olaraq, konkret fəaliyyət sferasına adaptasiya olunmuş davranış tərzini sərgiləyir.

İnsanın şüurunda çoxsaylı “Mən”lərin iyerarxik strukturu mövcuddur. Amma sözügedən ierarxik struktur sabit xassəli deyildir: situativ səciyyəlidir. Yəni dəyişən (oxu: “Mən”lərin yerdəyişməsi) daima dinamikada olan bir prosesdir.

Amma nədən “iqtisadi insan” digərləri ilə müqayisədə insanın aparıcı obrazına çevrilmişdir? Hesab edirik ki, bu aspektdən iki amil həlledici rol oynamışdır:

1) Ümumi cəmiyyət miqyasında hər şeyin (təkcə iqtisadi məzmunlu olanların deyil), amma hər şeyin iqtisadi koordinat sistemində qiymətləndirilməsi, sahə və sferasından asılı olmayaraq, alınan nəticələrin dəyər ölçüsünün dominant səciyyəyə daşması;

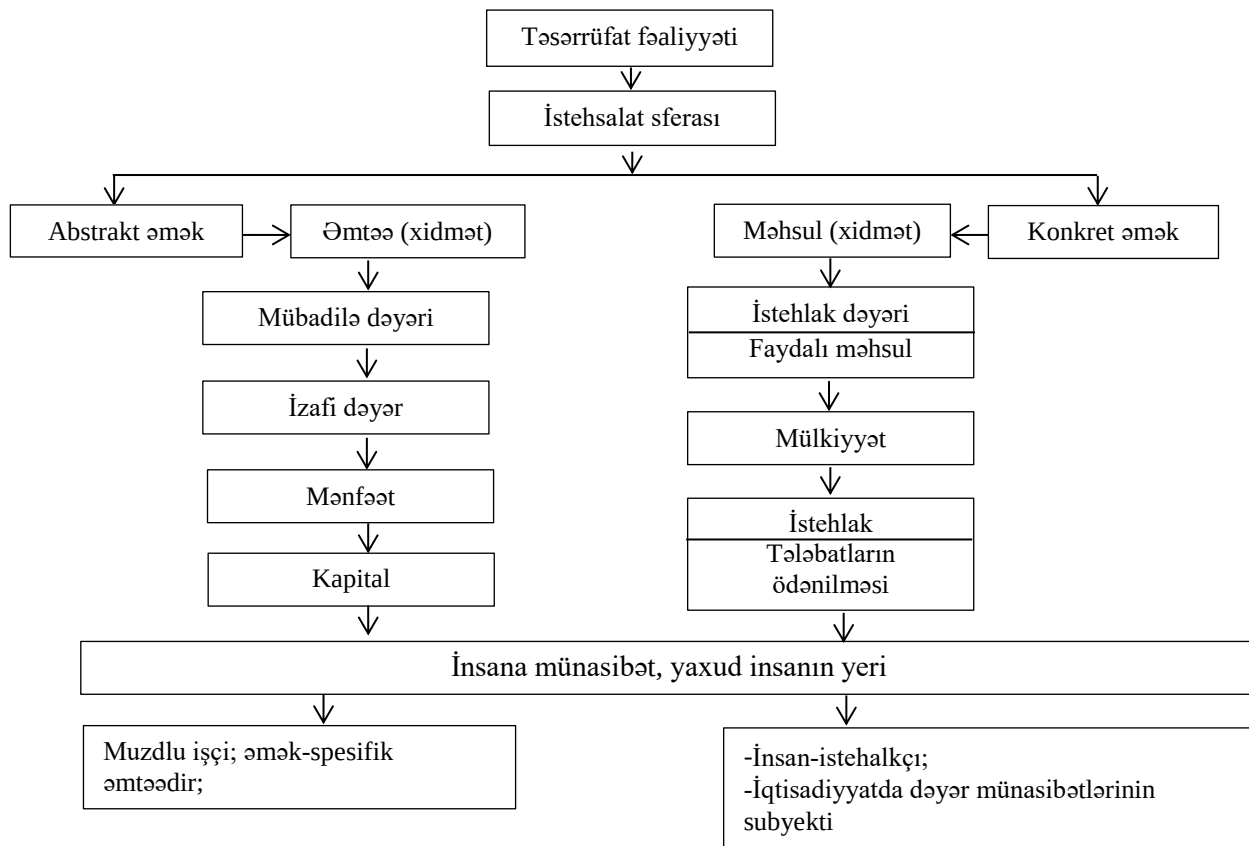
Qeyd etdiyimiz təmayülün formalaşma tarixi modern eranın başlanğıcına təsadüf edir (şək. 3.3.1.).

A.Vijlestov¹¹⁹ tamamilə haqlı olaraq qeyd edir ki, XVII əsrdən, yəni modern erasının başlanğıcından etibarən cəmiyyətin sosio–mədəni inkişafında (sosio-iqtisadi yeniləşmənin təsiri altında) iki bir-birinə zidd olan təmayül yarandı.

Sxemdən göründüyü kimi iqtisadi prosesdə insanın iştirakı, bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən ikili təzahür nümayiş etdirir.

Görünən bu ki, klassik bazarın qərarlaşdığı dövrdə insanın iqtisadi sferada iştirakı kapital-tələbat dilemmasını əhatə etmişdir.

¹¹⁹ Выжлецов Г.П. Проблема ценности в современной аксиологии и экономике // Проблемы современной экономики. 2005. N 3 /4(15/16)



Şəkil 3.3.1. İnsanın iqtisadi obrazı: “ikiləşmə” prosesi

Kapitalyönümlülükdə belə ifadə etmək caizsə-insan sadəcə olaraq muzdlu işçidir, öz əməyini satmaqla tələbatlarını ödəməyə çalışır. Muzdlu işçi kimi insan cəmiyyətin dəyər münasibətlərinin subyekti deyil, iqtisadi fəaliyyət prosesinin bir amili (işçi qüvvəsi), “vintiki” keyfiyyətində çıxış edir. İnsanın dəyər tutumluluğu az-çox dərəcədə istehlak sferasında yer almışdır. Başqa sözlə, tələbatyönümlülük-insanın insan kimi təzahürünü gerçəkləşdirir. Söz yox ki, belə bir situasiyada kapitalın tələbata münasibətində insani fəzilətlər axtarmaq mənasızdır. Məhz bu anlamda, ifrat fərdiləşməyə əsaslanan və maksimum mənfəət dalınca “qaçan” “iqtisadi insan” modeli, heç şübhəsiz, kapitalın “xidmətçisi” rolunda çıxış edir. Digər tərəfdən, digər “insanlar” da (siyasi, sosial və s.) konkret fəaliyyət sferasında (bu halda sferanın “necə”liyinin heç bir mənası olmur) gözlədikləri effekti iqtisadi koordinant sistemində qiymətləndirirlər.

Və həmin effektin maksimumlaşdırılmasına cəhd göstərirlər. Məsələn korrupsiya ilə məşğul olan yüksək vəzifəli dövlət məmuru, yaxud xarici ölkələrə sosio-iqtisadi subyektlərə lobbicilik edən parlament üzvü (millət vəkili) sırf “iqtisadi insan” kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu aspekt siyasi, sosial, dini və s. “insanların” iqtisadiləşməsi ölkələr arası münasibətlərdə də geniş yayılmış bir haldır. Məsələn geosiyasi mənafeələrin, daha çox və hətta sistemli olaraq geoiqtisadi mənafeələrə reduksiyası iqtisadi baxışın “mütləq” hakimiyyətə gəldiyinin əyani sübutu kimi qəbul edilə bilər.

2) İqtisad elminin digər sosial elmlərdən (politologiya, sosiologiya, psixologiya, kulturologiya və s.) ayrılması, “əlahiddələşməsi” istəyinin reallaşması prizmasından canlı insanın ifrat dərəcədə bəsitləşdirilmiş iqtisadi obrazının formalaşdırılması qaçılmaz hala gəlmişdir. Əslində, bununla iqtisad elmi həm fəlsəfə, həm də sadaladığımız sosial elmlərdən “uzaqlaşmağı” və müstəqilliyini qəbul etdirməyi bacardı. Amma dəyər münasibətlərinin görünməmiş dərəcədə aktuallaşması, eləcə də, iqtisadi hərəkətin “yaradıcı mexanizmlərinə”, sürət tezliyinə və

prosesin effektiv gedişinə təsirinin hissediləcək dərəcədə artması, “iqtisadi insan” modelinin elmlərarası (oxu: şərikli) fenomenal abstraktsiya kimi qəbulu, iqtisad elmini əvvəlki mövqelərindən geri çəkilmək məcburiyyətilə üz-üzə qoydu. Doğrudur, ortodoksal mövqe sərgiləyənlərin bir çoxu hələ də iqtisad elminin “xalis”liyini “mətanətlə” qorumaqda davam edirlər. Lakin, bu “davamiyyətin” ömrü uzun ola bilməz.

Bununla belə, hələ ki, ortodoksların mövqeyi öz sabitliyini qorumaqdadır.

J.Batay yazır ki: “Homogen cəmiyyətdə insan istehsal etdiyi qədərdir... insan özü üçün yaşayan varlıq deyildir. O, kollektiv istehsal funksiyasının məlum sərhədləri çərçivəsində idarəolunur.”¹²⁰

Utilitarizmin protejesi olan “fayda” fenomenini, hansı ki, hər şeyi ehtiva edir, cəmiyyət həyatının əsas mənasına çevrilmişdir.

K.Labal¹²¹ qeyd edir ki, utilitarizmin formalaşma tarixi iki əsas sualın aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır:

1) Cəmiyyət quruculuğu necə olmalıdır?

2) İnsan nə etsin? Yəni, onun üçün müəyyənləşdirilən və onun “təhrik” edildiyi iqtisadi funksiyanın “neytrallaşdırılması” na necə nail ola bilər?

Xüsusi olaraq və təfəsilatlı şəkildə şərh etməyə lüzum yoxdur ki, K.Lavalın ortalığa qoyduğu suallara “xalis” iqtisad elminin çərçivəsində yaxud neoklassikanın aksiomatik müdəallarına istinadla cavab vermək mümkün deyildir. Buna rəğmən, doğurdanmı hamı (cəmiyyətin hər bir üzvü) “iqtisadi insan” təfəkkürü ilə hərəkət edir? sualına psixoloqlar mənfi cavab verirlər.

¹²⁰ Лабаль, К. Эссе о происхождении неолиберализма / Пер. с фр. С. Рындина. — М.: Новое литературное обозрение, 2010.- 432 с

¹²¹ Лабаль, К. Эссе о происхождении неолиберализма / Пер. с фр. С. Рындина. — М.: Новое литературное обозрение, 2010.- 432 с

Hələ keçən əsrin ortalarında psixoloqlar individualizmdə iki tipi fərqləndirirdilər:

1) Şəxsi inamı əsasında hərəkət edən yaradıcı şəxsiyyət;

2) Bazar “şəxsiyyəti”, yəni “iqtisadi insan” egoist mənafeləri güdür və “baha satılmağa” meyllidir.

Göründüyü kimi, iqtisadi gerçəklik “iqtisadi insan”dan əsaslı surətdə fərqlənən fərqli bir “insan”ında olduğunu ortalığa qoymuşdur. İctimai həyatın bütün spektrinə iqtisadi təfəkkürlə yanaşan “imperialistlərin” bu nüansa diqqət yetirmələri müəyyən anlamda “ayıldıcı” təsir göstərə bilər.

Lakin problemin əsas ağırlıq mərkəzi “iqtisadi insan” abstraktsiyasına biət edənlərin sayı, yaxud əhatə dairəsi deyildir. Sözsüz ki, istənilən cəmiyyətdə bazar “şəxsiyyəti”, yaxud “iqtisadi insan” təfəkküründə olmayanlar vardır. Əsas problem bütünlükdə iqtisadiyyatın, sosio-iqtisadi sferanın funksional fəaliyyət sisteminin “iqtisadi insan”ın “dəyərlərinə” istinad etməsidir. Bu anlamda, sözügedən modeli qəbul etməyənlər belə həmin təfəkkürün diqtəsi altında hərəkət edirlər.

Sistem sinergiyası deyilən bir keyfiyyət situasiyası formalaşır. Və ortodokslar da buna obyektiv qanunauyğunluq “libası” geyindirirlər.

3.3.3. İnsanın “iqtisadiləşdirilməsi” prosesinə təkamülçü baxış

Hələ A.Marşal¹²² əminliklə qeyd edirdi ki, iqtisadi prosesləri (oxu: iqtisadi gerçəkliyi) anlamaq üçün təkcə təbiətə deyil, antro-po-logiyaya–insan təbiətinə də diqqət yetirmək lazımdır.

Ümumbəşəri tarixi təkamül prosesi göstərir ki, nəzəri fikirdə insanın “iqtisadiləşməsi” meyli fiziokratlardan başlanır. Düzdür, torpağı əsas amil, aqrar sferanı əsas fəaliyyət sahəsi

¹²² Маршалл, А. Принципы политической экономии. В.3Т.М:- 1993, Т.1

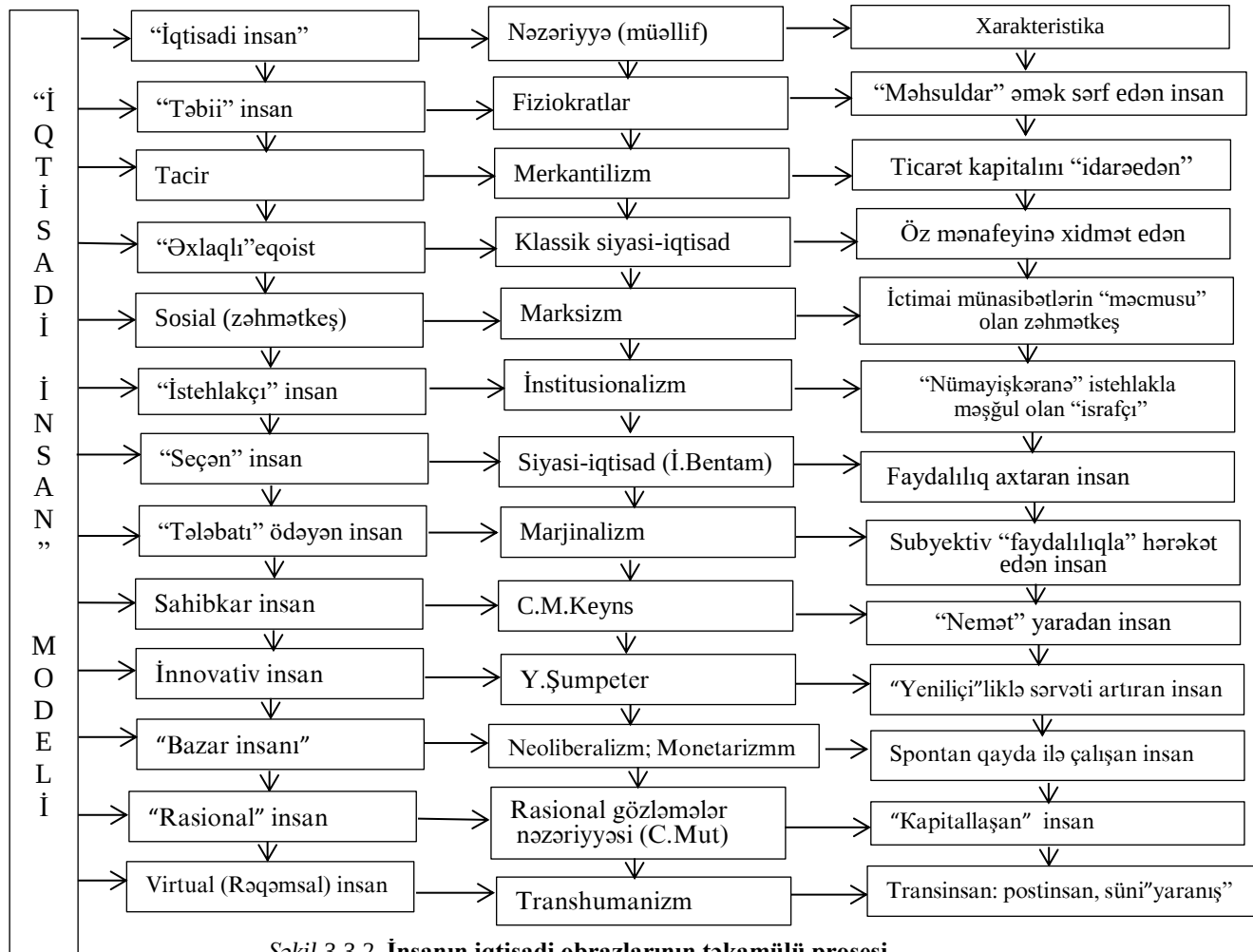
hesab edən fiziokartlarda insan təbii şəkildə mövcud olan kimi qəbul edilirdi. Qeyd etdiyimiz meyl (“iqtisadiləşmə” meyli) yalnız əməyi, eyni zamanda bütövlükdə deyil, yalnız “məhsuldar” olanın qabardılmasından başlanır. Yəni insan “təbii” şəkildə mövcud olandır, lakin “məhsuldar” əmək sərf edən insan iqtisadi kontekstdə “təbii” insanın əsas təzahür formasıdır. Merkantilist sistemdə isə sözügedən meylin əsasında “tacir” insan dayanır. “Tacir” insan sərvət toplanmanın əsas subyekti, sosiumdaxili və sosiumlararası əlaqələrin formalaşmasında müəyyən birtərəfli (iqtisadi kontekstdə) rol oynayan, amma “təbii” insanı inkar etməyən bir nəzəri abstraktsiyanın ortalığa qoyduğu subyektdir. Əslində, hər iki yanaşmada insanın bütövlükdə özü deyil, əməyin hansısa bir seqmenti qabardılır. İnsanın mütləq anlamda “iqtisadiləşdirilməsi” klassik siyasi iqtisad tərəfindən həyata keçirilmişdir.

“İqtisadi insan” canlı insanın iqtisadi təzahür forması kimi qəbul edildi. Yaxud canlı insan “iqtisadi insanın” funksiyasına çevrildi. “İqtisadi insan” modeli – qədim və orta əsrlərin köləliyinin “aclıq ölümü təhlükəsi altında” (N.Berdyayev) – məzmun etibarilə, “təbii” üsullarla bərpası deməkdir: Məhz həmin dövrdə yaranmış və getdikcə kəskinləşməkdə olan əmək–kapital ziddiyyətinə “təbiilik” görüntüsü vermək baxımından “əxlaqlı eqoist” əsas istinad nöqtəsinə çevrilir.

O dövrdə formalaşmış marksizmin bütün baxışlar sistemi məhz bu ziddiyyətin üzərində qurulmuşdur.

E.Fromm yazırdı ki: “Marks insanlığın azadlığa çıxmasını azad əməyin hökmran olduğu, istehsal yox, insan üçün varolan cəmiyyəti, tamqıymətli insanlığın qərarlaşmasını arzulayırdı”.¹²³

¹²³ Фромм, Э. Душа человека. М.: Республика,- 1992.- 430 с.



Şəkil 3.3.2. İnsanın iqtisadi obrazlarının təkamülü prosesi

Marksizmə qeyd olunan yönümdə baxış tarixi gerçəkliyi əks etdirir. Amma marksizmdə insan insan kimi deyil, ictimai münasibətlərin məcmusu kimi səciyyələndirilirdi. Yəni, münasibətlərin keyfiyyət dəyişikliyinə uğraması kifayətdir ki, sözün tam mənasında “yeni” insan formalaşsın. Sanki söhbət bugünkü transhumanizm fəlsəfəsinin “postinsan” cəfəngiyyatının XIX əsrdəki təzahür formasından gedir?! Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, 70 illik SSRİ dövründə mahiyyətə “inkubator” insanı–“sovet adamı” formalaşdırmaq istəyi də məhz insanın “münasibətlər məcmusu” olması təsbitindən qaynaqlanırdı. İnsan “öz zamanəsinin övladıdır” deyimi (İmam Əli), mahiyyətə tam doğru olan tezis “münasibətlər məcmusuna” necə reduksiya olunur sualının cavabını, yəqin ki, heç axtarmağa ehtiyac yoxdur.

Eyni zamanda, insanın iqtisadi obrazının iqtisadi münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərə adekvat şəkildə modifikasiyaya uğraması, “iqtisadi insan” modelinin mahiyyət dəyişikliyinə dəlalət etmir. Yəni, yeniləşən “iqtisadi insan”ın təzahür formasıdır. Bu sırada sonuncu modifikasiya – “virtual (rəqəmsal) insan” abstraktsiyanın əsas, aparıcı nəzəri subyektə çevrilməsi, paralel şəkildə rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması, nəinki iqtisadi sferada, eləcə də bütün cəmiyyət miqyasında modern dövrün, industrial təsərrüfat tipinin bütün prinsip, norma və normativlərini yararsız hala gətirdi.

Əməyin transformasiyası, əmək-kapital münasibətlərinin tam fərqli məzmun daşıyan “çərçivəyə” salınması və təbii ki, azadlığın virtuallaşması “iqtisadi insan”ın daha da çox “iqtisadiləşməsi”nə və daha kəskin formada fərdilələşməsinə gətirib çıxardı.

“İndi, həqiqətən də, mütləq azadlığın hökmranlığı qərarlaşıbdır: hamı və hər kəsin heç bir şeyə bağlılığı, heç kimə münasibətdə öhdəliyi, heç nəyə imanı qalmamışdır. Əv-vəllər işarəni (simvolu) reallığa bağlayan hansısa bir tilsim, hansısa

bir tilsimli öhdəlik olmuşdur. Kapital işarələri “sadələvh imandan” azad etdi və xalis dövriyyəyə buraxdı”.¹²⁴

J.Bodriyardan gətirdiyimiz iqtibas müasir reallığı (“iqtisadi insan” modeli nöqtəyi-nəzərindən) sistemli şəkildə təsvir edir.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi rəqəmsal paradigmanın “insansız” iqtisadiyyat sistemində də “iqtisadi insan” abstraksiyası bütün gücü ilə fəaliyyət göstərməkdədir.

Yəni, “eqoist mənafe” fərdi fəaliyyətin əsas oriyentiri olaraq qalmaqdadır. Beləliklə, müasir dövrün (hələ ki) sonuncu insanı “rəqəmsal insandır”.¹²⁵ Onun üçün zaman və azadlıq konseptləri, eləcə də milli rifah anlayışı heç bir önəm kəsb etmir.

“Rəqəmsal insan getdikcə daha geniş spektdə “süni intellekt” formasında “konkretləşən”, elmi özünün “xidmətçisinə” çevirməyi bacarmış nəzəri abstraksiyadır. Həm də o özünün klassik və neoklassik variantlarından fərqli olaraq, informasiya məhdudluğu ilə qarşılaşmır. Yəni “informasiyalı eqositdir”.

3.3.4. “İqtisadi insan” modeli: abstraksiya yoxsa

Bir sıra sosioloji araşdırmalarda “iqtisadi insan”ın klassik interpretasiyasına fərqli prizmalardan yanaşırlar. Amma, bu qəbildən olan baxışları “iqtisadi insan”ın 5 müxtəlif konsepsiyası kimi səciyyələndirmək yanlışdır.¹²⁶ Məsələn “iqtisadi

¹²⁴ Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть. М; «Добросвет», 2000, стр.61

¹²⁵ Bayramov,Ə. Rəqəmsal inqilab:milli iqtisadiyyatın gələcəyi. Bakı:-2021,-səh.189

¹²⁶ Жданов, Д. Человек экономический – взгляды и подходы//экономическая теория;- 2014, - №3, - стр.107

insan” anlayışına yanaşmada E.Şpranger¹²⁷ faydalılıq aspektini qabardır.

E.Fromm¹²⁸ üçün əsas olan onun (“iqtisadi insan”ın) “bazar xarakterinə” sahibliyidir və s.

Lakin qeyd edilənlər bu və ya digər formada “iqtisadi insan” modelinin tərkib ünsürləridir.

K.Polani¹²⁹ anlayışa yanaşmada iki variantı fərqləndirir: formal (yaxud, “iqtisadi”) və substantiv (yaxud, “təsərrüfat). Funksional fəaliyyət məhz birinci variantda təzahür edir. İkinci (substantiv) variantı isə ilkin çıxış nöqtəsini (fiziki mühit, resurslar və s.) ehtiva edir. Başqa sözlə, birincidə insan iqtisadi agent kimi çıxış edir, ikincidə iqtisadiyyata insan varlığının xüsusi sferası kimi yanaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “iqtisadi insan”ın klassik obrazının formalaşdırılmasında A. Smit yalnız deyildir. Belə ki, məhz İ. Bentam¹³⁰ yazırdı ki, yalnız ayrıca götürülmüş individumun mənafeləri mövcuddur. Cəmiyyət həmin individumların cəmindən başqa bir şey deyildir. Fayda kateqoriyasını aktuallaşdıran da onun utilitarizm konsepsiyası olmuşdur. C.Mill “iqtisadi insan” modelini formalaşdırmış və onun nəzəri abstraksiya olduğunu qeyd etmişdir.

“İqtisadi insan”ın marjinalist konsepsiyasının formalaşmasında İ.Bentam və C.Millin baxışları həlledici rol oynamışdır.

¹²⁷ Бурчикова, Е.О. «Человек экономический»: Традиции анализа и новации современности//Теория и практика обществ развития. – 2015, -№12, - стр. 374

¹²⁸ Фромм, Э. Некрофилы и Адольф Гитлер// Вопросы философии. 1991; №9, - с.84

¹²⁹ Поланьи, К. Два значения термина «экономический»/неформальная экономика: Россия и мир. М;- Логос,-1999

¹³⁰ Избранные сочинения И.Бентама// - Т.1.-СПб:-1967

Cədvəl 3.3.1.

**“İqtisadi insan” modelinə klassik və neoklassik
baxışların fərqliliyi**

“İqtisadi insanın əsas xarakterik cəhətləri	Əlamətlər	Müqayisə	
		Klassik “iqtisadi insan”	Neoklassik “iqtisadi insan”
1. Şəxsi mənafe	1. Gerçəklik dərəcəsi	Nəzəri abstraksiya	- Real iqtisadi agent;
2. Seçim	2. Egoizm	Mütləqdir	Məhduddur;
3. Üstünlük və məhdudiyyətlər	3. Rasio-nallıq	Mütləqdir	Şərtidir (nisbidir);
4. Rasiona-lizm	4. Fəaliyyət mexanizmi	“Təbii qayda”(bazar münasi-bətləri)	“Spontan qayda”(cəmiyyət miqyasında)
5. Qiymətləndirmə	5. Davranışın motivini müəyyən edən	Maksimum nəticə (apriori olaraq)	Maksimum nəticə (adət və əvvəlki təcrübə)
6. Qərar qəbul etmə	6. Əsas konseptual baza	Liberalizm	Neoliberalizm

7. İnforma- siyanın məhdud- luğu	7. Motiv və tələbatların müxtəlif- liyi	-Maksimum gəlir; -Maksimum sərvət; -Şəxsi tələbatın tam şəkildə ödənilməsi	-Maksimum qayda; -Şəxsi tələbatın tam şəkildə ödə- nilməsi; -Spesifik tələbat; -Müxtəlifliyə canatma; -Özünə diqqət çəkmə.
---	--	---	---

Kembric məktəbi, ələlxüsus, A.Marşall¹³¹ “iqtisadi insan” ın neoklassik konstruksiyasının qurulmasında mühüm yer alırlar. Sxemdən də göründüyü kimi Kembric məktəbi insanın iqtisadi obrazını antropoloji bazada əsaslandırmışdır. Və hesab edirdilər ki, “iqtisadi insan” real insandır, onun davranışı da real iqtisadi agentin davranışı ilə üst-üstə düşür.

Növbəti sxemdə (şək.3), “iqtisadi insan” modelinin funksional strukturu və fəaliyyət mexanizminin mahiyyət açıqlanması öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, “iqtisadi insan”ın fəaliyyət mexanizmi ifrat dərəcədə bəsitləşdirilmiş bir formadadır. Digər tərəfdən, funksional fəaliyyət sferasında onun davranış modeli necədir, yaxud necə olmalıdır sualına hər hansısa bir məzmununda aydınlıq gətirilmir. Əgər neoklassikanın iddia etdiyi kimi , “iqtisadi insan” real agentdirsə, yəni gerçək olan konkret

¹³¹ Автономов,В, Ананьин, О, Макашева, Н. История экономических учений. М;ИНФРА, -2010

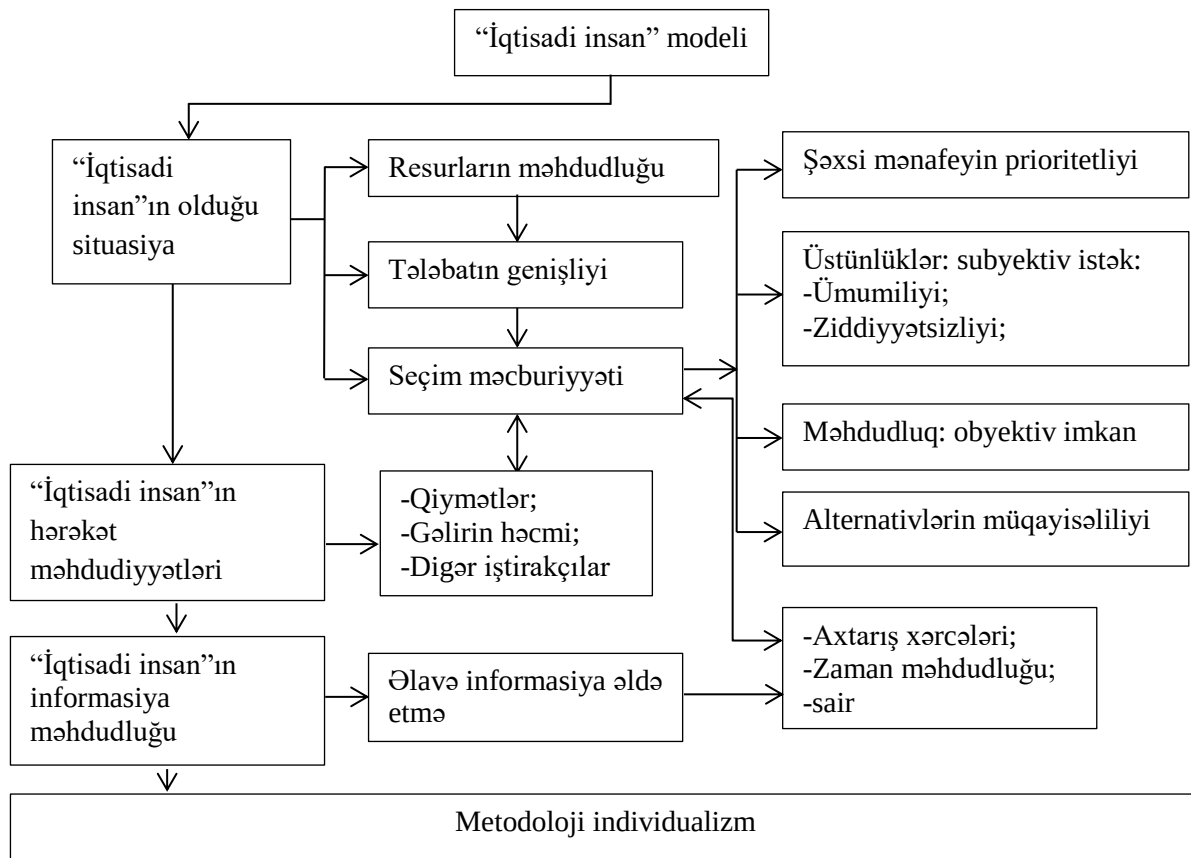
subyektdirsə, onda funksional fəaliyyət sferası da abstrakt deyil, konkret anlayışlarla təsvir olunmalıdır... Neoklassikanın iqtisadi gerçəkliyi “olduğu kimi” təsvir/şərh edə bilməməsinin məntiqi kökləri məhz “iqtisadi insan” modelinə “aşırı” bağlılıqdan qaynaqlanır.

Hesab edirik ki, qeyd edilənlər məqsədli/düşünülmüş “çatışmazlıqlardır”. Məqsəd-böyük ehtimalla-iqtisad elminin, müstəqil elm sahəsi kimi elmi statusunu mühafizə etməkdən ibarətdir. Digər tərəfdən, son dövrlərdə sosio-psixoloji anlayışlardan yararlanmaqla aktuallaşan davranış iqtisadiyyatının meydana çıxması, neoklassik “cəbhə”də geri sayımın başlanğıcı kimi səciyyələndirilə bilər.

Mövzuya qayıdaq!

“İqtisadi insan”—yaxud “əxlaqlı eqosit” sosial mənşəyindən imtina edən individumdur. Onun “əxlaqlı” olması prinsipə, mümkün deyildir. Bu təyinatı verməklə A.Smitin “iqtisadi insan”ın mömin katolik olduğunu unutmayacağına olan inamını ifadə etmişdir. Əslində, A.Smit iki “müxtəlifliyi” interpretasiya prosesində yerdəyişməyə “vadar” etmişdir: Hiss-emosional yanaşmanı yalnız konkret olana münasibətdə yoxlamaq olar. Abstraksiya (məsələn, “ictimai nemət” və s.) bu aspektdən əhəmiyyət kəsb etmir. Və insanın təbiətində ən güclü hiss eqoizmdir. Hər halda insan fəzilətləri ilə müqayisədə daha üstün durumdadır.

Və burdan da, eqoizm konkret fərdə aid edilir. Bütün mənəvi-etik dəyərlər sistemi isə abstraksiya kimi qəbul olunur.



Şəkil 3.3.3. “İqtisadi insan” modelinin funksional-struktur xarakteristikasının sadələşdirilmiş blok-sxemi

Formal məntiq çərçivəsində çıxış edən, fayda-itki ikiliyinə “ya-ya” tipli seçim metodikası ilə yanaşan, gerçəkliyi elementlərin mexaniki toplusu kimi görən subyekt (eqoist) dəyərlər sistemi, yaxud insan fəzilətləri, o cümlədən dini əqidə ilə bağlı ola bilməz. Digər tərəfdən, “iqtisadi insan” “ictimai nemət” anlayışını heç bir halda qəbul edə bilməz və etmir də! Və tam məntiqi olaraq, onun davranışındakı ardıcılıq-səbəbiyyət asılılığına uyğun şəkildə baş verir.

“İqtisadi insan”ın ifrat individualizminin ən təhlükəli təzahürü cəmiyyətin sosio-mədəni dəyərlər sisteminə “aşırı” etinasızlığıdır. Başqa sözlə, “iqtisadi insan”-sözün bütün mənalarında-bazar “şəxsiyyəti” kimi çıxış edir.

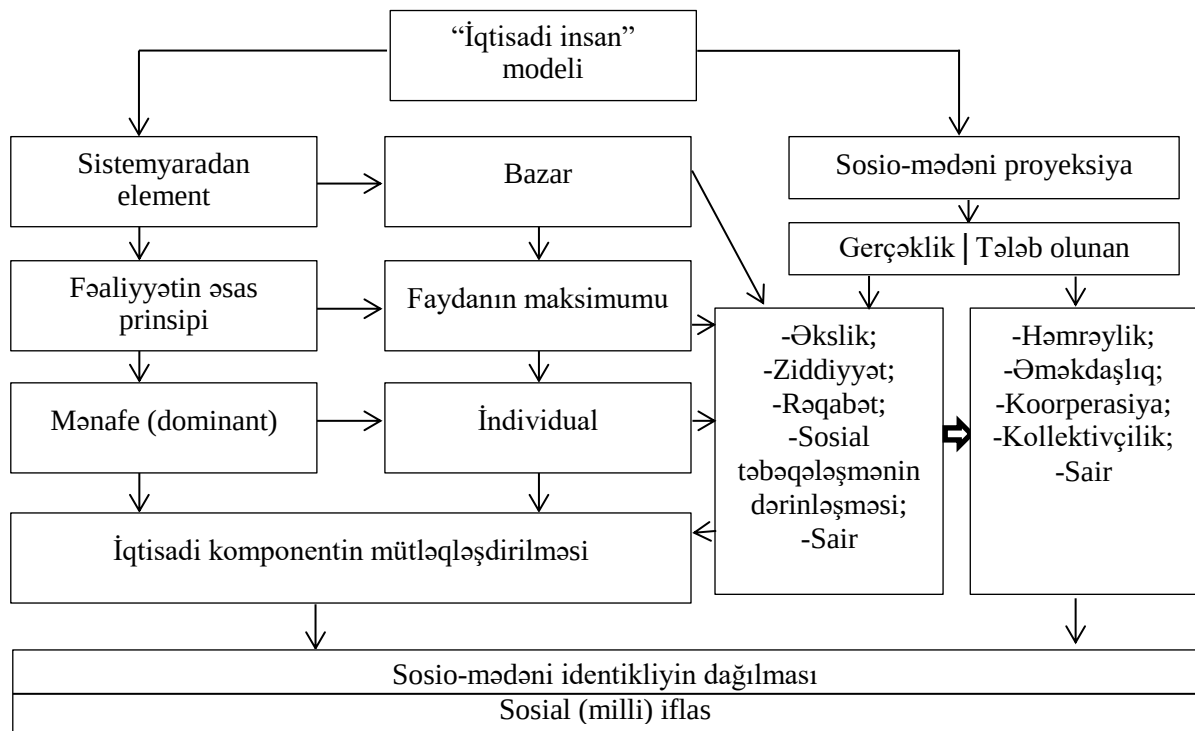
Sxemdən göründüyü kimi, “iqtisadi insan”ın funksional fəaliyyətinin sosio-mədəni proyeksiyası-ümüm-cəmiyyət miqyasında problem yaratmadan qeyri heç bir mənə kəsb etmir. Sözügedən problemlər bütövlükdə cəmiyyətin (oxu: millətin) varoluşu və dayanıqlı inkişafının əsaslarını məhv edir. Sosio-mədəni identikliyin dağılması nəticə etibarilə millətin “yox olması” deməkdir.

“İqtisadi insan”ın etik prinsiplərlə əlaqələndirilməsi, gözənilən iflasdan yan keçmənin başlanğıc mərhələsi kimi qəbul edilməlidir.

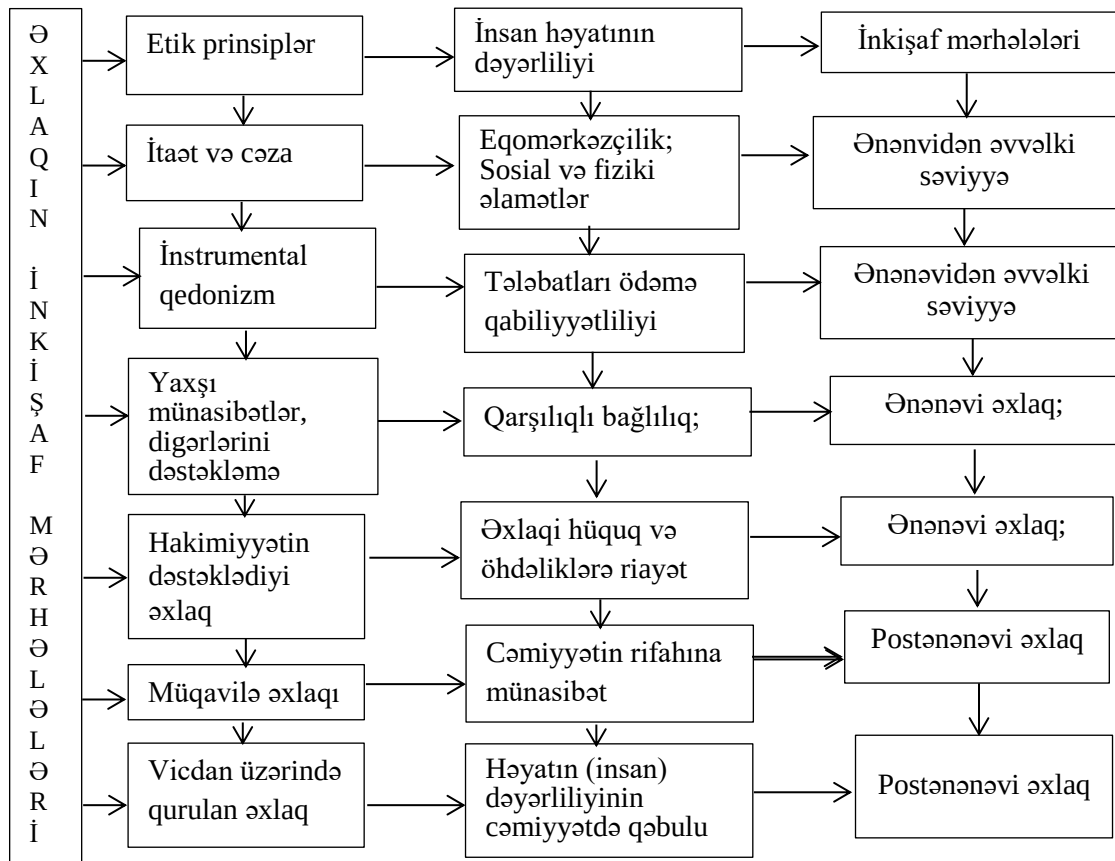
Modelin tərtibatında L.Kolberqin¹³² araşdırmalarından istifadə olunmuşdur. L.Kolberq üçün əxlaqi inkişafın ən yüksək səviyyəsi etik prinsiplərin sonsuzluğa qədər “işlək” olmasıdır.

Sözügedən struktur model cəmiyyət tiplərinin dəyişmə ardıcılığına adekvat olsa da, qlobal gerçəkliyin mahiyyət çalaları prizmasından daha çox-gələcəyə münasibətlə bağlı-reallaşma imkanlarının məhdud olduğu “arzuedilən” yüksəliş kimi təzahür edir.

¹³² Kohlberg, L. The claim to moral adequacy of a highest stage of moral judgment. The Journal of Philosophy, 70(18), -1973,- 630-646



Şəkil 3.3.4. “İqtisadi insan”: sosio-mədəni sferaya etinasız münasibət



Şəkil 3.3.5. Əxlaq sisteminin təkamül prosesinin struktur modeli

Eyni zamanda, “iqtisadi insan”ın neoklassik interpretasiyası, klassiklərdən fərqli olaraq, sözügedən abstraktsiyaya “canlılıq” keyfiyyəti əxz edir və sayır ki, o (iqtisadi insan) sosial sferaya (oxu:sosial bütövlük) müsbət münasibət bəsləyir ki, bu da faydanın “ictimailəşməsi” meylini ortalığa çıxarır. Bu aspektdən L.Kolberqin yanaşma tərzı haradasa öz təsbitini tapır.

Az əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, “iqtisadi insan” sosial bütövlük “maraqlandırır”.Yəni, faydanın “ictimailəşməsi” “iqtisadi insan”ın məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi deyildir. Az-çox dərəcədə “ictimailəşmə, A.Smitin inamla qeyd etdiyi kimi, “istəmədən”, spontan şəkildə gerçəkləşir. Və bu da, yalnız o halda reallaşa bilər ki (klassiklərin düşüncəsində), azad bazar, azad rəqabət, azad sahibkar və s. gerçək məzmun kəsb etsin və dövlət yalnız “gecə gözətçisi” statusunda fəaliyyət göstərsin. Təfəsilatə varmadan da aydındır ki, nə əvvəllər, nə də “indi” belə cəmiyyət (oxu:ölkə) mövcud olmamışdır və yoxdur. Yəni “iqtisadi insan” modelinin hansısa etik-mənəvi prinsiplərə bağlamaq-yalnız mücərrəd-nəzəri anlam daşıya, yalnız nəzəri təxəyyüldə yer ala bilər.

Bu aspektdən, “iqtisadi insan”ın fəaliyyətinin əsas prinsipinə münasibətin tarixi-təkamül prosesində dəyişmə amplitudasına nəzər yetirmək məqsəduyğun olardı:

1. Egoist mənafenin dominantlığı; sərvətə canatma; (A.Smit, C.Mill və s)

2. Sərvətəcanatma ədalətlik və sosial bütövlük kontekstində baş verir, yaxud verməlidir. (Alman tarix məktəbi).

3. Sərvətəcanatma optimallıq müstəvisinə keçirilir. Bütün subyektlər (iqtisadi) üçün faydanın maksimumu iqtisadi tarazlıq halında mümkündür. (Marjinalizm); Rasional davranışın maksimumu anlayışı məhz bu prizmadan qaynaqlanır. Bu anlayış-iqtisad elminin gələcək inkişafının məhək daşına çevrilməklə, onun elm fəlsəfəsi ilə bağlılığını aradan qaldırır;

4. Sərvətəcanatma-heç də həmişə maksimallaşma yönündə olmur; Bir çox hallarda qərar qəbulu adət-ənənələrin, yaxud emosiyaların təsiri altında həyata keçirilir. Yaxud, qərar qəbul etmə üzərində düşünülür, ya da vaxt intervalının qısalığı ucbatından diqqət yetirilmir (Psixoloqizm, davranış qeydiyyatı); Qeyd etdiyimiz və gerçəkliyə daha adekvat olan psixoloji baxış 1960-cı illərdən sonra aktuallaşmağa başlamışdır.

İqtisadi insan = rasional insan eyniyyətinin yalançı eyniyyət olduğunu bir çox tanınmış tədqiqatçılar da (C.M. Keyns və s.) təsbit etmişlər.

Bununla belə, “iqtisadi insan”ın fəaliyyətinin əsas prinsipi nəinki dəyişikliyə uğramamış, hətta daha geniş spektri əhatə etməyə başlamışdır. Söhbət neoliberal paradigmanın 3 maksimumundan gedir: Maksimum mənfəət; maksimum hakimiyyət; maksimum istehlak.

Göründüyü kimi neoliberalizm “iqtisadi insan”ın egoizminin daha da dərinləşməsi, güclənməsi istiqamətində nəzəri fikrin bütün gücündən yararlanmaq yolunda “əlindən gələni” edir.

Neoliberal paradigmanın təlqin etdiyi “yol”-iqtisadiyyatın cəmiyyət (oxu: millət) üzərində mütləq hakimiyyətinə aparan yoldur. Yanlış anlamı önəlmək xatirinə qeyd edək ki, bu halda söhbət, ümumiyyətlə, “iqtisadi insan”ın digər “insanlar” (siyasi, sosial və s.) üzərində hakimiyyətə yiyələnməsindən getmir: söhbət, qlobal kapitalın “nümayəndəsi” olan “iqtisadi insan” dan gedir.

Əgər, nəzərə alsaq ki, dünya iqtisadiyyatında əsas “söz sahibi” olan qlobal kapital “libasını” dəyişir və klassik formadan intellektual kapitalla transfer edir, rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası vasitəsilə funksional fəaliyyət sferasında “idarəetməni” ələ keçirir və özünün pul vahidini (kripto-valyuta) dövrüyyəyə buraxır, onda “iqtisadi insan” modelinin nədən universal dəyər kimi təşviq edildiyinin gerçək məqsədini anlamaq olar.

Yəni A.Smitin, eləcə də neoklassiklərin təqdim etdikləri “tərəfsiz”, hamıya “bir gözlə” baxan “iqtisadi insan” modeli, kapitalın transmilliləşməsi prosesində “tərəf” seçmək məcburiyyətində qaldı və bugünkü patologiyaların meydana çıxmasında müstəsna rol oynadı.

Beləliklə, iqtisadi sferada insan 2 statusda iştirak edir:

1) İqtisadi prosesin tərkib elementi (muzdlu işçi) kimi; Əmək–alqı–satqı obyektinə çevrilibdir. Və, prosesin ali məqsədi mənfəəti yüksəltməklə kapitalın artımına nail olmaqdır. Düzdür, insanın sahibkar kimi prosesdə iştirakı, fəzilətlər aspektindən situasiyanı daha da mürəkkəbləşdirir. Amma bu hal öz-özlüyündə prosesdə insanın fərqli iştirakına dəlalət etmir; İnsan sahibkarın, muzdlu işçi insandan istədikləri ilə quldar insanın kölə insandan almaq istədikləri arasında əslində, əsaslı bir fərq yoxdur (məhiyyət prizmasından). Buna görə də, sahibkar insan = kapital eyniyyəti gerçəkdir.

Doğurdan da, “insanı yalnız iqtisadiyyat “xadimi” maddi nemətlərin istehsalçısı, mülkiyyətçisi, istehlakçısı kimi görmək yalnızlıq və mənəviyyətsizlikdir laissez faire, laissez passer elan etmək isə cəmiyyətə çürü və öl deməkdir”.¹³³

2) İnsan iqtisadiyyatın xidmət etdiyi sosial varlıq kimi iqtisadiyyatın əsas məqsədi solumun (insanların) maddi tələbatlarının ödənilməsindən ibarətdir. İnsan cəmiyyətinin üzvi bağlılıqda olan (həm də dəyərlərin harmoniyası kontekstində) altsistemi statusuna iqtisadiyyat yalnız bu halda layiq görülmə bilər.

Amma son orta əsrlərdən başlayaraq mənfəətin maksimumu problematikasının iqtisadi təfəkkürü “əsərət” altına alma tezliyində adekvat şəkildə iqtisadiyyat özü üçün fəaliyyət göstərən sistemə-“özündə şey”ə çevrilmiş və bu çevrilmə artan sürətlə davam etməkdədir. Nəticədə, insan həyatının məqsəd və

¹³³ Соловьев, В. Оправдание добра. Нравственная Философия. Соч. В.2т.Т.1. 1988

vəzifələri arasında yerdəyişmə baş verir ki, bu da insan kimi yaşayan insan cəmiyyətinin gələcəkdə formalaşma imkanlarını birdəfəlik aradan qaldırır.

Eyni zamanda, problemi çıxılmazla salan əsas amillərdən biri artıq formalaşmış “mübadilə” iqtisadiyyatının əksər ölkələrdə siyasi hakimiyyət mübarizəsinin predmetinə çevrilməsidir.

Sübut etməyə ehtiyac yoxudur ki, belə bir situasiyada iqtisadiyyatın dəyərlər sistemi, mənəvi-etik prinsiplərlə əla-qəsi qırılır.

K.Marksın “yüngül” əli ilə baş verən təfəkkür dəyişikliyi çox ağır nəticələrlə sonuçlandı.

Həqiqətən də, “Ortodoksal siyasi iqtisadın” ən böyük yalnisı “təsərrüfatı mənəvi sferadan prinsipcə, ayırmasıdır”.¹³⁴

Sözügedən “qırılmanın” sonuncu nöqtəsi “Böyük Depresiyadan” sonrakı tarixə təsadüf edir.

O dövrdən etibarən iqtisad elmi seçim haqqında (məhdud resurs/artan tələbat) elmə “çevrildi”. Əslində, predmet dəyişikliyi daha geniş diapazonda baş verdi: iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi (siyasi-iqtisad) funksional fəaliyyət nəzəriyyəsinə (ekonomiks) transfer etdi.

İqtisad elminin XX əsrdəki metamorfozası daha çox sadələşdirmə, daha çox bəsitləşdirmə və “indi”nin müstəqil mahiyyətinin mütləqləşdirilməsi yönümündə baş vermişdir. Anlaşıldığı kimi, iqtisad elmi elmin əsas nəzəri subyekti olan “iqtisadi insan” modelinə “oxşamağa” çalışmışdır. Əslində isə, “oxşama” tam əks istiqamətdə olmalı idi.

¹³⁴ Соловьев, В. Оправдание добра. Нравственная Философия. Соч. В.2т.Т.1. 1988

3.3.5. “İqtisadi insan”ın millilik keyfiyyəti: konseptuallıq problemi

İqtisadiyyata universal (neoliberal paradigma) baxışla milli baxışı fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri–təsərrüfat fəaliyyətinin əsas subyektinə yanaşma tərzidir. Aydındır ki, aparıcı (əsas) subyektin kimliyi yaxud necəliyi, yekun etibarı ilə iqtisadi koordinant sisteminin mənatutumunu formalaşdıran əsas amildir. İqtisadi nəzəriyyə formalaşdığı dövrdən etibarən sözügedən subyekt keyfiyyətində “iqtisadi insan” abstraksiyasını görür.

Aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, son orta əsrlərdən bu günə qədər insanın iqtisadi obrazı, yaxud “iqtisadi insan”ın təzahür formaları nəzəri kontekstdə 12 dəfə dəyişibdir.

Fərdin abstraksiyası anlamında nəzəri müddəanın funksional fəaliyyət sferasına “tətbiqi”, mahiyyətə, konkret zaman–məkan kontiniumu çərçivəsində formalaşmış münasibətlər kompleksinin mənatutumunu bəsitləşdirməyə, məntiqi–aksiomatik aspektdən gerçəkliyin ideal obrazını (oxu: interpretasiyasını) formalaşdırmağa, əsas istinad nöqtəsinin iqtisadi rəsonalizm olduğuna diqqət çəkməyə və son olaraq, iqtisadi nəzəriyyənin “xalis”liyini təmin etməyə yönəlmişdir. Bu məntiqə yanaşma–iqtisadiyyatın və onun nəzəri konstruksiyasının ambisiyalı “yüksəlişinə” gətirib çıxardı. Artıq ictimai həyatın bütün spektri iqtisadi məntiqə dəyərləndirilməyə, hər şeyin və hamının, məzmun etibarilə iqtisadiyyata, onun artımına xidmət etdiyi təsəvvürü formalaşmağa başladı.

Etno–iqtisadi sistemdə, yaxud milli iqtisadiyyatda təsərrüfat fəaliyyətinin əsas subyekti “milli insan”dır. Bizim təsvirimizdə etnos (millət) tək cə dil, ərazi, mədəniyyət, din ümumiliyi, eləcə də ümumi tarix və vahid gələcəkdə deyil, həm də təsərrüfat tipinə malikliyi ilə səciyyələnilir.

Eyni zamanda, “milli insan” yalnız milli dəyərlər sistemi, milli mentaliteti deyil, həmçinin etnosun mənsub olduğu sivilizasiyanın mental aspektlərini özündə birləşdirir.

Bu aspektdən, əslində, A.Smitin “iqtisadi insan”ı qərb sivilizasiyasına və katolik kilsəsinə mənsub olan bir “ingilis” dir.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, dayanıqlı xarakter daşıyan davranış tərzı və əsas dəyər-konseptlər məhz milli mühitdə formalaşır. Millilik təbii səciyyəli keyfiyyət halıdır. Onun dəyişməsi, prinsipcə mümkün deyildir. “İnsan hər yerdə eynidir” deyimi çılpaq deməqogiyadır.

“Bu gün dünyada 5 min etnos və 10 min özünəxas xüsusiyyətləri ilə fərqlənən cəmiyyət mövcuddur. Bu, o deməkdir ki, bazar iqtisadiyyatı sırf universal təsərrüfat sistemi kimi, gerçəklikdə mövcud deyildir. Bazar həmişə etnik mənşəli olubdur”.¹³⁵ Yaxud olmalıdır! Sübut etməyə lüzum yoxdur ki, milli “süzgəcdən” keçməyən, milli aspektdən “özününküləşdirilməyən” bazar, ya kəskin deformasiyaya uğrayır, ya da onun fiaskosu qaçılmaz olur.

Nisbətən geniş spektrdə – cəmiyyət miqyasında baxdıqda “iqtisadi insan” modelinin təhlükəlilik dərəcəsi (gələcəyə yönəlik) liberal-demokratiya kontekstində daha qabarıq şəkildə təzahür edir. İqtisadi sferanın tənzimlənməsində dirijist, yaxud etatist, eləcə də konservativ platformalardan çıxış edən ölkələrdə “gözlənilən təhlükələr”, liberalizmlə müqayisədə daha sönük “görünürlər”. Belə ki, sözügedən sistemdə individium mütləşdirilmir, fərd → solumun “doğurduğı”, onun identikliyi özündə ehtiva edən varlıqdır. Və belə olan halda “iqtisadi insan”ın “ikiləşməsi” baş verir: Funksional prosesdə yalnız öz mənafeyi güdən qatı eqoist, alınan effektin sosial proyeksiyasında mənafeyyatlı, “əxlaqlı” eqoistə çevrilir. Yəni individual “mütləqləşmənin” sosiallığa neqativ təsirinin “dağıdıcı” diapazonu əhəmiyyətli dərəcədə daralır, lakin problem arzulanan

¹³⁵ Рязанов, В.Т. Роль религиозной этики в формировании этно – экономических (национальных) систем хозяйствования// Проблемы современной экономики. – №3(27), - 2008

gələcəyi təhdid edən—tam şəkildə aradan qalxmır. “İqtisadi insan” modelinin əsas təhdid və təhlükələri sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:

- Cəmiyyətdə son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən sosio-mədəni identikliyə güclü neqativ təsir; Ayrıca götürülmüş fərdin konkret sosial bütövə (oxu: millətə) aidliyinin “unutdurulması”.

- Mənəvi-etik, əxlaqi dəyərlərin “inflasiyası”, “maddiləşdirilməsi”—iqtisadi ölçü prosedurunun tətbiqi; Mənəviyyatlılıq faydalılıqla əvəz olunur. Faydanın maksimumuna əngəl törədən dəyər əhəmiyyətsizdir və kənara qoyulmalıdır.

- Və bütün bunların məntiqi yekunu olaraq, dayanıqlı inkişafın sütun dayanıqlarından olan sosial kapitalın formalaşma imkanlarının ifrat dərəcədə məhdudlaşması;

- Cəmiyyətdə sosial təbəqələşmənin dərinləşməsi; Bir tərəfdən, istehsalın xarakterinin (ictimai) dəyişməsi—fərdiləşmə, real sektorun “sıxışdırılması”, spekulyativ əməliyyatların kütləviləşməsi, digər tərəfdən, industrial sferada ixtisaslaşmış işçi qüvvəsinə tələbatın kəskin şəkildə azalması və tam məntiqi olaraq sosial ierarxiyada orta təbəqənin (elita, ziyalılar) formalaşma bazasının daralması; Bu dəyişikliklər kompleksi nəinki makrosabitliyin qərarlaşmasına mənfi işarəli təsir göstərir, hətta sivilizasiyanın təməllərini etibarsız hala gətirir.

- Əməyin xarakterinin dəyişməsi; Əmək-kapital münasibətlərinin yeni transformasiyaya uğraması ilə yanaşı, əməyin (canlı əmək) “əhəmiyyətsiz”ləşməsi; Yaradıcı əməyin kapitallaşması; Bu proses “iqtisadi insan” modelinin daxili təbiətinə immanent olmaqla yanaşı, müasir rəqəmsallaşma dövründə xüsusilə intensivləşmişdir.

Beləliklə, cəmiyyətin dayanıqlı inkişaf trayektoriyasına çıxışının reallaşma ehtimalı “iqtisadi insan” modelinin etik – mənəvi dəyərlərlə “yüklənməsi” və “yükün” rəşional sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindən determinoloji asılılıqdadır.

IV FƏSİL. “İQTİSADI İNSAN” ABSTRAKSİYASI: ÖZÜNÜ ALDANIŞIN ELMİ STATUSU ÜZƏRİNDƏ TƏNQİDİ GƏZİŞMƏLƏR

3.4.1. Sosial idrakda insan “obrazları”

Məlumdur ki, industrial təsərrüfatın, yaxud modern cəmiyyət tipinin iqtisadi fəaliyyət konstruksiyasının qurulduğu əsas bazis “iqtisadi insan” abstraksiyasıdır. Bu abstraksiya modern dəyərlər sisteminin iqtisadi (maddi) əsası kimi çıxış edir.

Bu aspektin öz-özlüyündə, yaxud həm semantik, həm də teleoloji anlamda problem yaratma “qabliyyəti” təhdid doğurma səviyyəsində deyildir. Problem “yaradıcılığı” sözügedən abstraksiyanın iqtisadi mərkəzçilik ideologiyasının fundaməntində yer alması ilə şərtlənir. Eyni zamanda, məlumdur ki, “iqtisadi insan” modern dövrün məhsuludur... Sırf iqtisadi anlamda insan varlığı → iqtisadiyyat qarşılıqlı əlaqələrinə tarixi-təkamül prosesi prizmasından baxış, yeniləşmə (insan varlığının) yönümlüliyünün təsərrüfat tipi ilə sıx bağlılıqda olduğunu ortalığa qoyur (cə.d.3.4.1.)

Göründüyü kimi, bəşər tarixinin ən qədim və qədim dövrlərində hansısa bir iqtisadi maraqlardan danışmaq mümkün deyildir. Ovçuluq və yığım vasitəsilə əldə edilən qida məhsulları sürü/kütlə üzvləri arasında bərabər bölünürdü. Artıq qalan hissə-“lənətlənmiş artıqlıq” adı altında məhv edilirdi. İnsan-sosial/kütlə bütövlüyünün bir elementi, onun (kütlənin) davranış tərzindən birbaşa asılılıqda olan varlıq kimi mövcud olmuşdur. Kütlə bütövlüyü, “sosial bərabərlik” sözün mütləq mənasında individuallığı inkar edirdi. Yaxud, iqtisadi maraqlar-fərdiləşməmişdir. Sadəcə ona görə ki, iqtisadiyyat mövcud deyildir. Bu yönümdə dəyişikliyin baş verdiyi dövr–neolit inqilabından sonrakı dövrə təsadüf edir. Uzun minilliklər ərzində iqtisadi anlam daşıyan hər şey tələbatların ödənilməsinə xidmət edirdi. Yəni iqtisadiyyat insanın/sosiumun xidmətçisi keyfiyyətində çıxış edirdi. Bu dövrdə iqtisadiyyat sərvət

toplama mənbəyi deyildir. İqtisadi maraqların fərdiləşməsi yalnız tələbatın ödənilməsi müstəvisində baş verirdi.

Qeyd etdiyimiz “biramilli” fərdiləşmə bütövlükdə sosiumu “təhdid” edə biləcək gücdə deyildir.

Ümumbəşəri səviyyədə “dinmərkəzçiliyi” ideologiyasının qərarlaşması fərdiləşmə prosesinin, sözün müəyyən mənasında, “dondurulmasında” və iqtisadiyyatın asılı statusda/ xidmətçi rolunda qalmasında həlledici rol oynamışdır.

Sərvət toplanmasının mənbələri sırasında iqtisadiyyat yer almırdı.

Son orta əsrlərə qədər insana münasibət birmənalı olmuşdur: “Allahın yaratdığı varlıq”. Protestant “inqilabi” dini dəyərləndirmənin “mütləq” məzmunluluğunu aradan qaldırdı. Və çox tezliklə ictimai təfəkkür tərzində kardinal dəyişiklik baş verdi: insan ətraf aləmdə mövcud olan “şey”lərdən biridir. Bununla da dünyanın dəyərtutumu deformasiyaya uğradı: dünya “şey”lər (maddiyat) dünyasına çevrildi.

Səbəbiyyət qanunu, müxtəlif məzmunlu asılılıqlar, eləcə də, mahiyyət anlayışı baş verənin niyə baş verdiyi, dəyişənin nə olduğu? sualları təfəkkürün periferiyasına sıxışdırılır və funksional əlaqələr dominant mövqeyə keçir. Gerçəkliyin qiymətləndirilməsi prosesində sosio-mədəni kontekst mötərizə xaricinə çıxarılır. İnsan fəaliyyətini mənalandıran dini dəyərlər mütləq rəşionalizmlə əvəz olunur.

İnsan – onu insan edən dəyərlər sistemindən uzaqlaşaraq maddiyyat sferasında hədəflərinə nail olmaq yolunda “istədiyini etmə” sərbəstliyi əldə edir. Rəşionalizm – özünün sırf iqtisadi anlamında, iqtisadi davranışın fundamental xarakteristikasına çevrilir. Təbii ki, qeyd etdiyimiz çevrilmə ilkin olaraq və daha çox nəzəri müstəvidə baş verir. Bu aspektdən Qərbi-Avropada yeniləşmiş/yeni sekulyar cəmiyyəti bəzi tədqiqatlarda “ruhi heçlik” kimi səviyyələndirirlər.¹³⁶

¹³⁶ Г.Федоров. Будет ли существовать Россия?//О России и русской философской культуре. М. Наука; 1990

İnsan varlığı tarixi təkamül prosesində

Cədvəl 3.4.1..

İnsanın təkamülü	Cəmiyyət tipi	Sosial zaman	İqtisadiyyatın tipi	Məqsəd	Ətraf mühit- lə əlaqəsi
1. İnsana qədərki insan	Zooloji sürü	Tarixəqədərki tarix	Məlum deyil	Sağ qalmaq	İnsan-təbiət
2. Qədim “insan”	İcma	Arxaik zaman	Ovçuluq, yığım	Sağ qalmaq	İnsan-təbiət
3. “Ağıllı” insan	Ənənəvi	Arxaik zaman	Aqrar (patriarxal)	Tələbatın ödənilməsi	İnsan-təbiət
4. “Modern” insan	Modernist	Modern zaman	İndustrial	Tələbat/ sərvət	İnsan-insan
5. “İnformativ” insan	Hibrid, (modern/post- modern)	Postmodern	Postindustrial	Maksimum fayda	İnsan-maşın
6. Virtual (rə- qəmsal) insan	Postmodern	Virtual zaman	Postindustrial (rəqəmsal)	Maksimum effekt	Maşın-maşın

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur.

Məsələ burasındadır ki, nəinki iqtisadiyyat, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin “bazarlaşması”, bazar məntiqinin dominant mövqeyə keçidi ilə etika sferasında mürəkkəb məzmunlu transformasiya baş verdi.

Dəyərlər, etik prinsiplər, insan fəzilətləri və s. “iqtisadiləşməyə” başladı. Yəni ictimai həyatda “iqtisadiyyatın psixologiyası”¹³⁷ ön plana keçdi.

Hər şeyin “iqtisadiləşməsi” modern dəyər-konseptlərin məntiqi zərurətlə doğurduğu unikal prosesdir.

Uzun əsrlər boyu “arxa planda” yer alan iqtisadiyyat ilkin modern dövründə əlahiddələşdi, avtonomlaşdı, son moderndə isə ictimai həyatın sistemyaradan komponentinə və əsas requlyatora çevrildi. Və, sözsüz ki, “hibrid”, yaxud modernləşmə prosesi başa çatmamış cəmiyyətlərdə qeyd etdiyimiz təsbit tam şəkildə deyil, hissəvi və daha çox mexaniki (üzvi deyil) səciyyə daşıyır.

Müəyyən fərqlərin (modernləşmə prizmasından) olmasına baxmayaraq, hər iki cəmiyyətdə insanın “iqtisadiləşməsi” mahiyyət etibarilə “bazarlaşma” anlamı kəsb etməklə, onun (insanın) sosio-iqtisadi prosesin əsas subyekt statusunu deformasiyaya uğradır: o dərəcədə ki, insan-əsas subyektmidir/deyilmidir sualını yalnız situativ kontekstdə və müəyyən ehtimalla cavablandırmaq mümkün olur. Digər tərəfdən, postindustrial refleksianın inkişafı-qeyd etdiyimiz “ehtimallı” qiymətləndirməni belə şübhə altına salır.

Sosio-iqtisadi sferanın bugünkü inkişaf məntiqindən çıxış etməklə, müasir insanın-özünün tarixi varlığı ilə-modern insanla eyniyyətdə olmadığını görmək mümkündür.

“Müasir insan” – analitik konstruktsiya olmaqla, müasir cəmiyyətdə ayrı-ayrılıqda götürülmüş çoxsaylı individuumların sosial varlığının əsas xarakteristikası kimi çıxış edir”.¹³⁸

¹³⁷ С.Булгаков. Философия хозяйства. 1973

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, modern erasının “individualisti” artıq mövcud deyildir və antropomərkəzçilik prinsipi “işləmir”. Başqa sözlə, “iqtisadi insan”ın sosial varlığı individuallıq keyfiyyətini itirmiş və “müasir insan” abstraksiyasının təzahür formalarından birinə çevrilmişdir.

“İnsan varlığı ideyası totalitar/teknokrat əsarətdə qalmaqdadır. Ona öz düşüncə və hərəkətlərinin əsasında olmaq imkanına yox deyilmiş. O, subyekt deyil, obyekt kimi sonsuz manipulyasiyaların bazasına çevrilmişdir”.¹³⁹

Hamının və hər şeyin virtuallaşması prosesi, prosesin rəqəmsal formata salınması “müasir insan” üzərində “sonsuz manipulyasiyaların” aparılmasını asanlaşdırmaqla, ona kütləvilik və sistemlilik keyfiyyəti əxz etmişdir. “Rəqəmsallaşan” iqtisad elmi və sosiologiya “müasir insanı” idarəedilən istehlakçı abstraksiyası anlamında interpretasiya edir. Yəni, “iqtisadi insan” modeli–avtonomluğunu itirməklə qalınır, həmçinin öz yerini sosiologiyanın “möhtəşəm” köməyi ilə “müasir insan” abstraksiyasına verir.

“Real insan çox mürəkkəb və dolaşqı sistemdir. O, Pavlov itini xatırlatmır. Eləcə də, nə sadə qomeostat, nə də birözlü individ deyildir. Həmçinin homo ekonomiks sxeminə də sığmır.

Onu–ali mürəkkəbliyə malik sistem kimi anlamaq lazımdır.... insan haqqındakı müasir biliklər savadsızlıq dənizindəki kiçik arxipelaq formalı adaları xatırladır”.¹⁴⁰

Ümumimiyyətlə, insan varlığından daha mürəkkəb, daha ziddiyyətli bir sistem mövcud deyildir.

¹³⁸ Д.Михайличенко. Современный человек: индивидуальный субъект или симулякр?// Вестник Костромского Государственного университета 2009; №3

¹³⁹ А. Рено. Эра индивида: К истории субъективности СПб; 2002; стр.21

¹⁴⁰ Ю.Козелецкий. Человек многомерный Психологические эссе.Киев.1991.с.23.

Ona görə ki, solumun ayrıca götürölmüş bir elementi (üzvü) olan insan-özündə həm ayrıca götürölmüş fərdə xas olanları, həm də bütövlökdə sosial varlığın bütöün dəyərlər sistemini, mənə yükünü daşıyır.

İnsan varlığı-sosiallaşmanın doğurduğu varlıqdır. Yəni o yaranışından sosialdır. Və onu (insanı) sosio-iqtisadi prosesin əsas subyekti statusundan süni yollarla “məhrum” etmə cəhdləri olumlu nəticə ilə sonuclana bilməz. Daha konkret ifadə: rəqəmsal “ekiz”in yaradılması–yüksək iqtisadi effektivlik nöqtəyi-nəzərindən qəbuledilən olsa da, ən yaxşı halda yuxarıda qeyd etdiyimiz “statusdan məhrum etmə” dövrünün zaman sürəcini uzatmaqdan qeyri bir yekunla tamamlanmayacaqdır... Başqa sözlə, sözün bütöün mənalarında insana tarixi dönüş qaçılmazdır.

“İqtisadi insan” abstraksiyası digər sosial elmlərdə epistemoji anlam daşıyır: sosio-iqtisadi reallığın (münasibətlərin) daxili məntiqinin əsaslandırılmasında instrumental vasitə kimi çıxış edir. Və, təbii ki, modelə yanaşmada, tətqiqatın məqsədindən asılı olaraq, müxtəlif cəhətlərin aktuallaşdırılması baş verir ki, bu da anlama diskomfortu yaratmaqdan qeyri bir işə yaramır...

Yəni konkret sosial elmlərin axtardıqları şey-insan davranışının özü deyil, davranış araşdırmanın predmeti kimi çıxış etmir:

“Daha çox insan aprior model, tədqiqatın instrumenti olaraq insan davranışının hipotezi, iqtisad elminin metodunun elementi”¹⁴¹ keyfiyyətdə qəbul edilir.

Populyar insan “obrazlarının” müxtəlif əlamətlər üzrə apardığımız müqayisəli dəyərləndirmədən də göründüyü kimi, zahiri görünüşdə müşahidə edilən müxtəlifliyin eyni “daşıyıcıya” aidliyi şübhəsizdir. Əslində insan “obrazlarının” müxtəlifliyi, V. Avtonovomun da qeyd etdiyi kimi, sosial elmlərin

¹⁴¹ В.Автономов. Человек в зеркале экономической теории. М: Наука:1993;с-3

problematikaya yanaşmasında aşırı səviyyədə instrumentalizmə meyl etmələri ilə əsaslandırıla bilər. Və bu “müxtəlifliyin” içərisində funksional fəaliyyətinin yeni dəyər yaratma qabiliyyətində olanı-insanın iqtisadi obrazı-“iqtisadi insandır”. Sosial idrakin “iqtisadiləşməsinin” məntiqi əsaslarında da məhz bu gerçəklik dayanır.

Digər tərəfdən, maksimum effektdə can atan “iqtisadi insan” konstruktsiyası tələbatların ödənilməsindən daha çox sərvət toplamağa xidmət edir.

Hətta o dərəcədə ki, birinci ikincinin funksiyası kimi çıxış edir. Sərvətoplama insanın digər obrazları üçün də tam şəkildə keçərlidir. Və məhz buna görə də, ümumbəşəri miqyasda “iqtisadimərkəzçilik” ideologiyasının qərarlaşması məntiqi qaçılmazlıq xarakteri daşımaqdadır. Sırf fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən “iqtisadi insan”ın real/abstrakt sosial varlıq kimi təzahürü modelin formalaşma spesifikasi ilə xarakterizə olunur.

Rasionallığın funksional aspektdən müəyyənləşdirilməsi, “iqtisadi insan” modelinin antropoloji versiyası kimi tövsiyyə oluna bilər ki, bu versiyada “insan” – real olaraq mövcuddur. “İqtisadi insan”ın mütləq eqoizmini, motivasiyanın birmənalı olaraq eqoist məzmun daşmasını isə sözügedən modelin ontoloji əsası kimi qəbul edə bilərik. Bununla belə, modeldə rasional seçimin maksimum faydalılığa bağlılıqda mütləqləşdirilməsi ortodoksal yanaşmanı/şəhri aksiomlar yığını kimi ortalığa qoyur. Və ən əsası da sosial kontekstin qəti olaraq inkarı, tam şəkildə anlaşılmazlıq yaradır. Yəni, gerçəkliklə bağlılıq qırılır. “iqtisadi insan” – istənilən situasiyada faydanın maksimumuna canatır??! Bu səviyyəli abstraksiya heç Robinzon Kruzonun da “ağılına” gəlməzdi.

Populyar insan obrazlarının müqayisəli dəyərləndirilməsi

Cədvəl 3.4.2.

Əlamətlər	“İqtisadi insan”	“sosial insan”	“Siyasi insan”	“Mədəni insan”
1) Məqsəd	Faydanın maksimumu	Sosial harmoniya	Maksimum hakimiyyət	Mənəviyyatın harmoniyası
2) Davranış	Mütləq rəşional	Sosial mühafizənin rəşionallığı	Siyasi “rəşionallıq”; Əsas olan ictimai məqsəddir.	Kommunikativ rəşionallıq
3) Predmet	Məhdud resurslar	Təbii/sosial tələbatlar;	Sosial mənafeələrin müxtəlifliliyi	Mədəni/mənəvi dəyərlər sistemi
4) Məqsədin reallaşma vasitəsi	Mübadilə	Sosial “bütövləşmə” duyğusu	-Hüquq; -Ritorika; -Konsensus -Sair	-Dil; -Simvolika; -Sair
5) Əxlaqi-etik komponent	Etinasız	Önəmli	Siyasi məqsədə-uyğunluq çərçivəsində önəmli/önəmsiz	Substantiv önəm daşıyır

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur.

3.4.2. Problemə “iqtisadi varlıq” prizmasından baxış

Əvvəlki araşdırmalarımızda da qeyd etmişdik ki, iqtisadi varlıq–socio-təbii, biososial, socio-siyasi, socio-iqtisadi və socio mədəni universallığın vəhdətidir: şüurludur, yaddaşı var, canlı orqanizim kimi hərəkət edir. Və hər bir sosium özünəxas (milli/sivil təfəkkür çərçivəsində) iqtisadi varlıq yaradır. Yəni iqtisadi varlıq yaradılındır, spontan şəkildə yaranma ehtimalı yoxdur.

Eymi zamanda, iqtisadi varlıq-daima dinamikada olandır: birdəfəlik akt deyildir. Başqa sözlə, daima yaradılma (oxu: dəyişmə/yeniləşmə) mərhələsindədir.

Həmçinin iqtisadi varlığın təşəkkülü prosesi, varoluşu və inkişaf potensialı, təkcə iqtisadi deyil, eyni zamanda qeyri-iqtisadi sferaların adekvat “davranış tərzindən” birbaşa asılılıqdadır. İqtisadi varlıq-xalis iqtisadi sferadan çoxdur... İqtisadi varlıq-abstrakt varlıqdır.

Konkret deyildir. Yanlış anlamamı önləmək xatirinə qeyd edək ki, bizim sərgilədiyimiz mövqeyin “iqtisadi imperia-lizm”lə bağlılığı yoxdur. Biz iqtisadiyyatın “mütləqləşdiril-məsini” yanlış yanaşma hesab edirik. Burada söhbət iqtisadi varlığın yaranması və inkişafında qeyri-iqtisadi sferaların önəmli rol oynadığından gedir. Yəni problemin qoyuluşu tam şəkildə əks-istiqləməlidir.

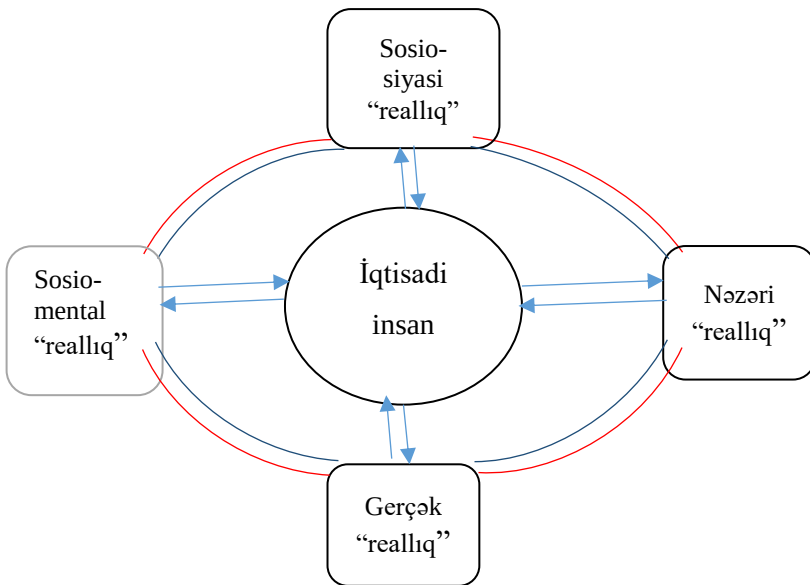
Və qısa xülasə şəklində təsvir etdiyimiz iqtisadi varlığın mərkəzi konstruksiyası keyfiyyətində “təlqin” olunan “iqtisadi insan” abstraksiyası, nə qədər paradoksal görünsə də, xalis iqtisadi kontekstə istinad edir. Bununla bəhəm, məlumdur ki, “iqtisadi insan”ın funksional fəaliyyət göstərdiyi mühit homo-gen deyildir. (bax: sək.3.4.1.). Göründüyü kimi, fəaliyyət sfe-rası-gerçək “reallıq (oxu: socio-iqtisadi reallıq) yeganə “reallıq” deyil.

Onun nəzəri təsəvvürün (nəzəri “reallıq”) formalaşma-sına yaxud yeniləşməsinə təsiri ya yox səviyyəsindədir, ki

əksər hallarda bu cür birtərəflilik müşahidə edilir, ya da gerçək məzmunundan “arınmış”, “təmizlənmiş”, deduktiv əqli-nəticələrin çərçivəsinə sığa biləcək hala salınmış şəkildə çıxış edir.

Başqa sözlə, gerçək realıqla nəzəri “realıq” arasında böyük ziddiyyətlər mövcuddur: nəzəriyyənin həlledici rolu və “təhriki” nəticəsində uyğunsuzluq böhranı yaşanmaqdadır; Sosio-siyasi və sosio-mədəni sferaları boş verin, reallığın sırf sosio-iqtisadi kontekstdə adekvat təsviri yoxdur. İqtisadi reallığın nəzəri aspektdən adekvat təsviri/şərhi həmin realıqdan götürülmüş fakta/faktlara istinad edir. Və təbiidir ki, istinad edilən faktın elmi statusu olmalıdır: bu hər cür araşdırma prosesində əsas metodoloji tələb kimi çıxış edir. “iqtisadi insan” abstraktsiyası ilə bağlı mövcud olan nəzəri ziddiyyət/ problemlərin əsas qaynaqlarından biri məhz qeyd etdiyimiz tələblə determinasiya olunur. Belə ki, məlum olduğu kimi, prosesdaxili elementlərin qarşılıqlı bağlılığında nəinki tarixi-genetik aspekt, sosio-siyasi və sosio-mədəni sferaların “törəmələri”, həm də dini, sivil və mental dəyərlər iştirak edirlər. İqtisadi faktın elmi statusu sadaladığımız müxtəlif məzmunlu çoxluğun proyeksiyasına möhtacdır. İqtisadi fakt həm nəzəri, həm də mental “yük” daşıyır. Amma iqtisad elminin metodoloji arsenalı sözügedən problemin həlli imkanlarına malik deyildir. Beləliklə, sırf iqtisadi aspektin qabardılması və qeyri-iqtisadi olanların prosesdən sərf-nəzər edilməsi vəziyyətdən çıxışın yeganə yolu keyfiyyətində ortalığa qoyulur. Sonrası məlum! Qeyd etdiyimiz metodoloji “məcburiyyət” bütövlükdə iqtisad elminin elmi statusunun “mühafiz”lərinə/ortodokslara başqa bir yol buraxmamışdır. Ortodoksların gerçək “realıqdan” gördükləri və anladıkları çoxsaylı metodoloji “boşluqların mövcudluğu” şəraitində-tam məntiqi olaraq, yarımçıq xarakter daşımalı idi və daşıyır da! Nəzəri “reallığın” tədricən məhdud təxəyyül məhsuluna çevrilməsi sosio-iqtisadi sferada, ələlxüsüs, idarəetmə və tənzimləmə ilə bağlı, fəsadlı situasiyaların “salxım” formasında yaranmasına gətirib çıxarır: yarımçıq təxəyyül

“məhsullarına” istinadla formalaşdırılan sosio-iqtisadi siyasət, yaxud qəbul edilən qanunlar, normativ-hüquqi aktlar qıbtə ediləcək dayanıqlılığa malik “böhranlı idarəetmə” effektindən qeyri bir əhəmiyyət kəsb etmirlər. Yanlış nəzəri müddəa yanlış siyasətin formalaşmasına səbəb olmaqla, “böhranlı” situasiyanın tsiklik dövriyyəsini qanunauyğunluq anlamında ortallığa qoyur.



Şəkil 3.4.1. “İqtisadi insan” müxtəlif “reallıqlar” kontekstində

Yəni həm gerçək “reallıq” effektivlik probleminin həllində aciz duruma düşür, həm də iqtisad elminin reallığa adekvat formada inkişafına əsaslı maneələr törədilir. Göründüyü kimi, ortodoksal nəzəriyyə, nəinki ictimai həyatın sahə və sferaları arasındakı izomorfluq prinsipini inkar edir və onları özünün “hakimiyyəti” altına alır, hətta sosial-iqtisadi gerçəkliyi olduğu kimi deyil, özünün istədiyi kimi şərh edir. “Yarımçıq” şərhdən doğan ziddiyyətli deduktiv müddəaları həqiqi elmi biliklər

statusunda səciyyələndirir. Həm də, ortodoksların “iqtisadi insani”-iqtisadi sistemin mərkəzi abstrakt konstruksiyası olmaqla bəhəm, subyekt müəyyənliyi nöqtəyi-nəzərindən universal təbiətlidir. “İqtisadi insan” iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan hər kəsdir: ayrıca götürülmüş fərd, kollektiv, şirkət, firma, hökumət və.s. Yəni iqtisadiyyatın səviyyələri arasında da (iqtisadi insanın əsas prinsipləri aspektindən) heç bir fərq qoyulmur.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, “iqtisadi insan”ın, funksional fəaliyyət və mənafeələr prizmasından fərd – hökumət müxtəlifliyinə “bir gözlə” baxması, hətta abstrakt təsəvvürün sərhədlərini belə çox geridə buraxır.

Makroiqtisadi elementlərin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı bağlılığının xarakterini əks etdirən cədvəldən (bax: cədvəl 3.4.3.) görüldüyü kimi, hökumətin iqtisadi obrazı digər subyektlərlə müqayisəyə gələ bilməyəcək qədər geniş və əhatəlidir. Eyni zamanda, bunlar həm də, sosio-iqtisadi reallığı əks etdirən göstəricilərdir.

Bu göstəricilərin spontan qaydada uyğunlaşması qeyri-mümkündür: uyğunlaşdırma-məqsədyönlü şəkildə idarə edilən və tənzimlənən prosesdir. Hökumətin “iqtisadi insan” obrazında fəaliyyət effektivliyi məhz adaptasiyanın təminatında təzahür edir. Digər tərəfdən, hökumətin effektivliyi, yaxud effektiv hökumət ictimai həyatın bütün spektri üzrə izomorfluq prinsipini qoruyan hökumətdir. Cəmiyyətin “iqtisadiləşməsi”, yaxud iqtisadi dominantın “hakimiyyəti” altında ictimai həyatın homogenləşməsi inkişafa deyil, sistem böhranına aparır. Ümumiyyətlə, insan kimi yaşayan insan cəmiyyətinin fundamental prinsipi ədalətlik kontekstində real müxtəlifliklərin adaptasiyası prinsipidir.

Adaptasiyanın gerçəkləşməsi, yaxud adekvat mexanizmin formalaşmasının kökündə yuxarıda qeyd etdiyimiz izomorfizm dayanır. Ona görə də hökumətin effektivliyi=izomorfizm eyniyyəti gerçəkdir.

Bütün bunlarla bəhəm, “iqtisadi insan” modeli institutlara münasibətdə indifferentdir. İqtisadi davranışın sosial mühitdə baş verdiyini, eləcə də individiumun sosial “yük” daşması gerçəkliyini inkar etmək qeyri-mümkündür. İqtisadi davranışa münasibətdə sosial institutlar (təkcə iqtisadi deyil) həm tənzimləyici, həm də əlaqələndirici kimi çıxış edirlər. İqtisadi davranışın rasionallığına sosial normaların davranışa təsiri aspektindən yaranan qeyri-müəyyənliyin neqativ təsirini ön görmək institutlara münasibətdə inkarçı mövqenin davamı situasiyasında mümkünsüzdür. Əslində, təsvir etdiyimiz fəsadlılıq iqtisadi nəzəriyyənin əsas problemləri sırasına daxil edilə bilər.

Şübhəsiz olan odur ki, “iqtisadi insan”ın ortodoksal modeli çərçivəsində problemin həlli imkanları, sadəcə olaraq, mövcud deyildir. İqtisadi rasionallığın sosial normalarla harmoniyasına nail olmaq “iqtisadi insan” modelinin aksiomatik məzmunundan imtina və onun, real insana maksimum yaxınlaşdırıldığı halda mümkün ola bilər.

Yəni formal və qeyri-formal institutların harmoniyası rasional iqtisadi davranışın gerçəkləşməsi üçün effektiv mühitin formalaşmasının fundamenti kimi çıxış edir. Bu aspektdən davranışa təsir göstərən, yaxud onu müəyyən çərçivədə məhdudlaşdıran institutsional elementlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- Davranışı məhdudlaşdıran qaydalar, mexanizmlər və normalar; ictimai həyatın bütün spektrində (iqtisadi, sosial, siyasi və s.) davranışların qarşılıqlı tənzimlənməsini formalaşdırırlar;

- İnsanların davranışını tənzimləyən ümumi qəbul edilmiş qaydalar, razılaşmalar və s.

- Entropiyanın aşağı salınması, yeniləşmə/dəyişmələrə uyğunlaşma və s. yönündə vasitələrin tətbiqi;

- Təkrar istehsal prosesinin tənzimlənməsi və koordinasiyası;

3.4.3. Tənqidi baxışların panoraması

“İqtisadi insan” abstraktsiyasına tənqidi yanaşmaların tarixi alman tarixi məktəbindən başlanır:

“İqtisadi təhlilin yalnız öz maraqlarını güdən eqoist subyektin (insan) üzərində qurulması yol verilməzdir”.¹⁴²

- İnstitutsionalistlər hesab edirdilər ki, qərar qəbulu prosesinə sosial mühitin təsiri inkar edilə bilməz.¹⁴³ İqtisadi insanın bu aspektə inkarçı münasibəti reallığı əks etdirmir.

- Keynsçi baxışa görə iqtisadi fəaliyyətin böyük hissəsi irrasional impulslara istinad edir. C.Keyns bu impulsları “heyvani instinktlər” adlandırılırdı.¹⁴⁴

- Monetarizmə görə, “iqtisadi insan”-psixoloji amilləri inkar edə bilər, əks-halda, rəşional subyektlər tərəfindən bazar-dan çıxarılacaqlar.¹⁴⁵

- İqtisadi imperialistlər¹⁴⁶ “iqtisadi insan” modelini ümumcəmiyyət miqyaslı davranış paradıqması kimi qəbul edirdilər.

- Ortodoksal yanaşma ilə müqayisədə əsas fərqlər: 1) Model-ictimai həyatın bütün spektrinə tətbiq edilir; 2) İnsan kapitalı anlayışı dövrüyyəyə buraxılır; 3) Keçmiş təcrübənin davranış tərzinə təsiri qabardılır;

¹⁴² В.Рошер. Система народного хозяйства//Мировая экономическая мысль. М; 2005;Г.3

¹⁴³ Т. Веблен. Теория праздного класса. М; 2000;

¹⁴⁴ Дж. Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег. М;2013

¹⁴⁵ М. Фридман. Методология позитивной экономической науки// Альманах THESIS: 1994:вып.4

¹⁴⁶ Человеческому поведению//США: экономика, политика, идеология. 1993;№11

Makroiqtisadi səviyyədə sistem daxili qarşılıqlı bağlılığın və qarşılıqlı təsirin xarakteri

Cədvəl 3.4.3.

Göstəricilər	İnvestisiya	İxrac	Valyuta kursu	Dövlət xərcləri	Əmanətlər	İdxal	Faiz stavkası	ÜDM	Vergi	Əmək haqqı	İstehlak	Məşğulluq	İnflyasiya
İnvestisiya	0	+	+, -	+, -	+	dolay	+, -	+	dolay	-	+	+	dolay
İxrac	0	+	+	+	-, +	+	+	+	+, -	-	+, -	-	-
Valyuta kursu	+, -	+	0	dolay	dolay	-	+	dolay, +	dolay	+, -	dolay	-, +	+, -
Dövlət xərcləri	+, -	-	dolay	0	dolay	-	dolay	+	+	-	+	+	+
Əmanətlər	+	-, +	dolay	dolay	0	-	+	+	-, +	+	-	dolay	+
İdxal	dolay	+	-	-	-	0	-	+	-, +	+	-	-	+
Faiz stavkası	+, -	+	+	dolay	+	-	0	+	+, -	-	dolay	dolay, +	+, -
ÜDM	+	+	dolay, +	+	+	+	+	0	dolay, +	+	+	+	+, dolay
Vergi	+	+, -	dolay	+	-, +	-, +	+, -	dolay, +	0	-	-	-, +	dolay, -
Əmək haqqı	dolay	+	+, -	-	+	+	-	+	-	0	+	0	+
İstehlak	-	-	dolay	+	-	-	dolay	+	-	+	0	dolay	+
Məşğulluq	+	+, -	-, +	+	dolay	-	dolay, +	+	-, +	-	dolay	0	-
İnflyasiya	dolay, +	-	+, -	+	+	+	+, -	dolay, +	dolay, -	+	+	-	0

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur.

Qeyd: 1) “+” – birbaşa funksional əlaqə;

2) “-” – əks funksional əlaqə;

3) “dolay” – kəmiyyətə ölçülə bilməyən amillərin xüsusi çəkisi böyükdür;

4) “0” – eyniyyət.

- “İqtisadi insana” ortodoks baxışın tənqidçiləri sırasında A.Sen¹⁴⁷ xüsusi yer tutur. A.Sen:

- 1) Utilitarizmi və Pareto-effektivliyini inkar edir;
- 2) İqtisadi seçimin psixoloji “tutumunu” aktuallaşdırır;
- 3) Fərdlərarası müqayisə və etik amillərin uçotunun zəruriliyini əsaslandırır;

4) “İqtisadi insan” modelinin minimalist versiyasının dünya dinlərinə münasibətdə ziddiyyətli məzmun daşdığını qeyd edir;

5) Və, nəhayət, qərar qəbulu prosesinin təhlilində ümum-qəbul edilmiş mənəvi norma və dəyərlərin nəzərə alınmasının zəruriliyini əsaslandırır.

- Neoklassika istehlakçı seçiminə statik mövqedən nəticə olaraq yanaşır. Əslində, söhbət prosesdən getməlidir. Yəni istehlakçı seçimi daima dinamikada olan prosesdir. D. Kaneman¹⁴⁸ və A.Tverski, həmçinin “İqtisadi insan”ın hesablama qabiliyyətinin fundamental olaraq qeyri-məhdudluğuna, eləcə də informasiyanın mükəmməlliyinə qarşı çıxırlar: analitik bacarıq və informasiya kasad resurslardır, ona görə də rəşionallıq, birmənalı olaraq mütləq deyil, məhduddur. Təcübədə faydalılığın maksimumu ehtimalı gerçəkləşmir. Onun yerinə axtarış ilk kafi variantın tapılmasına qədər davam edir.

- Ənənəvi institutsionalizm¹⁴⁹ “məhdud rəşionallıq” konsepsiyası çərçivəsində hesab edir ki:

1) Məqsədin ortodoks şərhinə yeni əlavələr daxil edilməlidir.

Belə ki, qərar qəbulu prosesində məqsəd və vasitələrin ciddi iyerarxiyasına nadir hallarda riayət olunur.

¹⁴⁷ А. Сен. Возможность общественного выбора//Мировая экономическая мысль. М; 2005; Т.5. Кг.2;

¹⁴⁸ Д.Канеман, А.Тversky; choices, Values and frames. N.Y. 2000.

¹⁴⁹ Днс. Ходжссон. Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории. М; Дело; 2003

2) Neoklassikanın həm istehlak funksiyası, iqtisadi agentin imkanları, həm də rasionalizm haqqındakı təsəvvürü kəskin şəkildə tənqid edilir.

- Rasionallıq təsəvvürü sadələşdirilmiş birsəviyyəli model formasındadır;

- Koqnitiv psixologiya müstəvisində problemə yanaşılmalıdır;

3) Neoklassika anlaşılmaz bir şəkildə şüur mexanizminin müasir tədqiqatlarının nəticələrini inkar edir;

Sağlam düşüncənin məntiqindən imtina edilməsi-istisna hal deyil, insan davranışının ayrılmaz atributudur.

4) İnstitusionistlər, ələxüsus, C.Xocson hesab edirlər ki, neoklassik metodoloji individualizmdən uzaqlaşmaq lazımdır. Ən azı ona görə ki, iqtisadi davranışın individual amillərinin mütləqləşdirilməsi xarici mühitin təsirini bəribaşdan inkar edir. Maraqlı cəhət ondadır ki, C.Xocson bir tərəfdən metodoloji individualizmin volyuntarizmindən bəhs edir, digər tərəfdən metodoloji xolizmi struktur determinizminə görə yararsız sayır. Və “sintetik şəhri” (həm fərdi, həm də sosial strukturu ehtiva etməklə) çıxış yolu kimi göstərir.

Ümumiyyətlə, “iqtisadi insanın” neoklassik interpretasiyası uzun illər ərzində kütləvi tənqiddə məruz qalmışdır.

Tənqidin əsas hədəfi kimi modelin 1) Təbiətə süni xarakter daşması; 2) Gerçəkliyə adekvat olmaması; 3) Abstraksiyasının ifrat dərəcədə yüksəkliyi və 4) İqtisadi nəzəriyyənin inkişafı prosesinə neqativ təsiri və s. çıxış edir.

Neoklassika M.Fridmanın¹⁵⁰ ikinci paradoksu ilə yaranmış situasiyadan çıxışa cəhd göstərsə də, məqsədinə nail ola bilməmişdir.

¹⁵⁰ М. Фридман. Методология позитивной экономической науки// Альманах THESIS: 1994:вып.4.

Eyni zamanda, Q.Saymonun “məhdud rasionallıq” konsepsiyası xaric, tənqidi yanaşmaların heç biri ortodoksal modeldə nəzərə alınmamışdır.

Bu hal, institusionalistlərin ifadə etdiyi kimi, neo klassikanın “anlaşılmaz” davranışı deyil, modellə bağlı metodoloji dilemmanın meydana çıxma ehtimalının güclənməsi ilə əlaqədardır. Məsələ bundadır ki, həm “məhdud rasionalistlər”, həm də institusionalistlər neoklassikanın nəzəri-metodoloji bazasından istifadə edirlər. Yəni fərqli metodologiyaya sahib deyillər. Və belə bir situasiyadan ortodoksal modelə-onu reallığa “yaxın” laşdırmaq üçün müxtəlif “əlavələr” edilərsə, onda, heç şübhəsiz, realizm/operasionalizm tipli metodoloji dilemma meydana çıxacaqdır.

Alman tarixi məktəbi “iqtisadi insan”ın ortodoksal interpretasiyasına, eləcə də klassik siyasi iqtisadın təməl müdəcəllərinə qarşı çıxırdı:

- 1) İndividual egoizmi mütləqləşdirmək yanlışdır. Egoizm insan fəzilətlərindən biri kimi, yalnız “ümumilik” hissi və “ədalətliliklə” birlikdə konkret məna kəsb edir;
- 2) Xalq (millət) fərdlərin mexaniki toplusu deyildir, qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı bağlılıqda olan üzvi birlidir; Fərdin konkret millətə aidliyi iki amillə müəyyənləşə bilər: coğrafi (geososium), tarixi (demo-sosium).
- 3) “İqtisadi insan” milli, tarixi və mental xüsusiyyətləri ilə birlikdə qiymətləndirilməlidir. Yəni iqtisadi prosesin mərkəzində canlı (real) insan dayanır;
- 4) İqtisadi hadisələr və qanunlar iki amilin kombinasiyasından “doğur”: real-maddi aləm və şəxsi-ruhi aləm!
- 5) Təhlil prosesinə qeyri-iqtisadi amillər (tarixi, sosial, etik, hüquqi-siyasi, mədəni və s.) cəlb olunmalıdır;

- 6) İqtisadi inkişafın obyektiv qanunları və abstraksiya metodu inkar edilir.

Göründüyü kimi, alman tarix məktəbinin problemə baxış bucağı-bütün təfərrüfatı ilə “alman ruhu”na istinad edir. Məsələ burasındadır ki, iki dünya müharibəsində darmadağın olmuş bir ölkənin müasir cəmiyyəti də “alman ruhu”nun sosio-iqtisadi sferasındakı proyeksiyasına bu gün də sadıqdır. Bu aspektdən, Almaniya yeganə ölkə deyildir. Skandinaviyanın son 80 illik inkişaf təcrübəsi də “iqtisadi insan” modelinin vazkeçilməz və mərkəzi konstruksiya olmadığını ortalığa qoymaqladır. Eləcə də, Şərq ölkələri -Yaponiya, Çin, Yeni Sənaye ölkələri də eyni mövqeyi bölüşürlər.

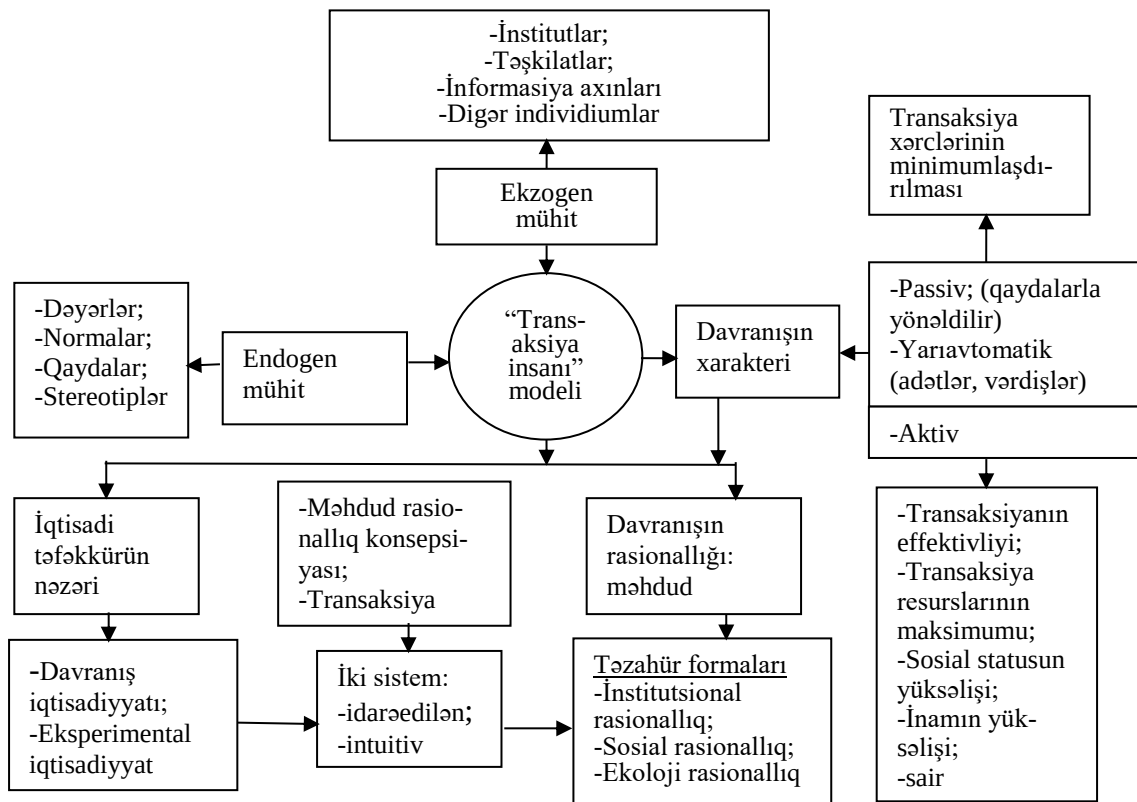
3.4.4. Problemə alternativ yanaşma

Neoklassik “iqtisadi insan”a alternativ həm də rəqabət aparan model institutsionalizm tərəfindən yaradılmışdır. “İnstitutsional insan”, yaxud “transaksiyaya yönümlü insan” modelinin formalaşmasında əsas hədəf reallığa yaxınlaşmaq və neoklassik modelin monoaspektliyini aradan qaldırmadan ibarət olmuşdur. “Homo transactus”¹⁵¹ “iqtisadi insan”ın transaksisiyaya yönümlü versiyası kimi səciyyələnir.

Əsas spesifik cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, bu modeldə qərar qəbulunun kökündə kəmiyyətə qiymətləndirmə (alternativ seçimlərdə transaksiya xərclərinin müqayisəsi) deyil, münasibətlər məcmusu, daha doğrusu, münasibətlərin strukturu (subyektiv dəyərləndirmə) dayanır.

Başqa sözlə, “transaksiya insanı” davranışın integrativ modeli olmaqla iqtisadi nəzəriyyədə mövcud olan monoaspektli modellərin ümumiləşdirilmiş forması kimi çıxış edir. (Şəkl 3.4.1.)

¹⁵¹ N.Barter; L.Houghton is this ok? An Exploration of. L.Houghton Extremes//The Q. Journal of Corporate Citizenship/ 20114;N54; p.47



Şəkil 3.4.1. “Transaksiya insanı” modelinin sadələşdirilmiş struktur təsviri

Mənbə: şəkil müəllif tərəfindən əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur.

Sxemdən də göründüyü kimi, davranışın xarakteri bir-mənalılıqdan çox uzaqdır. Qərar qəbulu prosesi dəyişənlər çoxluğunun (həm formal, həm də qeyri-formal) situativ konfigurasiyasına istinadla baş verir. Ortodoksal yanaşmadakı bir-ölçülülük transaksiya əməliyyatlarında çoxaspektliliklə əvəz olunur. Və aydındır ki, belə bir situasiyada davranışın model identifikasiyası mürəkkəb xarakter kəsb edir. “Mürəkkəblik”-daha çox psixoloji amillərin təsiri altında formalaşır. Ona görə də, davranışın model identifikasiyası, sözün bütün mənalarda situativ kontekstdə müəyyənləşdirilir/müəyyənləşdirilə bilər. Yəni ortodoksal baxışdan fərqli olaraq söhbət homogen, bir-mənalı məzmun daşıyan modeldən deyil, modellər çoxluğundan gedir. Eyni zamanda, “transaksiya insanı”nın davranış tərzində baş verən dəyişikliklər əsasən və başlıca olaraq institusional xarakter daşıyır. İndividium davranış tərzinin dəyişməsinə “tətikləyənlər” sırasında sonuncu yerdə dayanır. Bunlarla bərabər, “transaksiya insanı”nın özünəməxsus spesifikasi mövcuddur.

Belə ki, məzmunundan və situativ spesifikadan asılı olmayaraq əksər strateji baxışlar (transaksiya əməliyyatları ilə bağlı) məhz münasibətlərin struktur aspekti üzərində formalaşdırılır.

Yəni “transaksiya insan”ının davranış tərz, neoklassik baxışdan fərqli olaraq fərdlərarası münasibətlərə çoxölçülü aspektdən yanaşır: homogenlik bəribəşdən inkar olunur. Başqa sözlə, “müxtəlif individiumların davranış fərqlilikləri”¹⁵² ön plana çıxarılır.

“Transaksiya insanı”–“iqtisadi insan”ın fəvqəl “qabiliyyətə” sahib deyildir: o, özündən çox qaydalara inanır, real (canlı) insanın obrazını yaratmağa daha yaxındır, bununla

¹⁵² Дж. Меткаф. Потребление, предпочтения и эволюционный подход// Рост потребления и фактор разнообразия. М; Дело; 2007; с. 99.

yanaşı yeniliyə meyillidir və “çətinə” düşəndə opportunist mövqə sərqiliyə bilər.

Modelin ən böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, neoklasik müddəaların əksinə olaraq davranış/ münasibətlər sistemi prizmasından təsvir edir ki, bu da real insan davranışına maksimum “yaxından” baxmaq imkanı yaradır.

“İqtisadi insan”la “transaksiya insan”ı modelləri arasındakı müxtəliflik, demək olar ki, əksər parametrləri əhatə edir.

Cədvəl 3.4.4.

Modellərin müqayisəli qiymətləndirilməsi

Əlamətlər	“İqtisadi insan” modeli	“Transaksiya(institutsional) insan” modeli
1) Formalaşma tarixi	İlkin industrializm dövrü	Son industrializm; informasiya dövrü
2) Nəzəri əsası	Neoklassik iqtisadi nəzəriyyə	Neoinstitutsionalizm
3) Modelin xarakteri	Mexaniki	Orqanik məzmun
4) Əməyin xarakteri	Sadə əmək	Yaradıcı (kreativ) əmək
5) Qarşılıqlı əlaqələrin dominant forması	Mübadilə	Yaradıcı “uyğunlaşma”
6) Davranışın rəşionalılığı	Mütləq/nisbi	Məhdud
7) Rəşionallıq funksiyası	İndividual	İctimai (sosial)
8) Azadlıq	Mütləq	Optimal

9) Əsas motiv	Maksimalizm (effektin)	Mürəkkəb sistemli: -Transaksiyanın effektivliyi; -Sosial statusun yüksəlişi; -Sair
10) Əsas məqsəd	Şəxsi mənafeinin maksimal təminatı	Sosial harmoniya
11) İnsan obrazının təzahür forması	Satıcı/istehsalçı; -İstehlakçı	-İdarəedici; -İcraçı

Mənbə: *cədvəl müəllif tərəfindən əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur.*

3.4.5. Sosial baxışın spesifikasiyası

Qeyd etmək lazımdır ki, insan davranışının birtərəfli, yaxud monoaspektli modeli təkcə iqtisadiyyatda deyil, eləcə də digər sosial elmlərdə də yaradılırdı. Məsələn “sosial insan”, “mədəni insan” və s. Amma bu modellərin hamısı (“iqtisadi insan”dan başqa) sahəvi çərçivəyə “sıxışdırılırdı”. “İqtisadi insan” modeli isə ictimai həyatın bütün sahə və sferalarına “aidlik” nümayiş etdirir.

Cədvəldə verilmiş müqayisədən göründüyü kimi ortodoks iqtisadi nəzəriyyənin “iqtisadi insan” abstraktsiyası ayrıca götürülmüş fərdin konkret məzmunlu keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən, başqa sözlə, daxili təbiəti və məzmunu ilə konkret mənatutumuna malik abstraktsiyadır.

Konkretlik iqtisadi fəaliyyətin funksional məntiqi ilə determinasiya olunur. İctimai həyatın digər sahə və sferalarında (o cümlədən, sosial sfera) funksional konkretlik iqtisadiyyatla müqayisəyə gəlmir. Buna rəğmən “iqtisadi insan” nəzəri interpretasiyada prosesin subyektini kimi yox, abstraktsiya hansısa bir formada (çərçivədə) lokallaşmış “funksiyalar məcmusu” keyfiyyətində yer alır. “Funksiyaların məcmusu”, hətta

maksimum sistemli şəkildə təzahür etsə də belə, mücərrəd səciyyə daşıyır: qarşılıqlı bağlılıqda olan funksiyaların “nəyi” dəyişdiyinin (prosesin gedişində) rəşional kalkulyşiasını aparmaq müşköüllüyü mövcuddur. Buna görə də nəzəri interpretasiyanın konkret konseptual məzmunluluğu bugün də aktual olaraq qalmaqdadır.

Paradoksallığı doğuran əsas səbəb nəzəri abstraktsiyadan real konkretliyə yüksəlişin əsaslandırma imkanlarının kasadlığıdır:

-“İqtisadi insan” individiumdur; Cəmiyyət individiumların mexaniki məcmusudur. Lakin o iqtisadi prosesin aparıcı subyekti deyildir; Müxtəlif məzmunlu manipulyasiyalara sistemli şəkildə məruz qalan “obyektidir”;

-“İqtisadimərkəzçilik” iqtisadi sferada “özlüyündə” mövcud olan yaxud “özündə şey” məzmunlu fəaliyyət mexanizmi formalaşdırır. Lakin bu prosesə və mövcudluğa “iqtisadi” sosiallaşma demək mümkünsüzdür. Sadəcə olaraq, paradoksəl səslənsə də, “sistem individuallığı” anlamında meydana çıxır. Ortodoksların individiumu (“iqtisadi insan”) “özündə şey” formasında yaranmış “sistem individuallığını” sürür. Və əgər onlar (ortodoksəl-individiumlar) həqiqətən mütləq rəşionalist olardılsa, onda kütləvi şəkildə funksional fəaliyyəti durdurardılar. Belə ki, iqtisadi mərkəzçiliyin “individuallylaşan” sistemində solum deyə bir anlayış yoxdur: müasir rəqəmsəl transformasiyanın doğurduğu gerçəkliyə nəzər salmaq yetərlidir.

-Ortodoksəl nəzəriyyənin “iqtisadi insan” abstraksiyası reallıqda mövcud deyildir. Antropomərkəzçiliyin aktuallaşdırdığı individium iqtisadi mərkəzçiliyin qərarlaşması ilə problemlilik keyfiyyətini itirdi. Yaxud müasir dövrün iqtisadimərkəzçililiyi ilə orta əsrlərin katolik kilsəsinin formalaşdırdığı dinmərkəzçililiyi arasında ayrıca götürülmüş individiuma münasibətdə-əsaslı fərq yoxdur. İqtisadimərkəzçilik də, özünə aid olan dəyərlərin (kəmiyyət ölçüsü olan) “sakral” məzmun daşıdığını təlqin etməkdədir.”

Cədvəl 3.4.5.

İnsan modelləri: müqayisəli baxış

Modellər	Məzmunu	Fəaliyyətin xarakteri	Əxlaqi-etik komponent	Sosial səviyyə	Nəzəri baza
I. “İqtisadi insan”	-Novator -Requlyator (qiymətləndirici); -Maksimizator;	Mütləq rasional	Etinasız	İndividium	Ortodoksal iqtisadi nəzəriyyə
II. “Sosial insan”: -Birinci model;	-Sosiallaşmış; -Sosial rol oynayan; -Sanksiyalara məruz qala bilən	Plüralist	Önəmlidir	İntersub-yektiv	A.Lindberg
-İkinci model	-Öz fikri olan; -Dəyişikliyə meylli; -Fəaliyyət göstərən	Plüralist	Önəmlidir	İndividual (sosiallaşan)	“ _____ ”

Mənbə: К.Брунер. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общество/THESIS. 1993. Вып. 3.Т 1

-Bütün bu qənaətlər belə bir nəticəyə gəlməyə “təhrik” edir ki, qlobal solumun əsas ideologiyasına çevrilmiş “iqtisadi mərkəzciliyin” – sistemlilik nöqteyi-nəzərindən insanın iqtisadi obrazına ehtiyacı vardır. Doğru təsbit kimi qəbul edilə bilər, lakin bu uzunluqda deyil. Məsələ burasındadır ki, funksional fəaliyyətin effektivliyi (kəmiyyətə qiymətləndirilən), müxtəlif insan obrazları sırasında yalnız “iqtisadi insanla” determinasiya olunur. Hesab edirik ki, bu prizmadan təfsilata varmağa lüzum yoxdur.

Problemə sosioloji baxış “iqtisadi insan”ı sosiallaşdırma imkanında deyildir. “Sosial insan” və onun iki modeli araşdırdığımız problemin mahiyyət çalarları aspektindən “birmənəvlilik” təsvirini (adekvat) verməkdə acizdirlər.

Və bu “acizlik” sosiologiyanın deyil, “iqtisadi insan” abstraksiyasının yaratdığı “acizlikdir”. Belə ki, sözügedən abstraksiya sosial olanı “iqtisadi insan”dan tam şəkildə təcrid edir: ayrılması, parçalanması prinsipə yolverilməz olanı həyata keçirir. Hətta sırf iqtisadi kontekstdə də bu cür “ayrılma”, süni şəkildə avtonomlaşma pragmatik nöqteyi-nəzərdən qəbul edilməzdir. Əgər ortodoksal nəzəriyyə özünün aktuallığını (“müstəqil” elmi biliklər sistemi formasında) mühafizə etmək /qorumaqla məşğul deyilsə və həqiqətən də, iqtisadi prosesin əsas subyektini “təyin etməyə” çalışırsa, onda mənasız əlahiddələşmədən əl çəkməli və integral yolla getməlidir. “İqtisadi insan”ın iqtisadi prosesin əsas subyekt olması yalnız bir halda gerçəkləşə bilər: “Sosio-iqtisadi insan” modelinin tətbiqi ilə. Amma nədən “sosio-iqtisadi insan”?

-İqtisadi hərəkət-sosial hərəkətin spesifik təzahür formalarından biridir; İqtisadi hərəkətin əlahiddələşməsi sistemdən-kənar hadisə və proseslər doğurur: iqtisadiyyatın anklavlaşması, hissəvi zənginləşmə və paralel olaraq kəskin təbəqələşmə prosesi intensivləşir, makro səviyyədə qeyri-stabil sosial situasiya formalaşır;

-İqtisadi hərəkətin sosial (oxu: etnik, milli) stereotiplərdən özünütəcridi mümkünsüzdür. Amma “bazarlaşma”nın dərinləşməsi funksional fəaliyyət mühitinin ortodoksal iqtisadi nəzəriyyənin təməl prinsipləri bazasında formalaşmasına gətirib çıxarır: iqtisadi effektin sosiallaşması alınmır və yuxarıda təsvir etdiyimiz situasiya meydana çıxır.

-İqtisadi effektin sosial “bölgüsü” (dövlətin aktiv müdaxiləsi ilə) ümumcəmiyyət miqyasında sosial bütövlük yaratmaq gücündə deyildir. Yaxud, yalnız və yalnız bölgünün ədalətliyinə bəslənən “inamlı”-dünya ölkələrinin təcrübəsindən də göründüyü kimi strateji hədəflərə çatmaq çox müşkül məsələdir. İqtisadi prosesin sosial məzmun daşdığı həm nəzəriyyə və praktikada, həm də başlıca olaraq formal institutlarda nəzərə alınmalıdır. İqtisadi inkişafın “sosio-ekoiqtisadi” məzmunluluğuna aparan yol məhz burdan keçir.

Sosioloji baxışın gerçəkliyə daha yaxın olduğunu iqtisadi davranışın interpretativ modelindən daha qabarıq şəkildə görə bilərik. Sosioloji yanaşmanın nəzəri bazasını “Sosial əməl” konsepsiyası¹⁵³ təşkil edir.

İqtisadi davranışın/hərəkətin sosioloji interpretasiyası ortodoksal yanaşmadan daha çox sistemliliyi ilə fərqlənir. Sxemdən də (şəkil 3.4.2.) göründüyü kimi iqtisadi davranışa/hərəkətə yanaşma tərzii real gerçəkliyə maksimum adekvatlıq nümayiş etdirir:

-İqtisadi təfəkkürün rasionallığı onun yeganə prinsipi deyildir: təfəkkürün emosional tutumu və onun rasionala nisbəti-seçimin aparılmasında əsas rol oynayır. Buna görə də individual seçimin rasio-nallığı əsaslandırılmış şübhə altına alınır. Birmənalı rasionallıq olan kollektiv seçimdir və nəticədə sosial fakt keyfiyyətində təzahür edir.

-Balans yanaşması sosial (milli, etnik) stereotiplərə münasibətdə də yer almışdır.

¹⁵³ М.Вебер. Хозяйство и общества. М; 2010

Bu aspektdən normativliyin sərhəddi individual qavramının dərəcəsi ilə müəyyənləşir.

-Ortodoksal baxışdan fərqli olaraq davranışın (əsas hədəflə) maksimum faydalılıqla hansısa bir formada əlaqəsindən bəhs edilmir.

Hədəf iqtisadi mənafehlərin təminatıdır. Seçim konkret situativ məzmunludur. Yəni mövcud situasiyaya adaptasiya olunma nəzərə alınmalı və mövcud “oyun qaydalarına” əməl etməklə həyata keçirilməlidir. Başqa sözlə, “seçim azadlığı” anlayışına/proseduruna konkretlik gətirilir: seçim sərhəddir, konkret şərtlərə uyğun olmalıdır və plüralist səciyyə daşıyır.

Və ən diqqət çəkən məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, iqtisadi davranışın “daxili elementlərinə” toxunmadan aparılan sosioloji interpretasiya sistemli formada sosio-mədəni kontekstdən çıxış edir.

3.4.6. Son söz əvəzi

Problemə postmodernist baxış spesifikliyi ilə nəzər-diqqət cəlb edir. Ortodoksal “iqtisadi insan”ın modernist paradigma çərçivəsində kütləvi tənqidi-realizm/operasionalizm dilemması ilə qarşılaşdı.

Postmodernizmin¹⁵⁴ əsas metodoloji doktrinası olan dekonstruktivizmin nəzəri ziddiyyətlərin, yaxud “həll mümkünəzlüyünün” aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya biləcəyi ehtimalı irəli sürüldü.

Postmodernistlərə görə ortodoksal “iqtisadi insan” diskursunun məntiqi “dalana” girməsinin əsas səbəbi pozitivizmin məntiqi yetərsizliyi/qeyri-mükəmməlliyindədir. Yəni “iqtisadi insan”ın metodoloji əsasları sistemli şəkildə təftiş olunmalıdır.

Problemə mürəkkəbliyi ondadır ki, qeyd etdiyimiz metodoloji problematika təkcə “iqtisadi insan” abstraksizmasını

¹⁵⁴ Ж.Бодрияр. К критике политической экономии знака. М.; 2003

deyil, bütövlükdə iqtisad elmini “dalan” situasiyasına salırdı. Belə ki, apriorizm/empirizm dilemması ayrı-ayrılıqda öz aktuallıqlarını saxlamaqda idilər. Monetaristlər (M.Fridman) instrumentalizmi ortalığa atmaqla müəyyən dövr ərzində (1980-ci illərə qədər) metodoloji “sakit” liyi bərqərar edə bildilər. Lakin sonrakı inkişaf mərhələsində, yuxarıda bəhs etdiyimiz “dalan” situasiyasının, həqiqətdə, həll olunmadığı gerçəkliyi üzə çıxdı.

Həmçinin postpozitivizm və onun tənqidçiləri (T.Kun, İ.Lakatoş) də, metodoloji dilemmaların həlli imkanlarını sistəmləşdirə bilməlidir və s.

Qeyd edək ki, sözügedən problemlər bu gün də aktuallıqlarını qorumaqdadırlar. Beləliklə, postmodernist dekonstruktivizm “iqtisadi insan”ın ortodoks modelini ilə bağlı özünəxas mövqə sərgiləmişdir:

1. “İqtisadi insan” modeli ideoloji “yüklü”dür, ideoloji fəaliyyətin instrumenti kimi çıxış edir.

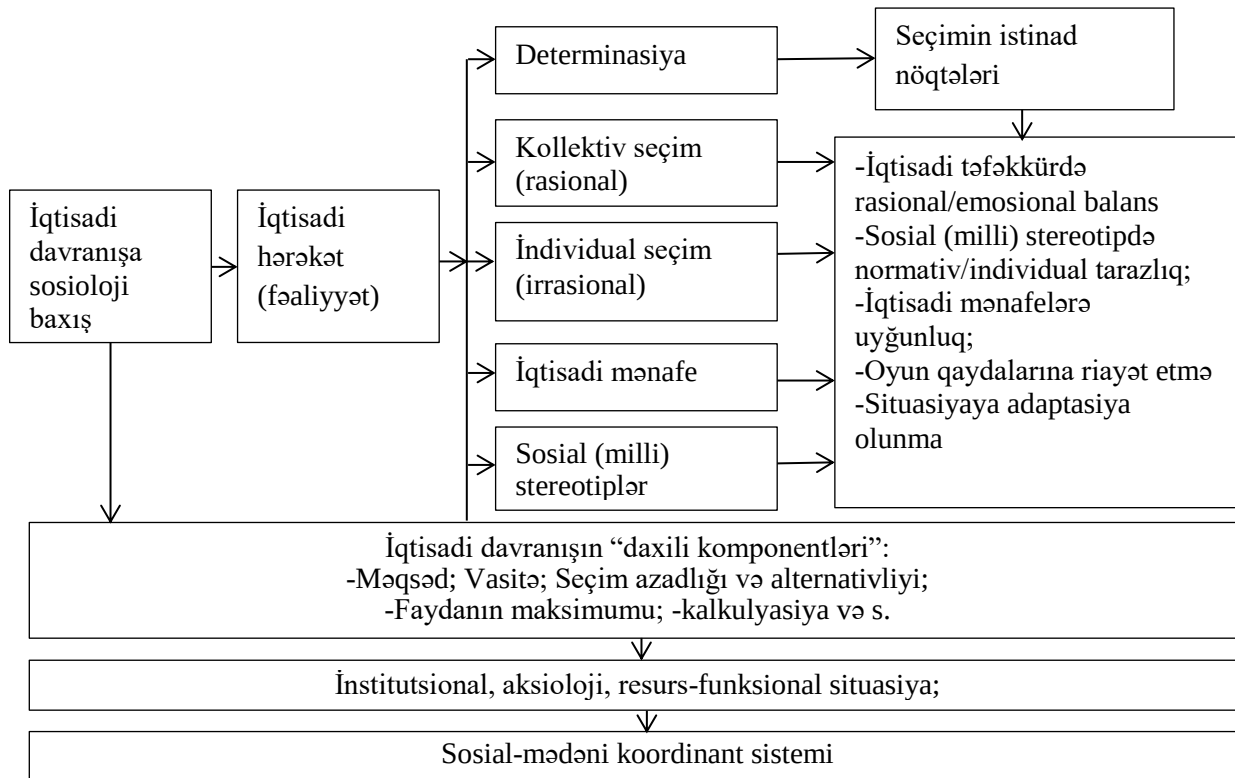
2. İqtisad elmi-iqtisadi hadisələrə “məişət” səviyyəsində/təsəvvüründə yanaşmamalıdır. Ona görə ki, iqtisadi hadisələr spontan şəkildə baş vermir: ideoloji təsir/pressinq altında formalaşır. Və, proses kapital sahibləri tərəfindən idarə olunur;

3. “İqtisadi insan” iqtisad elmi (ortodokslar) tərəfindən “tələbat” anlayışının konseptual sxemi çərçivəsində şərh edilir. İqtisadi insanın istehlakçı üstünlüyü ilə eyni səviyyəyə qoyulması özündə mifik anlam daşıyır.

Ümumiyyətlə, iqtisad elmi pozitiv nəzəriyyənin “məzmun idealizmindən” kənar durmalıdır.

4. Və, nəhayət, “iqtisadi insan” tarixi kateqoriyadır. Yəni, “əvvəli” olduğu kimi, “sonu” da var!

Yarandığı dövrdə formalaşmaqda olan “yeni reallığın” mahiyyət çalarlarını ehtiva edirdi. Başqa sözlə, bugün diskussiya obyektini olan “iqtisadi insan” 200 il əvvəlin “insanı”dır. Onun fəvqəlzaman spesifikasiyası yoxdur.



Şəkil 3.4.2. İqtisadi davranışın sosioloji interpretasiyası

Mənbə: şəkil müəllif tərəfindən əldə etdiyi məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur.

Həqiqətən də, “iqtisadi insan” ın müasir dövrə qədər “sağ qalmasının” əsas səbəbi onu yaradan “yeni reallığın” eyni cəmiyyət tipi (modern) çərçivəsində mövcudluğudur. Reallıqda baş verən dəyişikliklərin məna yükü modern cəmiyyət tipinin sərhədlərindən kənara çıxmırdı. Amma keçən əsrin sonlarından başlayaraq postmodern cəmiyyət tipinin (postindustrial təsərrüfat tipi) formalaşması “iqtisadi insan”ın mövcudluq ehtimalını əsaslı surətdə aşağı salmışdır.

Beləliklə, “iqtisadi insan” abstraksiyasının ideoloji yük daşıdığı bütün təfsilatı ilə göz qabağındadır:

-“İqtisadi insan” modeli iqtisadi mərkəzçiliyin təməl konstruksiyasıdır. Dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətinin iqtisadi sistemi məhz bu konstruksiya bazasında formalaşmışdır. Yəni müxtəlifliklər (milli iqtisadiyyatlar) kontekstində, “eyni” aksiomatik müddəalardan yararlanmaq milli iqtisadi sistemlər arasında müəyyən anlamda “eyniyyət” yaradır. Yanlış təsəvvürü önləmək xatirinə qeyd edək ki, bu halda “eyniyyət” anlayışı müxtəlif iqtisadi sistemlərarası əməkdaşlığı “asanlaşdırmağ”a xidmət etmir. Qiymətləndirmənin aksiomatik məzmunu, nəyin və necə dəyişməsindən asılı olmayaraq, dəyişmir. Amma:

1) Neoliberal paradıqmalılı qloballaşdırmanı əhəmiyyətli dərəcədə “asanlaşdırır”.

2) Ortodoksların “azad eqoistin” milliləşmə dərəcəsindən asılı olaraq dünya ölkələrini “boy sırasına” düzür.

3) Milli varlığın mental-dəyər sisteminin “oyundan kənar” vəziyyətə düşməsinə səbəb olur.

4) Milli, dini, sivil və s. və i.a. anlayışların “qiymətləndirilməsi” iqtisadi kontekstdə həyata keçirilir.

5) Ölkələrarası qarşılıqlı əlaqələr (yönümündən asılı olmayaraq) iqtisadi “çərçivəyə” sığışdırılır;

6) Dünya bir “dildə” – iqtisadi dildə danışmağa başlayır və s.

Qlobal kapitalın effektiv dövriyyəsi üçün əlverişli situasiya formalaşır. Qlobal kapital mütəlak hakimiyyətə yiyələnir.

Bir çoxlarının ümidlə baxdıqları rəqəmsal transformasiya bu yönündə hansısa bir formada müsbət işarəli rol oynayır. Tam əksinə! Kapitalın hakimiyyətinin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Belə ki:

1) “İqtisadi insan”ın subyekt kimliyi ləğv edilir, virtual məkana “köçürülür”. Bütün funksional fəaliyyət “süni intellektin” nəzarətinə keçir. Amma “iqtisadi insan”ın eqoistliyinə, maksimalizminə və ümumiyyətlə, ortodoksal dəyərlərlə “yüklənmiş” təfəkkür tərzinə bir xələl gəlmir;

2) “İqtisadi insan”ın əsas fəaliyyət sferası – bazar kəskin şəkildə deformasiyaya uğrayır, klassik məzmununu itirir, post-bazar erasına keçid başlanır. Bazar spontanlığı, proqram təminatının aşkarlığı və məqsədyönlü idarəetmənin təşkili ilə əvəz olunur. “Görünməyən əl” tam şəkildə mənasızlaşır. Rəqəmsal texnologiyalar istehlakçının nə istədiyini, istehlakçı seçimi və istehlakçı üstünlüyünü də özü formalaşdırır.

3) Müxtəlif milli varlıqlar geososium formatlı topluma çevrilirlər. Bəşəriyyətin yönləndirilməsi imkanları dünya tarixində analoqu olmayan bir formada genişlənir. Postdövlət erasına keçid gerçəkləşir.

4) Və, yekun olaraq, postindustrial refleksiyanın inkişafı- “insanın ölümü” baş verir. Transinsan, postinsan erası baş-layır və s.

Təsvir etdiyimiz gözləntilər, bugünkü gerçəkliyin “pəncərəsindən” görünənlərdir. Və, göründüyü kimi, ortodoksların “iqtisadi insan”ı, sözün bütün mənalarında, qlobal kapitalın “xidmətçisidir”, konkret ideologiya daşıyıcısıdır (“özü” bil-məsə də)!

V FƏSİL. İQTİSADI AKSIOLOGİYA: KONSEPTUAL DƏYƏRLƏNDİRMƏ

3.5.1. Dəyər: anlama spesifikasi

İqtisadi prosesin gerçəkləşməsi mahiyyət etibarı ilə dəyərlərin reallaşması deməkdir. Bu aspekt iqtisadi prosesdə-təsərrüfatın tip müxtəlifliyi və texnoloji inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq sabitlik keyfiyyəti nümayiş etdirən yeganə şeydir: güdülən məqsədə çatma (tələbatın ödənilməsi ya sərvət toplama–fərq etməz) yolu həmin yolu mənə ilə yükləyən dəyərlərin “davranış tərzindən” determinoloji asılılıqdadır.

Yəni, real gerçəklik kontekstində (iqtisadi müstəvidə), hansısa bir formada problem hesab edilə biləcək elmi fakt mövcud deyildir. Anlama diskomfortunu doğuran şey dəyər fenomeninə fəlsəfi-nəzəri baxışların adekvatlıq dərəcəsidir.

“Problem ondadır ki, “aksiologiya–XX əsrin sonlarında nəzəri-metodoloji “dalana” girmiş, nəinki ümumqəbulu mümkün olan dəyər konsepsiyasını hazırlaya bilməmiş, eləcə də bütövlükdə aksiologiyanın predmeti ilə statusu haqqında vahid təsəvvürü formalaşdırmamışdır. Nəticədə, fundamental aksiologiyanın çoxsaylı “tətbiqi” növ müxtəlifliyi ilə müqayisədə dərin böhranı baş vermişdir”.¹⁵⁵

Fundamental fəlsəfi bazanın böhranı-aksiologiyanın “tətbiqi” növlərində sərhədsiz plüralizm formalaşdırmış, çoxsaylı konseptual baxışların meydana çıxmasına səbəb olmuş, subyektivizm → absolyutizm antinomiyasının fərqli konfigurasiyalı təzahür formaları həqiqət kimi təlqin edilməyə başlanmışdır.

Başqa sözlə, dəyər problemi həm mahiyyət, həm də təzahür formaları prizmasından spekulativ diskursun “yeminə” çevrilmişdir.

¹⁵⁵ В.Шохин. Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль. М; 2006; с.11

Aksiologiyaya “istehzalı” baxışlar¹⁵⁶ da olmamış deyildir. “Obyektivizmin” əsarətində olan düşüncə tərzı yumşaq şəkildə ifadə etsək, dəyərlərə münasibətdə “anlamazlıq” nümayiş etdirir. “Dəyərlərin təhlili sferası–təbiəti etibarı ilə subyektiv və iradəvi xarakterlidir, irrasional sirdir və son 150 ildə sosioloqlar bu yönümdə heç nəyə nail ola bilməyiblər”. Yəni subyektivdə “obyektivlik” axtarışı gözlənilən nəticəni verməmişdir.

Aksioloji yanaşma iqtisadiyyat üçün tam yararsızdır: sistemli şəkildə teleologiyaya keçid deməkdir. Semantika ilə kifayətlənməni təklif edirlər.

Əsli-əsası olmayan bir baxış bucağıdır. Axı məlumdur ki, cəmiyyətin “obyektivliyi” ilə təbiətin “obyektivliyi” fərqli məzmun daşıyırlar. Cəmiyyət həyatına, o cümlədən iqtisadiyyata aid edilən “obyektivlik” təbiətşunaslığın anladığı obyektivlik deyildir: subyektivin yaratdığı “obyektivlikdir”. Yəni öz-özündə mövcud olan yox, yaradılındır. Bu aspektdən aksiologiyanı “gölüş” hədəfinə çevirmə istəyi, həqiqətən də, anlaşılmazdır. Və milli sosium özünün yaratdığını iradəvi olaraq dəyişə də bilər. Təbii ki, bu proses bir anlıq deyil, müəyyən uzunluqda zaman resursları çərçivəsində baş verir.

Məsələn, sosialist təsərrüfat tipi “mütləq” obyektivizmin üzərində qurulmuşdur. Amma iradəvi olaraq tamamilə fərqli bir sistemlə əvəz olundu.!

Fəlsəfi fikir tarixində dəyər-konseptlərlə bağlı yanaşmalar iqtisadi nöqteyi-nəzərdən heç bir pragmatik əhəmiyyət daşıyırlar. Məsələn neokantçılar (Baden məktəbi) dəyər konseptləri (ilk dəfə olaraq) elmi metoda bağlamağa cəhd göstərmişlər. Onu digər anlayışlara qarşı qoyurdular. Amma konseptuallıq prinsipi “unudulurdu” yaxud anlaşılan deyildi. Fenomenologiya

¹⁵⁶ О.Мамедов. Экономическая аксиология: поветрие в безветрие?//Экони. вестник Ростовского Государ.Университета. том 1.; №4; 2003.

dəyərləri mütləqləşdirir, lakin yalnız fəlsəfi diskurs çərçivəsində! Neopozitivizmə görə isə dəyərlər yoxdur. Ona görə ki, faktoloji deyillər. Bu aspektdən bəzi tədqiqatlarda¹⁵⁷ neopozitivizmi “ölü doğulmuş cərəyan” kimi xarakterizə edirlər.

Beləliklə,¹⁵⁸

- 1) Dəyər-konseptlər realdır, gerçəkdir, lakin iqtisadi prosesin predmet müəyyənləşməsində “görünmərlər”.
- 2) Dəyər-konseptlər subyektivdir. Amma sözün klassik anlamında deyil, atributlaşmış fenomendir.
- 3) Məqsədin özəyini təşkil edən mental yaranışdır. Yaxud məqsəd öz-özünə yaranmır, o dəyərlərdən “törəyir”.¹⁵⁹

Hesab edirik ki, qeyd etdiyimiz ümumiləşdirmə “naməlumun” (dəyərin) müəyyənliyə nəzəri transformasiyasını reallaşdırmaqla dərk etmə diskomfortunun “yumşaldılması” yönümündə məqsədə uyğun sayıla bilər.

Beləliklə, aksiologiya fikir plüralizminin, yanaşma müxtəlifliyinin geniş panoramasını özündə ehtiva edir.

Fəlsəfədə anlayışın 40-dan çox definisiyası mövcuddur.

İctimai həyatın bütün spektri üzrə, ələlxüsüs, ayrı-ayrı funksional fəaliyyət sferalarında sözügedən proyeksiyanın fərqli təzahür formaları mövcuddur. Amma universal səciyyəli dəyərlər (inkişaf, zaman, ədalət, azadlıq və s.) prizmasından birləşdirici məqamlar, kəşşən, üst-üstə düşən hərəkət trayektoriyaları, bir sözlə, konkret mənayüklü sistem yaradan element/proseslər bugün də gerçək məzmun kəsb etməkdədir. Həmçinin iqtisadi kontekstdə bu tezis “ümumbəşəri bütövlük, vahidlik” deyilən bir anlayışla reallaşma, yaxud “yaradıcı mexanizm” nöqteyi-nəzərdən sistem bağlılığı yoxdur.

¹⁵⁷ Д.Дьюи. Реконструкция в философии. М;2001

¹⁵⁸ Ə.Bayramov. İqtisad elminin fəlsəfi; zaman, həqiqət və azadlıq. Bakı:2016; s.39-40.

¹⁵⁹ В.Каике. Философия экономической науки. М;2007; стр.22-23.

Birləşdirici dəyərlər birmənalı olaraq konkret milli /dini/ sivil məzmununda davranış tərzini sərgiləyirlər.

Dəyər-konseptlər qarşılıqlı münasibətlərin bütün təzahür formalarında, iyerarxik strukturunda ayrılmaz atribut, mənəvaradan element kimi iştirak edirlər: həyatın mənası, ətraf aləmə münasibət, davranış tərzini və s. və i.ə. məhz dəyərlərin formalaşdırdıqlarıdır. Və bu aspekt ictimai həyatın bütün spektri üçün eyni dərəcədə keçərlidir.

Bununla bəham, dəyərlərin “görünməməsi” problemi mövcuddur. “...Dəyərlər atmosfer təzyiqi kimidir: görünür, amma hiss edilir”. Dəyərlər çox mürəkkəb və çoxsəviyyəli xarakterə malik olan fenomendir. O həm praktiki müstəvidə mövcuddur, həm də həmin müstəvinin /formalaşması/ dəyişməsində iştirak edir. Dəyərlərin spesifikasiyasının bütövlükdə təsviri çox müşkül metodoloji problemdir. Buna görə də, əksər hallarda (həm fəlsəfə, həm də konkret sosial elmlərdə) onun bir xassəsini qabardır və bu xassəni bütönlükdə dəyərin spesifikasiyası kimi təqdim edirlər. Anlama nöqtəyi-nəzərindən yanaşma tərzini, bəzi istisnalarla bu gündə də dəyişməz olaraq qalmaqdadır: Subyekt-obyekt münasibətlərində dəyər-insan həyatı üçün əhəmiyyəti olan fenomendir.

Bir sözlə, tələbatların ödənilməsinə “pərçim” edilir... yəni, faydanı doğurandır. Digər variantda isə, dəyər–ali ictimai ideal kimi xarakterizə olunur. Dəyər–vasitə yox, məqsəddir; eyni zamanda, hər iki yanaşmanın sintezinə istinad edən üçüncü variant da mövcuddur: dəyər–həm əhəmiyyətli olandır, həm də idealdır.

Konseptual¹⁶⁰ baxışlarda müxtəlif yönümlülüklər yer almaqdadır:

-Dəyər obyektindən və real gerçəklikdən ayrılmış əhəmiyyətli-likdir (yeni keynsçilik):

¹⁶⁰ Г.Выжлецов. Проблема ценности в современной аксиологии и экономике. // Проблемы совр. Экономики: № 3/4; 2005.

- Dəyər varlıq və ideal arasında vasitəçidir (ontoloji aksiologiya):
- Dəyər subyektin tələbatını ödəyən obyektin əhəmiyyətliyi (marksizm):

Bəribaşdan qeyd edək ki, “müxtəlifliklərin” fəlsəfi diskursu iqtisadi aksiologiya üçün elə bir əhəmiyyət kəsb etmir, yaxud iqtisad elmi üçün maraqlı deyildir. Sırf iqtisadi kontekstdə “dəyər” kateqoriyasını aşağıdakı kimi səciyyələndirməni məqsəduyğun hesab edirik.

Beləliklə, dəyər:

- idealdir, məqsəddir, vasitədir və öz-özlüyündə əhəmiyyətlidir (həyat anlamında);
- ontoloji kateqoriyadır; Real gerçəkliyin formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Dəyər mənimsənilməyi təqdirdə sosial sferada “müdrəklik”, iqtisadiyyatda isə “fayda” “istehsal” edir. Və real gerçəklikdən kənarda “dəyər” yoxdur, yaxud yuxarıda qeyd etdiyimiz “istehsalla” məşğul olmur. Eyni zamanda, iqtisad elminin metodoloji arsenalı “dəyər”i ölçmə/anlama iqtidarında deyildir. Amma bu problemi həll etmək məcburiyyətindədir.

Bütün bu müxtəlifliklərə rəğmən, sırf iqtisadi anlamda “dəyər” anlayışının N.Rozev tərəfindən verilən interpretasiyanı, sözün müəyyən mənasında adekvat hesab etmək olar: Dəyər “...şüuri aktların və insan davranışının marjinal normativ əsasıdır”.¹⁶¹

Həmçinin, aksiologiyada subyektiv-obyektiv yanaşmalar arasında əlaqə axtarışı bu gün də davam etməkdədir.

“Dəyər ideal fenomendir. Əsas xüsusiyyəti subyektiv şüura aid olmasıdır”.¹⁶² Şübhə yoxdur ki, insanın hissi dünyasının

¹⁶¹ Н.Розов. Ценности в проблемном мире.: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии. Новосибирск; 1998;с.113.

¹⁶² Л.Баев. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. Астрахань.2004. с.65.

(subyektivizm), yoxsa gerçəkliyin (obyektivizm) əfsəl olması aksioloji anlamda dərkətmə diskomfortu doğur-mur. Belə ki, onların hər ikisi subyektiv reallıq çərçivəsindədir və qarşılıqlı bağlılıqdadırlar.

Beləliklə, dəyərin marjinal əsası, yaxud mənbəyi nədir? sualı həllini gözləyən fəlsəfi problemlər sırasındadır. Ontoloji aksiologiya konsepsiyası¹⁶³ da məhz sözügedən kənar qütblər (subyektivizm→obyektivizm) arasında məzmunlu bağlılıq qurmağa cəhd göstərir.

1) Özünü və digərini qiymətləndirmə anlamında qəbul edilən dəyər münasibəti varlığın müxtəlif sferalarında potensial yaxud real olaraq mövcuddur.

2) Varlığın müxtəlif formaları üçün özünün (fərdin) mövcudluğu “dəyər”cə əsaslanmanın ilkin çıxış nöqtəsidir.

3) Xarici aləmin obyektlərinin qəbulu “özünün” mövcudluğu aspektindən yeni “dəyər” oriyentasiyası yaradır: Obyektlərin – tamın tərkibində dayanıqlılığı, tarazlılığı, harmoniyası və individual mövcudluğun daha tam formada təminatı aspektindən “yeniliyin” dəstəklənməsi;

4) Əgər individual mövcudluq digər obyektlərin mövcudluğuna qarşı çıxarsa, onda sistemin dayanıqsızlığı və onun ardınca da parçalanması gerçəkləşir.¹⁶⁴

Fəlsəfi fikrin müxtəlifliyinə rəğmən L.Bayevin ümumiləşdirdiyi qənaətləri həm yetərli, həm də iqtisadi aksiologiya kontekstində fəlsəfi əsas kimi qaneedicili hesab edirik. Göründüyü kimi, iqtisadi dildə ifadə etsək, dəyər münasibətlərinin yekun hədəfi sosio-iqtisadi bütövlüyün formalaşmasıdır. Və funksional iqtisadi fəaliyyət sferasında sistemyaradan element kimi çıxış etməsi, xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

¹⁶³ Л.Баев. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. Астрахань.2004. с.65.

¹⁶⁴ Л.Баев. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. Астрахань.2004. с.89;90.

“...Dəyər təsərrüfat haqqında elmin fəlsəfi prinsipidir və iqtisadi nəzəriyyənin bütün hissələrini birləşdirmək iqtidarındadır”.¹⁶⁵

Sitatın ikinci cümləsi tam doğrudur, amma sistemlilik baxımından (dəyərin yeri və rolu) adekvat deyildir.

Dəyər iqtisadi anlamda təkə prinsip deyil, həm də resursdur, eləcə də ideya → məqsəd → vasitə → nəticəni məna ilə yükləyən, prosesin sistemli və nizamla gedişinin təminatında mühüm rol oynayan inteqral fenomendir. Ölçü proseduru müəyyən deyil, ölçü vahidi yoxdur... Lakin dəyər real olaraq mövcuddur və hər cür funksional fəaliyyətin “insanilik” tutumunu ehtiva edir və fundamental xarakter daşıyır.

Beləliklə, “dəyər” anlayışı iqtisad elmi üçün ontoloji kateqoriyadır. Qiymətləndirmə proseduru pragmatik qayda kontekstində həyata keçirilir/ keçirilməlidir.

Dəyər iqtisadi prosesdə həm “resurs”, yönləndirici, tənzimləyici, həm də mənalandırıcı keyfiyyətində iştirak edir. Əslində, nemət yaradan (maddi ya mənəvi–fərq etməz) prosesdə substansional axın formasında yer alır. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, nemət–reallaşmış dəyərdir (Sokrat).

Dəyər nemətin faydalılıq dərəcəsinin fundamental mənbəyi rolunda çıxış edir. Yeganə metodoloji problem sözügedən “substansional axının” kəmiyyətə qiymətləndirmə imkanlarının yoxluğundadır.

Rəqəmlə ifadə olunmayanları iqtisadi nəzəriyyə anlamaqda çox “çətinlik” çəkir. Amma hesab edirik ki, bu aspekti məntiqi ziddiyyət kimi qəbul etmək yanlışlıq olardı. Ən azı ona görə ki, iqtisadi prosesin iqtisadi reallıq prizmasından nəinki sistemli şəkildə rəqəmlərlə ifadə olunma imkanları yox səviyyəsindədir, hətta onun nəzəri ümumiləşdirilməsi belə adekvat deyildir (sistemlilik nöqtəyi-nəzərindən). Yəni iqtisadi reallığın

¹⁶⁵ В.Богров. Критико – исторический очерк теории ценности. СПб; 1911.

adekvat diaqnostikasi/şərhi problemi bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Ölçülə bilməyən/ölçülməyən təkcə dəyərlər deyildir, və s.

3.5.2. Dəyər fenomeni: “iqtisadi mərkəzçilik” ideologiyası kontekstində

Ümumfəlsəfi kontekstdə “dəyər” anlayışının vahid definisiyası yoxdur. Eyni situasiya funksional fəaliyyətin (iqtisadi, siyasi, mədəni və s.) bütün spektrində müşahidə edilir. Və bir çox hallarda “dəyər” anlayışının özünə, məhz “dəyərliklik” aspektindən qeyri-adekvat mənə “yüklənilir”. Bizim araşdırma predmetimiz bu ziddiyyətli və müxtəlif məzmunlu “çox”luğun özü deyil, onun iqtisadi sferadakı proyeksiyasıdır. Elə buradaca qeyd edək ki, “iqtisadi dəyər” anlayışının idrakı prosesində də bir nizam mövcud deyildir:

İqtisadi dəyər: faydanın qiymətə olan nisbəti ilə xarakterizə olunur; funksional fəaliyyətdə əhəmiyyət kəsb edən obyektin xarakteristikasıdır; Nemətlərin istehlakında əldə olunan qənaət yaxud məmnunluqdur və s.

Ümumiləşdirilmiş/qruplaşdırılmış şəkildə ifadə etdiyimiz yanaşma müxtəlifliyini, iqtisadi reallığa aksioloji yanaşmanın yönümlülüyü və məzmunu nöqteyi-nəzərindən, iqtisadi təfəkkürdə problemlə situasiyaların davam etdiyi gerçəkliyini ortalağa qoyur:

1) İlkin olaraq, anlaşılan bu ki, “iqtisadi mərkəzçilik” ideologiyasının dəyər-konseptlərə yanaşma tərzində müsbət işarəli dəyişiklik yoxdur.

Həmişə olduğu kimi, iqtisadiyyatda mənayaradan proseslərin fundamental atributu olan dəyər-konseptlər “görməzlikdən” gəlinir. İqtisadi olmayan, kəmiyyətə ölçü prosedurasının anlamadığı bir şeyin iqtisadi prosesdə yer almasının mümkünsüzlüyü ortodoksal paradiqma üçün artıq bir “şərəf” məsələsinə çevrilmişdir. Və eyni zamanda, ədalət nəminə qeyd

etmək lazımdır ki, bu cür mövqe sərgilənməsinin kökündə “qorxu” hissinin yaratdığı məntiqi qaçılmazlıq dayanır: dəyər-konseptlərin iqtisadi prosesin ayrılmaz atributu olduğunun etirafı, ortodoksal nəzəriyyənin elmi statusunu böyük təhdid altına sala bilər.

2) “İqtisadi mərkəzçilik” ideologiyası aksiologiyanı “iqtisadiləşdirməyə” cəhd göstərir. Hətta bu halda da dəyərin yalnız və yalnız iqtisadi “məzmununu” müəyyənləşdirməyə çalışır.

Məhdudiyyət şərtləri də çox konkret və primitivdir:

1) Maddi forması olmalıdır ya da 2) kəmiyyətə, yəni rəqəmlərlə ifadə edilən nəticə ortalığa qoyulmalıdır. Dəyər onun yaratdığı maddiyyatla ölçülür. İnsanın dəyəri (ortodoksal baxışlarda) həyata keçirdiyi fəaliyyətin effektivlik dərəcəsi qədərdir. Göründüyü kimi, yanaşma tərzində abstraksiya yoxdur... sadəcə olaraq, insanın özü “abstraksiyadır”.

Beləliklə, “iqtisadi mərkəzçilik” ideologiyası, anlama prizmasından iqtisadiyyatı “dəyərləşdirməyin” yerinə dəyəri “iqtisadiləşdirir”. Amma məsələnin ədalət necə “iqtisadiləşdirilə” bilər sualı da təbii olaraq, cavabsız buraxılır: iqtisadi ədalət sadəcə olaraq anlaşılmaz bir ifadə tərzidir. Amma ədalət iqtisadi azadlıqların (o cümlədən, seçim azadlığının) ölçü prosesidir. Azadlığın əsas hədəf olduğunu deyən neoliberal paradigma ədalətlə bağlı məsələdə “susur”.

F.Xayek “10 il ədalət anlayışını araşdırdım, lakin bir nəticəyə gələ bilmədim”,- deyir. Ədalətin olmadığı məkanda azadlıq ola bilərmi?

Yaxud azadlığın qərarlaşdığı bir sistemdə ədalət spontan şəkildə “yaranır” tipli və inamla səslənən deyimlərə inanmaq olarmı?

Axı ədalət şüurun məqsədli yanaşmasından doğan nəticədir. Digər tərəfdən, sərhədsiz, yaxud mütləq azadlıq yoxdur. Onun sərhədləri ədalətlik həddindən keçir. Təfəssilat, hesab edirik ki, lüzum yoxdur. Hər iki konsept arasında bağlılıq üzvi

xarakter daşıyır və “subyektiv ontologiyani”n formalaşdırılmasının fundamental bazası kimi çıxış edirlər.

A.Smit yazırdı ki: “Ədalət, ictimai quruluşun əsasıdır. Əgər, ədalət pozularsa... insanın cəmiyyəti adlanan nəhəng bina dağılar”.¹⁶⁶ Tam doğru təsbitdir. Lakin “rasional eqoisti” mütləqləşdirən, insan cəmiyyətini ayrı-ayrı individiumların mexaniki cəmi kimi görən böyük mütəfəkkir, belə bir toplumda ədalət necə qərarlaşa bilər sualına “görünməyən əl” mexanizminin daxili məntiqinə istinadla cavab verir: həmçinin, hesab edir ki, “rasional eqoist” möhkəm inanclı katolikdir və onun imanı cəmiyyət miqyasında ədaləti qərarlaşdırmaq üçün yetərlidir. Bununla bəhəm, özü istəməsə də, belə yekun etibarını ilə ictimai rifaha xidmət edir.

Ədalət sosial fenomendir. İctimai birgəyaşayış qaydalarının (tarixin heç bir dönməndə sistemli şəkildə tətbiq edilməyən) ali prinsipidir. Başqa sözlə, ədalət nəyəsə/kiməsə münasibətdə təzahür edən sosial fenomendir: haqqın haqq sahibinə verilməsidir. İndividual “Mən”in bu fenomenlə qarşılaşması yalnız qarşılıqlı münasibətlərdə gerçəkləşir.

“Qarşılıqlı münasibətlər” individual deyil, intersubyektiv səciyyəlidir, sosial məzmunludur, sosiumun/sosial bütövlüyün “biət” etdiyi dəyər-konseptlər bazasında formalaşır. Yəni ayrıca götürülmüş individual “Mən”dən birbaşa asılılıqda deyildir. Belə bir situasiyada milli mövcudluq və inkişafın təməl prinsiplərindən olan sosial ədaləti A.Smitin “rasional katolikin” öhdəsinə buraxmaq nə dərəcədə məqsədəuyğun hesab edilə bilər?

Və əgər həmin “rasional eqoist” hesab edirsə ki, katolik kilsə hər şeydən və hamıdan üstündür, əsas olan kilsədir və s., onda qarşılıqlı münasibətlərə üçüncü tərəf daxil olacaq ki, bu da ədalətin sistemli formada qərarlaşma imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıracaqdır. Bu qeyd edilənlərin

¹⁶⁶ А.Смит. Теория нравственных чувств. М;1997,стр.101.

kontekstində aydın olur ki istənilən situasiyada, hətta özü istəməsə də belə, individual “Mən” mənsub olduğu solumun dəyərlər sistemi çərçivəsində hərəkət edir. Yəni, sosial bütövlük, cəmiyyət individual “Mən”lərin mexaniki cəmi yox, üzvü birliyi. Üzvü birlik dəyərlər prizmasından substansional bağlılığı özündə ehtiva edir. Mahiyyətə bağlılıq təzahür formalarının dəyişmə tezliyi və kütləvilik səviyyəsindən asılı olmayaraq daimilik keyfiyyətinə sahibdir. Bunun alternativ, sadəcə olaraq, yoxdur və zətən olması da mümkünsüzdür.

Bu gün dünyanın iqtisadi arxitekturasında baş verən dəyişiklik əyani nümunə kimi qəbul edilə bilər: sosial bütövlüyə istinad edən şərq ölkələri individual “Mən”lə işləyən kollektiv Qərbi bütün parametrlər üzrə üstələməkdədir.

Şərqin üstün mövqelərə keçidi artıq bir tarixi trend halına gəlmişdir: iqtisadi artım individual yox, sosial məzmun daşıyır. Digər tərəfdən, sosial ədalətin qərarlaşmasında yüksək nailiyyətlər əldə etmiş Skandinaviya ölkələrində individium sosial bütövün xidmətində dayanır: bu cəmiyyətin əsas strateji hədəfi sosial bərabərliyə nail olmaqdır və s. Və həm də A.Smitin “rəsonal katoliki” Skandinaviya cəmiyyətində protestanta (kalvinist, lyüteran) transfer etmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qarşılıqlı münasibətlərin ədalətçilik üzərində qurulması “rəsonal eqoistin”, “yalquzaqlıq” fəlsəfəsinin tam əksinə olaraq iqtisadi fəaliyyətin effektivliyinin dayanıqlılığına şərait yaradır.

- Sosial narazılıq və konfliktlərin yaranma ehtimalını aradan qaldırır, sosial həmrəylik-sosial əməkdaşlıq və yekun olaraq sosio-mədəni indentikliyin formalaşmasında həlledici rol oynayır; Bütün bunlar isə ümummilli inkişafın dayanıqlılığının fundamental bazası kimi çıxış edir.

3.5.3. İnkişaf prosesi: dəyər = fayda eyniyyəti

“Dəyər” anlayışının aktuallaşması prosesi Sokratın “Nemət nədir”? sualından başlanır. Nemət–realizə olunmuş dəyərdir! Yəni faydadır!¹⁶⁷ Bu qədər sadə və anlaşıqlı! Daha konkret ifadə ilə: dəyər = fayda eyniyyəti mövcuddur. İqtisadi kontekstdə bu o anlama gəlir ki, insanın istehsal etdiyi, yaratdığı hər şeyin, amma hər şeyin əsasında dəyər yaranır. Və insanın yaratdıqları insana faydalı olduğu qədər dəyərlidir. Faydalılıq–insan üçün yararlı olmaq (nəinsə) deməkdir. Yararlı xassələrin artımı, çoxalması keyfiyyət yüksəlişini özündə ehtiva edir. Keyfiyyətə yüksək, yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçid iqtisadi hərəkətin dəyərtutumluluğu dərəcəsindən asılıdır.

Bu aspektdən, birmənalı olaraq maksimum effekt (oxu: gəlir) əldə etməyə yönəlmiş iqtisadi hərəkət tam şəkildə mexaniki səciyyə daşıyır və ən yaxşı halda “hissəvi” zənginləşmə doğura bilir. Bu yolla alınan effektin milli proyeksiyasından danışmağa belə dəyməz. Yəni sistem bütövlüyü nöqteyi-nəzərindən yeni keyfiyyət situasiyası yaratmır və s.

Bu qəbildən olan iqtisadi hərəkət əslində “məənəviyyatsız” hərəkətdir: “iqtisadi insan ” abstraktsiyasının “hərəkətidir”.

Ortodoksal nəzəriyyənin maksimumuna can aldığı “fayda” anlayışı, əslində iqtisadidən daha çox aksioloji məna daşıyır. Faydalı olan mənası olan şeydir.

Prosesin (iqtisadi) nəticəsi kimi meydana çıxan fayda həmin prosesi məna ilə “yükləyən” dəyərlərin “törməsidir”. Prosesdə iqtisadi hərəkətin sistemliliyini, məntiqi ardıcılığını və məqsədyönlüliyünü təmin edən dəyərlər nədirsə, alınan fayda da o olur. Tərəflərarası bağlılıq həm birbaşa, həm də birmənalıdır. Digər tərəfdən, sözügedən fayda qeyri-leqal, o cümlədən möhtəkir və kriminal məzmunlu (oxu: dəyərtutumlu) əməliyyatların nəticəsində də əldə oluna bilər. Bu qəbildən olan əməliyyatların kütləviləşməsi “hissəvi” zənginləşməyə

¹⁶⁷ Википедия: /ru.wikipedia.org/wiki/Аксиология.

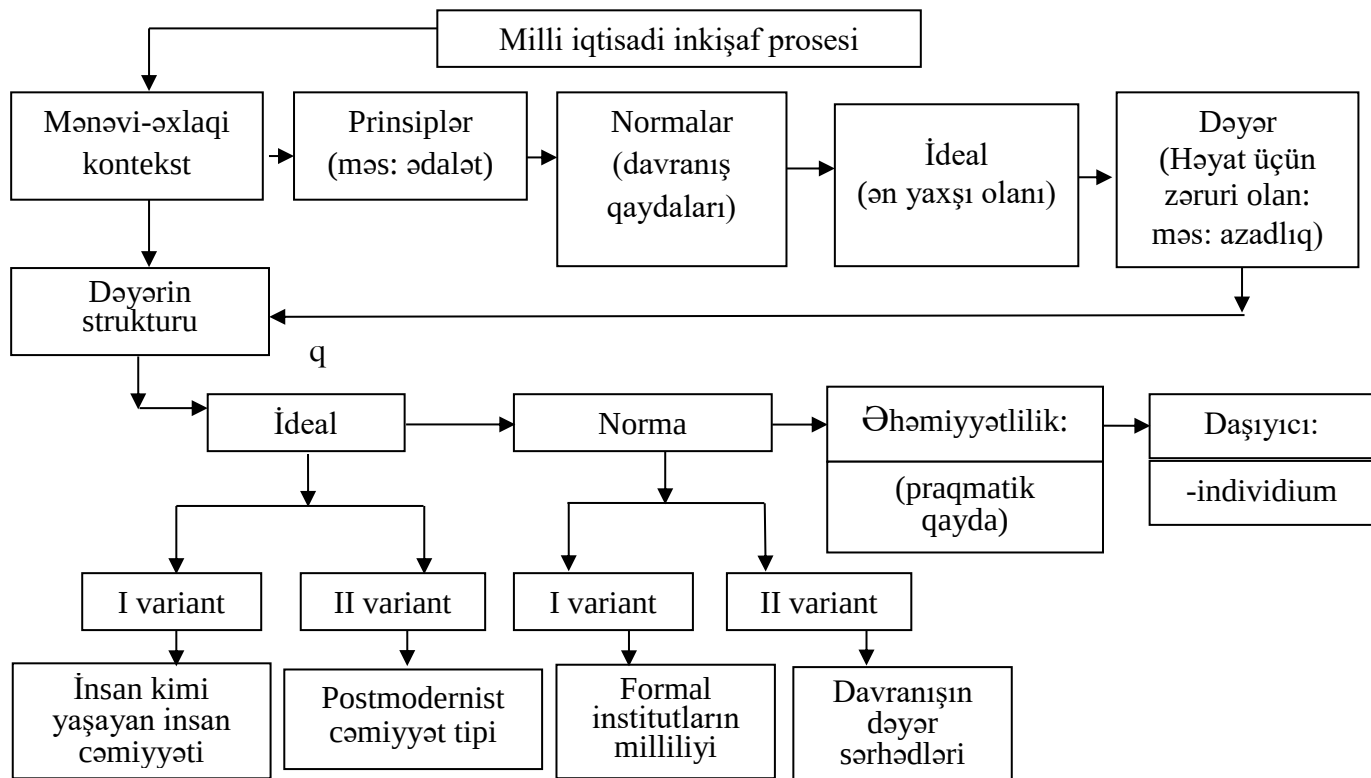
rəvac verməklə yanaşı, dəyərlərin böhranını doğurur. Ortodoksal nəzəriyyənin ənənəvi sterelotiplərindən qismən uzaqlaşmaq kifayətdir ki, bu günə kimi baş vermiş iqtisadi böhranları “tətikləyən” əsas amilin məhz dəyərlərin böhranı olduğunu anlamaq mümkün olsun.

Həmçinin iqtisadi inkişafın davamlılığı prosesində problemli situasiyaların yaranmasında, inkişafın tənəzzüllə əvəzlənməsinin fraktal xarakter kəsb etməsində qeyd etdiyimiz aspektin xüsusi yeri vardır. Eyni zamanda, iqtisadi böhran zamanında, kütləvi yoxsullaşmanın baş verdiyi situasiyalarda solumun “təmkinli” davranışını təmin edən, makrososial sabitliyin kəskin şəkildə pozulmasının qarşısını alan da milli dəyərlər sistemidir. Yəni funksional fəaliyyət sferasında formal institutların rolu nə qədərdirsə, qeyri-formal institutlar da o qədər və hətta ondan qismən də olsa, daha yüksəkdədirlər.

Beləliklə, ortodoksal nəzəriyyənin mütləqləşdirdiyi faydalılıq-yeganə deyildir. Və faydalılığa qeyri-leqal vasitələrlə nail olunması, onun ümummilli proyeksiyasının yoxluğu dəyərlərin böhranına aparan ən qısa yoldur. Buna görə də, həqiqət anlayışına davam etməkdə olan etinasız münasibət, sadəcə olaraq, anlaşılan deyildir.

Təbiidir ki, funksional iqtisadi fəaliyyət sferasında həqiqət-birbaşa (avtonom) deyil, vasitəli səciyyə daşıyır.

İqtisadiyyatda həqiqətin-aksioloji “təzahürü” düzgünlükdür. Yəni əlahəzrət həqiqət funksional fəaliyyət sferasında, sözün müəyyən mənasında, “resurs” çevrilir. Dəyərlərin, pragmatik fayda ilə müəyyənləşən əhəmiyyətliyi ilə iqtisadi anlamda “həqiqət” deməkdir. Əhəmiyyətlik qarşıya qoyulmuş məqsədə çatma dərəcəsi ilə ölçülən anlayışdır. Əgər funksional anlamda məqsədə çatma gerçəkləşmişsə, onda həm məqsəd, həm də prosesin gedişi həqiqəti əks etdirir.



Şəkil 3.5.1. İqtisadi inkişafda mənə yaradan prosesin sadələşdirilmiş struktur təsviri

Mənbə: müəlliflər tərəfindən şəxsi məlumatlar əsasında tərtib olunmuşdur.

3.5.4. İnsanın dəyərliliyi: mentallıq aspekti

Mentalitet-nə kəmiyyət, nə də keyfiyyətə ölçüyə gəlməyən bir fenomendir. Onun ölçü vahidi yoxdur amma özü var. Ölçü iqtisadi nəzəriyyənin mərkəzi elementidir: bütün nəzəri müddəalar ölçmənin nəticələri üzərində formalaşdırılır. Eyni zamanda, ölçmə proseduruna və alınan nəticələrə münasibətdə də bir məhdudiyyət şərti var: nəticə rəqəmlərlə ifadə olunmalı, yaxud oluna bilməlidir! Yəni iqtisadi nəzəriyyə-keyfiyyəti, keyfiyyət dəyişikliyi ölçür. Baxmayaraq ki, bütövlükdə faydalılıq funksiyası üzərində bərqərarlıdır. İqtisadi nəzəriyyənin axtardığı şey faydadır. Amma faydanı ölçür/ölçə bilmir. Kəmiyyətə $\text{artım} = \text{faydanın artımı}$ eyniyyətini mütləq həqiqət kimi qəbul edir.

Göründüyü kimi, mentalitetin, eləcə də bütövlükdə mədəniyyətin iqtisadi nəzəriyyədə yeri olmamasının çox “ciddi” əsasları mövcuddur. Yəni kəmiyyətə ölçülə bilməyən fenomenlərin əhəmiyyətlik dərəcəsindən asılı olmayaraq iqtisad elminin metodoloji bazasına daxil edilməsi, onun elmlilik statusunu şübhə altına salır. Ortodokslar belə bir təhlükənin reallaşmasına imkan verməzlər. Əslində isə, mentalitet-iqtisadi resurs kimi nəzərə alınmalıdır: iqtisadi subyektlərin davranış tərzinə birbaşa təsir göstərir. Digər tərəfdən, axtarılan fayda istehlakçı (oxu: fərd, qrup, sosisum, millət) üçün deyilmi? Nəyin istehlakçı üçün faydalı olduğunu nəzəriyyə müəyyənləşdirmir. Ona görə ki, faydanı ölçə bilmir. Hesab edir ki, “iqtisadi insan” abstraktsiyanı üzərində qurulmuş iqtisadi konstrukt-siyanın ortalığa qoyduğu müsbət effekt-birmənalı olaraq axtarılan faydanın özüdür. Və hətta o effektin ümumsosial (oxu: ümummilli) proyeksiyası da nəzəriyyəni maraqlandırmır. İstehlakçı da konkretlikdən, konkret subyekt müəyyənliyindən uzaq, mücərrəd anlamda qəbul edilir.

Əslində, məntiqi anlamda ziddiyyət yoxdur: “İqtisadi insan” abstraksiyası yalnız istehlakçı “abstraksiyası” doğura bilərdi.

Göründüyü kimi, nəinki mentalitet, dəyərlər, eləcə də bütövlükdə aksioloji problematika ortodoksal nəzəri konstruksiyanın “anlamadıqları” sırasındadır.

“Məhz ümummilli mentalitet bütövlükdə iqtisadi mentallığın formalaşmasının bazisi kimi çıxış edir... Yəni iqtisadi davranışa (seçimə) təsir göstərən əsas amil milli dəyərlər və etnik stereotiplərdir.¹⁶⁸ Bir sıra tədqiqatlarda, qeyd edilən aspektin xüsusi əhəmiyyətliyinə istinadla iqtisadiyyata... mədəniyyət kimi yanaşılır. “Yalnız bu halda iqtisadi fəaliyyət, inkişaf etdiyi cəmiyyətin norma və dəyərlər sisteminə bağlana bilər.”¹⁶⁹

Hesab edirik ki, problemin bu dərəcədə səciyyələndirilməsinə lüzum yoxdur. Yəni bir ifrat qütbdən digər ifrat qütbə keçid, hər hansısa bir formada mahiyyət yeniləşməsi doğura bilməz.

Funksional fəaliyyətin “norma və dəyərlər sisteminə bağlanması”, əslində təbii xarakter daşıyır və məntiqi zərurətlə baş verir. Belə ki, əvvəla, dəyərlər iqtisadi prosesin “bətində” (yaxud subyektin təfəkküründə) yer alırlar.

Yəni, istənilən situasiyada mənayaradıcı yaxud yönləndirici funksiyanı reallaşdırırlar. Və “funksiyalar” görünmürlərsə, onda bu dəyərlərin deyil, ontologiyanın problemidir. İkincisi, sözügedən bağlılıq aspektində formal institutların qeyri-formal institutlara adekvatlığının təminatı yetərlidir.

¹⁶⁸ И.Миниегалиев. Экономическая культура в системе общественного воспроизводства. На бережные Челни; 2012; с.21

¹⁶⁹ А.Погребняк; Д.Расков. Экономика как культура: возвращение к «спору о методах»//Обществ. Науки и современность. 2013; №2, с.97

Sadəcə olaraq, iqtisadi fəaliyyət sferasında dövrüyyədə olan “oyun qayda”larının dəyertutumlunun milli səciyyə daşması tələb olunur.

“Həyat naminə həyatın mənasını itirmək olmaz. Dünyada inividual varlıq və individual həyatdan yüksək dəyər yoxdur, amma bir çox dəyərlər yerdə mövcudluqdan daha yüksəkdir”.¹⁷⁰

Ümumiləşdirilmiş formada ifadə edilən fikir, dəyərlərin vazkeçilməzliyinin təsbitini özündə ehtiva edir. Ortodoksların individual həyatı prioritet hesab etmələrində bir yalnışlıq yoxdur. Doğurdan da, individual həyat ali dəyərdir! Lakin individiumun həyatının mənasını formalaşdıran dəyərlər sosial bütövün (oxu: millətin) ortalığa qoyduğu dəyərlərdir. Məhz həmin dəyərlərin kontekstində individual həyatın mənası formalaşır.

Bu anlamda Smit Dyükqeym dilemması yalançı dilemadır, yaxud belə bir dilemma yalnız fəlsəfi spekulasiyalara istinad edən nəzəri təxəyyül tərəfindən yaradıla bilər. İndividium (homo sapiens)–sosial bütövün doğurduğu “təkcədir”. Əlbəttə, passiv deyil, yaradıcı “”təkcədir və sözügedən bütövlükdə müəyyən dəyişiklikləri “tətikləyə” bilər. Amma o bütövdən ayrı deyil, müstəqil fəaliyyət göstərmir (mütləq anlamda) və zətən, göstərə də bilməz. Eləcə də individiumun “təfəkkürü”-sosial bütövün hərtərəfli “dəstəyi” ilə formalaşır. Hər bir individium özünə xas dəyərlər sistemi “kəşf” etmir/ yaratmır. Heç bəşəriyyətin “mağara” dövründə də belə bir hal baş verməmişdir. Yanlış anlamı önəlmək aspektindən qeyd edək ki, dəyər-mahiyyət nöqtəyi-nəzərindən, həqiqətən də, antropdur, “insanı” mənşəlidir. “Dəyərin yeganə kriteriyası insandır”.¹⁷¹

¹⁷⁰ Н.Лосский. Условия абсолютного добра: Основы этики. М; 1991; с.198

¹⁷¹ А.Макейчик. Аксиология. СПб; 2004; с.21.

Dəyərin formalaşdırdığı sfera yaxud ilkin mənbəyi insanı münasibətlər sferasıdır. Yəni, dəyər qarşılıqlı münasibətlərin törəməsidir. Buna görə də ayrıca götürülmüş individiumun funksional fəaliyyətinin mental modelini/konstruktsiyasını formalaşdıran dəyərlər sistemi intersubyektiv səciyyə daşıyır. Nə qədər fərd varsa, o qədər də dəyər var, yaxud dəyərin fərqli interpretasiyası (fərd səviyyəsində) mövcuddur fikri yanlış yanaşmadır və daha çox ortodoksların iqtisadi münasibətlər sisteminə “xalis” iqtisadi baxışları ilə üst-üstə düşür.

Dəyər qarşılıqlı münasibətlərdən törəyən və qarşılıqlı münasibətləri formalaşdıran, yekun etibarı ilə konkret məna-yüklü sistem yaradan və həmin sistemin mövcudluğu/inkişafının fundamental bazası kimi çıxış edən sosial fenomendir.

Bütün bunlara rəğmən, apardığımız araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi kontekstdə “dəyər”lə bağlı yanaşma/interpretasiyaların müxtəlifliyi yer almaqdadır (milli sosismlar arası müqayisə). Yəni məna və təzahür aspektindən universallıq mövcud deyildir. Eyni dəyər/dəyərlər müxtəlif milli sosismlarda iqtisadi aktivliyin müxtəlif norma və qaydalarını formalaşdırır.

Şübhə yoxdur ki, ali dəyər insan həyatı və bu həyatı təmin edən vasitələrdir. Eyni zamanda, insan “özündə dəyərdir”. Amma müasir iqtisadi fəaliyyət konstruksiyası, qeyd edilən yönümdə ziddiyyətli mövqe sərgiləyir. Daha doğrusu, mahiyyət etibarı ilə yalnız hesab edilə biləcək bir yanaşma tərzinə tapınmış haldadır: “insan həyatı və onun təminatı vasitələrinə” bioloji mövcudluğun davamlılığı aspektindən yanaşır. Başqa sözlə, “özündə dəyər” olan insanın həyatı deyil, onun yalnız bioloji mövcudluğu aktual hesab edilir.

İnsan özünün bioloji mövcudluğunu təmin edən vasitəyə çevrilir yaxud məhz bu anlamda dəyərləndirilir.

“İnsanda 3 ali sirr birlikdədir: Həyat→şüur (fövqəl həyat) → Ruh (fövqəl şüur) insan həyatının dəyərliliyi ruhun təzahür forma və növlərindən başqa bir şey deyildir” Buna görə də,

dəyəri “...subyektin obyektə qnoseoloji münasibəti” çərçivəsində görmək yalnızdır.

İnsan həyatı=bioloji mövcudluq eyniyyəti, ortodoksal iqtisadi nəzəriyyənin apriori olaraq qəbul etdiyi eyniyyət, mahiyyətə atavizmdir.

3.5.5. “İqtisadi insan”: dəyər tutumunun fərqliliyi

Beləliklə, “iqtisadi insan” modeli anqlo-sakson dəyərlər kompleksi ilə birlikdə təsərrüfatçılıqla məşğul olan “qərb insanının” modelidir. Mental məzmunu etibarlı ilə digər sivilizasiyalara aid olan milli sosisumlar üçün yararlı deyildir.

Bu model-əslində, dəyər tutumu nöqtəyi-nəzərindən də çox “yoxsuldur”. Fəaliyyətin “yaradıcı mexanizmləri” 3 anlayışın üzərində qurulub: gedonizm, eqoizm və rasionalizm! Fərd→Fərd, fərd→sosisum qarşılıqlı münasibətləri rəqabət əsasında formalaşır. “Digər fərd rəqibdir və ona qalib gəlmək lazımdır (nəyin bahasına olursa olsun kursiv Ə.B.). Cəmiyyət onun üçün gizli təhlükə mənbəyidir”.¹⁷² Bu sitatda “iqtisadi insan” abstraksiyasının mental modeli yaxud insanın özünə və ətrafına baxışının/münasibətinin dəyər tutumu dəqiqliklə ifadə edilmişdir. Müxtəlif məzmunlu, çoxsaylı milli (dini, ideoloji və s.) spesifikasiaların mövcud olduğu bir dünyada neoliberal qloballaşmanın reallaşma mexanizminin məntiqi kökündə çoxsaylı “universal” anlayışlar dayanır. Milli müxtəliflik bu anlamda yararlı deyildir: bu müxtəliflikləri “ümumbəşəri” adı altında “eyniyyətə” gətirilməsi prizmasından “iqtisadi insan” abstraksiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Və buna görə də ortodokslar/neoliberallar tərəfindən əsas/aparıcı nəzəri konstruksiya kimi təlqin edilir. Amma şübhəsiz olan həqiqət ondan ibarətdir ki, yuxarıda sadaladığımız dəyərlərlə formalaşdırılan iqtisadi şüur/

¹⁷² Г.Выжлецов. Проблема ценности в современной аксиологии и экономике//Проблемы совр.экономики; №3/4; 2005

təfəkkür problemləli situasiyalar yaratmaqdan qeyri-bir effekt verə bilmir/bilməz.

Buna baxmayaraq bir çox hallarda “yeniliyi” qəbul etmədiyi üçün milli mədəniyyətlər tam yalnız biz məzmununda qiymətləndirilirlər.

“Əgər digər bir mədəniyyət zəkanın qəbul edilmiş səviyyəsinə uyğun deyilsə, onda o, irrasionaldır, intellektual aspektdə “əxlaqsızdır” və məntiqi baxımında “kirlidir”.¹⁷³

Əslə-əsası olmayan bir yanaşmadır zəka mədəniyyətin ortalığa “qoyduğudur”. Onun fundamental əsasında mədəniyyət yerləşir. Və əksinə mədəniyyətin formalaşdırıcı mexanizmlərində zəka xüsusi yer tutur. Konkret bir mədəniyyətə, daha geniş aspektdə sivilizasiyaya aid olan zəka səviyyəsi niyə o birisi mədəniyyətlərə xas deyil sualından belə söhbət getmir... Əgər xas deyilsə, onda o mədəniyyət “intellektual aspektdə “əxlaqsız”, məntiqi baxımından “kirlidir” təsbitinin problemə elmi-fəlsəfi baxışla hər hansı bir formada əlaqəsi yoxdur. Bugünkü dünyada 5 min milli sosisum, özünə xas spesifikasiya olan 10 min cəmiyyət mövcuddur. İnkişaf etmiş, yaxud geri qalmış mədəniyyət əslində yalnız fərqləndirmədir. Mədəniyyətlər sadəcə olaraq, müxtəlifdirlər. Və bu anlamda zəkanın qəbul edilmiş (qlobal miqyasda) hansısa bir universal forması/səviyyəsi olmur. Ki, bu əsasda da mədəniyyətləri “əxlaqsız” (intellektual) adlandırmaq doğru yanaşma hesab olunsun.

Göründüyü kimi, xüsusi yanaşmaların çoxluğuna baxmayaraq “iqtisadi insan” modelinin “universalizmi” pragmatik məzmun daşıyır.

Problemin kifayət qədər aktual olduğunu ortodokslar da anlamağa başlamışlar. Məsələn həmin dəyərlər bazasında (anqlo-sakson) yeni iqtisadi insan modeli “personal economics” təklif edirlər. Əsasən, fəlsəfi məzmun daşıyan və əvvəlki

¹⁷³ Р.Лившиц. Homo postsoveticus: упования и реальность//Мировоззрение и культура. Екатеринбург

abstraktsiyadan keyfiyyətə fərqlənməyən bir modeli dentifikasiyasından söhbət gedir. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan milli iqtisadiyyatların böyük əksəriyyəti, əl-xüsüs, dayanıqlı artım tempi nümayiş etdirənlər ortodoks universalizmdən uzaqlaşmaqda və insanın iqtisadi obrazının milli modelini formalaşdırmaqdadırlar:

-Çin: ənənəvi dəyərlərin mühafizəsi və inkişafı bazasında konfustçilik fəlsəfəsinin əsas ideyalarının pragmatik müstəvidə fəaliyyətin başlıca prinsipləri kimi tətbiqi;¹⁷⁴ Milli-mental spesifikaya tam şəkildə adekvat olan “iqtisadi insan” modelinin formalaşdırılması;

-Yaponiya: “yapon ruhu”nun “bətində” fəaliyyət göstərən iqtisadi insan modeli; İqtisadi fəaliyyət və mənəvi-etik prinsiplərin unikal formada sintezi;¹⁷⁵

-Teokratik islam ölkələri;¹⁷⁶ şəriətin prinsip və qaydaları əsasında formalaşdırılan iqtisadi insan obrazı; Bu anlamda model identifikasiyasından danışmaq mümkün deyildir... Fərd→ümmətin tərkibindən “aralana” bilməz.

-Hindistan: kasta sistemi və buddist dəyərlər təsərrüfatçılığın sosio-mədəni kodunu formalaşdıran əsas komponentlərdir.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Monier – Williams. Religious Thought and life in India: vedism? Brahmanism and Hindusim/ New Dehli, 1974\$ p.34

¹⁷⁵ L.Skirokorad/ Essays on the history of Soviet and Chinese economic/ Saint-Peterburq; 1992

¹⁷⁶ K.Stozhko; D. Stozhko. History of World economic thought; Ekterinburq, 2017

¹⁷⁷ K.Stozhko; D. Stozhko. History of World economic thought; Ekterinburq, 2017, c.529

3.5.6. Aksiologiyanı aktuallaşdıran problemlər

- Modernizmin böhranı, industrial qloballaşmanın “vahid” dünya və rifah cəmiyyəti (ümumbəşəri anlamda) hədəflərinin reallaşmaması, “müxtəlif” dünyaların daha da “müxtəlifləşməsi”, bir sözlə qlobal gələcəyə monist baxışın yararsızlığının anlaşıldığı andan etibarən aksiologiyanın kəskin şəkildə aktuallaşması baş vermişdir. Sözügedən “müxtəlifləşmənin” səbəbləri sırasında milli “yük” daşıyan dəyər-konseptlərin həlledici mövqe sərgiləməsi prizmasından sosial həyata çoxölçülü yanaşmanın, o cümlədən ayrı-ayrı milli sosismların mentaliteti, mədəniyyəti, adət-ənənələri, milli (etnik) stereotiplərinin araşdırılması zəruriliyini ortalığa qoymuşdur. Və bu aspektin iqtisad elmi üçün xüsusi aktuallıq kəsb etdiyi hər cür şübhə və tərəddüddən uzaqdır;

- Subyekt (iqtisadi) problemi; iqtisadi subyektin davranış tərzinin mənatutumunu nöqtəyi-nəzərindən model idenifikasiyası, iqtisad elminin mərkəzi problemləri cərgəsində yer almaqdadır.

İqtisadi prosesdə mənyaradan, prosesdaxili münasibətlər kompleksini məna ilə yükləyən şey dəyərlərdir. Subyektivliyin ifadə forması dəyərlərdə təcəssüm edir. Obyektivizmin-az qala sakral məzmun daşıyan anlayış kimi mütləqləşdirilməsi reallığın yox, nəzəri təxəyyülün reallığa qarşı olan “təxribatı”dır. İqtisadiyyatda həqiqi adekvatlığın təminatı aspektindən “subyektiv ontologiya”¹⁷⁸ formalaşdırılmalıdır. Subyektin maddi/mental proseslərə, ətraf aləmə təsiri iqtisad elminin öyrənməli olduğu əsas problemyaradan elementlərdən biridir.

- Texnoloji ukladın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçidi, rəqəmsal inqilab və onun yaratdıqları (süni intellekt və s.) artıq iqtisadi “hakimiyyəti” ələ almaqda olan subyektin ön plana çıxması və ictimai həyatın bütün spektrində, assimetrik səciyyəli olsa da, sıçrayışlı yüksəlişlərin gerçəkləşməsi ehtimalını

¹⁷⁸ Əvəz Bayramov. İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq; Bakı; 2016

görünməmiş dərəcədə yüksəltmişdir... Belə bir situasiyada subyektin (oxu: süni intellektin) idealının, məqsədinin nə olduğunu, onu mənalandıra biləcək dəyərlərin hansı kriteriya ilə seçildiyini anlamaq zəruriliyi ortalığa çıxır. Kreativ təfəkkür (rəqəmsal transformasiyanı idarə edən) “sərhəd” tanımır, standartlaşdırıla bilməyəndir və birmənalı şəkildə milli şüurdan deyil, intellektdən qaynaqlanır. Yəni ümummilli miqyasda (təkcə iqtisadi yox) proqnozlaşdırılması mümkün olmayan yeni məzmunlu situasiyalar doğurma iqtidarındadır Və bu situasiyaların hamısının, yaxud bir hissəsinin fəsadlı olmayacağını bəri başdan qiymətləndirmək mümkünsüzlüyü mövcuddur. Göründüyü kimi, alternativlər arasından hansı gələcək variantının seçimini, sonuc etibarı ilə, subyekt həyata keçirir. Və, bu prosesin dəyertutumunu araşdırmaq artıq qaçılmaz hala gəlir.

Elmi-fəlsəfi fikirdə mövcudluğun, həyatın mənası probleminin araşdırılması prosesinin “degradasiyaya” uğradığı, texnokratizm və pragmatizmin “hakim” yüksəkliklərə (elmi fikirdə) sahibləndiyi bir dövrdə “qaçılmazlıq” kimi ifadə etdiyimiz zərurət əlahiddə əhəmiyyət kəsb edir.

- Elmi bilik-dəyər ikiliyində assimetriya getdikcə dərinləşməkdədir. Elmi biliklər “istehsalı” özünün obyektivizmi və universalizmi ilə bəşəriyyətin diqqət mərkəzindədir. Amma həmin biliklərin reallaşma mexanizmini formalaşdıran dəyər-konseptlər subyektivizmi və idealizmi ilə elmi camiatın maraq dairəsindən tam şəkildə kənarlaşdırılmaqda elmi şüurun periferiyasına sıxışdırılmaqdadır. İqtisadiyyatla bağlı sferada (elmi tədqiqatlarda) bu aspekt daha qabarıq şəkildə təzahür edir. “İqtisadi insan” abstraktsiyası dəyər-konseptlərə etinasız yanaşır, həm də allahsızdır (ateistdir). Baxmayaraq ki, A.Smit onu mömin katolik və əxlaqi eqoist kimi səciyyələndirirdi!

İqtisadiyyat-“özündə inkişaf” potensiyası olan fenomendir. Potensiyanı formalaşdıran prosesin (iqtisadi) nizamla gedişinin konstruksiyasını quran isə dəyər-konseptlər kompleksidir. Yəni

iqtisadi prosesi effektiv nəticəyə gətirən/ aparan qüvvə, təkcə formal deyil, həm də və daha çox qeyri-formal institutların norma, normativ, qayda və prinsipləridir. Konkret milli solumun üzvü olan individium fəaliyyətin bütün sferalarında yuxarıda sadaladıqlarımızın “pressinqi” altında olur. Və bu “pressinq” endogen səciyyə daşıyır: daxili senzura, motivasiya, sosial özünütdədiq və s. Daha konkret ifadə: iqtisadi proses mahiyyət etibarilə istənilən halda dəyər məzmunlu olur: dəyər konseptlər iqtisadi prosesin reallaşmasının mental modelini, reallaşma mexanizmini formalaşdırırlar. Dəyər konseptlər iqtisadi prosesin həm ekzogen, həm də endogen amilləri keyfiyyətində çıxış edir.

3.5.7. Yekun mülahizələr

İqtisadi prosesin, yaxud funksional fəaliyyətin təşkili, tənzimlənməsi və idarə edilməsi formal institutların prinsip, norma, normativ və qaydaları ilə həyata keçirilir. Başqa sözlə, fəaliyyərin mövcudluq şərtləri, zahiri təzahür formaları idarə etmə sferasına cəlb edilir. Amma bu qəbildən olan “idarəetmə” konseptual məzmun daşımır. Və qeyd edilən yönümdə “konseptuallıq” kimi təqdim olunan şey situativ xarakterli və daima dəyişikliyə məruz qalan “oyun qayda”larından başqa bir şey deyildir.

Bu aspektdən əsas problem iqtisadi fəaliyyətin “idarə edilməsi”nə konseptual yanaşmanın birtərəfli xarakter daşmasıdır: yalnız formal institutlara istinad və onların mahiyyəti və sistem bütövlüyünü formalaşdıran, onları konkret məna ilə “yük”ləyən dəyərlər sisteminin (qeyri-formal institutların) nəzərə alınmaması, “yarımçıqlıq”ı idarəetmənin mərkəzi elementi halına gətirir.

Funksional fəaliyyət və onun nəticələri məlum, həmin fəaliyyəti mənalandıran şey-naməlumdur və əksər hallarda nəzər-diqqətdən kənarda qalır yaxud kənarda tutulur.

İndiyə qədər baş vermiş iqtisadi böhranların səbəblərinə yaxud böhranqabağı situasiyanın ontoloji məzmununa nəzər yetirmək kifayətdir ki, dəyərlərlə bağlı problematikanın əsaslı şəkildə aktual olduğunu görə biləsən. Başqa ifadə ilə adətən cəmiyyətdə iqtisadidən öncə dəyərlərin “böhran”ı baş verir. İqtisadi böhran funksional fəaliyyət sferasında mənayaradan prosesin “böhrandır”, onun məntiqi törəməsi/nəticəsidir. Təbii ki, söhbət, əsasən və başlıca olaraq sistem böhranından gedir. Məsələn azadlıq/sosial ədalət ikiliyinin orta və uzunmüddətli dövrdə ontoloji anlamda yoxluğu yaxud imitasiya məzmunlu tətbiqi yekun etibarilə dəyər “böhranına” gətirib çıxarır.

Eyni situasiya iqtisadi effektin ümumcəmiyyət miqyasında proyeksiyasının assimetrikliyi halında da formalaşır. Dəyər “böhranı” orqanizmdə (iqtisadi sistemdə) “çürümə” prosesinin başlanması deməkdir və yalnız cərrahi yolla bu mərzədən xilas olmaq mümkündür. Dəyərdən imtina yox (bu, heç mümkün də deyil-ən azı həmin zaman kəsiyində), onun bərpası patologiyayı aradan qaldırma iqtidarındadır. Beləliklə, iqtisadi proseslərin təşkili, tənzimlənməsi və idarəedilməsinin effektivlik dərəcəsi, yuxarıda “naməlum” adlandırdığımız dəyər-konseptlərin nəzərə alınması dərəcəsindən birbaşa səbəbiyyət asılılığındadır. Yalnız bu halda iqtisadiyyata baxışın (idarəetmənin və s.) konseptual məzmunluluğu haqqında fikir söyləmək olar.

Amma problemin qoyuluşu doğrudanmı bu qədər sadədir? Axı dövlət, hüquq sistemi, qanunvericilik və s. yalnız formal institutlarla (dəyişdirmə/yeniləşdirmə) işləyə bilirlər. Qeyri-formal institutlar üzərində “hakimiyyət” yoxdur. Yəni funksional fəaliyyətdə iştirakını “tənzimləyən” hansısa bir struktur/subyekt mövcud deyildir. Həmçinin formal institutların fəaliyyət mexanizminin elementləri (prinsiplər, normalar, cəza tədbirləri və s.) dəyərlər sferasında “legitim” deyildilər. Yəni “naməlumlar” (dəyərlər) tam sərbəst və müstəqil şəkildə mövcuddurlar/fəaliyyət göstərirlər! Bu anlamda qeyd etdiyimiz

konseptuallıq problemini həll etmək üçün dəyərlərlə “işləmək” lazımdır! Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf trayektoriyasına keçidinin dəyər məzmununun formalaşdırılması tələb olunur:

1) Ümummilli kontekstdə aksiologiyaya elmi-fəlsəfi baxışın adekvat konstruksiyasının formalaşdırılması; Konseptual olaraq mövcud problemlərə konkret münasibətin sərgilənməsi tələb olunur. İqtisadiyyata fəlsəfi baxışın yaxud (26) fəlsəfi-iqtisadi anlamda mərkəzi sualı təsərrüfat insanın, yoxsa insan təsərrüfatın funksiyasıdır? sualdır. İnsan əşyalar dünyasında təsərrüfat prosesini müəyyənləşdirən əşyadırımı, obyekt-dirmi yoxsa təsərrüfat subyektinin təbiəti ilə bağlıdır? və s. suallar konkret cavabı olmayan ziddiyyət kimi “ortalıqda” qalmaqdadır. Bu aspektdən konkretləşmə (elmi müstəvidə) aparmadan qeyd etdiyimiz problemdən, ümumiyyətlə danışmağa dəyməz!

2) Keyfiyyətli gələcəyə olan inamın formalaşdırılması; strateji hədəflərə, müəyyən edilmiş zaman intervalında, çatmaq mümkün olmayanda, ilkin olaraq, ümumcəmiyyət miqyasında keyfiyyətli gələcəyə olan inamın sarsılması baş verir.

Gələcək kontekstində ən təhlükəli olan da məhz budur! Belə sarsıntıların fraktal xarakter alması dəyər “böhran”ına aparan magistral yol kimi çıxış edir. “İndi” ki situasiyanın mahiyyət çalarlarına adekvat olmaqla əldə edilməsi mümkün olanların strateji hədəf halına gətirilməsi daha doğru yanaşmadır. Yüksək effektlərə yönəlmə (strateji anlamda) işgüzar aktivliyə və ruhi-mənəvi canlanmaya pozitiv təsir göstərir. Lakin nəticə əldə olunmadıqda çox ağır fəsadlara, yaxud iqtisadi patologiyaya aparan problemli situasiyalar yaranır. Ki, bu da artıq gələcəyə deyil, keçmişə yönəlmə nastolgiyası doğurur. Buna görə də, əldə edilməsi mümkün olan daha aşağı səviyyəli effektlə yönəlmə daha məqsədəuyğundur və məcmu fəaliyyət sferalarında proseslərin rəvan/nizamlı gedişinin təminatında həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

3) Milli mənafeələrin hər şeydən və hamıdan üstün olduğunu hüquqi-ideoloji təsbiti; Milli ideologiyanın konkret məzmunluluğunun təmini və onun konstitutsiyada əks etdirilməsi;

Multikulturalizm insan cəmiyyətində birgə yaşayış qaydalarına “insanı” yanaşmadır. Amma cəmiyyət multikultural deyil və zətən olması da mümkünsüzdür. Cəmiyyət polietniklik dərəcəsindən asılı olmayaraq həmişə milli səciyyə daşıyır, milli məzmunludur. Bu gerçək təbliğat şouların intensivliyinə rəğmən inkar edilə bilməz.

Multikulturalizm milli ideologiyanın “insan sevrəklik” dərəcəsindən qeyri-bir anlam daşımır. Və bu anlamda da hansısa mifik bərabərlik yaxud eyniyyətdən danışmağa lüzum yoxdur. Milli ideologiya dəyərlər sistemidir! Onu primitiv “qan uyğunluğu” kontekstinə keçirmək, təbii ki, yanlış yanaşmadır. Nəhayət, milli ideologiya milli iqtisadi gələcəyin (eləcə də mövcudluğun) dəyər konstruksiyadır.

4) İqtisadi azadlıq/sosial ədalət cütliyünün optimal şəkildə qərarlaşması; “Optimal” ifadəsi milli mənafe kontekstində müəyyənləşmənin/qərarlaşmanın sərhədlərini özündə ehtiva edir. Qeyd etdiyimiz cütlük dəyər-konseptləri “işlək” vəziyyətə gətirən, milli mənafeələrin daha dolğun şəkildə ödənilməsini təmin edən əsas fundamental bazadır. Eyni zamanda, hər iki konseptin hüquqi çərçivəsini də təkmilləşdirmək mümkündür/vacibdir. Mühümlük onunla əsaslandırıla bilər ki, azadlıq və ədalət qədər milli solumun gerçək potensialını üzə çıxara biləcək başqa bir vasitə yoxdur.

5) Mənəviyyatın deqradasiyasına “təkan” verən istənilən fəaliyyət istiqamətləri qanunla qadağan olunmalıdır. Bu yönümdə edilən hərəkətin azadlıqla heç bir bağlılığı yoxdur. İnsani fəzilətlərin eroziyaya uğraması, “iqtisadi insan” abstraktsiyasının birbaşa zooloji insiktlərlə “zənginləşməsinə” gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, mənəvi-etik problemlərin nəzərdən kənarda saxlanması, “özbaşına” buraxılması, yekun etibarı ilə milli iqtisadi inkişaf potensialına məhvədici təsir göstərir. Bu qəbildən olan davranış tərzini (yəni, instinktlə) sərgiləyən iqtisadi subyektdən

müsbət nə isə gözləməyə dəyməz. Bu yönündə, dinin imkanlarından da yararlanmaq məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Bir sözlə, yalnız egoist mənafeləri uğrunda “mübarizə” aparan “iqtisadi insan” abstraktsiyasının gerçək dəyərli insanla əvəzlənməsinə, yaxud ən “yarımçıq” variantda onu insani fəzilətlərlə yüklənməyə “təhrik” edəcək yeni məzmunlu formal institutları yaratmaq yönündə keyfiyyət yenilənməsinə çalışmaq tələb olunur.

IV BÖLMƏ

İQTİSADI TƏFƏKKÜR

VƏ

İQTİSADI DAVRANIŞ

*İnsan – “təbə” olduğu
mentalitet “qədərdir”.
Müəlliflər*

I FƏSİL. İQTİSADI TƏFƏKKÜRÜN MİLLİLƏŞMƏSİ PROBLEMİ: KONSEPTUAL TƏHLİL

4.1.1. İqtisadi təfəkkür: konseptual məzmunluluq problemi

İqtisadi inkişafın, bir proses olmaq etibarı ilə universal səciyyə daşımadığı, həm formal, həm də mental modelinin ölkələr bölümündə fərqli dəyər-konseptlərdən formalaşdığı gerçəkliyi bütün təfərrüatı ilə ortalıqdadır. Milli iqtisadi varlığı inkişaf trayektoriyasına çıxardan, onun dayanıqlı gedişini təmin edən, həmçinin iqtisadi tənəzzül və böhran situasiyalarını meydana gətirən həmin ölkədə formalaşmış iqtisadi təfəkkürdür. İqtisadi nəzəriyyə üçün uzunmüddətli dövr ərzində xüsusi önəm kəsb etməyən təfəkkür probleminin-son zamanlarda, iqtisadi davranış problematikasının kəskin şəkildə aktuallaşması ilə əlahiddə əhəmiyyət daşıdığı üzə çıxdı.

Eyni zamanda, əsas problem ümumiyyətlə, iqtisadi təfəkkürlə deyil, onun millilik keyfiyyəti ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, uzunonilliklər ərzində iqtisadi təfəkkürün problem olaraq aktuallaşmamasının kökündə dayanan əsas səbəb—onun universal xarakter daşdığına olan inam və bu inamın mütləq həqiqət kimi qəbuludur. Yəni bazar prinsipləri, “görünməyən əl” mexanizmi əksər ölkə iqtisadiyyatları üçün mahiyyət eyniliyi kəsb edir. İqtisadiyyat (oxu: bazar iqtisadiyyatı) hər yerdə eynidir.

Bu baxımdan iqtisadi təfəkkür də eyni, yaxud oxşar dəyər-konseptlər bazasında formalaşır: və yekun eyniyyətdə olan şey—görünən və anlaşılan formadır.

Amma iqtisadi inkişafın—ölkələr bölümündə səviyyəcə ifrat fərqliliyi təfəkkür tərzinin, əvvəla, “xalis” iqtisadi interpretasiyasının yalnış olduğunu; ikincisi, onun formalaşma prosesinin sosio-mədəni kontekstdən keçdiyini; və, üçüncüsü, istinasız olaraq hər bir ayrıca götürülmüş milli iqtisadiyyatın özünə xas təfəkkür tərzinin mövcudluğunu ortalığa qoydu.

İqtisadi təfəkkürün həm mahiyyət, həm də təzahür formasının birmənalı olaraq milli səciyyə daşıdığı gerçəkliyi meydana çıxdı.

Bu yazıda məhz formal və qeyri-formal institutların təfəkkür tərzini formalaşdırma prosesində yeri və rolunun konseptual aspektdən qiymətləndirilməsinə cəhd edəcəyik.

İqtisadi təfəkkür sosio-iqtisadi həyatın bütün spektrində həlledici yer tutur. İctimai şüurun iqtisadi sferada təzahür formasıdır.

Mürəkkəb struktura malikdir. Fenomenlə bağlı bugünə qədər aparılan araşdırmalarda konseptual “dərin”lik müşahidə edilmir. Problemin qoyuluşunda “problem” yaradan əsas amil ondan ibarətdir ki, təfəkkür tərzı cəmiyyətdə hegemon mövqedə olan nəzəri cərəyanın çərçivəsində qiymətləndirilir. Başqa sözlə, real gerçəkliyin müşahidə edilən mənzərəsinə (faktlara) deyil, aparıcı nəzəri cərəyanın aksiomatik müddəalarına istinad edilir. Məhz buna görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz “dərin”lik alınmır. Bu aspektdən-“nəzəri” gerçəkliyə istinadla irəli sürülən konseptual baxışların müxtəlifliyi, əslində, “nəzəri” müxtəliflikdən başqa bir məna kəsb etmir. İqtisadi təfəkkür və onun formalaşması problemi ilə bağlı nəzəri baxışların bütöv bir panoraması mövcuddur:

- İqtisadi təfəkkürün formalaşmasının kökündə dayanan şey iqtisadi nəzəriyyənin tətbiqi elmlərlə, bir sıra ölkə və iqtisadi sistemlərin faktiki nəticələri ilə uyğunlaşmasıdır.¹⁷⁹
- Bunun üçün, normativ və pozitiv yanaşmaları (metodologiyada) fərqləndirmək lazımdır. Birinci halda söhbət idealın təsviri və əxlaq kodeksindən, ikinci halda elmin bu

¹⁷⁹ Фишер, С., Рудигер, Д., Шмалензи, Р. Экономика. М; 1995, с.28

sferasında tədqiqat praktikasını ümumiləşdirməkdən gedir.¹⁸⁰

- İqtisadi təfəkkür iqtisadi şüurun situativ təzahürüdür. Təfəkkürü formalaşdıran iqtisad elmi, təhsil və tərbiyədir. Və əsas diqqət iqtisadi gerçəkliyin, iqtisadi münasibətlərin və bu sistemdə öz yerinin dərk edilməsinə yönəlməlidir.¹⁸¹

- İqtisadi təfəkkür iqtisadi sistemin çərçivəsindədir. O, subyektin davranış tərzinin qanunları, sistemin qərarlaşması və fəaliyyəti, sonra isə inkişafın proqnozlaşdırılması və planlaşdırılmasının şüurdakı inikasıdır [5].

- İqtisadi təfəkkürlə bağlı müasir baxışlarda ən böyük yalnızlıq, onu, yəni reallıqda mövcud olan təfəkkür tərzini nəzəri təxəyyülün formalaşdırdığı idealla müqayisə etməkdir. Bu aspektdən sahibkarı (biznesmeni), eləcə də istehlakçını az qala bütün nəzəri-konseptual yanaşmaları bilən, iqtisadi gerçəkliyi bütün təfərrüatı ilə dərk edən/ anlayan bir “fövqəlsubjekt” kimi təsvir edirlər.

İqtisadi təfəkkür problemi, hər şeydən əvvəl necədir? sualından çıxış edir. “Necə olmalıdır?” sualı “indi”nin deyil, “gələcəyin” məsələsidir. Təfəkkür təzi çox ətalətli “davranışla” səciyyələnir: onun “ani” olaraq dəyişmə imkanı yoxdur! Digər tərəfdən, neoklassikanın “iqtisadi insanı” (yəni həmin sahibkar, biznesmen və s.) faydanın “indiki” zamanda maksimumuna can atır. Onun üçün gələcək aktual deyildir. O, “gələcəyi” yalnız abstraksiya pəncərəsindən görür və onun spontan qaydada gələcəyinə əmin-dir. Bu rakursdan, hər halda fərqli interpretasiya yoxdur. Ya da biz rast gəlməmişik. Beləliklə, “indi” ilə işləyən təfəkkürə sən nəzəriyyəni və praktikanı incəliyini kimi

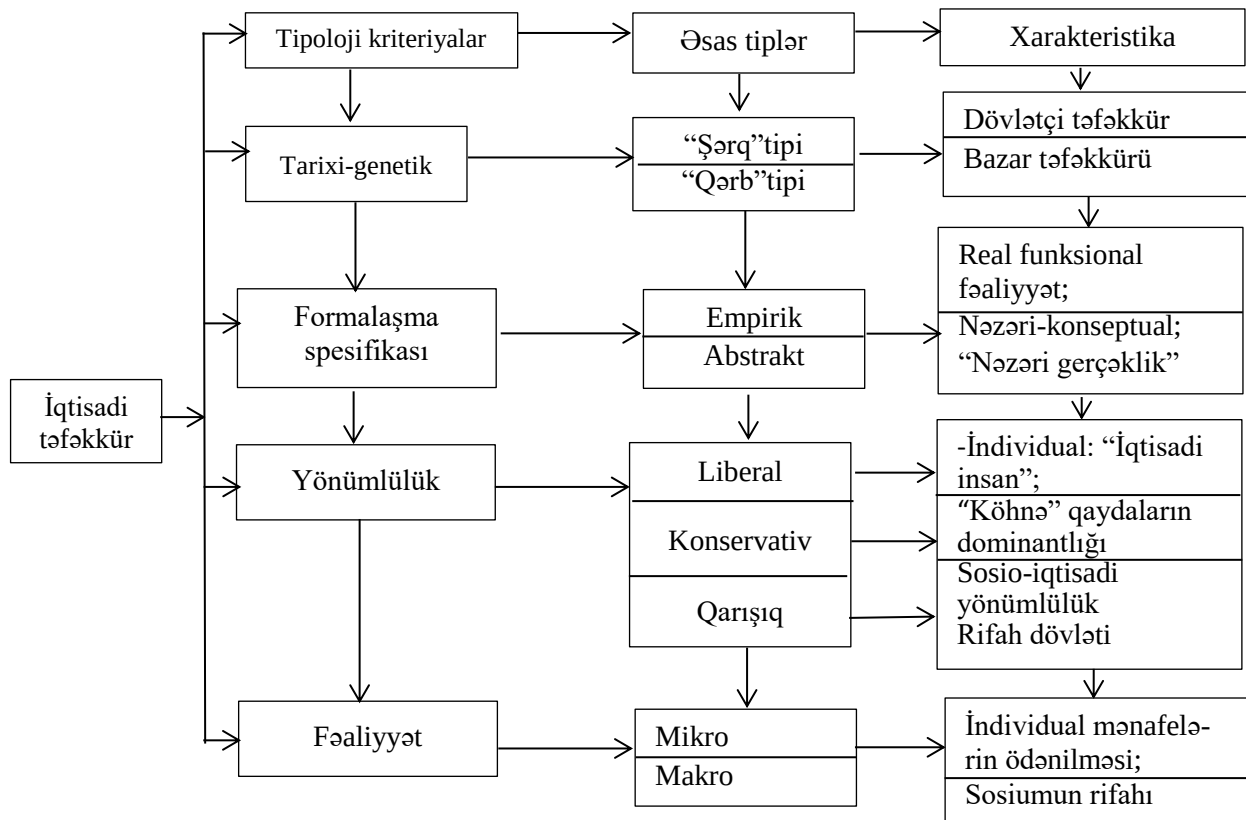
¹⁸⁰ Блаут, М. Методология экономической науки. Вступитель В.Автономова.М.2004, с.12

¹⁸¹ Архинов, А. Современное экономическое мышление. Дис. 1999. 8-12

bilməlisən tipli tövsiyyələr, sadəcə olaraq mənasızdır. Və, hətta cəmiyyətin formal institutlarında baş verən dəyişiklik belə təfəkkürün inam bəslədiyi komponentlərə ani olaraq təsir göstərmir. Tələb olunan bu məqamda əsas şey dəyişikliyin zəruri olan zaman intervalıdır. Yaxud, dəyişikliyin “özününküləşməsi” baş vermədən təfəkkür tərzində hər hansı bir yeniləşmə/kamilləşmə olmur.

Təfəkkürün tipi həm davranış tərzinin seçimini, həm də onun effektivliyini həyata keçirən əsas bazadır. Tarixi-genetik müstəvidə mövcud olan tip fərqliliyi bugün də özünəxas spesifikanı saxlamaqdadır. Cəmiyyətin sosio-iqtisadi sistemində baş verən kardinal yeniləşmənin təsir gücü fundamental xarakter daşısa da, iqtisadi təfəkkür “şərq” dünyasına xas olan dövlətçi (oxu: ümumsosial, ümummilli) tipinin mental məzmununda hissediləcək dəyişikliyə səbəb ola bilməmişdir. Bu aspektin gerçək məzmunlu sosio-iqtisadi fakt keyfiyyətində təzahürü milli mentallığın fəvqəlzaman anlamı daşdığını ortalığa qoyur. Fəvqəlzamanlılıq sözün müəyyən mənasında “əbədi sabit”lik deməkdir. Yəni formal institutların (inkişaf prosesində) dəyişmə yönümlülüüyü mənatutumundan asılı olmayaraq sosio-mədəni kontekstdə adekvat yeniləşmə (qısa, orta yaxud uzunmüddətli dövr ərzində) doğurur tipli birmənalı təsbit xalis abstraksiyadır. Onu gerçək elmi fakt statusunda qəbul etmək yalnız qiymətləndirmədir. Eyni zamanda, dərk edilməlidir ki, milli mentalitetin “əbədi sabit”liyinin (fəvqəlzamanlılığının) təminatında, eləcə də onun dəyişikliyə “təhrik” edilməsində həlledici rol oynayan amil dini inanc, dini dəyərlər sistemidir. Məsələn, islam dünyasının şərqdən (şərq dünyasından) ayrılması. Dövlətçi təfəkkürün ümmətçi təfəkkürlə əvəzlənməsi.

Situasiyanın unikallığı ondan ibarətdir ki, islami dəyərlərin yayıldığı coğrafiyada milli mentalitet arxa plana keçir.



Şəkil 4.1.1. İqtisadi təfəkkürün tipoloji sxemi.

İqtisadi prosesin (proseslərin) mənatutumunu formalaşdıran, subyektin iqtisadi davranışını dəyərlə “yükləyən” əsas qaynaq şəriətin norma və prinsipləridir. Və o da qeyd edilməlidir ki, belə bir sistemlilik digər dini konfessiyalarda mövcud deyildir.

Həmçinin ümmətçilik iqtisadi təfəkkürün formalaşma spesifikasiyasında da birmənalılıq və konkretlik nümayiş etdirir: Ümmətçi təfəkkür tipi həmişə konkretidir, real funksional fəaliyyətdə, yəni reallığın ilkin (görünən) antoloji səviyyəsində empiriyada təzahür edir.

Yəni onun təfəkkürün abstrakt tipinə, “nəzəri gerçəkliyin” konseptual məzmunluluğuna “ehtiyacı” yoxdur. Eyni zamanda, yönümlülük anlamında mövcud olan təfəkkür tipləri (liberal, konservativ, qarışıq), sözün müstəqim mənasında sekulyar cəmiyyətlərdə yer alırlar. Cəmiyyətlərin sekulyarlıq səviyyələrində də fərqliliklər mövcuddur. Bu mənada liberal tip tam sekulyar, yəni dini çərçivənin (qeyri-formal institutlarda) yoxluğuna adekvatdır. Konservativ, xüsusilə də, qarışıq tiplər isə bu və ya digər dərəcədə dini “çərçivə” ilə müəyyən bağlılıqdadırlar. Təfəkkürün makroiqtisadi tipi abstraksiya və ideallaşdırmanın sərhəddindən kənara çıxmaq, “konkretləşmək” iqtidarında deyildir. Ona görə ki, makroiqtisadi səviyyə ümumcəmiyyət səviyyəsi olmaqla, hər bir konkret situasiyada olan dəyişənlər çoxluğunun pressinqi altındadır. Bu anlamda konkretlilik yalnız mikrosəviyyəyə aiddir.

4.1.2. Milli iqtisadi təfəkkür: “millilik” kontekstində

İqtisadi təfəkkür iqtisadi hadisə və proseslərin mahiyyətini anlama, iqtisadi reallığı dərk etmə prosesidir.

Anlama və dərk etmə üsullarını da özü formalaşdırır. Psixologiyada (A.Berqson) təfəkkürün iki formasını fərqləndirirlər: 1) Rəşional təfəkkür; 2) Mistik intuitiv təfəkkür.

İqtisadi kontekstdə hər iki təfəkkür tipi keçərlidir. Neoliberal universalizmin doğurduğu və qlobal elmi fikirdə

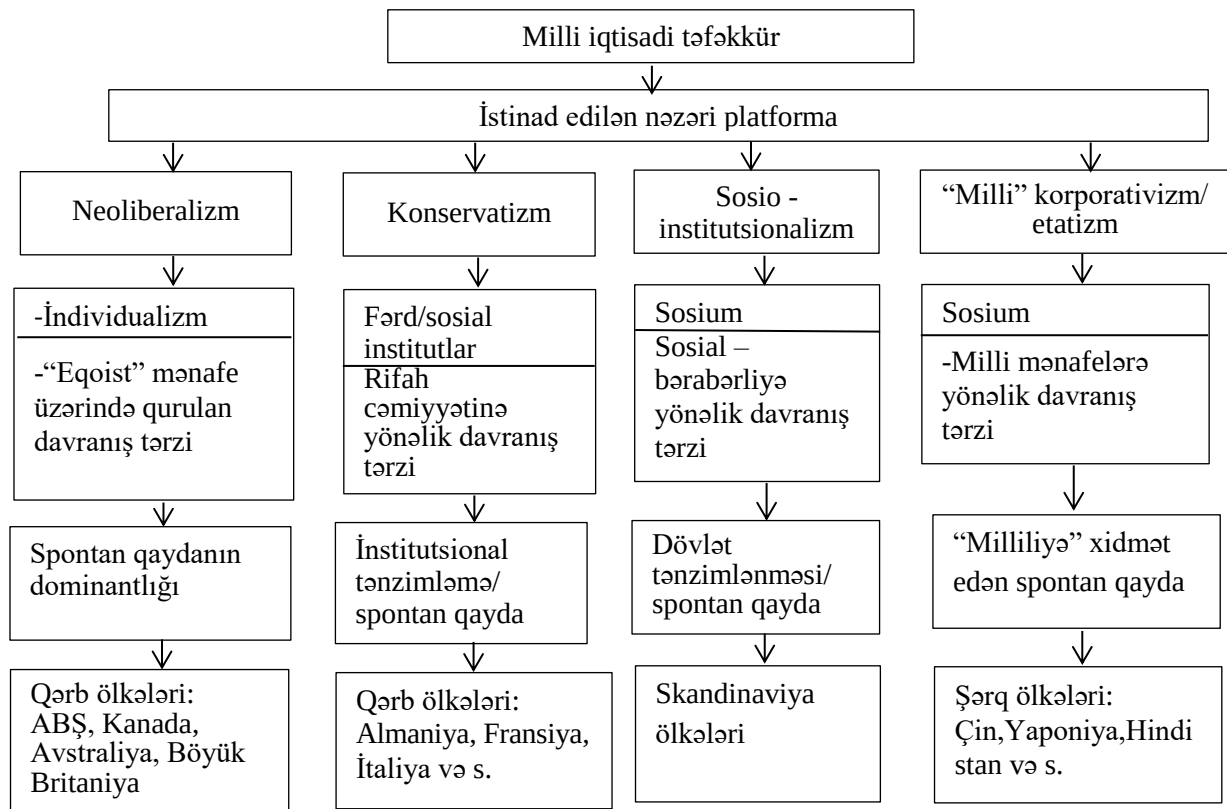
hələ də hegemon mövqedə olan iqtisadi təfəkkürdən fərqli olaraq milli iqtisadi təfəkkür fərqli nəzəri–modellərə istinadla formalaşır və geososiumun dəyərlər sistemini özündə ehtiva edir. Yəni məzmun və mahiyyət etibarilə universallıq keyfiyyətinə sahib deyildir.

Şəkildən də göründüyü kimi nəzəri-metodoloji və konseptual prizmadan milli iqtisadi təfəkkürün ən azı 4 tipini fərqləndirmək olar. Bu aspekt, konkret ölkə (ölkələr qrupu) müəyyənliyi prizmasından milli iqtisadi təfəkkürün tipologiyasını özündə ehtiva edir. Göründüyü kimi, eyni sivilizasiyaya və oxşar cəmiyyət tipinə mənsub olan ölkələr arasında belə milli iqtisadi təfəkkürün fərqli tipləri formalaşmışdır.

Belə bir fərqliliyin mövcudluğu, hər şeydən əvvəl, iqtisadi mədəniyyətin (həmin ölkələr bölümündə) formalaşdığı milli mental-dəyərlərin müxtəlifliyinə dəlalət edir. Başqa sözlə, eyni sivilizasiyaya, eyni dini inanca mənsub olan və eyni sosial zamanda (postmodern cəmiyyət tipi) yaşayan ölkələrdəki milli iqtisadi təfəkkür tam əks-yönümdə formalaşmışdır. Elə bu mənada da, iqtisadi təfəkkürün fərqliliyini digər bir müstəvidə də görmək olar.

Beləliklə, müasir dünyada tipoloji prizmadan milli iqtisadi təfəkkürün müxtəlif təzahür formaları müşahidə edilir:

- 1) Postmodern cəmiyyət tipi: Bu tipli cəmiyyətlərdə iqtisadi təfəkkürün “milli” forması ya olmur, ya da çılpaq institusional konstruksiyalar önə çıxarılaraq, arxa plana keçirilir (“milli” olan). Təfəkkürün istinad nöqtələri kimi, individualizm (özünün ifrat formasında), xalis bazar prinsipləri və liberalizm çıxış edir (inkışaf etmiş ölkələr). “Milli”nin yoxluğu miqrantlar (müxtəlif millətlərin nümayəndələri) hesabına formalaşmış cəmiyyətlərdə mövcuddur. Milli dəyər bağlılığının yoxluğu şəraitində, fərdlər, sosial qruplar və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında əsas əlaqələndirici mexanizm kimi bazar ön plana çıxır.



Şəkil 4.1.2. Milli iqtisadi təfəkkür: tip müxtəlifliyi və nəzəri konstruktsiyası.

ABŞ, Kanada, Avstraliya və ümumiyyətlə, “köçürmə kapitalizm” ölkələrinin əksəriyyətində analoji situasiya mövcuddur.

- 2) “Şərq” dünyasının inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkələrində (Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya və s.) milli iqtisadi təfəkkür Konfutsinin təməl müddəalarına istinadla tam bir sistem halına gəlmişdir. Və bu ölkələr kollektiv Qərbi getdikcə daha böyük dərəcədə üstələməkdədirlər. Yəni iqtisadi inkişafın əsas mənbəyi Qərbin ümumbəşəri xarakter verdiyi anqlosakson dəyərlər deyil, milli spesifik, milli dəyərlər sistemi və ona uyğun yanaşma tərizidir.
- 3) “Hibrid” cəmiyyət tipinin hakim olduğu ölkələrdə milli iqtisadi təfəkkür aktual deyildir. Belə bir inam mövcuddur ki, postmodernizmə keçidlə milli mənafeləri ödəmək mümkün olacaqdır.

Buna görə də, əsas məsələ cəmiyyətin tipinin dəyişməsidir! Milli olan nə varsa gözləmə rejimində qalmalıdır. Postsovet avrasiyasına daxil olan ölkələrin əksəriyyətində analoji situasiya (inkişaf prizmasından) qərarlaşmışdır. Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz “hibrid”lik yalnızca arxeomodetn anlamını daşımır. Bu, daha mürəkkəb konfiqurasiyadır.

Söhbət ənənəvi→modern→postmodernin cəmiyyətlərə xas olan element və struktur bağlılıqların çoxlaylı, müxtəlif yönümlü ierarxiyasının formalaşdırdığı mürəkkəb konstruksiyadan gedir. Tamqiymətli modern cəmiyyət və ona xas olan təsərrüfat tipi təşəkkül tapmadan “sərhəd situasiyasına” (postmodernə keçid aspektindən) çıxışa yönəlik istiqamət götürmək, nəinki real gerçəklikdə sistemdən kənar gedişlərə yol açır, həm də nəzəri dərk prosesində məntiqi–konseptual anlamda ziddiyyətli komplekslər doğurur.

- 4) Və, nəhayət, dünya iqtisadiyyatının ələyətinə sıxışdırılmış, ənənəvi cəmiyyət tipinin və natural təsərrüfatın

hakimi-mütləq olduğu ölkələrdə nəinki milli, hətta bu və ya digər dərəcədə müstəqil iqtisadi təfəkkür ya formalaşmamış, ya da çox ləng və ətalətli gedişlə formalaşmaqdadır.

Beləliklə, iqtisadi təfəkkürün formalaşması prosesi (həm mahiyyət, həm də məzmunca) milli iqtisadiyyatın özünə-xas spesifikasiyası ilə səbəbiyyət bağlılığındadır.

Cədvəldə adı keçən ölkələrin (Çin və Azərbaycan xaric) hamısı qeyd etdiyimiz “sərhədə” yaxınlaşmaqdadırlar. Müşahidələrimiz Çinin də, tezliklə bu trayektoriyaya keçəcəyini ortalığa qoymaqdadır. Azərbaycan isə hələ yolun başlanğıcındadır.

Müqayisəli təsvirdən göründüyü kimi, əvvəla, iqtisadi təfəkkür etnik stereotiplərin yaratdığı düşüncə tərzini kimi, heç bir halda “eyniyyətdə” deyildir və hər bir milli iqtisadiyyatın özünəxas dəyər-konseptlərini ehtiva etməkdədir; ikincisi, etnik (milli) stereotip iqtisadi təfəkkür və iqtisadi davranış tərzində yeganə komponentdir ki, nisbi sabitlik keyfiyyətinə sahibdir. Təfəkkür və davranışın tip/model identifikasiyasını mümkün edən yeganə komponent yenə də odur! Və yalnız bu əsasda müxtəlif ölkələr arasında müqayisənin adekvat təsvirini vermək olar. Paradoks da elə ondadır ki, əksər iqtisadi məzmunlu tədqiqatlarda qeyd edilən yönümə, ümumiyyətlə, diqqət yetirilmir.

4.1.2.1. Milli iqtisadi təfəkkürün təşəkkülü prosesi

Milli iqtisadi təfəkkürün formalaşması prosesi, blok-sxemdən də göründüyü kimi, “çoxölçülü” və mürəkkəb məzmunlu qarşılıqlı bağlılıqlar bazasında gerçəkləşir. Prosesin rəşional kalkulyasiyasını aparmaq praktiki olaraq mümkün deyildir.

İqtisadi tərəkətkür: formalaşma situasiyalarının müxtəlifliyi

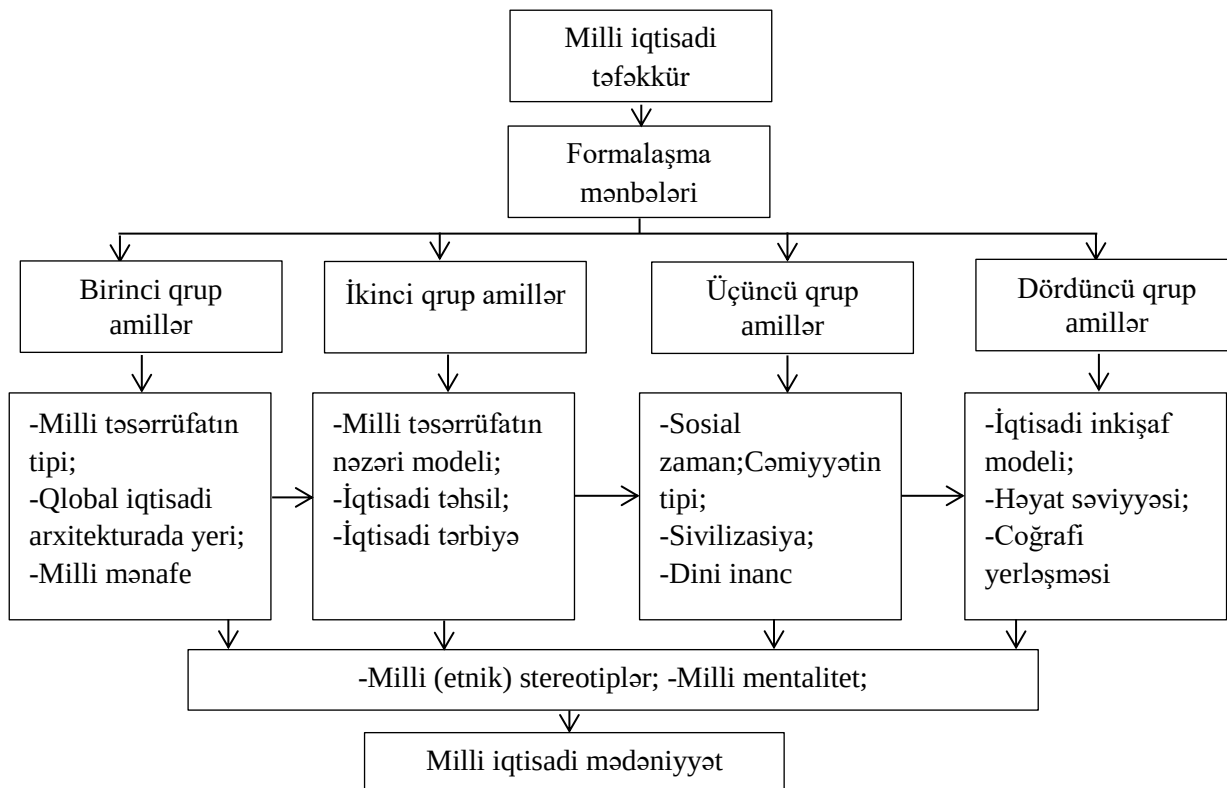
Ölkələr	Cəmiyyətin tipi	İqtisadiyyatın tipi	Sosium	İctimai həyatın əsas tənzimləyicisi	İstinad subyekti	İqtisadi azadlıq	İqtisadi tərəkətkür
1. ABŞ	Postmodernizm	Postindustrial	Emiqrant toplumu	Bazar	İndividual	Tam	Universal
2. Yaponiya	Postmodernizm	Postindustrial	Millət (mono-etnik)	Milli/ bazar tandemi	Sosium	Tam	Milli
3. Almaniya	Postmodernizm	Postindustrial	Millət (mono-etnik)	Sosial bazar yanaşması	Fərd/sosium ikiliyi	Tam	Milli
4. Çin	Arxeomodern (Hibrid)	İndustrial	Millət (mono-etnik)	Dövlət/ bazar tandemi	Sosium	Məhdud (tənzimlənmə)	Milli
5. Azərbaycan	Modern	İndustrial-aqrar	Millət (polietnik)	Dövlət/ bazar tandemi	Sosium	Məhdud (tənzimlənmə)	Milli (formalaşma mərhələsində)

Başqa sözlə və nəzərə alaraq ki, sosio-iqtisadi gerçəkliyi bütün təfərrüatı ilə tam anlaşılan formada təsfir/şərh etmək prinsipcə, mümkünsüzdür, sözügedən prosesin (şüurlu elementin dominant roluna rəğmən) rəşional sərhədləri heç bir situasiyada “görünən” halda olmur.

Yəni milli iqtisadi təfəkkürün blok-sxemdə (şəkil 3) əks etdiyimiz dəyişənlər çoxluğu ilə bağıllılığının həm əhatə dairəsi, sıxlığı, həm də xarakteri yalnız abstrakt yozumla qiymətləndirilə bilər: baxmayaraq ki, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsir həm birbaşadır, konkretir, həm də sistemyaradan proses kimi çıxış edir.

Digər tərəfdən, istinad etdiyimiz dəyişənlər çoxluğunun hər hansısa birinə münasibətdə yalnız dəyərləndirmələrə yol verilirə yaxud yalnız interpretasiyaya istinad edilirsə, onda yuxarıda qeyd etdiyimiz “mürəkkəblilik” (milli iqtisadi təfəkkürün formalaşması nöqtəyi-nəzərindən) daha geniş arealda dərkətmə diskomfortu doğurur. Bu aspektdən təfəkkürün formalaşması prosesinə ehtiyatla yanaşılmalıdır. Məsələn məlumdur ki, modern cəmiyyət tipinin iqtisadi altsistemi industrial təsərrüfat tipidir. Və bu anlayışların tam şəkildə qərarlaşmadığı bir situasiyada təfəkkür tərzinin postindustrial yönümdə “yeniləşməsinə” edilən cəhdlərə nə ehtiyac var ki! Həm də aydındır ki, təfəkkür→gerçəklik ikiliyi təfəkkür →nəzəriyyə ikiliyindən daha üstün durumdadır.

Təfəkkür–gerçəkliyin “yaratdığıdır” və gerçəkliyi “yaradandır”. Nəzəri müddəalar gerçəkliyin aynasından “sınmaqla” keçirlər. Yəni həmin müddəanın gerçəklikdə təzahürü onun ilkin nəzəri mənası ilə tam şəkildə üst-üstə düşür.



Şəkil 4.1.3. Milli iqtisadi təfəkkürün formalaşma prosesinin dəyişənlər çoxluğu

Yaxud heç kim üçün sirr deyil ki, ekonomiks-liberal iqtisadi fəaliyyət sisteminin iqtisadi nəzəriyyəsidir. Fərqli təsərrüfat mexanizmi olan ölkədə milli iqtisadi təfəkkürün nəzəri tutumunu ekonimikslə (yalnız və yalnız) formalaşdıran iqtisadi təhsilin nəyə yaxud kimə xidmət etdiyi qeyri-müəyyəndir. Və ən qəribəsi də ondan ibarətdir ki, əvvəlki dövrlərlə (bazar iqtisadiyyatına transformasiya dövrü) müqayisədə artıq böyük çoxluq “milli iqtisadiyyat” anlayışına etiraz etmir. Bununla belə, “milli iqtisadiyyatın” özünəxas nəzəriyyəsinin mövcudluğunu qəbul etmək istəməirlər. Və belə alınır ki, bu aspektdən “meynstrim” kifayətdir. Yəni eyni nəzəri baxışlara istinadla müxtəlif təsərrüfat mexanizmləri formalaşa bilər?

Bu prizmadan milli iqtisadi təfəkkürün nə ilə qarşılaşdığını təsəvvür etmək, yəqin ki, o qədər də çətin olmaz: epizodik xarakterli liberal dəyər-konseptlərin çox səthi bir səviyyədə yer aldığı təsərrüfat mexanizmində konseptual bazasının ekomikslə formalaşdığı təfəkkür tərzii iflasa məhkumdur!

Yaxud təfəkkürün milli mənafeyə “xidməti” prizmasından əksər hallarda cari tələbatların ödənilməsi, ümumiyyətlə cari situasiyanın mahiyyət çalarlarından çıxış edilir. Milli mənafenin ana xətti – “indi”, yaxud cari situasiyada əldə edilən effektin nəsillərarası proporsional bölgüsünə nail olmaqdan ibarətdir. Təfəsilatə varmadan, yığcam şəkildə qeyd edək ki, əgər bu tələb ödənmirsə, onda “milli mənafedən” danışmaq tam mənasız olacaqdır. Yəni konkret sositumun, sosial qrupların, ayrı-ayrı fərdlərin, hətta dövlətin mənafeləri ilə milli mənafe eyniyyətə gətirmək olmaz. İqtisadi təfəkkürün “milliliyi”nin xarakteri məhz bu yönündəki hərəkəti ilə “ölçülür”.

Milli iqtisadi təfəkkürlə milli (etnik) stereotiplər arasında sıx bağlılıq mövcuddur.

Etnik (milli) stereotiplərin iqtisadi proyeksiyası çərçivəsində xüsusi diqqət cəlb edən məsələlərdən biri dini cərəyanın təsiri və təsirin xarakteri ilə bağlıdır. Belə ki, dini cəmiyyətlərdə stereotiplər iqtisadi davranışın əsas məzmununu ehtiva

edirlər. Məsələn islam dövlətlərində etnik stereotiplərin qeyd edilən sferada təsiri həm davamlı, həm də dayanıqlı səciyyə daşıyır. Ona görə ki, etnik stereotiplər məzmun etibarilə milli və dini dəyərlərin unikal konfigurasiyasını özündə ehtiva edir. Eyni yanaşma iudaizm üçün də keçərlidir. Amma iqtisadi sferaya münasibətdə islami dəyər, prinsip və normaların təsir gücü (dini cəmiyyətlərdə) daha böyükdür və funksional fəaliyyətlə bağlı sistemyaradan elementlər kimi çıxış edir. Təkcə maliyyə bazarında tətbiq edilən faizsizlik fenomeni iqtisadi davranışı, mövcud modellərindən tam şəkildə fərqli məzmun daşıyan fərqli müstəvi üzərinə keçirir.

Buna rəğmən, stereotiplərin etnik mənşəliliyi olduğu kimi qalmaqda davam edir. Ən azı ona görə ki, uzun tarixi dövr ərzində bir sıra dini dəyər, norma və qadağalar “milli”ləşirlər: Yəni dini rituallara əməl etməyən sositumda belə iqtisadi davranış tərzində həmin “milliləşmiş” dini dəyərlər aparıcı rolda qalırlar. Lakin bütün bunların ölçü proseduru mövcud deyildir: həm dini dəyərlərin, həm də onların “milliləşmiş” hissəsinin stereotiplərdə, eləcə də davranış tərzində yeri və rolunun kəmiyyətə ölçülməsi mümkünsüzlüyü vardır.

Və o da məlumdur ki, “ölçmə”-iqtisadi elminin mərkəzi anlayışıdır: ölçülə bilməyənlər, birmənalı olaraq, elmin diqqət mərkəzindən kənardadırlar.

Blok-sxemdən görüldüyü kimi, etnik stereotiplər ictimai birgə yaşayış qaydalarının formalaşmasında funksional fəaliyyətin bütün spektri üzrə davranışın mental modelinin identifikasiyasında həlledici “səslə” çıxış etmək iqtidarındadır.

Y. Platonov [4] və N. Xaritonov “stereotip” anlayışı ilə bağlı sosial psixologiya çərçivəsində aparılan tədqiqatların nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişlər:

1) Stereotip “zəruri” (oxu: qaçılmaz) “şər”dir. Real gerçəkliyi labüd şəkildə təhrif edir;

2) Stereotip əks etdirməyə çalışdığı faktlara yalnız ifrat cüzi dərəcədə uyğun gəlir;

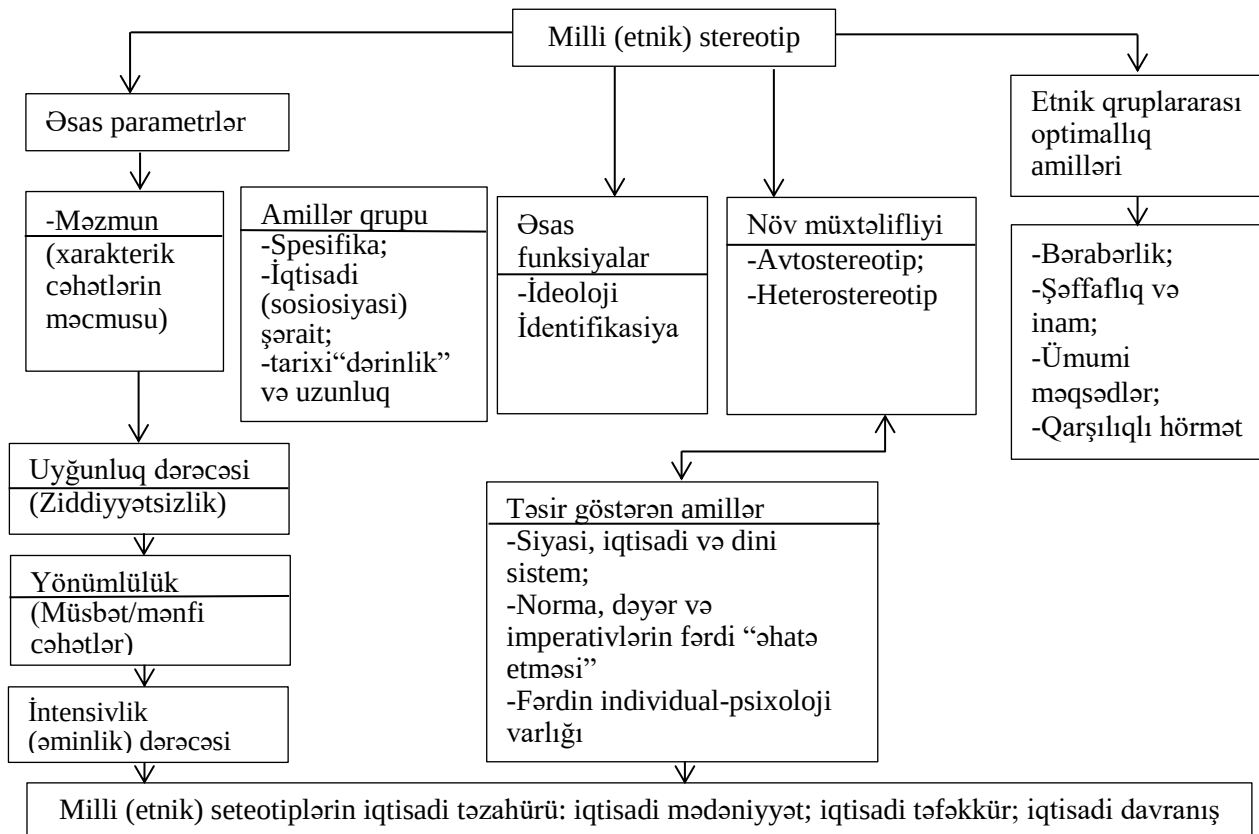
3) Stereotip həqiqətə yaxındır. Bununla belə, gerçəkliyin real faktlarını ümumiləşdirmə cəhdində müəyyən təhriflərə yol verilir;

4) Stereotip psixoloji reallıq faktıdır. Etnik qruplar arasında əlaqələri formalaşdırır (gerçəkliyə adekvatlıq nəzərə alınmadan).

Göründüyü kimi, polyarlıq çox geniş diapazonu əhatə edir. Hesab edirik ki, yanaşma müxtəlifliyi “stereotipin” (ələlxüsus, etnik) anlayış olmaq etibarilə teleoloji birmənəliliklərinin yoxluğuna dəlalət etmir. Şübhəsizdir ki, etnik (milli) stereotip cəmiyyət daxili qarşılıqlı münasibətlər sisteminin və birgəyaşayış qaydalarının mental modeli keyfiyyətində çıxış edir: bu aspektdən iqtisadi təfəkkür və iqtisadi davranış tərzinin formalaşmasında xüsusi rol oynayır.

Etnik (milli) stereotiplərin araşdırma predmetindən kənarda tutulması iqtisadi davranışın gerçək məzmunlu identifikasiyasını vermək imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmaqla yanaşı, yaxud bunun məntiqi nəticəsi kimi iqtisadi gerçəkliyin adekvat qiymətləndirilməsini qeyri-mümkün edir.

Eyni zamanda, şübhə yoxdur ki, polietnik sosismlarda dominant mövqedə olan etnik stereotip dövlətquran millətə aid olandır. Və bu keyfiyyətdə də ölkə miqyasında həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsası kimi çıxış edir. Başqa ifadə ilə, formal qayda, norma və prinsiplərə münasibətdə elə bir problem yaranmır. Amma iqtisadi təfəkkür və iqtisadi davranışla bağlı (əsasən, mikroiqtisadi səviyyədə) eyni qənaətə gəlmək mümkün deyildir. Fərqli etnik stereotiplərə mənsub olan iqtisadi subyektlərdə təfəkkür və davranış kontekstində ziddiyyətli “bütövlük” formalaşır. Belə ki, formal qaydalara tam şəkildə uyğunluq, qeyri formal müstəvidə, yaxud etnik stereotipin fərqliliyi ucbatından ziddiyyətlilik doğurur.



Şəkil 4.1.1. Milli (etnik) stereotiplərin struktur təsviri

Yanlış anlamanı önləmək üçün, qeyd edək ki, bu halda söhbət polietnik cəmiyyətin/sosiumun parçalanmasından getmir. Sadəcə olaraq, əldə olunan iqtisadi effektin, ümum-cəmiyyət miqyasında sosiallaşması sferasında fəsadlı situasiyalar meydana çıxır. Məsələn əksər polietnik cəmiyyətlərdə mövcud olan disproporsiyalar: bəzi etnik qrupların digərlərinə münasibətdə daha yüksək iqtisadi nailiyyətlər əldə etməsi! Belə bir faktın mövcudluğu həmin cəmiyyətdə sosial bütövləşmənin baş vermədiyini ortalığa qoyur.

Mühüm rol oynayan amillərdən biri də milli mentalitetdir.

Mentalitet latın mənşəli söz olub (mens, ments) müxtəlif mənalarda şərh edilir: ruh, can, ağıl, təfəkkür və s. Terminin semantik şərhı daha çox “təfəkkür tərzı” kimi ifadə olunur. Özünün klassik interpretasiyasında mentalitet sosial rifahın təminatına çalışan insan qrupunun (sosium, xalq, millət və s.) baxışları, inanları və dəyərlərinin məcmusudur.

Mentalitet inteqral xarakterlidir. Əksər sosial elmlərin (sosiologiya, etnopsixologiya, fəlsəfə, tarix, kulturologiya və s.) tədqiqat obyektı kimi çıxış edir.

Mentalitet özünün istənilən təzahür formasında milli məzmun daşıyır. Bu aspektdən, müxtəlifliyin (milli mentalitetlərin) kökündə birgə yaşayış qaydaları və ətraf aləmə münasibətdə sərgilənən davranış və təfəkkür stereotipləri, tələbatların və dəyərlərin iyerarxiyası, arxetiplər, fərd→sosial bütövlük bağlılığının spesifikasiası çıxış edir. Sadalananlar, eləcə də dini inancla birlikdə ayrıca götürülmüş fərdin davranışı və təfəkkür tərzı üzərində qeyri-formal nəzarəti həyata keçirirlər. Bu, əslində fərdin ruhi tarazlığını təmin edən nəzarətdir. Qısa şəkildə ifadə etsək: insan “tabe” olduğu mentalitet “qədərdir”. İnsanın sosial varlığı həmin mentalitetə “bürünmüş” formada təzahür edir: İnsan (insaniyyət) = mentalitet eyniyyəti gerçəkdir.

“Milli iqtisadiyyatın və milli mentalitetin formalaşmasının tarixi təmayülləri “indiki” hakimiyyətin təsirinə məruz qalmır.

Yeniləşmə prosesinə başlamaqla tarixi mirası “ləğv” etmək mümkün deyildir.

Yeniləşmə tarixi təmayüllərə və milli mentalitetə maksimum adekvat olmalıdır. Əks təqdirdə, solumun siyasi dəstəyi olmayacaqdır ki, bu da yeniləşmənin “alınmaması” deməkdir.¹⁸²

Eyni zamanda, fəsadlı situasiyanın formalaşmasında siyasi amil yeganə deyildir. Kəskin ziddiyyətliyin meydana çıxmasında iqtisadiyyatın subyektiv “aləmi”-iqtisadi mədəniyyət həlledici rol oynayır. Axı “tarixi miras”-tarixi gerçəkliyin konkret dəyərlər formasında mövcudluğudur. “Tarixi miras” nəzəri ümumiləşdirmə, yaxud nəzəri təxəyyülün deduktiv yolla ortalığa qoyduğu abstraktsiya deyil, tarixi təcrübədən keçmiş konkret məzmunlu dəyərlər məcmusudur. Bu dəyərlər bir çox hallarda stereotiplər kimi iqtisadi davranış tərzində əsas rolda çıxış edirlər.

Və ümumiyyətlə, nisbi sabitlik dövrlərində iqtisadi davranış tərzı əvvəlki təcrübədə tətbiq edilmiş davranış tərzı ilə “eyniyyətdə” olur. Yeniləşmənin dəyərtutumu və tezlik dərəcə-sindən asılı olmayaraq, davranış tərzının “avtonomluğu” əvvəlki dəyər tutumu ilə birlikdə mövcudluğunu qoruyub saxlayır.

4.1.3. Hissəvi “zənginləşmə” effekti.

Milli iqtisadi təfəkkür milli şüurun daima dinamika-da olan, dəyişmə/yeniləşmə prosesinin ifrat ətalətlilikdə baş verdiyi üzvi tərkib hissəsi, milli fenomendir. Milli fikir/ düşün-cə qeyd edilən prizmadan iki mənbəyə istinad edir:

- 1) Təfəkkür və iqtisadi davranışın milli stereotipləri–milli mentalitet;
- 2) Milli məanfelər və onların təminatı prosesi;

¹⁸² Градов, А. Национальная экономика. СПб.2007, стр.12

Milli iqtisadi təfəkkürün dəyişməsi/yeniləşməsi zəruriliyi məhz ikincinin (mənafeələrin) “diqtəsi” altında ortalığa çıxır. Amma yeniləşmənin ilkin çıxış nöqtəsi milli mentalitetdir (milli (etnik) stereotiplər). Ki, bu da uzun zaman intervalında gerçəkləşir yaxud gerəkləşə bilər. Başqa sözlə, yeniləşmə sürətini təmin edən əsas amil tarixi-genetik bağlılıqdır.

Eyni zamanda, yeniləşmə özünəxas olanın inkarına deyil, “yeni” olanın “özününküləşdirilməsinə” istinadla baş verir. Anlaşıldığı kimi, istənilən situasiyada milli “spesifika” öz varlığını qoruyub saxlayır. Bununla belə, yabancı dəyərin (oxu: institutun) “özününküləşdirilməsi” proses olmaq etibarilə formal xarakter daşıyarsa, ki əksər hallarda belə də olur, sosisomədəni kontekstdən “süzülməzsə”, onda digər fəsadlarla yanaşı, milli iqtisadi təfəkkürün “ikiləşməsi”, “üçləşməsi”, bir sözlə, çoxsaylı və fərqli məzmunlu “təfəkkürlərə” parçalanması baş verir. Və yaxud “özününküləşən” institutlar orjinalla müqayisədə effektiv fəaliyyət göstərə bilmirlər ki, bu da təfəkkürün təkmilləşməsinə deyil, davranış müxtəlifliyinin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. Prosesin yekunda mənfə təmayüllər ən çox və başlıca olaraq milli mənafeələrin təminatı sferasında meydana çıxır.

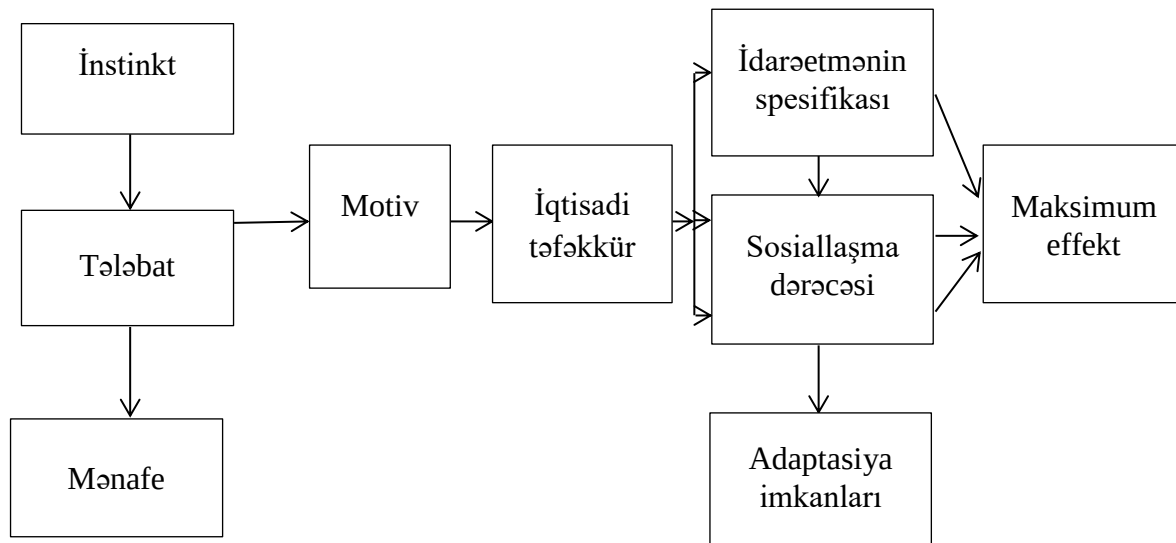
Obrazlı şəkildə ifadə etsək, təsvir etdiyimiz situasiya “balıq tutulan suyun bulanması” situasiyasıdır. Subyekt müəyyənliyi məlum olan “mənafeələri”in özünü qoruma instinkti hərəkətə keçir və ən pis halda yüngül “qorxu” ilə vəziyyətdən çıxış yolu tapırlar. Məsələn individual, korporativ mənafeələr, hətta dövlət mənafeyi böyük “itki”lərə məruz qalır. Axı “bulanıq” suda balıq tutmaq daha asandır. Lakin milli mənafe itirir. Ona görə ki, bu mənafeyin subyekt yoxdur, yaxud subyekt qismində millətin özü çıxış edir – abstraksiya formasında! Məsələ burasındadır ki, milli mənafe = individual mənafe+korporativ mənafe+dövlət mənafeyinəin cəmindən çoxdur.

Milli mənafe bugünün, “indi”nin mənafeyi deyil, keçmiş→indi→gələcək zaman moduslarının üzvi birlikdə olduğu monolitliyin mənafevidir.

Beləliklə, “bulanıq” situasiyada iqtisadi subyektlərin hissəvi zənginləşməsi baş verir. Sosio–mədəni kontekstdən keçməyən/keçə bilməyən formal dəyişikliklərin (xarici təcrübəyə istinadla) səbəb ola biləcəyi alayı bir nəticə, zətən almır. Və bu aspekt milli iqtisadi təfəkkürün, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, fərqli məzmunlu “təfəkkürlərə” parçalanmasına təkan verir. Və bir növ tilsimli dairə formalaşır: hissəvi zənginləşmə nə qədər tez təkrarlanırsa, milli iqtisadi təfəkkürün o qədər intensiv şəkildə “müxtəlifləşməsi” davam edir.

Paradoksallıq ondadır ki, qeyd etdiyimiz prosesin yalnız olduğunu sübut etmək müşküllüyü mövcuddur. “Hissəvi zənginləşənlər” biz nəzəriyyədən deyil, real gerçəklikdən, təcrübədən çıxış edirik–gözlə görünənə inanmıyıq mı? tipli sualla reaksiya verirlər. Əslində isə, “bulanıq suyun” verdiyi effekt–ilgimdir, illi yuzıyadır və tezliklə tam əks-nəticələr verəcəyi də hər cür şübhədən kənardır.

Problem ondadır ki, “hissəvi zənginləşənlərin” də təfəkkür tərz, ən azı mikro və mezosəviyyələrdə sistem yaranan proses kimi çıxış edirlər. Ayrıca götürülmüş iqtisadi subyektin maksimum effektə doğru yönəlmiş hərəkətinin təfəkkür kontekstində sadələşdirilmiş məntiqi sxemindən də göründüyü kimi, hədəflənən nəticəyə çıxış sosial bütövlüyün spesifikasiyasından “keçir”. Əgər sözügedən bütövlükdə “bulanma” varsa, yaxud idarəetmə spesifikasiyası hissəviləşəcək dərəcədə idxal olunan yabancı institutların təsiri altında dəyişibsə, yaxud bu dəyişikliyə adaptasiya olma imkanları məhduddursa və s. effektin maksimumu gerçəkləşə bilməz. Onun sosiallaşma dərəcəsini boş verin, yuxarıda qeyd etdiyimiz sistem yaratma prosesi sözün bütün mənalarında tam əks-istiqamətli yönüm olacaqdır.



Şəkil 4.1.5. Subyektin iqtisadi təfəkkürü sistemyaradan proses kimi

Bu, o anlama gəlir ki, “bulanmış” situasiyada “hissəvi zənginləşənlər” effektin maksimumuna nail ola bilmədikləri kimi, milli iqtisaidiyyatın model identifikasiyasında da mənfi işarəli rol oynayır və yekun olaraq, ard-arda qəbul edilən (Azərbaycanda) strateji konsepsiyaların reallaşma arealını əhəmiyyətli dərəcədə daraldır.

4.1.4. Milli iqtisadi təfəkkürün “müasirləşməsi” problemi.

Milli iqtisadi təfəkkürün “müasirləşməsi” problemi–socio-iqtisadi inkişaf kontekstində, təbii olaraq xüsusi aktualıq kəsb edir. Problemin həlli mümkünlüyü “müasirləşmə” anlayışının teleoloji məna tutumu ilə determinasiya olunur. Yəni problemin düzgün qoyuluşu xüsusi önəm kəsb edir. Əgər nəzərə alsaq ki, milli iqtisadi təfəkkürün dəyişməsi/ yeniləşməsi, bir proses olmaq etibarilə, uzunmüddətli zaman sürəcinə möhtacdır, onda ilkin başlanğıcda yol verilən yanlışlığın, yaxud problemin yanlış qoyuluşunun hansı ağır fəsadlara gətirib çıxaracağını təsəvvür etmək, gərək elə bir çətinlik doğurmasın. Həm də unudulmamalıdır ki, milli iqtisadi təfəkkürün kamilləşmə prosesində son nöqtə yaxud son səviyyə yoxdur. Prosesin yalnız “əvvəli” var və normal gediş trayektoriyasında ard-arda düzülmüş sonsuz sayda “sonralar” mövcuddur. Bir sözlə, prosesin başa çatacağı son “sərhəd” mövcud deyildir. Bu aspekti, xüsusi olaraq qabartmağımızın əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, təfəkkürün müasirləşməsi ilə bütövlükdə cəmiyyətin (tip dəyişikliyi prizmasından) müasirləşməsi (modernləşməsi) determinoloji bağlılıqda olsalar da, mənatutumu və zaman-məkan kontinuumu aspektindən eyniyyətdə deyildir. Cəmiyyətin modernləşməsi (müasirləşməsi) prosesi yekunlaşan prosesdir. Yəni “əvvəl” və “son” mövcuddur. Söz yox ki, bu prosesdə milli iqtisadi təfəkkür də məna dəyişikliyinə məruz qalır. Amma təfəkkürün “müasirləşməsi” prosesi dayanmır.

Modern cəmiyyətdə də yeniləşmə/dəyişmə prosesləri (təfəkkürlə bağlı) davam edir.

Milli iqtisadi təfəkkür-hər şeydən öncə, milli təsərrüfat tipini “doğurur”. Yaxud əgər ölkədə özünəxas olan təsərrüfat tipi mövcud deyilsə, yaxud xarici təcrübənin “kserosurətlərindən” ibarət olan iqtisadi konstruksiya qurulmuşsa, ki inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxunda müşahidə edilməkdədir, onda təfəsilatlı araşdırma aparmadan da bir sıra aksiomatik mənə kəsb edən qənaətlərə gəlmək olar:

- Sözügedən təsərrüfat tipinin identifikasiyası, prinsipcə, mümkün deyildir. Heç bir ölkənin iqtisadiyyatı nə tipoloji anlamda, nə də formaca “universal” deyildir: hətta situativ bölgüdə belə (situasiyalı baxış) milli məzmunluluq qabarıq şəkildə təzahür edir. Bu mənada “kserosurət”lərin mexaniki konfigurasiyası təsərrüfat mexanizminin effektiv fəaliyyətini təmin edən əsas xüsusiyyəti – sistemliliyi formalaşdırmaqda acizdir. Ona görə ki, xarici təcrübədə yer almış formal insitutların “kserosurəti” yalnız mənsub olduğu ölkənin (oxu: millətin) dəyər-konseptlərini özündə ehtiva edir. Belə bir situasiyada təsərrüfatın milliliyi alınmır, sistemdənkənar gedişlərin kütləviləşməsi baş verir ki, bu da, ən yaxşı halda iqtisadi “separatizm” doğurur yaxud iqtisadiyyatın “anklav”laşması start götürür. Və nəticədə “hissəvi” zənginləşməyə pararel olaraq, kütləvi yoxsullaşma meydana çıxır, sosial təbəqələşmə ifrat dərəcədə dərinləşir və geriye dönüşü olmayan arzu edilməz proseslərin başlanmasına gətirib çıxarır. Milli “kim”liyi olmayan yaxud “milliliyi” modernləşmə adı altında “əlindən alınmış” iqtisadiyyat əbədi olaraq “sərhəd situasiyasında” (bifurkasiya prosesi) “qeydiyyat” alınır. Beləliklə, milli iqtisadi təfəkkür yabançı dəyərlərin yaratdığı ziddiyyətli “burulğana” düşür və haçansa təşəkkülü ehtimalı tam şəkildə aradan qalxır. Məsələn Tacikistan, yaxud Qırğızstanın üzləşdiyi situasiya (dünyanın ən yoxsul 10 ölkəsi sırasına düşmələri), məhz “kserosurət”lərin yaratdığı situasiyadır. Paradoksallıq ondadır ki, yuxarıda təsvir

etdiyimiz situasiyanı—bir çox hallarda—milli iqtisadi təfəkkürün təkmilləşdirilməsi, keyfiyyətə yeniləşməsi anlamında şərh edirlər. Əslində isə, belə bir situasiyada iqtisadi təfəkkürün “böhranı” baş verir.

- Təfəkkürdə “böhran” hər şeydən əvvəl:

1) Milli iqtisadi gələcək quruculuğunun böhranı deməkdir, yaxud “gələcək” quruculuğu prosesində xaos situasiyanın formalaşmasıdır. Millilikdən, milli mənafeələrdən çıxış etməyən iqtisadi təfəkkürün düzgün, yaxud rəşional hərəkət trayektoriyasına çıxışı mümkün deyildir;

2) İqtisadiyyatın mental modeli iqtisadi mədəniyyət deformasiyaya uğrayır, çoxsaylı, müxtəlifcinsli və məntutumlu norma, prinsip və qaydaların mexaniki toplusuna çevrilir.

Funksional fəaliyyət sferasında avtonomlaşma (seçilən norma və prinsiplərə uyğun olaraq) prosesi kütləviləşir, sahədaxili və sahələrarası, ümumiyyətlə, “əvvəl” və “sonra” arasındakı bağılıqlar qırılır, sonucda da iqtisadiyyat uzunmüddətli resessiya situasiyasına düşür. Məsələn son 15 il ərzində təsvir etdiyimiz situasiya postsovet avrasiyası ölkələrində, eləcə də ön və kiçik Asiyada müşahidə edilməkdədir.

3) Milli iqtisadi varlığın fundamental əsasları təhdid altına düşür. Sosiumun dövlətə olan inamı sarsılır. Və bu artıq dünya iqtisadiyyatının “əyalətində” əbədi olaraq qalmaq deməkdir.

-Milli iqtisadi təfəkkürün müasirləşməsi sözün bütün mənalarda, geoiqtisadi kontekstdə yenidən formalaşması/eyniləşməsidir. Yəni bugünə qədər formalaşmış bütün “nəzər-nöqtələrinin” sistemli səciyyə daşıyan transformasiyası tələb olunur. Bəli, məhz tələb olunur! Milli iqtisadiyyatın varoluşunun və gələcək inkişafının alternativ variantı yoxdur. Geoiqtisadi təfəkkür milli iqtisadi varlığın ən etibarlı (müasir situasiyada) mühafizə zolağını və effektiv hərəkət trayektoriyasını formalaşdırmaq iqtidarındadır. Geoiqtisadi təfəkkür təkcə iqtisadi

anlam daşıyanları deyil, çoxölçülü kommunikativ məkanın əksər komponentlərini səfərbər etməklə, dünya gəlirinə çıxışı gerçəkləşdirən yeganə iqtisadi düşüncə tərzidir.

Milli iqtisadi təfəkkürün geoiqtisadi kontekstdə “müasirləşməsi” milli təsərrüfat sistemində adekvat situasiyanın təşəkkülündən başlanan, çoxlaylı, mürəkkəb ierarxik quruluşa malik bir meqaprocesdir: sistem dəyişikliyi səciyyəsinə daşıyır.

Müasir rəqəmsal transformasiya şəraitində iqtisadi təfəkkür kardinal dəyişikliyə məruz qalır. O təkcə virtuallaşmır, eyni zamanda əvvəlki miqyasını (ictimai həyatın bütün sferalarında “rolunu”) və dominantlığını itirir: Yəni ümum-cəmiyyət səviyyəsindən iqtisadi proses “çərçivəsinə” tarixi dönüş edir. Rəqəmsal təfəkkür kreativ-yaradıcı əməyin, qeyri-standart yanaşmaların formalaşdırdığı təfəkkürdür. “Süni intellekt” üçün iqtisadi mədəniyyət və milli mentalitet heç bir əhəmiyyət daşımır. Başqa sözlə, rəqəmsal təfəkkürün formalaşmasında iqtisadi təfəkkürün istinad etdiyi stereotiplərin, mental dəyərlərin heç biri iştirak etmir. Rəqəmsal təfəkkür süni surətdə formalaşdırılan, çox asanlıqla dəyişdirilən/ yeniləşdirilən və daima dinamikada olan düşüncə tərzidir: iqtisadi effektin maksimumlaşdırılmasından qeyri bir hədəfi yoxdur. Digər tərəfdən, süni şəkildə yaradılan və təkmilləşdirilən rəqəmsal təfəkkür–rəqəmsal paradiqmanın daxili məntiqinə uyğun olaraq həqiqi universallıq keyfiyyəti əxz edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatda müxtəlif təfəkkür tipləri olmur:

Miqyasından asılı olmayaraq (iqtisadiyyatın) əksər fərqli təfəkkür tərzləri “eyniyyətə” gəlir. Amma bu fenomen hələ ki, gələcəyə aid olanlar sırasındadır. Belə bir gələcəyin gerçək məzmun daşdığı da hər cür elmi şübhədən kənardır. Çağdaş situasiyada isə, iqtisadi təfəkkür “sərhəd situasiyasına” doğru inamla irəliləməkdədir. Yəni real-rəqəmsal (virtual) əvəzlənməsinə doğru hərəkət, “sərhəd situasiyasının” mahiyyət cəhətləri ilə determinasiya olunur.

II FƏSİL. İQTİSADİ TƏFƏKKÜRƏ PARADİQMAL BAXIŞ: KEYFİYYƏTCƏ YENİLƏŞMƏ PROBLEMİ

4.2.1. Yeniləşmə prosesinin “yeganəliyi” problemi

Dünya iqtisadiyyatı sistem dəyişikliyi dövrünü yaşamaqdadır. Rəqəmsal transformasiya – global miqyasda və milli cəmiyyətlər bölümündə qərarlaşmaqda olan sistem yeniləşməsinin əsas hərəkətverici/dəyişdirici qüvvəsi kimi çıxış edir. Bugünkü situasiyada rəqəmsal texnologiyaların nüfuz edə bilməyəcəyi, yaxud nüfuz etmədiyi funksional fəaliyyət sferası qalmamışdır. Cəmiyyət miqyasında yeniliyin/yeniləşmənin sistemliliyi nöqtəyi – nəzərindən rəqəmsal transformasiyanın bəşər tarixində oxşarı yoxdur. Hər şey kardinal şəkildə dəyişikliyə uğrayır: iqtisadi fəaliyyət mexanizmi, münasibətlər sistemi, sosial kontakt/əlaqələr, bazar, milli dövlət və insanın özü! Yəni, bu günü məlum olan, “görünən”, amma gələcəyi qeyri – müəyyən və hətta naməlum olan keyfiyyət yeniləşməsi prosesindən söhbət gedir.

Rəqəmsal transformasiya – göründüyündən daha mürəkkəb, ziddiyyətli və gələcəyə (milli iqtisadiyyatın “gələcəyi”) münasibətdə yüksək səviyyəli və geniş əhatəli qeyri–müəyyənliklərlə müşayiət olunan prosesdir. Bununla bəhəm, məhz milli iqtisadiyyatın gələcəyi aspektindən rəqəmsal transformasiya qaçılmaz zərurətdir. Azərbaycanın qeyd olunan keyfiyyət yeniləşməsi prosesinə keçidinin fundamental əsaslarına (iqtisadi təfəkkür bazasında) konseptual yanaşmanın rəşional sərhədlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edəcəyik.

Sosial zamanla bağlı bu günə formalaşmış situasiya son dərəcə mürəkkəb təbiətə malikdir. Cəmiyyət tiplərinin dəyişmə qanunauyğunluğuna istinad edən modernist paradigma: 1) Nədən məntiqi ardıcılığa (tip dəyişkənliyinin) əməl olunmur? 2) Nədən əksər hallarda keyfiyyət dəyişikliyinə “hibrid” forması ilə üzləşirik? 3) Eyni “indi”də mövcud olan müxtəlif sosial

zamanların – “üst-üstə” qalaqlanmış formada “dinc yanaşı yaşaması” modernist baxışın böhranı deyilmi? və s. tipli çox saylı sualların üzərindən sükutla keçir. Bu gün dünya ölkələrinin təxminən yarısı “keçmişdə” (modernizmə qədərki sosial zaman, teokratik cəmiyyətlər), 35%-i “indi”də (müxtəlif səviyyəli modernləşmə və “hibrid” cəmiyyətlər), 15%-i gələcəkdə (müxtəlif səviyyəli postmodern cəmiyyətlər) yaşamaqdadır. Son 400 illik bəşər tarixi bütün aşkarlığı ilə göstərir ki, cəmiyyətlərin yüksələn xətlə gedən (keyfiyyət aspektindən) tip dəyişikliyinə “mütləqlik” deyilən bir şey yoxdur.

Paradoksal situasiya meydana çıxır: zamanca müxtəliflik zamanca eyni vaxt intervalında mövcuddur. Anlaşılan odur ki, dünyada “vahid” sosial zaman yoxdur. Dünya müxtəlifliklərin – mürəkkəb/ziddiyyətli xarakterə malik “simbiozun” ibarətdir. Yəni, dünya–müxtəlif tipli, müxtəlif sivilizasiya, milli–mental və dini dəyərlərə, müxtəlif dünyagörüşünə, müxtəlif iqtisadiyyat tiplərinə, iqtisadi potensiala, müxtəlif birgə yaşayış qaydaları və həyat tərzinə, müxtəlif inkişaf səviyyələrinə və yaşam standartlarına malik sosiumların ziddiyyətli “bütövlüyünü” özündə ehtiva edir. Yəni, vahid dünya mövcud deyildir. Biz, əslində müxtəlif “dünya”ların, müxtəlif məzmunlu/yönümlü hərəkət trayektoriyasını araşdırırıq.

Dini dəyərlər, yaxud milli ideya ətrafında formalaşmayan cəmiyyətlər–heç şübhəsiz, sosial həmrəyliyin mexaniki təzahürü ilə üzləşirlər. Mexaniki həmrəylik əslində, sözün klassik mənasında dəyər tutumu olmayan həmrəylikdir. Birləşdirici vasitə kimi yalnız bir amil çıxış edir: egoist mənafe və onun maksimal səviyyədə dayanıqlı ödənişi! Yəni, liberal yanaşmanın gerçək məzmununda reallaşması baş verir. Bazar məntiqinin sistemli şəkildə qərarlaşdığı bir cəmiyyət – “bazarlaşmış” cəmiyyət təşəkkül tapır. Cəmiyyətin etik-əxlaqi fundamenti deformasiyaya uğrayır və bazar “dəyərlərinə” transfer edir. Sosial fakt – ümumcəmiyyət miqyasında sərgilədiyi sistem bütövlüyü, tamlığı yaratma qabiliyyətini individual şüura

“həvalə” edir. Bu cür metamorfozanı E. Dyükqeymin “faciəsi”¹⁸³ də adlandırmaq olar: “Cəmiyyət–çoxsaylı sosial faktlardan ibarətdir. Sosial faktlar öz-özlüyündə mövcuddurlar, individual təsirə məruz qalmırlar, amma individumlara məcbureddi təsir göstərilir”.

Beləliklə, individual komponentin formalaşdırdığı mexaniki “bütövlük” və bu əsasda təşəkkül tapan sosial kapital–zamanca diskret xarakter daşımaqla cəmiyyətin dayanıqlı inkişafına nəinki dəstək vermir, tam əksinə olaraq fəsadlı parçalanmalara səbəb olur.

Fərd → solum qarşılıqlı münasibətləri heç bir tarixi dövəmdə antoqonist xarakter daşımayıb və daşımır da! Antoqonizm – nəzəri təxəyyülün bu cütlüyün qarşılıqlı münasibətlərinə “pərçim” etdiyi süni yanaşmadan başqa bir şey deyildir.

Göründüyü kimi, yeni keyfiyyət səviyyəsinə çıxışın (rəqəmsallaşma) vahid, universal, yaxud “yeganə” resepti yoxdur və olması da prinsipə mümkün deyildir. Bu aspektdən milli iqtisadiyyatın hərəkət trayektoriyası fərqliliklərin ziddiyyətli bütövlüyünə istinad edə bilməz.

Beləliklə, keyfiyyət yeniləşməsinin “haqq yolu” və bu yolun rəsonal sərhədləri varmı? yaxud fundamental baza kimi çıxış edən iqtisadi təfəkkürün yeniləşməsi (keyfiyyət yüksəlişi yönümündə) prosesi nədən başlamalıdır?

4.2.2. İqtisadi təfəkkürün millilik xarakteri

Milli iqtisadi təfəkkür – ideoloji yükü olan təfəkkürdür. Yəni, bütün parametrləri ilə birlikdə milli məzmun daşıyır. Məhz ideoloji baxışın təfəkkürdə hansı fərqliliklər yaratdığının ümumi konturlarını aşağıdakı blok – sxemdən görmək olar (bax: şəkl.1).

Sxemdən göründüyü kimi, milli iqtisadi təfəkkür – neo-liberal inkişaf paradigmasının çərçivəsinə sığmır: bu paradigmanın

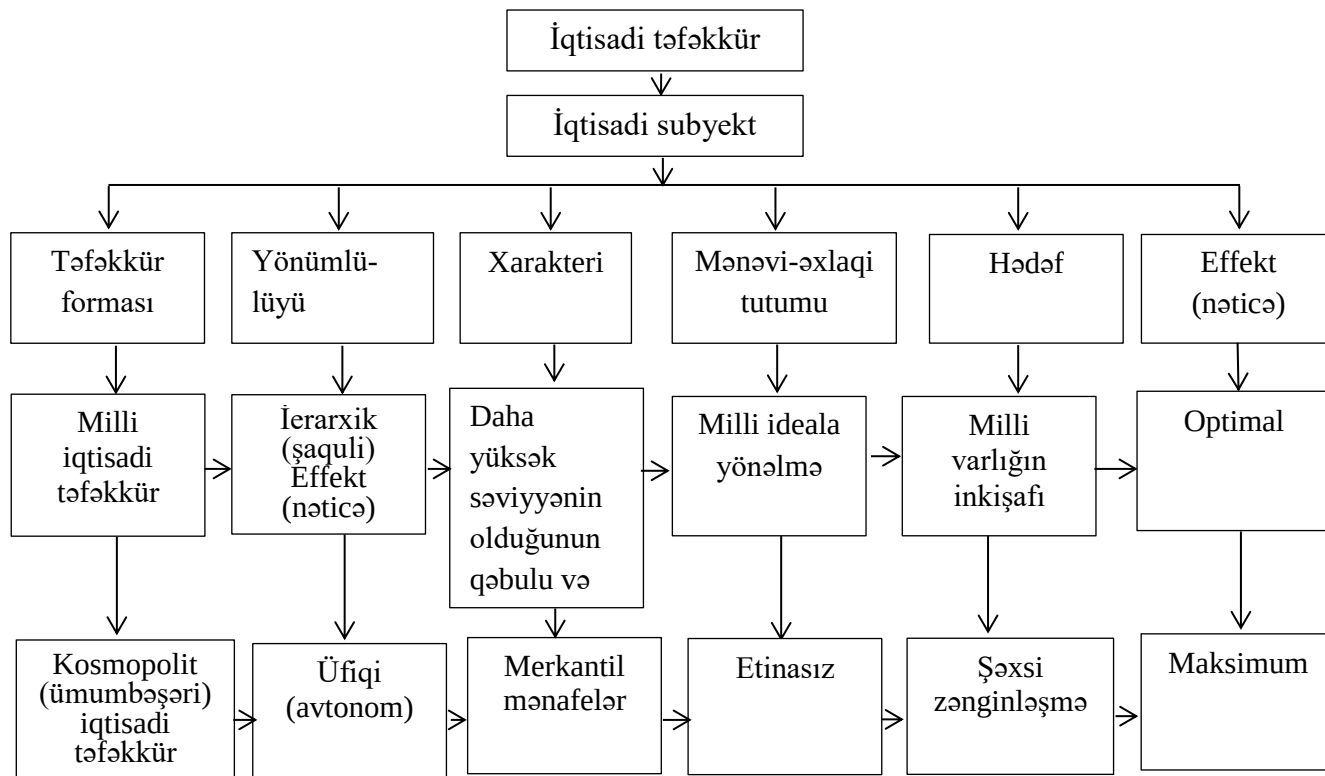
¹⁸³ Дюркгейм, Э. Правила социологического метода. М.1992

fundamental anlayışlarından biri olan (inkişafa yanaşma nöqteyi-nəzərindən) universalizmi → konkretliklə (milli aspektdən) əvəz edir. Eləcə də, mütləq individualizmin yerinə (həmin “mütləqlik” anlamında) sosial bütövlüyü, milli varlığı gətirir: daha doğrusu, ona xidmət edir. Eyni zamanda, milli iqtisadi təfəkkür milli “qapanma”, təcrid olunma doğurmur. Sadəcə olaraq, milli → qlobal ikiliyinin yaxud birincinin ikinciyyə integrasiyasında yönüm dəyişikliyinə həyata keçirir: millinin “qloballaşması” (neoliberal paradigmanın “istədiyi”) yaxud qlobal sistemdə “ərimə”, millinin “ümumbəşəri” ilə əvəzlənməsi və s. bir proses olaraq durdurulur.

Onun əksinə olaraq “qlobalın” milliləşdirilməsi prosesinə start verilir. Və bu proses kütləvi yox, selektiv xarakter daşıyır. Qlobal səviyyədə mövcud olan “yeniliklərin”–milli iqtisadi müstəvidə pragmatik faydalılığı yüksəltmək iqtidarında olanların – hissəvi proporsiyalarla və inkişaf prosesinin gedişi spesifikasiyasına adekvat şəkildə “özünüküləşdirilməsinə” başlanılır. Yekunda, həm milli iqtisadiyyatın dünya bazarındakı fəaliyyətinə xələl gəlmir, həm də milli varlığın (iqtisadi süverenliyin, milli təhlükəsizliyin, dövlət müstəqilliyinin və s.) etibarlı mühafizəsi həyata keçirilir.

Milli iqtisadi təfəkkür – individualizmin “boğulmasını” deyil, onun yeni keyfiyyətdə (millinin “törəməsi”) “doğuşunu”, təhlükəsizliyinin qorunmasını həyata keçirir.

Funksional fəaliyyətin mövcud mexanizminə, daha konkret olaraq, bazar prinsiplərinə xələl gəlmir. “Şəxsi zənginləşmə” hədəfi də öz yerində qalır sadəcə olaraq, daha yüksək olanla – milli varlığın inkişafı – bağlılıqda həyata keçirilir. Onsuz da, iqtisadi subyektlərin davranışında konformizm əsas yeri tutur. Konformizm – “hamı necə, mən də elə” fəlsəfəsi – “sabah” yaranacaq situasiyanın “bu gündən” pis olmamasını arzulayanların fəlsəfəsidir.



Şəkil 4.2.1. İqtisadi təfəkkürdə mahiyyət fərqliliyi

Yəni, kütləvilik → fərdilikdən daha etibarlıdır. Konformizm – eyni zamanda, iqtisadi davranışın müəyyən anlamda, məhdud çərçivəyə salınmasıdır. Bu “çərçivə” də ortodoksal abstraksiyaların doğurduğu “çərçivə”dir.

İndi kimə və nəyə xidmət etdiyi məlum olmayan (mistika, qarabasmalar və s. istisna olmaqla) abstraksiyaların yaratdığı “çərçivə”nin milli kontekstdə yenidən və “uyğun” məhdudiyyətlərlə qurulması nədən yalnız hesab olunmalıdır ki? Həm də, nəzərə alsaq ki, sözügedən “məhdudiyyətlər” milli varlığın inkişafının dayanıqlılıq keyfiyyəti əxz etməsinə xidmət göstərirlər, digər tərəfdən, iqtisadi subyektin yüksək effektivliklə fəaliyyət göstərməsinə dəstək verəcək milli güc mərkəzi (dövlət) mövcuddur, onda problemin təsvir etdiyimiz sxemdə dərk edilməsi şübhə/sual doğurmamalıdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, həm həqiqi, həm də praqmatik anlamda milli solumu yüksək keyfiyyətli gələcəyə apara biləcək yeganə vasitə/yaradıcı–milli iqtisadi təfəkkürdür. Daha doğrusu, iqtisadi təfəkkürün milliləşdirilməsi prosesinin qaçılmazlığına iman gətirməkdir.

4.2.3. Təfəkkür yeniləşməsinin fundamental problemi

Təfəkkür → davranış → effekt (nəticə) üçlüyü funksional fəaliyyətin fundamental özəyini təşkil edir. Üçlük arasındakı bağlılıq çox ölçülü və qeyri-xətti xarakterlidir. Təbiidir ki, bəzi hallarda situativ xarakterli istisnalar ola bilər. Amma, bu istisnaların (təzahür çoxluğundan asılı olmayaraq) nəzəri interpretasiya da “qaydalaşdırılmış nizam” kimi təqdimatı yanlışdır. Bu qəbildən olan yanlışlar təfəkkür → davranış → effekt üçlüyünü aramsız dəyişmə/yeniləşməyə məruz qalan dinamik proses kimi anlamağa təhrik edir. Hesab edirik ki:

- Ətalətlilik – iqtisadi təfəkkürün fundamental xarakteristikasıdır. Hətta, gözlənilən effektdə nail olunmadığı şəraitdə belə, təfəkkürü formalaşdıran müddəalarda (oxu: dəyər – kon-

septlərdə) əsaslı bir dəyişiklik baş vermir: Təfəkkürdaxili “yeniləşmə” daha çox daxili komponentlərin yenidən dizayn olunması formasını alır. Yəni, mahiyyətcə dəyişmə baş vermir. Təfəkkürlə bağlı qeyd etdiyimiz spesifikasiya həm mikro, həm də makro səviyyə üçün keçərlidir:

1) İndividual təfəkkürün dəyişmə arealı konkret situasiyanın mahiyyət özəllikləri ilə “sərhədlidir”. Yəni, subyektin adaptasiya olma məcburiyyəti mövcuddur. Doğrudur, institutsional prizmadan opportunist davranış tətbiq edilə bilər. Amma, bu cür vəziyyətdən çıxışın “kütləvi” hal alması mümkünsüzdür və daha çox istisnalar sinfinə aiddir.

2) Tsiklik dəyişikliklərin hərəkət tezliyindən asılı olmayaraq, formalaşmış, yaxud formalaşmaqda olan “yeni reallığa” iqtisadi təfəkkürün adaptasiya mexanizmi ortodoks nəzəriyyənin konseptual sxeminə adekvatlıq nümayiş etdirmir. Real təcrübədə, ortodoksaların fəvqəlbəşər statusunda təsvir etdikləri “iqtisadi insan”ın təfəkkür tərzini bütünlüklə özünü qoruma instinktinin təbəçiliyinə keçir. Bu da, ən yaxşı halda “sürü psixologiyası” effekti ilə yekunlaşır. Başqa sözlə, nəticənin (effektin), eləcə də situativ şərtlərin dəyişməsinin təfəkkür tərzinə təsiri – bir qayda olaraq nəzəri gözləntidən (təfəkkürdə keyfiyyət yeniləşməsi) daha çox yan gedişlərə yol açır. Bir sözlə, effektin təfəkkür tərzinə təsiri, heç bir situasiyada birmənalılıq nümayiş etdirmir və zəatən, “iqtisadi insan” abstrakt-siyasının dominantlığı şəraitində bu heç mümkün də deyildir.

- Adaptasiya “böhranı”; İqtisadi təfəkkürün daşıyıcıları (individuum → korporasiya → hökumət), bir qayda olaraq fərqli məqsədlərə xidmət edirlər. Və, gözlənilən effektin alınmamasına, yaxud situativ dəyişikliklərə verilən reaksiya da fərqli məzmun daşıyır. Məsələn, “kapitalın qaçışı”. Transmilliləşməsi yox, məhz “qaçışı”! Yaxud, spekulyativ əməliyyatların kütləviləşməsi, opportunist davranışın intensivləşməsi və s. Ayırı-ayrılıqda “iqtisadi insan” obrazında fəaliyyət göstərən hər üç subyektin situativ dəyişikliklərə verdiyi reaksiya özünəxas–

spesifik məzmun daşıyır. Yəni, ortodoksların rəşional “romantizmə” istinad edən universalizmi, praktikada heç bir praqmatik əhəmiyyət kəsb etmir. Təfşilata varmadan qeyd edək ki, təsvir etdiyimiz böhranlı situasiyadan çıxışın yeganə və ən təsirli yolu cəmiyyətin sosio–mədəni identikliyinə optimal səviyyədə formalaşdırılmasından keçir.

- Obyektivlik “tələsi”-ortodoks al abstraktsiyanın təməl prinsiplərindən biri: Təfəkkür subyektiv → effekt obyektivdir. Buna görə də, effektin dəyişməsi avtomatik olaraq təfəkkür tərzini yeniləyir yaxud yeniləməlidir.

Həqiqi olan odur ki, iqtisadi sistem – nə anonim, nə də kosmopolit deyildir. İqtisadi sistem–bütün daxili strukturu, ierarxiyası və fəaliyyət mexanizminin komponentləri ilə birlikdə-subyekt müəyyənliyi olan sistemdir. Həm də, bu subyekt milli mənsubiyyəti olan subyektdir. Və ümumiyyətlə, iqtisadi həyat–subyektiv düşüncənin qurduğudur.

Bu sferada obyektiv qanun, yaxud qanunauyğunluq axtarışı–qara pişiyin qaranlıq otaqda axtarışı anlamından o yana keçmir. Əvvəlki araşdırmalarımızda da qeyd etdiyimiz kimi iqtisadi sferada obyektivlik–nəzəri təxəyyülün “obyektivliyidir”, gerçəklikdə mövcud olmayandır.

İqtisadi “obyektivlik”–subyektiv fəaliyyətin, konkret zaman çərçivəsində, fraktal xarakter daşıyan bəzi xassə və xüsusiyyətlərin doğurduğu nəzəri aldanışdır. “İqtisadi insan” modeli–obyektiv hadisələrə subyektiv təsir göstərən iqtisadi agent deyildir, “iqtisadi insan” – “obyektiv” adlandırılan hadisə və proseslərin yaradıcısıdır.

- Təfəkkür yeniləşməsinin şüur → intellekt dilemması; Təfəkkür–bu ikiliyin müxtəlif məzmunlu və strukturlu konfigurasiyasının yaratdığı fenomendir. Tərəflərarası tənəsüblüyün müxtəlifliyi, ayrı–ayrı sositumlarda cəmiyyətin tipi, inkişaf səviyyəsi, insan kapitalının mövcudluğu və s. amillərlə determinasiya olunur.

Bununla bəhəm, məlumdur ki, iqtisadi tərəkəkkürün ilkin və “təbii” mənbəyi iqtisadi şüurdur. Tərəkəkkürə millilik keyfiyyəti əxz edən də odur. Milli şüur–tarixi yaddaşdan qaynaqlanan və daim inkişafda olan mental yaranışdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, milli şüurun hansısa komponentində hansısa ideoloqun istəyi ilə kardinal dəyişiklik **aparmaq olar, yaxud aparmaq olmaz**. Amma, əsrlər boyu damla-damla toplanan və sosial kapitalın əsas sütununu təşkil edən dəyər konseptlərə dağıdıcı təsir göstərməklə, millətin gələcək inkişafında “dünənə” nihilist münasibətə söykənən xaotik gedışlərə ümid bəsləməklə və s. mümkündür.

Milli şüurun dəyişməsi/yeniləşməsi, uzunmüddətli zaman sürəci ərzində baş verir və endogen səciyyə dəşıyır. Yəni dəyişmə/yeniləşmə milli şüurun “daxili işi” dir. Və, proses–bütünlüklə milli (etnik) stereotiplərdə baş verən dəyişikliklərlə determinə olunur. Ekzogen (əcnəbi) təsir milli şüurun bütün təzahür formaları üzrə proporsional şəkildə bölünür. Bu aspektdən, kütləvi “hücuma” məruz qalan milli şüurun iqtisadi təzahür forması–iqtisadi şüurdur.

Həm də, nəzərə alsaq ki, “iqtisadi mərkəzçilik” ideologiyası iqtisadi şüuru dominant mövqeyə keçirir, onda sözügedən yeniləşmə/dəyişmə prosesinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini anlama bilərik.

İntellekt–individualdır. Onun sosial bütövlük (millilik) forması yoxdur. Onun – konkret sosisma xas olan mədəni–mental dəyərlər sisteminə aidiyyəti də yoxdur. Dəyər– konseptlər şüura xas olanlardır. İntellekt–latın mənşəli “intellectus” sözündən götürülüb, “anlama”, “nail olma”, “dərkətmə” mənasında başa düşülür. Terminin vahid definisiyası yoxdur. Ona görə də, anlayışın məzmun açıqlanmasında müxtəlif yanaşmalar mövcuddur: Əqli əməliyyatların aparılması forması; mühüm problemlərin həlli strategiyasının formalaşdırılması stili və s. Həmçinin, intellekti–individual zəkənin ətraf ələmə

adaptasiya olunma qabiliyyəti kimi də səciyyələndirirlər¹⁸⁴. İqtisadi anlamda, bu cür baxış, konkret məzmunluluğu ilə səciyyələnsə də, gerçəkliyə adekvat deyildir. Belə ki, intellektin iqtisadi təfəkkürdə əsas funksiyası “adaptasiya” deyil, rəşional məqsədlərə aparan yolun “rəşionallığını” təmin etməkdən ibarətdir.

“Adaptasiya” olunmaq iqtisadi şüurun funksiyasıdır. Ən ümumi şəkildə götərsək, “adaptasiya” zəruriliyini doğuran şey inamdır ki, o da intellektin deyil, iqtisadi şüurun “məhsuludur”. Ətraf mühitə adaptasiya olunma, rəşional məqsədlərə aparan yolun komponentlərindən biridirsə, onda intellekt sadəcə olaraq prosesə maneə yaratmır.

İntellekt → iqtisadi təfəkkürün anlama, dərkətmə və rəşional seçimi həyata keçirmə imkanlarını inkişaf etdirən (yaradan yox!) müxtəlif məzmunlu əqli qabiliyyətlərin məcmu-sudur.

Digər tərəfdən, sosio–iqtisadi inkişafın fundamental əsası kimi çıxış edən inam–şüurun yaratdığı fenomenidir. İntellekt–inam yox, bilik “istəhsal” edir. Söz yoxdur ki, iqtisadi təfəkkürün rəqabət qabiliyyətliliyi, yaxud daha dəqiq ifadə ilə, rəşional seçim imkanlarının yüksəkliyi, onun intellekt “tutumu-nun” dərəcəsi ilə ölçülür. Yaxud, ortodoksal “iqtisadi insan” abstraktsiyası şüurun deyil, intellektin formalaşdırdığı fenomenidir. Bu prizmadan süni intellektin yaranması və “bütün cəbhəboyu hücumu”–“iqtisadi insan” üçün sonun başlanğıcı, “ölümü”/intiharı deməkdir. “İqtisadi insan”ı yaradan intellektdən fərqli olaraq, “süni intellektin” konkret subyekti mövcud deyildir. Real şəkildə mövcud olmayan, amma gerçək reallığı dəyişdirən, reallığı virtuallaşdırmaq yolu ilə “özəlləşdirən” süni intellekt canlı insanın rəqəmsal “ekiz”ini də yaratmaq iqtidarındadır, yaxud olacaqdır.

¹⁸⁴ Ж.Пиаже. Психология интеллекта. М;1947

Eyni zamanda, buna paralel olaraq, təkrar istehsal prosesinin “ağırlıq mərkəzi”–mübadilə-bir kateqoriya kimi aradan qalxır. Postbazar erası başlanır.

Göründüyü kimi, “iqtisadi insan”ın mövcudluq/varlıq şəraitinin “təkrar istehsalı” ehtimal edilə bilənlər sırasındadır. Və, bu “istehsalın” gerçəkləşdiyi anda “iqtisadi insan”ın “ölümü” baş verəcəkdir. Bu yönümdə cəmiyyətin sosio–iqtisadi həyatında kardinal dəyişikliklərin olacağı şübhəsizdir.

Aydın olduğu kimi, intellektin inkişafı onun özünün (süni intellekt) və yaratdığı “iqtisadi insan”ın sonuna istiqamətlənmişdir.

- İqtisadi təfəkkürdə “təqlidçilik” imitasiyası; Milli iqtisadi təfəkkürün yeniləşməsi prosesinə yanaşmanın “təqlidçilik” (inkişaf etmiş ölkələrin təqlidi) zərurəti, əslində çağdaş dünyanın doğurduğu məntiqi qaçılmazlıqdır, yaxud məhz bu anlamda aksioma kimi qəbul edilir. İqtisadimərkəzciliyin–modern platformada doğurduğu asılılıq “sərhəd” tanımır.

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığı, birmənalı olaraq strateji üçlüyün adaptasiya dərəcəsi ilə funksional bağlılıqdadır;

Qlobal situasiya → milli iqtisadi situasiya → milli mənafehlərin təminatı;

Və, qlobal səviyyədə bu günə formalaşmış inama görə, məhz qeyd edilənlərin əsas kimi götürülməsi müxtəlif məzmunlu geosistemlərə daxil olma texnologiyasının effektiv “işləməsinə”, paralel olaraq qlobal səviyyəli fəsadlı situasiyalardan yan keçməyə imkan verir.

Məlumdur ki, “təqlid” – orjinalın olduğu kimi təbiiqi demək deyildir. Və, bu prizmadan yalnız iqtisadi olanların təfəkkürə pərçimlənməsi, milli-mental spesifikanın gözdərdi edilməsini zəruri gediş kimi ortalığa qoyur. Başqa sözlə, “təqlidin” imitasiyası yalnız o halda müəyyən effekt verə bilər ki, sistemli səciyyə daşsın. Əks-təqdirdə, iqtisadi davranış tərzində xaotik hərəkətlər kütləviləşə bilər. Bu, o deməkdir ki,

əcənəbi mənşəli formal institutların “təqlidi” sosio-mədəni kontekstdən “süzülərək” həyata keçirilməlidir.

Göründüyü kimi, çox mürəkkəb strukturlu bir problem meydana çıxır. Eyni zamanda, sosio-iqtisadi institutlarda (“təqlid” yolu ilə) baş verən dəyişikliklərin də təfəkkür tərzinə təsiri avtomatik məzmun daşımır. Yəni, təsirin birmənalılığından söhbət gedə bilməz. Əcnəbi mənşəli dəyişikliyin verə biləcəyi effekt “görünənə” qədər təfəkkür tərzini “gözləmə mövqeyində” qalır. Və yekunda “təqlidçilik” imitasiyası milli təfəkkür tərzində komponentlərin mexaniki yerdəyişməsinə gətirib çıxarır ki, bunu da keyfiyyət yeniləşməsi kimi tövsif etmək, yəqin ki, sadələşmələr olardı.

Unutmaq olmaz ki, əcnəbi “iqtisadi insan”la milli “iqtisadi insan” müxtəlif “insanlar”dır. Nə vaxtsa eyniyyətə gələcəyinə bəslənən ümid – ortodoksal nəzəriyyənin ən təhlükəli yanılmalarından biridir.

Digər tərəfdən, “təqlidçilik” yanaşma tərzinin özündə də yanılmalar yer almaqdadır.

Yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olmuş ölkələrdəki iqtisadi təfəkkür həmin inkişaf səviyyəsinə və həmin ölkənin milli-mental spesifikasiyasına adekvat olan təfəkkürdür: yüksək səviyyəni formalaşdıran təfəkkürlə eyniyyətdə deyildir.

Digər tərəfdən, əvvəlki “nizam” (oxu: təsərrüfat tipi) çərçivəsində maksimuma nail olmadan yeni keyfiyyət yeniləşməsinə lüzum yaranmır.

İnkişaf – keyfiyyətə yeni səviyyəyə çıxış-sözügedən maksimumun təhriki ilə baş verir: bifurkasiya prosesi məhz həmin nöqtədə-“sərhəd situasiyasında” hərəkətə keçir. Bu aspektdən, “təqlid” – yalnız təfəkkür tərzini əhatə edə bilməz, yaxud bilər, amma yeni məzmunlu fəsadlı situasiyaların “doğuşuna” hazırlaşmaq şərti ilə!

Təfəkkür tərzini ilə iqtisadi situasiyanın mahiyyət çalarları arasında üzvi vəhdətlik mövcuddur. Bu anlamda, yüksək inkişaf səviyyəsini formalaşdıran yox, cari situasiyanı “qaydaya”

salan təfəkkür tərzini “təqlid” etməklə hər hansı bir yeniliyə nail olmaq mümkün deyildir.

- Təfəkkürün “inkişaf yönümlülüüyü” problemi; Hesab edirik ki, bu qəbildən olan deyimlərdə əsas problem–anlayışın semantik şərhinə istinad edilməsidir, “inkişaf” anlayışının elmi şərhı–ona doğru aparan hansısa “yönümlü” yolu ehtiva etmir. Və ümumiyyətlə, “inkişaf yönümlülük” ifadəsi ideallaşdırmanın nəzəri təxəyyüldə formalaşdırdığı “aldanışdır”. İnkişaf–çoxölçülü, mürəkkəb konfigurasiyalı, fenomenal prosesdir. Onun “yönümlülüünün” elmi platformada əsaslandırma tipi mövcud deyildir (spekulyativ yanaşmalar xaric).

İnkişaf – milli varlığın keyfiyyətə yeni mərhələyə keçididir.

Qeyd etdiyimiz daxili əksliklərin “dünyaya gəlişi”–prosesin dəyişənlər çoxluğunun, hər bir konkret situasiyada, davranış tərzindən səbəbiyyət asılılığındadır. Məsələn, ən primitiv yanaşma: inkişafın sürəti ilə resurs potensialının adekvatlığı arasında “məsafə” genişlənməsinin həddli olmasıdır.

Aydındır ki, adekvatlığın pozulması – “məsafə” genişlənməsinin doğurduğu məntiqi yekundur.

Məhz, deyilən yönümdə qeyri–adekvatlığın “kütləviləşməsi”–iqtisadi varlığın virtualaşmasına və yekun olaraq rəqəmsal transformasiyaya təkan verən amillər sırasında yer almaqdadır. Rəqəmsal transformasiya – artıq son dövrlərini yaşayan neoklassik bazarın “məsafə” genişlənməsinə verdiyi reaksiyadır.

İnkişaf–“gələcək” zamandır. O, “indi”nin fenomeni deyildir. Modern və “hibrid” cəmiyyət tiplərinin mövcud olduğu ölkələrin böyük əksəriyyətində “indi”nin “gələcəkləşməsinə” (inkişaf prizmasından) cəhd edilir. Postmodern cəmiyyətlərdə isə zaman “burulğanı” mövcuddur: Aparıcı vektor “gələcəyin” “indi”ləşdirilməsidir.

Birinci qrup ölkələr üçün “gələcək”–qonşuluqdadır: postmodern (postindustrial iqtisadiyyat) cəmiyyət tipi. İkinci

qrup üçün isə “gələcək” qeyri-müəyyəndir. Və, hal-hazırda sözügedən ölkələrin təfəkkür tərzini “təqlid” etmək-hansı “gələcəyə” aparacaq? Və, necə?

Təbii ki, suallar ritorikdir.

Eyni zamanda, iqtisadi təfəkkür – “keçmişdən” qaynaqlanan və “indi”də fəaliyyət göstərəndir. İqtisadi təfəkkür – cari situasiyada məqsədyönlülük aspektində nizam yaradan prosesdir. Bu, yeganə cəhətdir ki, ortodokslarla eyni mövqeni paylaşırıq.

4.2.4. Yeniləşmənin ardıcılığı: ziddiyyətlərin “neytrallaşdırılması” problemi

İqtisadi təfəkkürü daşıya biləcəyindən artıq məna ilə yükləməyə lüzum yoxdur. O, cəmiyyətin və hər bir fərdin iqtisadi həyat tərzinin fikri konstruksiyasıdır. Onun dəyişməsi/yeniləşməsi prosesi–iqtisadi təfəkkürün paradiqmal quruluşunun əks olunduğu blok–sxemdən (bax.şək.2) göründüyü kimi dəyişənlər çoxluğunun “davranış təzi” ilə səbəbiyyət bağlılığındadır. Amma, təfəkkürün yeniləşməsi də həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, yeniləşmə prosesi, yaxud geniş yayılmış terminologiya ilə-isləhatlar necə, hansı yönümdə və hansı ardıcılıqla aparılmalıdır ki, iqtisadiyyatın, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin həyatında gerçək məzmunlu keyfiyyət dəyişikliyinə nail olunsun, yaxud yüksəlişə aparacaq hərəkət trayektoriyasının “haqq yolu”nda olduğuna inam (cəmiyyətdə) yaransın?

Təbii ki, sualın cavabı iqtisadi təfəkkürün “nüvə”sində axtarılmalıdır. İqtisadi təfəkkürün paradiqmal təsviri verilmiş blok–sxemdən (bax: şək.2) göründüyü kimi “nüvə”də yer alanlar təfəkkürün əsas qaynaqlarıdır:

1) Dəyişmə/yeniləşmə prosesinin real məzmun kəsb etməsinə yalnız “nüvə” təminat verə bilər. Və yeniləşmə prosesi (təfəkkürün) “nüvə”–“adaptasiya zolağı” yönümündə baş

verir, yaxud baş verməlidir. Tarixi təcrübədə də çoxlu sayda faktlar göstərmək olar ki, prosesin əks-istiqamətdə gedişi (“adaptasiya zolağı” → “nüvə”) qeyri – müəyyənliyin daha da genişlənməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, Rusiyada baş verən bolşevik inqilabının (sosio-siyasi sfera) böyük bir coğrafiyada nələrə səbəb olduğu bu gün də ortalıqdadır. Postsovet avrasiyası sovetizmdən o qədər də uzağa gedə bilməyibdir. Yaxud, İranda baş verən inqilabın (ideoloji - dini sfera) hələ də mifik “burulğan” yaratmaqdan qeyri bir nəticəsi yoxdur. Və, hər iki ölkədə iqtisadi təfəkkürün keyfiyyət yeniləşməsini bu günə qədər “görən” olmayıbdir. Əcnəbi mənşəli formal institutların “kütləvi” idxalının təfəkkür yeniləşməsi prosesinə təsirinin xarakteri barəsində əvvəlki səhifələrdə söhbət açmışıq və s.

Təfəkkür yeniləşməsində “adaptasiya zolağı”nın komponentlərinin heç biri (sosio-mədəni sfera zətən “dəyişmir”) pragmatik əhəmiyyət kəsb etmir.

2) “Nüvə”ni təşkil edən komponentlər arasında dəyişikliyə meylliyn, eləcə də operativliyin yüksəkliyi nöqtəyindən intellekt əlahiddə əhəmiyyət kəsb edir.

Əslində, bu günkü avanqard hesab edilərək iqtisadi təfəkkürün (iqtisadimərkəzçiliyin şəriksiz hegomonluğu şəraitində) əsas mənbəyi kimi intellekt çıxış edir. Yüksək intellekt–iqtisadi təfəkkürün yeniləşməsini, bir proses olmaq etibari ilə “qapalı” dairədən çıxarmaq iqtidarında olan yeganə və ən effektiv vasitədir. Və onun formalaşması və inkişafını gerçəkləşdirən yeganə mənbə: elm-təhsil sferasının adekvat formada təşkilidir.

Vaxtilə qeyd etmişdik ki, elmin məqsədi–elmi biliklərin (sadəcə olaraq) artırılması deyil¹⁸⁵, insanın insan kimi yaşayacağı cəmiyyət quruculuğu, onun əsaslandırılması və realizasiya prosesinin həqiqətlər kompleksini aşkarlamaqdan ibarət–

¹⁸⁵ К.Поппер. Логика и рост научного знания, М.1993

dir.¹⁸⁶ Məhz intellekti formalaşdıran və inkişaf etdirən də elə elmi tədqiqatların üzə çıxardığı “həqiqətlər kompleksi”dir. “Həqiqətlər kompleksi” ilə yüklənmiş intellekt–“nüvə” də yer alan digər komponentlər də yeniləşən reallığa adaptasiya olunma məcburiyyətində qalırlar: Hətta etnik (milli) stereotiplərdə belə dəyişiklik baş verir.

Təbii ki, ilkin olaraq iqtisadi şüurda canlanma yaranır, onun ardınca isə iqtisadi mədəniyyətin təməl qaydaları müvafiq məzmununda dəyişikliyə uğrayırlar. Əlbəttə ki, yeniləşmə (təfəkkür) adlandırdığımız mürəkkəb və ziddiyyətli konfigurasiya bir anın içində baş vermir. Bunun üçün müəyyən uzunluqda zaman resursları tələb olunur.

3) Təfəkkürün yeniləşməsi prosesində zamanca asinxronluq və assimetriklik problemi; Prosesin müxtəlif sürətliliyi (“nüvə”nin tərkib elementləri bölümündə), məqsədyönlü yanaşmanın yoxluğu, yaxud yetərsizliyi şəraitində “köhnə” və “yeni”nin hibrid formalı təzahürü ilə yekunlaşır. Bu prizmadan məqsədyönlülüüyü təmin edən yeganə amil–intellektual yüksəlişin “yüksəliş” tsikl və fazalarının, yaxud dalğalarının uzunömürlülüynə nail olmaqdır. Söz yox ki, intellektual yüksəliş fasiləsiz deyildir: diskretdir.

İntellektin yüksəlişi – multiplikator effekti doğurur. Hər yüksəliş dalğası gözləntilərdən daha geniş və daha əhatəli yeniləşmə tsikli ilə başa çatır. Yeniləşmədə sinxronluq və simmetrikiyin təminatı üçün “yüksəliş tsikli”nin tələb olunan zaman sürəci ərzində davam etməsi gərəkir. Söhbət ümumiyyətlə, fasiləsizlikdən getmir. İntellektual yüksəlişin səbəb olduğu təfəkkür yeniləşməsinin yalnız bir tsiklindən (dalğasından) gedir. Əks–yönlü gediş, yuxarıda qeyd etdiyimiz “hibrid”lə qarşılaşma deməkdir.

4) İqtisadi təfəkkürün yeniləşməsində təhsilin rolu

¹⁸⁶ Ə.Bayramov. İqtisadi elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq. Bakı.2016

yaxud mütəxəssis hazırlığı problemi; Məntiqi antinomiya-
ların ən çox yer aldığı həyatı əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən
birdir! Təhsil (tərbiyə)–ideoloji sferadır. Milli varlığın möv-
cudluq şərtlərinin fundamentində dayanan sferadır. Eyni
zamanda, təhsil – güc strukturudur, intellektin formalaşmasında
həlləddici rol oynayır. Yəni, təhsilin hər iki mənatutumu eyni
dərəcədə mühümdür və vəzgeçilməzdir.

Yəni, onun birini digərinə “qurban” vermək milli varlı-
ğın fəlakəti olardı.

Bu anlamda – təhsil (tərbiyə) sferasının, avtonom altsis-
temi kimi mütəxəssis hazırlığı prosesinin keyfiyyətə yüksəl-
dilməsi zəruriliyinin ön planda tutulması doğru yanaşmadır.
Amma təhsilin elə bundan ibarət olduğunu yaxud iqtisadimər-
kəzçiliyin universalizmini təhsil sferasında tətbiq etmək sadə-
lövh özünüaldanış məzmunu daşımaqla, problemlər kompleksi
doğura biləcək bir yanaşma kimi qəbul edilməlidir.

Beləliklə, intellektin formalaşması (sırf iqtisadi məna-
da) mütəxəssis hazırlığı prosesində baş verir. İqtisadi təfəkkür-
rün nəzəri bazası ali iqtisadi təhsil sferasında təqdim olunur. Bu
günkü reallıq göstərir ki; Əvvəla, qeyd olunan yönümdə aşırı
standartlaşma qərarlaşmışdır ki, bu da analitik, kreativ düşüncə
tərzinin aşılmasını mümkünsüz hala gətirir; ikincisi, “iqtisadi
nəzəriyyə” adı altında ortodoksların aksioma “yığımı” sübuta
ehtiyacı olmayan mütləq həqiqətlər kimi tədris olunur; üçün-
cüsü, gələcək mütəxəssislərə alternativ yanaşmalar təlqin edil-
mir; Dördüncüsü, nəzəriyyə–realıq qarşılaşdırılması problemi
“gözərdinə” vurulur. Real gerçəkliyin tədris edilən nəzəri müd-
dəlalara uyğunluğunu yalnız təcrübə prosesində aşkarlamaq
mümkündür. Və, bu aspekt mütəxəssis hazırlığı prosesinin əsas
ölçü proseduruna çevrilməlidir. Lakin, gerçəklik bunun belə
olmadığını ortalığa qoymaqladır. Gələcək mütəxəssislərin təc-
rübə proqramı hər cür sistemlilik və pragmatiklikdən uzaqdır.
Anlaşıldığı kimi, ali iqtisadi təhsil gələcək mütəxəssislərdə

analitik düşüncə tərzini formalaşdırmır. Buna görə də, intellektual yüksəlişin necə gerçəkləşəcəyi böyük sual altındadır.

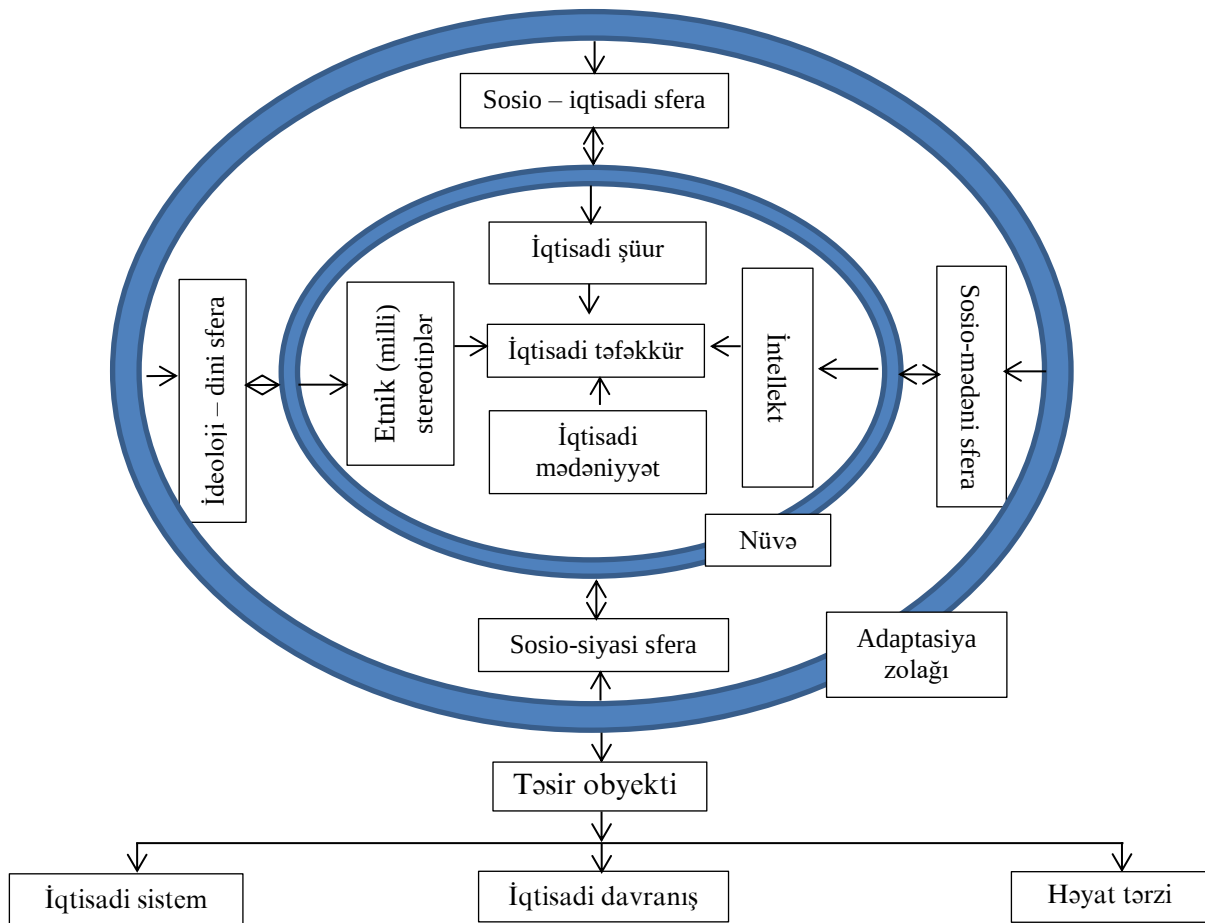
Və, nəhayət, islahatların gedişində nələri etmək məqsəduyğun deyildir:

1) Yeniləşmə prosesinin institusional sferadan başlanması; blok-sxemdən də göründüyü kimi, iqtisadi təfəkkürün adaptasiya zolağında və yalnız bir komponentdə (sosio-iqtisadi sfera) dəyişikliyin aparılması deməkdir. Bu dəyişikliyin gözlənilən effekti verə bilmə ehtimalı yox dərəcəsindədir: sadəcə olaraq, formal qaydaların (nizamın) yalnız bir elementi dəyişikliyə məruz qalır. Təfəkkürün “nüvə”si əvvəlki fikri konstruktivada qalmaqda davam edir. Adaptasiya zolağının bir komponentində baş verən hissəvi/fraqmental dəyişiklik iqtisadi təfəkkür tərzində “yan” gedişlərin artmasına və yekun olaraq oppotunist davranışın (bəzən də kriminal xarakterli) kütləviləşməsinə gətirib çıxaracaqdır.

2) İnstitusional dəyişiklik cəmiyyətin (oxu: iqtisadiyyatın) tipinə adaptasiya oluna bilməlidir. Yəni, mövcud fəaliyyət mexanizmində özünəxas funksiyaları həyata keçirmək imkanında olmalıdır. Problemin əks-yönlü qoyuluşu gözləntilərin gerçəkləşməsinə deyil, sistem daxili elementlərin qarşılıqlı bağlılığında böhranlı situasiyalara gətirib çıxara bilər.

Oturmuş nizamın bir istiqamətli dəyişikliyə uyğunlaşdırılması cəhdi struktur disproporsiyaların daha da dərinləşməsinə, nizamın (iqtisadi) sistem bütövlüyü keyfiyyətinin itirilməsinə və dayanıqlı inkişaf trayektoriyasının yeni yaranmış neqativlər çoxluğu ilə “yüklənməsinə” səbəb olur.

Postsovet avrasiyası ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycan gerçəkliyinə öləri nəzər salmaq kifayətdir ki, ifadə ediyimiz nəzəri təsbitin həqiqət olduğuna inam yaransın.



Şəkil 4.2.2. İqtisadi təfəkkürə paradiqmal baxış

3) Ümumiyyətlə, formal institutlarda aparılan dəyişiklik, ki əksər hallarda xarici təcrübəyə istinad edilir, ekzis-tensiyadan daha çox mahiyyət çalarlarını ehtiva etməlidir: Norma, normativ, prinsip və qaydalarda mənatutumunu dəyişmə iqtidarında olan yeniləşmələrə yol açmaq lazımdır.

İnstitutsional strukturların mərkəzləşdirilməsi, əks-mərkəzləşdirilməsi, çoxsaylı kiçik həcmli bölmələrə parçalanması–təbii ki, institutsional dəyişiklikdir, amma yenilik yaratmayan “dəyişiklikdir”.

Milli iqtisadiyyat üçün önəmli olan “cəmin” dəyişməsidir: $2+2=4$ məntiqi iqtisadi anlamda tam yararsızdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz dəyişikliklər (oxu: islahatlar) mahiyyət etibarı ilə “toplananların yer dəyişməsidir”. Yəni, məntiq olduğu kimi qalır. Yeniləşmədə isə hədəflənən məqsəd-həmin məntiqin dəyişməsi, “cəmin” artmasıdır. Həmçinin, bu, iqtisad elminin riyazi aksiomalardan “xilas” yoludur... Dahası da var! Qeyd edilən yeniləşmə, yəni riyazi aksiomalardan uzaqlaşma, hətta “iqtisadi insan” modelinin yenidən dizayn olunmasına şərait yarada bilər.

4) “Toplananların yerdəyişməsi” tipli institutsional yeniləşmənin yalnız bir effekti müşahidə edilir: kütləvi/sistemli bürokratikləşmə!

Söz yox ki, bürokratiya–müasir idarəetmə/tənzimləmə sferasının ayrılmaz atributudur.

Amma, onun da bir əndazəsi vardır. Yəni, əksər kateqoriyalar kimi müəyyən çərçivədədir yaxud olmalıdır: rəşional “sərhədlər” yaxud “qırmızı xətt” hələ ki, dövriyyədə-dirlər. Nədən, bu aspekt diqqət mərkəzinə gətirilməlidir?

Bürokratikləşmənin əndazəni aşması:

- Zaman resurslarına israfçı yanaşmanı “qanuniləşdirir”. Çoxsaylı struktur bölmələr arasında qarşılıqlı razılamalara sərf edilən zaman resurslarının əsaslandırılmamış interval “uzanması” baş verir. Nəticə: qərar qəbulu prosesində “bürokratiya böhranı” yaranır; idarəetmə sisteminin sistem bütövlüyünə

xələl gəlir. Bu halın uzun müddət davam etməsi iqtisadi sistemin “anklavlara” parçalanması ilə yekunlaşır. Yaxud, institusional struktur bölmə özünə (fəaliyyətinə) aid olmayan müxtəlif sahələri cəmləməklə “imperiya” quruculuğuna başlayır. Məsələn, müxtəlif nazirliklərin, hətta korporasiyaların ali məktəbləri, xəstəxanaları, uşaq bağçaları və s. və i. Bu qəbildən olan yanılmanın doğurduğu məntiqi nəticələndir. Çoxölçülü məkanın formalaşması–məkandaxili “sərhəd”lərin mühafizəsindən başlamalıdır.

Əks–təqdirdə, “sərhəd energetikası” deyilən fenomen yaranmayacaqdır.

- Fəaliyyət azadlığının optimal sərhədlərinə çıxış imkansız hala gəlir. Kütləvi bürokratikləşmə–iqtisadi sferada–orta əsrlərin ağalıq → tabeçilik strukturuna yeni məzmunlu tarixi dönüş edir. Və iqtisadi sistemdə yeni paradoks meydana çıxır: ortodoksaların “iqtisadi insan” abstraktsiyası sistemin mərkəzi konstruksiyası olaraq qalır, amma “azad eqoistin” əl–qolu “bağlanır”. Hesab edirik ki, təfərrüata ehtiyac yoxdur. Bu nüans müxtəlif ölkələrdə müxtəlif formalarda təzahür edir. Müxtəliflik–ölkənin iqtisadi inkişaf modelindən doğur. Məsələn, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modeli etatist–liberal xarakterlidir. Sözsüz ki, etatizmin dominantlığı altında!

Kütləvi bürokratikləşmə–ABŞ liberalizminə, amerikan iqtisadi mədəniyyətinə xasdır. Amerikada iqtisadi fəaliyyət sərbəstliyi sistemli şəkildə qərarlaşmışdır. Buna görə də , əvvəl qeyd etdiyimiz “ağalıq → tabeçilik” plüralist əməkdaşlıq formasında təzahür edir. Və məhz bu məqam iqtisadi azadlıqların məhdudlaşdırılmasına/məhdudlaşmasına imkan vermir.

Etatizm → konkret norma və prinsipləri ilə səciyyələnilir: azadlıq “törəmədir”, əsas olan dövlətin çıxarları və onun təminatı sferasında dövlətin ciddi nəzarətinin (oxu: idarəetmə, tənzimləmə və s.) olmasıdır.

Artıq anlaşıldığı kimi kütləvi bürokratikləşmə, onsuz da “törəmə” olan azadlığı daha da məhdudlaşdırır.

- İqtisadiyyat, ələlxüsus konkret iqtisadi proses standartların “hakimiyyəti” altına keçir. Yaradıcı, kreativ düşüncənin formalaşması, individual təşəbbüslərin belə “standartlaşdırıldığı” bir situasiyada imkansız hala gəlir.

Kreativlik–standartlaşdırıla bilməyəndir... iqtisadiyyatın riyazi aksiomalardan “xilasi”–məhz yaradıcı–kreativ təfəkkürün vasitəsi ilə baş tuta bilər. Eyni zamanda, kütləvi bürokratikləşmə–“rəqəmsal iqtisadiyyat” quruculuğu ilə bir araya sığmır. Rəqəmsallaşma–bürokratiyanın və hər cür standartın əleyhinə olan bir prosesdir.

III FƏSİL. İQTİSADİ DAVRANIŞ: RASİONAL “ROMANTİZM”İN HÜDUDSUZLUĞU PROBLEMİ

4.3.1. İqtisadi davranış: məqsəd “yeganəliyi” aldanışı

Müasir iqtisad elmi, nəzəri–metodoloji prizmadan çoxlu sayda, fərqli məzmun daşıyan konseptual baxışlarla “zənginləşməkdə” davam etməklə yanaşı–“meynstrimi” (neoklassikanı) hakim mövqedə saxlamaqdadır. Bu aspektdən elmi baxışın ana xətti cəmiyyətin tələbatlarının ödənilməsi olaraq qalmaqdadır... Və bu vəzifəni həyata keçirməyin yolu– faydanın (mənfəətin, gəlirin, istehlakın və s.) maksimumlaşdırılmasından keçir. Eyni zamanda, “yeganə yol” inamı– demək olar ki, əksər dünya ölkələrinin sosio–iqtisadi siyasətinin fundamental prinsipinə çevrilmişdir. Doğrudur, industrial təsərrüfat tipinin təşəkkülü prosesinin hələ başa çatmadığı, yaxud aqrar–industrial təsərrüfata sahib olan ölkələrin bir çoxunda mübadilənin ekvivalentliyi konsepsiyası və onun ticarət uduşu prinsipi yer almaqdadır. Bu ölkələr– birmənalı olaraq, dünyanın geoiqtisadi arxitekturasında “əyalət” statusu daşıyanlardır.

Bir sözlə, dünya iqtisadiyyatı–bütün parametrlər üzrə kardinal dəyişiklik mərhələsinə qədəm qoysa da, gerçəkliyin (iqtisadi) nəzəri təsvirinin adekvatlığı problemi “ qibətə” ediləcək inadla öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

“Davranış iqtisadiyyatı” adlı yeni nəzəri cərəyanın formalaşmasına və iqtisadi gerçəkliyə yanaşma tərzinin “birölçülü” məntiqinin hakimi–mütləqliyinə son verilməsinə baxmayaraq, hələ də ənənəvi–marjinalist baxışların təsir gücü yüksək olaraq qalmaqdadır. Əsaslandırma tipinin, qeyd etdiyimiz “köhnəliyə” istinadı bu gün də geniş yayılmışdır.

“Universitetlərin böyük əksəriyyətində iqtisadi nəzəriyyə adı altında tədris olunan şey–həqiqətdə onun inkarıdır”.¹⁸⁷ Yəni, marjinalist–neoklassik çərçivədən kənara çıxış yanlışlıqdır və iqtisadiyyatın elmi statusunu şübhə altına salır. Amma, bununla bəhm, heç şübhə yoxdur ki, “kənara çıxış” olmadan iqtisadi davranış modellərinin rasionallıq tutumunu anlamaq mümkün deyildir. Davranışın rasionallığı problemi çağdaş durumda iqtisadi nəzəriyyənin əsas problemidir. Bu problemlə bağlı birmənalılığa nail olmadan gerçəkliyin nəzəri təsvirinin adekvatlığı mümkün deyildir.

Apardığımız nəzəri-konseptual araşdırmaların əsas hədəfi sözügedən birmənalılığın aşkarlanmasından ibarətdir.

Və tədqiqatın gedişindən də görünəcəyi kimi, iqtisadi davranış rasionallıq cütliyünün problemli təzahürünün aradan qaldırılması iqtisadi elminin “təkbaşına” görə biləcəyi bir iş deyildir.

İqtisadi davranışla bağlı elmi fikirdə hakim mövqe bundan ibarətdir ki, iqtisadi sferada aparılan tədqiqatlar–birmənalı olaraq iqtisadi–davranış tərzinin öyrənilməsi və proqnozlaşdırılmasına yönəlmişdir.¹⁸⁸

L. Robinsonun¹⁸⁹, keçən əsrin I yarısında bəyan etdiyi fikir–“iqtisad elmi seçim haqqında elmdir”–klassiklərdən qalma mental təsəvvürlərin alt–üst edilməsində mühüm rol oynamış və bu gün də elmi metodologiyanın yanaşma təzi kimi üstün mövqeyini saxlamaqdadır.

İqtisad elminin–iqtisadi davranışla bağlı apardığı qiymətləndirmə seçim konteksti daşıyır: qıt resurslardan istifadənin, eləcə də fəaliyyətin təşkili (resurslar) metodları və sərvətin

¹⁸⁷ Мизес, Л. Социализм. Экономический и социологический анализ. М:1993 s.221

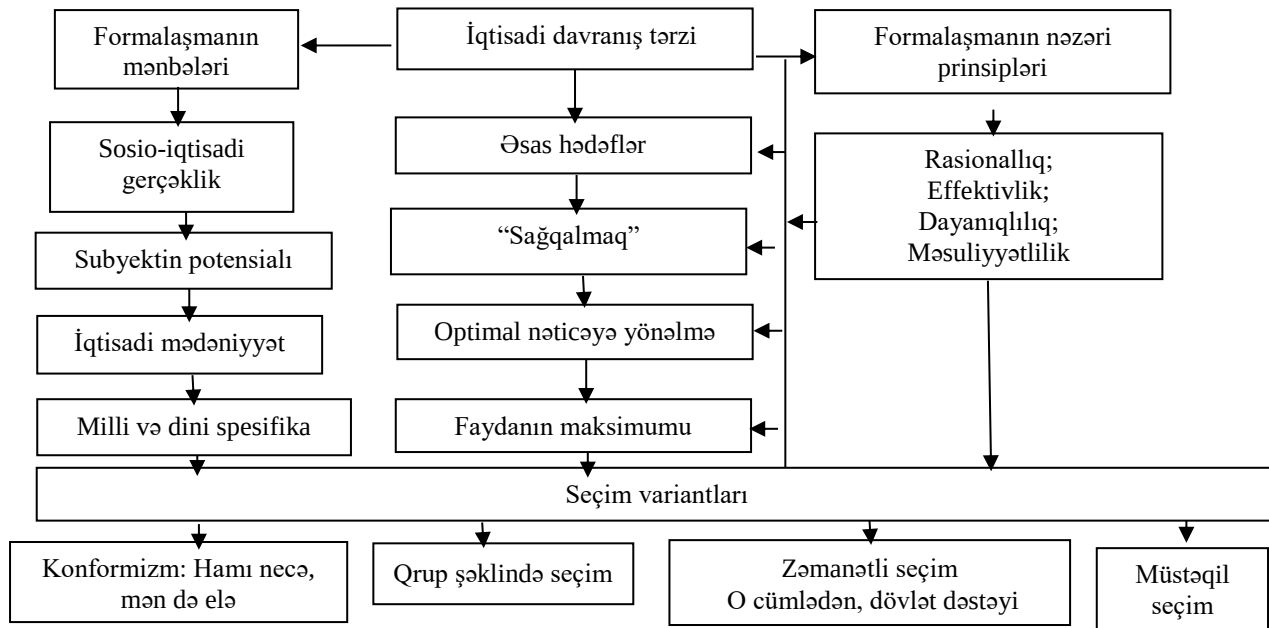
¹⁸⁸ Hirschleifer, J. The Expanded Domain of Economics // Amer. Economiz Review. V.75.1985, p.92

¹⁸⁹ Роббинс, Л. Предмет экономической науки// THESES.T1, Вып.1.1993, стр.18

bölgüsü üsulları kontekstində alternativ variantların seçilməsi prosesi tədqiq olunur. Və, bunun üçün də iqtisadi azadlıqlar, ələlxüsüs seçim azadlığı təşəkkül tapmalıdır və s. Situasiya elə təsvir edilir ki, elə bil iqtisadi subyektlər qarşısında çoxlu alternativlər mövcuddur və bu variantların istənilən biri sərbəst şəkildə seçilə və tətbiq oluna bilər. İqtisadi gerçəkliyin yanlış yaxud qeyri–adekvat təsviri və şərhinin ortalığa qoyduğu ziddiyyətli məqamlardan biri məhz budur.

Belə ki, real gerçəklikdə, xüsusilə də sosio–iqtisadi inkişaf səviyyəsi yetərli olmayan, etatist yanaşmaların yer aldığı iqtisadiyyatlarda E.Frommun gəldiyi qənaət əlahiddə rol oynayır: Azadlıqdan qaçma və konformizmin əsas fəaliyyət prinsipinə çevrilməsi! Başqa sözlə, “hamı necə, mən də elə” fəlsəfəsi! Digər tərəfdən, azad təsərrüfatçılıq (?) şəraitində sözügedən seçimin–konkret situasiyadan asılı olaraq üç əsas hədəfi ola bilər: Optimal nəticəyə yönəlmə; Faydanın maksimumlaşdırılması; “Sağqalmaq” problemi; Söz yoxdur ki, seçim prosesində sıradakı üçüncü hədəflə bağlı problem olmadıqda digər variantlara baxıla bilər. Məsələn, müxtəlif miqyaslı resessiya, yaxud böhran situasiyalarında davranışın yönəldiyi əsas hədəf “sağqalmaq” problemidir.

Və belə vəziyyətlərdə məntiqi zərurətlə baş verən müflisləşmə bir qayda olaraq, iqtisadi davranışın qeyri–adekvatlığından, yaxud yalnız variant seçimindən qaynaqlınır. Yəni, iqtisadi davranış – dəyişən situasiyalara adekvat şəkildə həm məzmun, həm də formaca dəyişikliyə uyğrayır: Davranışda sabitlik – çox qısa bir zaman intervalında mövcud ola bilər. Həmçinin, elmi fikirdə müşahidə edilən bir meyl–iqtisadi davranışı nəzəri–konseptual məzmunlu standart “qəlibə” salma cəhdləri bəri–başdan uğursuzluğa məhkumdur. Ən yaxşı halda, heç bir pragmatik əhəmiyyəti olmayan yaxud reallaşma mexanizmi mümkün olmayan davranış modelinin nəzəri konstruksiyası qurula bilər. Başqa sözlə, “gerçək” davranışla “nəzəri” davranış kimi bir mənasızlıq meydana çıxacaqdır.



Şəkil 4.3.1. İqtisadi davranış tərzinin anatomik təsviri

İqtisadi davranışın vahid definisiyası yoxdur. İqtisadi davranış: “Mənfəətin maksimumuna yönəlmiş məqsədyönlü seçim variantıdır”¹⁹⁰. “... Daha faydalı olan alternativlərin seçimidir”.¹⁹¹ “...Sosial hərəkət sistemi olmaqla, iqtisadi resurslardan istifadə və onların dövryyəindən mənfəət əldə etməyə yönəlmişdir”.¹⁹²

Söz yox ki, iqtisadi davranışın əsas hədəfi müsbət işarəli effektivliyə nail olmaqdan ibarətdir. Zətən, olayı bir yozum mümkünsüzdür. Nəticə müsbət olursa, fəaliyyət–nəinki mənasızlaşır, hətta zərərlə müşahidə olunur. Amma, müsbət effektin (faydanın, mənfəətin və s.) maksimumuna yönəlmiş davranış – daha çox istisna xarakterlidir. Bu anlamda, neo-liberal maksimalizmi qabartmaqla, ona, yalnız ona yönəlmiş davranış modelini qiymətləndirməyə istiqamətlənmiş elmi tədqiqatın gələcəyi qənaət – yanılmadan qeyri bir məna kəsb etməyəcəkdir. Ona görə ki, əvvəla, iqtisadi davranışın hədəfində bir yox, üç “maksima” ola bilər: maksimum mənfəət; “maksimum hakimiyyət (inhisarçı mövqe); maksimum istehlak; ikincisi, davranış – həm də, təsadüflərə, gözlənilməzliklərə, müxtəlif hadisə və proseslərə verilən reaksiyaların rezervuarıdır. Verilmiş qərarın tətbiqi prosesindən kənarda baş verənlərlə də “məşğul” olmaq məcburiyyətindədir.

Və bu “məcburiyyətdə” əsas hədəf deyərək zərərin qarşısını almaq, yaxud “sağqalmağa” çalışmaq kimi hər hansı bir maksimumdan uzaq nəticə çıxış edir (əksər hallarda).

Üçüncüsü, iqtisadi davranış–“iqtisadi” anlamda xalislik keyfiyyətinə sahib deyildir. İqtisadi davranış–sosial hərəkətin

¹⁹⁰ Тамбовцев, В. Опыт эмпирического исследования экономического поведения// Вопросы экономики. №3, 1994, стр.46

¹⁹¹ Эрроу, К. Информация и экономическое поведение// Вопросы экономики. №5, 1995, стр.98

¹⁹² Верховин, В. Экономическое поведение как предмет социологического анализа// Социология. №10, 1994, стр.120

iqtisadi fəaliyyət sferasında təmərgüzləşmiş təzahür forması olmaqla, cəmiyyət həyatının bütün spektrinin proyeksiyası altındadır. İqtisadi davranışın, həm siyasi–hüquqi, sosial–mədəni, əxlaqi–etik, hətta milli identikliyi yüksək olan cəmiyyətlərdə milli–mental və dini sərhədləri belə mövcud olur.

Göründüyü kimi, iqtisadi davranış–ümümqəbul edilmiş yanaşmalarda iddia edildiyi kimi, funksional fəaliyyət göstərən subyektin “mütləq” nəzarəti altında deyildir. Fəaliyyət və seçim sərbəstliyinin (azadlığının) qərarlaşmış səviyyəsindən asılı olmayaraq, iqtisadi davranışı, sözün müəyyən anlamında, məhdudlaşdıran amillər çoxluğu mövcuddur. Fəaliyyət göstərən subyektin həm formal, həm də qeyri–formal institutlardan asılılığı qərar qəbulu prosesində qabarıq şəkildə təzahür edir.

Beləliklə, iqtisadi davranış – sərhədlidir, hüdudludur, gerçəkliyin mahiyyət çalarları ilə determinə olunur.

4.3.2. Davranışın şərhətmə modelləri: konseptual yetərsizlik

İqtisadi davranışın nəzəri–konseptual və metodoloji kontekstdə aktuallaşmasını, bir tərəfdən sosio–iqtisadi gerçəklikdə baş verən dəyişikliyin tezlik dərəcəsinin yüksəlməsidir ki, prosesdə yaranan informasiya çoxluğunun təfəkkür üzərində pressinqinin güclənməsi baş verir, digər tərəfdən effektivlik → rifah ikiliyinin qarşılıqlı bağlılığında təzahür edən fəsadlı situasiyaların çoxalması ilə əsaslandırmaq olar.

Məlumdur ki, iqtisadi davranışın və bütövlükdə iqtisadi reallığın adekvat qiymətləndirilməsi prosesi təsvir → şərhətmə → anlama üçlüyünün “davranış” tərzindən, yəni həqiqi olanın düzgün təsbiti, həm də üçlükarası keçidin rəvanlığı, mənatutunun ziddiyyətsizliyindən birbaşa asılılıqdadır. Əsas metodoloji problemlərdən biri məhz ondan ibarətdir ki, funksional fəaliyyətdə prosesin mənatutumu yalnız nəticədə ortalığa çıxır. Və prosesin gedişində onun sabit qalıb/qalmayacağını, yaxud məna “çoxluğuna” çevrilməyəcəyini öncədən görmək/

anlamaq mümkün deyildir. Bu aspektlə bağlı, əvvəlki tədqiqatlarımızda qeyd etmişdik ki: "... Məqsəd–subyektiv şəkildə müəyyənləşdirilən, məna isə atributlaşmış aspektdə formalaşandır. Buna görə də, eyniyyətin, üst–üstə düşmənin..." labüd olmaqlıq"¹⁹³ kimi səciyyələndirilməsini yalnız hesab edirik.

Məhz bu aspektdən neopozitivizmə istinad edən naturalist model (deduktiv–nomoloji) iqtisadi davranışın şərhı nöqtəyi–nəzərindən yararsızdır. Verifikasiyadan keçməyən deduktiv əqli–nəticənin "mütləqləşdirilməsi"ni həqiqət keyfiyyətində ortalığa qoyur: "X" situasiyasında olan subyekt "Y"–i həyata keçirir" [4], subyekt "qatı" rasionaldır və bu yönümdə, heç bir halda "solaxoy" gedişlərə rəvac vermir.

Digər tərəfdən, gerçək iqtisadi davranış (onun nəzəri obrazı yox) formal məntiqin çərçivəsinə sığacaq qədər sadə/primitiv, təbiətşünaslığın metodoloji üsulları ilə dərk edilə biləcək qədər "təbiət" hadisəsi deyildir. İqtisadi hərəkətin–istənilən təzahür formasının subyekt müəyyənliyi mövcuddur. Yəni, iqtisadi hərəkətin "ağlı" vardır. Yaxud, iqtisadiyyatda "obyektivlik" təbiətşünaslığın analogi anlayışından əsaslı surətdə fərqlənir: İqtisadi "obyektivlik" əslində subyektiv məzmunludur.

Eyni zamanda, məlumdur ki, qərar qəbulu prosesinə iki aspektdən yanaşma–normativ və təsvirçi (deksriptiv) daha çox populyardır. Normativ baxışda rasiona qərarın alqoritmlərinin axtarışı, deskriptiv yanaşmada isə yalnızılığa "təhrir" edən sosial və psixoloji amillərin aşkarlanması yolu ilə qərar qəbulu prosesinin gerçəkçi təsviri əsas hesab olunur. Birinci halda, subyektivizmin qabarıq nümayişi (metodologiyada) fonunda qərarların tətbiqi və seçim vasitəsilə hədəflənən məqsədə çatma imkanlarının əsaslandırılmasına cəhd edilir. İkinci halda isə, təbiətşünaslığın naturalist modelindən çıxış etməklə subyektin imkanlarının məhdudluğu ortalığa qoyulur.

¹⁹³ Bayramov, Ə. İqtisad elminin fəlsəfi: zaman, həqiqət və azadlıq. Bakı.2016. s. 57

Real gerçəklikdə isə hər iki yanaşma sıx qarşılıqlı bağlılıqda təzahür edir.

Yaxud, yuxarıda qeyd etdiyimiz yanaşmalar istənilən situasiyada nisbi səciyyə daşıyır: daha çox nəzəri təsvir və şərhətmə prizmasından çıxış edirlər.

Məlumdur ki, qərar qəbulu prosesi çoxsaylı dəyişənlərin birbaşa təsiri altında olur. Bu nöqtəyi-nəzərdən, hansısa bir konfigurasiyada standart nəzəri baxışın formalaşdırılması, həm kifayət qədər müşkül problemdir, həm də elə bir pragmatik əhəmiyyət kəsb etmir. Təbii ki, oxşar, yaxud eyni ilə təkrarlanan situasiyalarda qərar qəbulunun bir proses olaraq “oxşar” məzmun daşması ehtimalı yüksəkdir. Amma, bu halda da belə, sözügedən prosesə standart nəzəri baxış bucağından yanaşmaya lüzum yoxdur. Belə ki, müasir dövr – iqtisadi situasiyanın həm struktur, həm də mahiyyətə intensiv şəkildə dəyişdiyi/yeniləşdiyi bir dövrdür.

Bu aspekt mezo–makro səviyyələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunları nəzərə almaqla, hesab edirik ki, qərar qəbulu prosesinin nəzəri “obrazı” yalnız və yalnız situativ səciyyəli ola bilər. Həmçinin, sözügedən prosesin rəşional tutumuna da konkret situasiyanın mahiyyət çalarlarından çıxış etməklə baxılmalıdır. Yəni, hər hansısa bir formada standartdan/universallıqdan bəhs etməyin yeri yoxdur.

Sxemdə əks etdirilmiş digər şərhətmə modelləri də sistemlilikdən xalidirlər. (bax.şək.2)

Belə ki, davranışın “məqsədli” (normativliyin əsas kimi götürülməsi) şərh, yaxud “təsədüfə” istinadla aparılan şərh, eləcə də “gizli” qalan mənanı aşkarlamaq istəyi – gerçəkliyin sistemli təsvirini vermək istidarında deyildirlər. Semantik və elmi şərhin sintezinə istinadla verilən şərh interpretasiya-müqayisəli şəkildə daha üstün durumdadır. Amma, interpretativ model–şərh prosesində funksional və struktur asılıqlardan çıxış etsə də, səbəbiyyət asılılığını əhəmiyyətli hesab etmir.

Heç şübhəsiz, istənilən situasiyada gerçəkliyin “gerçək” mahiyyətini formalaşdıran “yaradıcı” mexanizmlər üçlü (səbəbiyyət, struktur, funksional) bağlılıq və qarşılıqlı təsirdən qaynaqlınır. Səbəbiyyətin inkarı – nəinki gerçəkliyin həqiqi təsvirini mümkünsüz hala gətirir, yaranmış situasiyanın ekzistensial aspektdən şərhini də imkansız edir.

4.3.3. Davranışın neoklassik təməl prinsipi: rasionalizm

Rasionalizmin iqtisadi təzahür forması – dəyərtutumu nöqteyi-nəzərindən “xalis” iqtisadiyyatın çərçivəsinə sığmır. İqtisadi təfəkkürün–ictimai həyatın bütün spektri üzrə mərkəzi mövqeyə keçməsi (qiymətləndirmə rakursundan) paralel olaraq, iqtisadi rasionalizmin “ümumiləşdirici” davranış xətti kimi ön plana çıxmasına səbəb oldu.

İqtisadi rasionalizmin ictimai həyata təsiri qarşılıqlı münasibətlərin, birmənalı şəkildə fayda → zərər ikiliyi üzərinə sistemli keçidinə gətirib çıxardı ki, bu da kumulyativ effekt verməklə “iqtisadi”nin rasionallıq sərhədləri aşmasına, “metafizik”¹⁹⁴ kateqoriyaya çevrilməsinə səbəb oldu. Başqa sözlə, “iqtisadi insanla” real insan arasında “uçurum” meydana çıxdı.

Fayda → zərər dixotomiyası cəmiyyətin həyatının mənasına çevrildi.

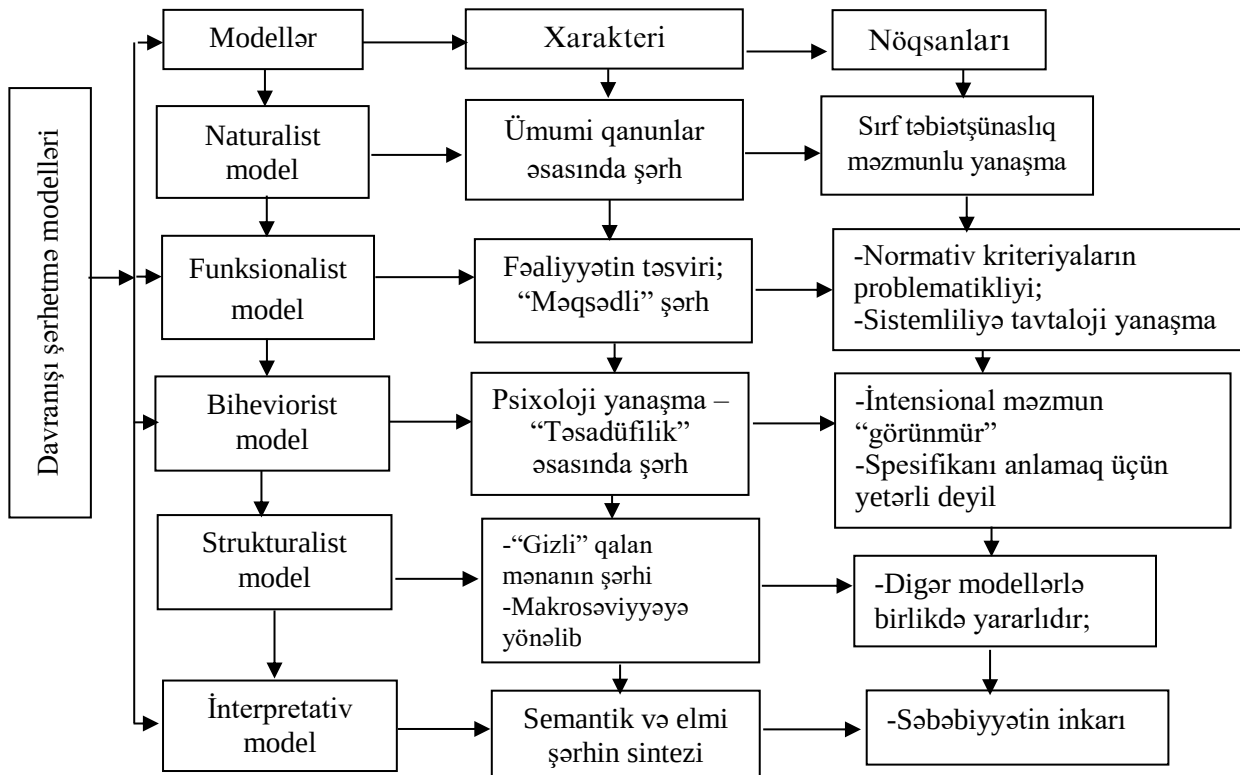
“Xalis iqtisadi zəkanın” – sosio–mədəni kontekstə keçirilməsi probleminin aktuallığı yüksəlməkdə davam edir.¹⁹⁵

Bir sıra tədqiqatlarda rasionalizmin şərh variantlarının sayı 21-ə çatır.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Осипова, Ю. Экономическая цивилизация и научная экономия// Экон. Теория на пороге XXI века. М;2000

¹⁹⁵ Семерник, С. Интерпретационный потенциал экономической рациональности в свете актуальных проблем современной социодинамики// Философия и права. 2015

¹⁹⁶ Ленк, Г. Типы и семантика рациональности. На немц. языке. М. 1986



Şəkil 4.3.2. İqtisadi davranış şərhetmə modellərinin məzmun fərqliliyi

Rasionalizm nədir? sualına müxtəlif sosial elmlərin cavabı:

- 1) Fəlsəfə¹⁹⁷–ətraf aləmdə baş verən hadisələrin, şeylərin təbiətini, onların yaranma qanunları, hərəkət və inkişafını qiymətləndirən nəzəri bilikdir; Bu populyar olan yanaşmadır. Əslində, fəlsəfədə rasionalizmin vahid konsepsiyası yoxdur;
- 2) Sosiologiya¹⁹⁸–ümumcəmiyyət miqyasında qəbul edilmiş normalara, sağlam tələbat idealına uyğun şəkildə həyata keçirilən fəaliyyətin xarakteristikasıdır.
- 3) Psixologiya¹⁹⁹–rəyin hazırlanması prosesinin məntiqi təşkili; Rasionallıq–anlaşılanlıqdır, yalnız şəxsi davranışının motivlərini anlayan insan–rasionaldır. İqtisadi psixologiya–rasionallıqdan kənarlaşmaları şərh etməyə çalışır.

Perspektivlər nəzəriyyəsi (D.Kaneman və b.) iddia edir ki, insanlar daha çox “əsaslandırma” (optimallıqla müqayisədə) diqqət yetirirlər...”, “... seçim prosesi konstruktiv və situasiyalı xarakter daşıyır” və s.

Göründüyü kimi, problemə situativ yanaşmanın zəruriliyi psixoloji anlamda da eyni məzmun daşıyır.

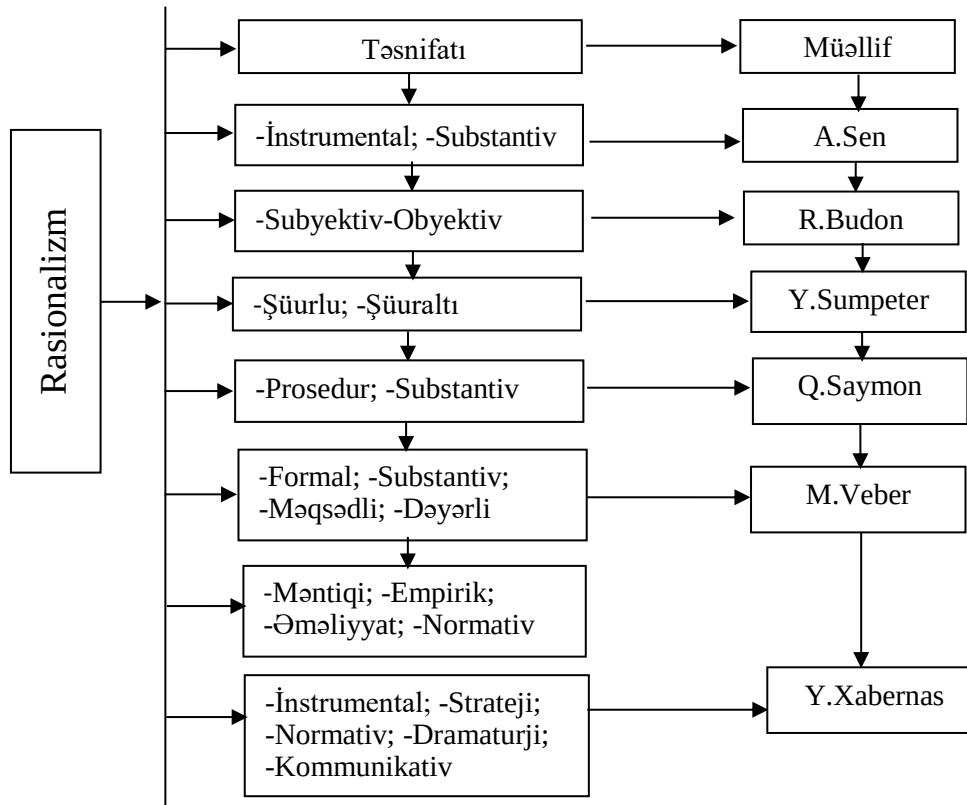
L. Mizes yazırdı ki: “İqtisadi və rasional fəaliyyət sferaları “üst–üstə düşür, istənilən iqtisadi fəaliyyət rasionaldır”.²⁰⁰

¹⁹⁷ Философский энциклопедический словарь/ М:2002

¹⁹⁸ Свиринов, Б. Социальная рациональность как компонент социальной перспективы// Социал. Исследования. 2003, №4

¹⁹⁹ Lopes, A. Science Rationality and inference/ 2004

²⁰⁰ Мизес, Л. Социализм. Экономический и социологический анализ. М:1993



Şəkil 4.3.3. Rasionalizmin tip müxtəlifliyi.^{83 84 85 86 87}

Klassik siyasi iqtisadda rasionaİ insan – mövcud alternativlərin ən yüksəyinə can atan maksimalistdir.²⁰¹ Yəni:

- Nəticənin (fayda, mənfəət) maksimumlaşdırılmasına can atmaq;
- Təsərrüfat mexanizminin mahiyyətini anlamaq;
- Situasiyanın təhlilində ehtimalı yanaşmadan istifadə etmək.

Rasionalizmə baxışda klassiklər və neoklassiklər arasında əsas fərqlilik, onun “mütləq” anlamda interpretasiyası kontekstində təzahür edir. Klassiklər üçün – “iqtisadi insan” – birmənalı olaraq rasionalistdir, yaxud rasionaİ eqoistdir. Neoklassiklərə görə, rasionalizm “məhdud” xarakterlidir. Və eyni zamanda, eqoizm – insan fəzilətləri içərisində ən güclü olan kimi şərh edilir. Yəni, eqoizm – mənfəi yüklü anlayış deyil, insana xas olan və təbiilik keyfiyyəti daşıyan dəyərdir. Hər iki cərəyanın qeyd olunan problemə baxış bucağında yer alan əminliyin kökündə dayanan əsas amil – L. Mizesin ifadə etdiyi kimi: “... istənilən iqtisadi fəaliyyət – rasionaldır” – təsbitidir. Yəni, iqtisadi prosesin fərqli xarakter daşması mümkünsüzdür və s.

Doğrudur, XX əsrin II yarısından etibarən “rasionaİ eqoistə” olan inam dönmədən sarsılmağa başlayır. İlkin olaraq, informasiyanın tamlığı şübhə altına alınır (S.Stiqlis, M.Spens) və “assimetrik informasiya” anlayışı ortalığa qoyulur. Vəziyyətdən çıxış üçün (“iqtisadi insana” olan şübhələri aradan qaldırmaq) neoklassiklər Fridmenin ikinci paradoksunu səsləndirirlər: Yanlış müqəddəm şərtlərdən də çıxış etdikdə doğru nəticələrə gəlmək olar?!

Eyni zamanda, psixologiya iqtisadi davranışın iki növündən bəhs edirdi: rasionaİ və ənənəvi (C.Katon).

Həqiqətən də, iqtisadi proses, yaxud proseslər çoxluğu “kütləvi” yeniləşməyə məruz qalmır. Proseslərin böyük əksə-

²⁰¹ Философский энциклопедический словарь/ М:2002

riyyətinə subyektin davranışını formalaşdırırlar daha çox təkrarlanmalar şəklində təzahür edirlər. Yəni, əvvəlki təcrübəyə əsaslanmaq, əgər situasiyada əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməyibsə, daha populyar olan yanaşmadır. Buna görə də, “ənənəviçiliyi” – əslində iqtisadi davranışın substansiyası keyfiyyətində qəbul etmək gərəkdir.

Digər tərəfdən, dəfələrlə təkrarlanan “əvvəlki təcrübə” – həmişə müsbət effektlə sonulanıbsa, deməli – mahiyyətə rasionaldır: faydanın maksimumlaşdırılması aspektindən deyil, müsbət nəticəlilik prizmasından rasionallıq səciyyəyə daşıyır. Və, elə Q. Saymonun konseptual yanaşması da bu nüənsin üzərində qurulmuşdur.

İlk dəfə, məhz Q. Saymon qeyd etmişdir ki, insanın koqnitiv imkanları prinsipə, məhduddur. Onun “məhdud rasionallıq” konsepsiyasında iki anlayış yer almışdır: 1) Effektiv davranış: yəni, konkret müsbət işarəli nəticəyə yönəlik; 2) Maksimumlaşdırma yönümlü davranış; Eyni zamanda, Q. Saymon maksimalizmin yerinə “kafi nəticələr” konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Sxemdə də, əks edildiyi kimi, prosedurun rasionallıqını, Saymon konseptual olaraq formalaşdırmışdır: iqtisad elmi insanların məqsədlərinin rasionallıq ilə deyil, məqsədlərə çatmanın rasionallıq ilə maraqlanır”.

Problemin dərketmə diskomfortunu yüksəldən şey–elə yuxarıda qeyd etdiyimiz fərqləndirmə və onun ziddiyyətli ifadə tərzidir.

Belə ki, iqtisadi subyektin məqsədi rasionallıq deyilsə, artıq ona “çatmanın rasionallıq” deyilən bir şey qalmır. Başqa sözlə, iqtisad elmini–növbəti dəfə “xalislik” tələsinə çəkmək meyli müşahidə olunur. Axı, məqsədin təsbiti–iqtisadi subyektin davranışında rasionallıqın olub/olmayacağını bəri-başdan qiymətləndirmək imkanı verir. Digər tərəfdən, məqsəd–real fəaliyyətin mahiyyət çalarları ilə determinə olunandır, yəni konkret, konkret mənatutumunu mövcuddur və bu məna gərəkci situasiyada subyektin mövqeyi ilə bəqliliqda formalaşır.

Buna görə də, həm məqsədin rasionallığı, həm də məqsədə aparan yolun rasionallığı iqtisad elminin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Hələ, keçən əsrin 70-ci illərində Q. Xofstedin²⁰² apardığı araşdırmaları belə bir qənaəti ortalığa qoydu ki, cəmiyyətdə rifah halının yüksəlişində əsas rolu qərarlaşmış sosial sistem və onun istinad etdiyi parametrlər oynayır: Fərdlik/kollektivlik; qeyri-müəyyənliyi qəbul etmə/qəbul etməmə; hakimiyyət – güclü/zəif.

Tədqiqatın empirik yekunlarına görə, individualizm–daha çox “rifah yaratma” potensialına malikdir. Təbii ki, industrial təsərrüfat tipinin yetkin səviyyəyə çatdığı bir dövrdə (1970-ci illər) fərqli nəticə ola bilməzdi. Amma 50 illik bir zaman kəsiyində baş verən dəyişikliklər, o cümlədən individiumun virtuallaşması–Q. Xofstedin gəldiyi qənaətin uzunmüddətli dövr ərzində hansı problemlərə səbəb olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirməkdədir. Başqa sözlə, fərdin “mütləq” ləşdirilməsi–eqoizmin sistemli hərəkətinə “yaşıl işıq” yandırılmasına və qısamüddətli dövrdə faydanın maksimumlaşdırılmasına təkan verə bilir və əslində, verir də! Lakin, sosium ümumiliyindən kənarlaşan, əlahiddələşən individium dayanıqlı sosio – iqtisadi sistem qurma potensialına sahib deyildir. Təsvir etdiyimiz prosesdə individium–iqtisadi rasionalizmin “əsiri”–sosial bütövləşməyə doğru deyil, aramsız olaraq təkçələrə bölünmə istiqamətində “yeniləşməyə” uğrayır.

4.3.4. Rasional seçim azadlığı

İqtisadi azadlıq–birdəfəlik akt deyil, daima dinamikada olan prosesdir. Yəni, bu fenomenə son məqsəd prizmasından yanaşmaq, hansısa bir formada pragmatik əhəmiyyət kəsb

²⁰² Hofstede, G. Culture's Consequences: international differences in work related values / L/ 1980

etmir. İqtisad azadlıq–iqtisadi prosesin həm kənar müdaxilələr (oxu: məhdudiyyətlər) olmadan gedişi, həm də subyektin (prosesin “sahibi”) təkcə fəaliyyət deyil, həmçinin seçim və iradə azadlığını da ehtiva etməsidir. Problemə yanaşma tərzini ideallaşdırdığımızın fərqindəyik. Lakin o da şübhəsizdir ki, azadlıq fenomeni–qərarlaşma prizmasından – yalnız ideal situasiya ilə müqayisə edilməklə qiymətləndirilməsi mümkündür. İqtisadi azadlıq–canatanın, onu istəyinin nail ola biləcəyi bir nemətdir: azadlığın axtarış azadlığı–gerçək olan məhz budur.

Poststrukturalist fəlsəfə çox doğru olaraq qeyd edir ki, “... insan azadlığı... heç bir dövəmdə onun qərantiyası funksiyasını daşıyan institutlar, yaxud qanunlar tərəfindən təmin edilməmişdir.”²⁰³ Bu aspektdən iqtisadi davranış kontekstində – əsasən və başlıca olaraq qərar qəbulu prosesində rəasional seçim imkanlarını yalnız seçim azadlığı ilə bağlamaq–problemə birölçülü məntiqlə yanaşmaq deməkdir. Rəasional seçim çoxölçülüdür. Azadlıq–təkcə seçimdə deyil, konkret situasiyanın bütün təfərrüatında gerçəkləşmə imkanına malik olmalıdır.

Yəni, həm makro, mezo və mikroiqtisadi səviyyələrdə, həm də cəmiyyətin sosio-iqtisadi və sosio–mədəni tiplərinin adekvatlığı kontekstində yer almalıdır. Əks–təqdirdə, fenomenin reallaşma potensialının sistemli təzahürü mümkünsüz hala gələ bilər ki, bu halda da alınacaq nəticə imitasiya səciyyəsi daşıyacaqdır.

Digər tərəfdən seçim azadlığı–əvvəlki araşdırmalarımızda da qeyd etdiyimiz kimi, birmənalı səciyyə daşımır. Subyekt üçün əsas olan nədir? sualına münasibət paradoksal məzmunun mövcudluğunu aşkara çıxarır: Azadlıq/təhlükəsizlik, yaxud azadlıq/rifah, yaxud azadlıq /ədalətlik tipli ziddiyyətlərlə qarşılaşırıq. Şübhə yoxdur ki, ikincilər–azadlıqdan daha mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Buna görə də, seçim azadlığı–həmişə

²⁰³ Фуко, М. Пространство, знание и власть// интеллектуалы и власть. №3, М;2006, стр.222

və kütləvi olaraq konformizmi kimi təzahür edir. Eyni zamanda, sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, azadlıq konseptinin meydana çıxmasının əsas səbəbi də elə həmin “ikincilərin” (təhlükəsizlik, ədalət, rifah) problemliliyidir (qərarlaşma nöqtəyi-nəzərindən).

Azadlıq – insana məhz həmin “ikincilərə” nail olmaq üçün gərəkdir. Məhz buna görə, azadlıq-insan varlığının (bütün təzahür formaları əhatə olunmaqla) mövcudluğu və inkişafının fundamental əsası kimi çıxış edir.

Azadlıq – birgə yaşayış qaydalarının (oxu: sistemin) keyfiyyət xarakteristikasıdır. Yəni, bu prizmadan individ → sosium ikiliyini “parçalamağa”, azadlığı (xüsusən, iqtisadi) “rasional eqoistin” sərəncamına (əlahiddəlik prizmasından) verməyə lüzum yoxdur, yaxud bu halda insanın istədikləri (təhlükəsizlik, ədalət, rifah) gerçəkləşə bilməz.

İqtisadi davranışın rasionallığı problematikasının sosio fəlsəfi interpretasiyası çərçivəsində K. Popperin konseptual baxışı daha çox sistemliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. K. Popperin²⁰⁴ liberal konsepsiyası rasional seçim prosedurunun çoxölçülü məzmun və struktura malik olan və sosio-mədəni kontekstdə “reallaşan” proses kimi təqdim edir. Konsepsiyanın əsas məzmununu aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Rasionalizmin ali kriteriyası yoxdur: rasionalizm–individual deyil, intersubektiv çalarlıdır;
- Rasionalizm–kommunikasiyanın rasionallığından qaynaqlanır;
- Rasional seçim proseduru–utilitar mənafeələrə və instrumental (formal) rasionalizmə istinad etməməlidir;
- Azadlıqları qoruyan institusional konstruksiyanın və oturuşmuş ənənələrin fəaliyyət göstərdiyi mühitdə çoxsaylı subyektlərin “rəqabətli” dialoqu (daimi

²⁰⁴ Поппер, К. Открытое общество и его враги. Том.1;2. М:1992

olaraq aparılan) qarşılıqlı anlamının rasionallığını tam şəkildə təmin edir;

- Rasional yanaşma nə əvvəlki təcrübədən, nə də argumentlərdən (o cümlədən, məntiqi) deyil, inam aktından, zəkaya olan inamdan “doğur”.
- “Praqmatik rasionalizm”—rasional iqtisadi davranışın əsas təzahür formasıdır. Göründüyü kimi, “xalis” iqtisadi interpretasiyada əsas istinad nöqtəsi keyfiyyətində götürülən rasionalizm → maksimum effekt və onun individual təzahürünü postpozitivizmin banisi K. Popper arxa plana keçirir.

Rasionalizmə kriterial yanaşma inkar olunur: formal rasionalizm—çılpaq abstraktsiyadan başqa bir anlam kəsb edir. Xüsusi diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki: əvvəla, rasional davranışın kommunikasiyanın xarakterindən asılılığı ön plana çıxarılır: “kommunikasiyanın rasionallığı” anlamında; ikincisi “rəqabətli” dialoq-kommunikasiyanın, yaxud qarşılıqlı anlamının rasionallığını təmin edən əsas vasitə kimi səciyyələndirilir;

Və, nəhayət üçüncüsü, rasional davranışın inamdan qaynaqlandığı qeyd olunur. Söz yox ki, K.Popperin rasionalizmə konseptual baxışı “açıq cəmiyyət” nəzəriyyəsi çərçivəsindədir. Bu baxışların iqtisadi proyeksiyası, müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, yalnız və yalnız praqmatik müstəvidə gerçəkləşə bilər. Və, daha çox fenomenin sosial təbiətini anlamaq prizmasından müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Problemə neoliberal baxışın təməl müddəaları F.Xayekin²⁰⁵ “üzvi rasionallıq” konsepsiyasında təkamülçü paradigma çərçivəsində aparılır:

- İnsan davranışının ənənəvi qaydaları—müstəqil fenomendir, yəni nə zəkanın, nə də instinktin “yaratdığı”

²⁰⁵ Хайек, Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. М: 1992

deyildir; Ənənəvi olan “instinkt və zəka arasında” yer tutur və zəkanın inkişafı ilə dəyişikliyə məruz qalır;

- Davranış qaydalarının mənimsənilməsi–intuisiya, zəka və anlamanın nəticəsindən daha çox mənbə kimi çıxış edir;
- Davranışın rasionallıq dərəcəsi heç də həmişə anlaşıqlı olmur: “Biz bəzən nə etdiyimizi və niyə etdiyimizi bilmirik”.²⁰⁶
- İqtisadi davranışın rasionallığını individual zəkadan daha çox sosial institutlar və davranış qaydaları müəyyənləşdirir;
- Kriterial rasionalizm inkar olunur. Səbəb rasion və qeyri–rasionalın fərqləndirilməsini reallaşdırma biləcəklər universal əsaslandırmanın mümkünsüzlüyüdür;
- Və nəhayət “ənənə–müəyyən mənada individual zəkadan üstündür və daha “müdrəkdir”.²⁰⁷

F.Xayekin konseptual baxışında ziddiyyətli məqamlar açıq–aydın şəkildə müşahidə edilməkdədir. Əslində, anlaşılandır (ziddiyyətlər) belə ki, neolibəralizmin sosio – iqtisadi təbiətinə xas olanlar sırasındadır:

- Rasionallıq–anlaşılanlıqdır. Təfəkkürün doğurduğu. Təfəkkür “anlaşıqlı olmayanı” doğura bilməz. Əgər, “... bəzən nə etdiyimizi və niyə etdiyimizi bilmiriksə”, onda həmin “nə isə”nin rasionallığa heç bir aidiyyəti olmur.

- Ənənə–şüurlu elementin, yaxud zəkanın formalaşdırdığı, qayda və normalar, prinsiplər sistemidir. İnstinkt–ənənə doğura bilməz. İnstinkt–hər hansı qıcığa verilən ibtidai formalı reaksiyadır: fraqmental, epizodik səciyyə daşıyır.

²⁰⁶ Хайек, Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. М: 1992

²⁰⁷ Хайек, Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. М: 1992

Sistemyaratma qabiliyyətində deyildir. Ənənə-insan varlığının tarixi substansiyası olmaqla, sistemli yaranışdır.

Sadəcə olaraq, yeniləşmə meylliliyi hiss edilməyəcək dərəcədə aşağı səviyyəlidir. Bir sözlə, ənənə-instinkt və zəka arasında “müstəqil fenomen” deyildir, yaxud zəkanın formalaşdırdığı “müstəqil fenomendir”. Amma, ənənənin individual zəkadan daha “müdrək” olması doğru təsbitdir. Ona görə ki, ənənə-intersubjekt səviyyəlidir.

- Davranışın rasionallığını təmin edən şey-individual hərəkətdir. Sosial institutlar – iqtisadi prosesdə “iştirak” edirlər, amma prosesin subyekt deyildirlər. Davranış qaydalarının sosial standartı (əgər, belə ifadə caizsə) – prosesdə əhəmiyyətli rol oynayır, lakin, o da subyekt keyfiyyətində çıxış etmir. Yəni, rasionallığın təminatının son instansiyası-iqtisadi subyektin zəkasıdır. (oxu: təfəkkür) və s. Göründüyü kimi, fenomenə baxış bucağı subyekt → mühit ikiliyi çərçivəsində (ikincinin prioritetliyi qorumaqla) şərh edilir. Elə bu “ikiliyi” qeyd etmək kifayətdir ki, yaşama tərzində abstraktsiyanın aşırı səviyyədə olduğunu görə bilərsiniz. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, dərketmə diskomfortu doğuran əsas problemlərdən biri rasionallizmin “genişlənən bazar qaydaları” konsepsiyası bazasında təsviridir. Neoliberalizm üçün “bazar qaydaları” sakral məzmun daşıyır. Məlumdur ki, sözügedən konsepsiya “iqtisadi mərkəzciliyin” əsas konstruksiyasıdır.

Daha yığcam ifadə: inkişaf prosesi, o cümlədən həmin prosesin yüksələn xəttlə gedişini təmin edən rasionall davranışın “kütləviləşməsi” bütövlükdə cəmiyyətin “bazarlaşması” dərəcəsindən proporsional asılılıqdadır. Rasionallizm-sırf iqtisadi fenomen kimi nəzərdən keçirilir: onun sosial “standartları” eyniyyətə gətirilir və bu əsasda da əksər milli sosismlar üçün “eyniyyətdə” olan “yeganə inkişaf yolu” tövsiyyə edilir. Yaranma mənbəyi nöqtəyi-nəzərindən, heç şübhə yoxdur ki, rasionallizm-daha çox sosio-mədəni fenomendir. Onun iqtisadi proyeksiyasının mütləqləşdirilməsi (özü də “iqtisadi insan” modeli

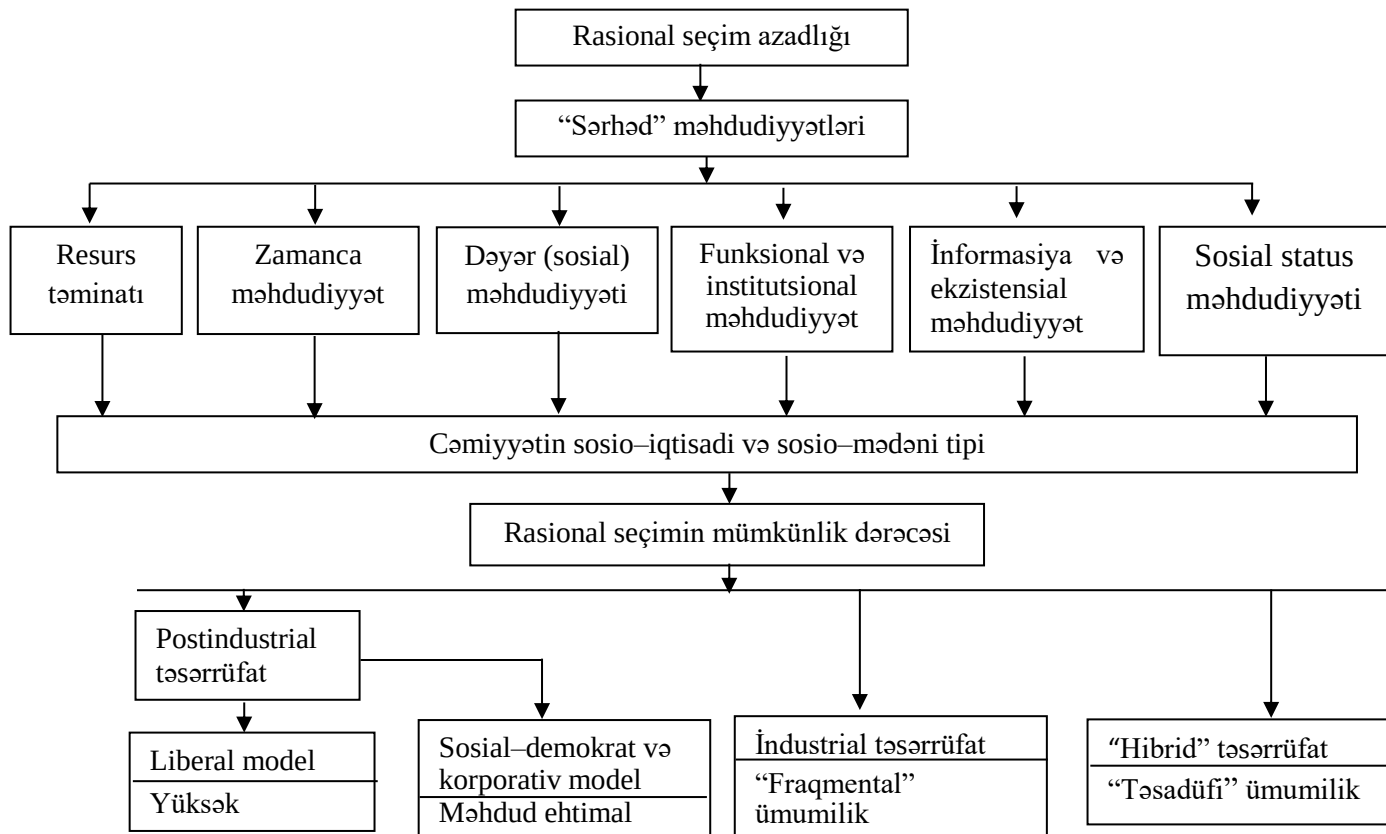
çərçivəsində), əsas olan statusunda şərhə hansısa bir formada pragmatik əhəmiyyət kəsb etmir.

Rasional seçim azadlığını məhdudlaşdıran, onun baş tutmasına əks-təsir göstərən əsas problemlərdən biri rasional davranış subyektinin özündən qaynaqlanan ziddiyyətli yanaşmadır. Söz yox ki, rasionallıq–sosial (o cümlədən, iqtisadi) davranışın universal keyfiyyət xarakteristikasıdır. Və məntiqi konstruktsiya çərçivəsində “sübutu” mümkünsüzdür. Digər tərəfdən, bu və ya digər dərəcədə ümumqəbul edilmiş sosial standartları olur. Və, individual subyektin davranışındakı rasionallıq dərəcəsi, ilkin olaraq həmin standartlarda yer alan norma, qayda, prinsip və dəyərlərə uyğunluğu aspektindən qiymətləndirilir. Yəni, real subyekt–gerçək situasiyada rasionallığın ikili təzahürü ilə qarşılaşır: 1) Yuxarıda qeyd etdiyimiz “standartlar” formasında normativ rasionallıq; ki, birmənalı olaraq kriterial ölçü proseduruna “biət” edir; 2) Diskursiv/formal rasionallıq; ilkin müqəddəm şərtlər də daxil olmaqla tənqidi-reflektiv yanaşma;

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti qeyd etdiyimiz rasionallıq formaları arasındakı ziddiyyəti azad seçimin “faciəsi” adlandırırlar.²⁰⁸

Blok-sxemdən göründüyü kimi (şək.4.) rasional seçim azadlığı çoxsaylı məhdudiyyətlərin əhatəsindədir və onun gerçəkləşməsi mümkünliyi barəsində müəyyən ehtimalla söhbət açmaq olar. Yəni, iqtisadi subyektin seçim azadlığı, nəzəriyyədə və ən çox da liberal interpretasiyalarda təsvir edildiyindən kəskin şəkildə fərqlənir. Əmək → kapital münasibətlərində baş verən kardinal yeniləşmə blok-sxemdə əks olunmuş məhdudiyyətlərin həm “davranış” tərzini daha da ziddiyyətli hala gətirir, həm də onların say çoxluğunu ortalığa qoymaqla

²⁰⁸ Порус, В. Парадоксы научной рациональности и этики// Исторические типы рациональности. Т. 1. М:1995



Şəkil 4.3.4. Rasional seçim azadlığı: məhdudiyyətlər və tip müxtəlifliyi

yanaşı innovativ elementi dominant mövqeyə keçirir. Bu halda rasionallıq–formal olaraq hesablanı bilən kəmiyyətə transfer edir, amma onun sosio–mədəni konteksti başlı–başına buraxılır. Və, bunun da müsbət effektivliyi ən yaxşı halda diskret səciyyə daşıyır.

4.3.5. Yekun müddəalar

Rasionalizm → məqsəd və vasitələr arasındakı adekvatlıq dərəcəsi ilə ölçülür. Yəni, ayrıca götürülmüş bir təsərrüfat subyektinin rasionallığı–bütövlükdə sistemin rasionallığı ilə funksional bağlılıqdadır.

Rasional davranış–prosesdir:

- 1) İdeyanın formalaşdırılması;
- 2) Məqsəd;
- 3) Qərar qəbulu prosesi; Hədəflənən məqsədə çatma imkanı verən vasitələrin seçimi;
- 4) Məqsədə aparan yolun zamanca qısalığı (reallığa adekvat şəkildə) və məsrəf tutumunun mümkün olan minimumu;

Rasionallığı–nəticə kimi şərh etmək yalnızdır. Nəticə (effekt: rasional prosesdən əldə edilən) səmərəlilik anlayışı ilə qiymətləndirilir. Yaxud, rasional prosesin effekti – bəzi hallarda (məs: fors-major) mənfi də ola bilər. Amma, bu “mənfilik” yaxud zərər rasional yanaşmanın olmadığına dəlalət etmir.

L.Lopes²⁰⁹ qeyd edirdi ki, rasionalizmi effektin maksimumuna çatma istəyi ilə eyniləşdirmək, yaxud şərh etmək yanlışlıqdır. Belə ki, müəyyən situasiyalarda, yaxud subyektin seçdiyi məqsəd çoxluğundan asılı olaraq, rasionalizm fərqli məzmununda təzahür edə bilər:

- 1) Hər hansısa bir formada neqativ proses və hadisələrin (məs; fəlakət) qarşısının alınması;

²⁰⁹ Lopes,L.The Reasoning Vote.Chicago.1991

2) Gündülən effekte münasibətdə zəmanətli minimum faydanın əldə edilməsi;

3) Fərdi mənafe dən daha çox qrup, kollektiv, milli mənafe lərin ödənilməsinə yönəlik fəaliyyəti və s.

Məhz, bu aspektdən rasionalizmlə bağlı standart baxışlar, yaxud problemin standart formada həlli praqmatik əhəmiyyəti olmayanlar sırasına daxil edilməlidir.

Rasionalizm–iqtisadi davranışın substansiyası deyildir. Məlumdur ki, iqtisadi davranışda qeyri–rasional və irrasional elementlər bu və ya digər formada yer alırlar. Həm də, bütün səviyyələrdə (individual, kollektiv, hökumət və s.).

Anlama problemini aktuallaşdıran əsas məsələ bir tərəfdən metodoloji yetərsizliklə bağlıdırsa, digər tərəfdən, rasionel davranışın əksər sferalarda (siyasi, sosial, mədəni və s.) fərqli məzmununda interpretasiya olunmasıdır. Yəni, anlayışın məntutumunun interpretativ şərhində vahidlik yoxdur.

Neoklassika rasionalist davranışın əsas hədəfi kimi mənfəətin maksimumlaşdırılmasını göstərir.

Amma daha geniş aspektdən yanaşdıqda bu hədəfin çoxlu sayda problemlili effektlərini görmək olar:

- Maksimum mənfəət–fəaliyyət sferasında çox saylı rəqibləri cəlb edən bir nəticədir. Bu halda rəqabət mübarizəsinə sərf edilən vəsaitin həcmi dəfələrlə artır. Lakin, sabit artım yönümlü strateji yanaşma əlavə vəsait sərfindən xilas olmağa imkan verir.
- Mənfəətin maksimumu – öncəki qərarların nəticəsi olmaqla araşdırılan dövrdə “indiki” davranışın rasionallığına dəlalət etmir. Yəni, sözügedən maksimumun hər bir situasiyada yenidən formalaşması zəruriliyi mövcuddur. Ondan çıxış etməklə iqtisadi subyektin yüksəlişə doğru hərəkət etdiyinin birmənalı qiymətləndirilməsi son dərəcə müşkül məsələdir. Yəni, maksimum – davranışın rasionallığının deyil, təsadüflərin “təsadüfi” kombinasiyasının verdiyi

effekt də ola bilər. Həmçinin, mənfəətin maksimumuna can atma, fəaliyyət sferasının əsaslandırılmamış genişlənməsinə səbəb olur. Eyni zaman intervalında iqtisadi subyekt – ixtisaslaşdığı sfera ilə yanaşı, hətta hipotetik olaraq maksimum mənfəət əldə etməyə imkan verən digər sferalara müdaxilə edir. Və, nəticədə mənsub olduğu potensialı, o cümlədən qeyri–maddi aktivləri əsas fəaliyyət sferasından çıxarır ki, bu da yekun etibarilə subyektin nataraz situasiyaya düşməsinə və proqnozlaşdırılmayan itkilərə gətirib çıxarır.

Beləliklə:

- İqtisadi davranış-formal və qeyri–formal institutların yaratdığı situasiyanın mahiyyət çalarlarından birbaşa asılılıqdadır. Yəni:
 - 1) Subyektin iradə azadlığı məhdud çərçivədədir: hərəkətin rasionallıq tutumundan asılı olmayaraq o çərçivəni “aşmaq” mümkün deyildir, yaxud öngörülməsi mümkün olmayan fəsadlara yol açə bilər;
 - 2) Rasional subyekt (“iqtisadi insan”) hər şeyi, hətta gələcəyin necə olacağını bilən, eləcə də cari situasiyanın spesifikasiyası ilə yaxından tanış olan hansısa bir “dahi” deyildir. Rasional “insan” nə etdiyini və nəyə nail olmaq istədiyini bilən insandır. Onun, iqtisadi nəzəriyyədən, ələlxüsüs neoklassikadan heç xəbəri olmaya da bilər. Adətən, belə də olur. Funksional fəaliyyət sferasında subyekt öz “ağı” ilə hərəkət edir. Yəni, istənilən formada təzahür edən iqtisadi hərəkətin “ağı” var. Amma, bu heç də o anlama gəlmir ki, həmin “ağı” hər zaman “maksimuma” can atır.
 - 3) Əgər, “iqtisadi insan” danışa bilsə idi, təxminən belə deyərdi: “ Hörmətli ortodokslar! Mənə-normal

insani yaşayış lazımdır. İmkan verin insan kimi yaşayaq”.

- Rasional “sərhədlər” iqtisadi davranışın xaricindən deyil, daxilindən keçir. Ekzogen mühit–“iqtisadi insan”ın təsir göstərə biləcəyi, yaxud dəyişə biləcəyi sistem deyildir. Və, onun nə vaxt, necə dəyişəcəyini də öngörmə bilməz; Bu anlamda “iqtisadi insan”ın rasionallığı ekzogen dəyişikliklərin funksiyası kimi çıxış edir; Hətta, həmin dəyişikliklərin təsiri, yaxud “təhriki” altında “iqtisadi insan” nəzərdə tutmadıqlarını da reallaşdırmaq məcburiyyəti ilə üzləşir.
- Klassik və neoklassik interpretasiyada təqdim olan rasionallıq... həqiqətdə mövcud deyildir, yaxud rasionallıq – iqtisadi davranışın əsas qaydası, əsas xarakteristikası deyil, istisnalar sinfinə aiddir.
- Rasional hərəkət – yekun nöqteyi–nəzərindən “kafi nəticələrlə” (Q.Saymon) yekunlaşan hərəkətdir. Effektin maksimumu da – iqtisadi davranış çərçivəsində istisnalar sinfinə aiddir.
- İqtisadi davranışın adekvat təsviri və şərhini vermək üçün iqtisadi subyektin həm seçdiyi məqsədin (oxu: qərar qəbuletmə prosesi), həm də məqsədə çatma yolunun rasionallığı diqqət mərkəzində tutulmalıdır.

Beləliklə, rasional “romantizm” artıq tarixdə qalmışdır. Neoklassikanın “romantizmin” əsarətindən çıxmasına artıq heç nə mane olmur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. 2020
2. Bayramov Ə. İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq; Bakı, 2016
3. Bayramov Ə. Rəqəmsal inqilab: milli iqtisadiyyatın gələcəyi. Bakı, 2021
4. Feyzullahbəyli, İ. Bayramov, Ə. İslam: sosial-iqtisadi münasibətlər. Bakı, 2008, səh. 82-83
5. Qurani-Kərim/ əl-Qəsəs, 77-ci ayə, əl-Bəqərə surəsi, 177-ci ayə, əl-Bələd surəsi, 4-cü ayə, ən-Nəhl surəsi, 71-ci ayə, Əş-Şura surəsi, 27-ci ayə, ət-Tövbə surəsi, 35-ci ayə; əl-Huməzə surəsi, 9-cu və 10-cu ayələr, əl-Furqan surəsi, 67-ci ayə, əl-İsra surəsi, 29-cu ayə
\\https://www.academia.edu/4138475/Quran_Tercumesi_Ziya_Bunyadov.

İngilis dilində

1. Azzi, L., Ehrenberg, R. Household Allocation of time and church attendance\\The Journal of Political Economy\\-vol.83,-1975
2. Bhagavad Gita I Chapter 2 Verses 48 51 I Swami Sarvapriyananda
3. Canetti, E. Kütlə və hakimiyyət. Bakı: 2016,- s.181
4. Canetti, E. Kütlə və hakimiyyət. Bakı:-2016, -s.5
5. Dimaggio, P. Culture and Economy.Princeton.-1994, p.45
6. Dobbelaere, K. Secularization: a Multi-Dimensional Concept\\ Current sociology, 1981,- v.29
7. Elliot, Ch. Hinduism and Buddhism. An Historical Sketch.-vol.1. 1957

8. Hampden–Turner, C., Trompenaars, A. Seven Cultures of Capitalism/ Amsterdam
9. Herskovits, MM. Cultural anthropology: An Abridged Version of Man and His works. N/Y: P.547
10. Hirschleifer, J. The Expanded Domain of Economics // Amer. Economic Review. V.75.1985, p.92
11. Hofstede, G. Culture's Consequences: international differences in work related values/ L/ 1980
12. J. Buchanan. The Domain of Constitutional Economics/ Constitutional Political Economy.1991., vol., p15
13. J. Buchanan. What should Economists Do?||Southern Economic Journal. 1964; Vol.30. səh.213
14. Jannaccon, L. Introduction to the Economics of Religion \\ Journal of Economic Literature/ -1998, -vol.36
15. K. Stozhko; D. Stozhko. History of World economic thought; Ekaterinburg, 2017
16. Kissinger, H. Dünya düzeni. İstanbul, 2016
17. Kissinger, H. Dünya düzeni/- İstanbul/, 2016
18. Kissinger, H. Dünya düzeni. İstanbul, 2016
19. Kohlberg, L. The claim to moral adequacy of a highest stage of moral judgment. The Journal of Philosophy, 70(18), -1973,- 630-646
20. L. Skirakova/ Essays on the history of Soviet and Chinese economic/ Saint-Petersburg; 1992
21. Lopes, A. Science Rationality and inference/ 2004
22. Lopes, L. The Reasoning Vote. Chicago. 1991
23. Mandeville, B. The Fable of the Bees, or Private Vices, Public Benefits/Oxford.1966
24. Mill, J. Utilitarianism. Cosmo, inc.2008
25. Monier–Williams. Religious Thought and life in India: vedism? Brahmanism and Hinduism/ New Delhi, 1974\$ p.34
26. N. Barter; L. Houghton is this ok? An Exploration of.

- L. Houghton Extremes//The Q. Journal of Corporate Citizenship/ 20114; N54; p.47
27. Pandey, K. Sociology of Development/ Delhi.1985
 28. R. Backhouse. Economists and Economy. The Evaluation of Economic ideas. USA-GB. 1993; p.11-13
 29. R. Bhaskar. Realist theory of science. L.Verso, 1992.
 30. Randi, KE. Sociology of Development/ Delhi/1985
 31. Randy, R. Sociology of Development.- Delhi/- 1985, - p.293
 32. T. Barker. Towards New Economic Thinking in Economics||Cambridge. 2013
 33. T. Lowson. economic and reality: Reorienting Economics/ L...Routledge. 1999
 34. Weber, M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. -1905
 35. World Economic Outlook Supporting Studies IMF. 2010.
 36. Zannoccone, L.Introduction to the Economics of Religion//Journal of Economic Literature: Vol.36,1998

Rus dilinda:

1. А. Макейчик. Аксиология. СПб; 2004; с.21.
2. А. Сен. Возможность общественного выбора// Мировая экономическая мысль. М; 2005; Т.5. Кг.2;
3. В. Шохин. Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль. М; 2006; с.11
4. С. Булгаков Философия хозяйства. М. 1990., с.254
5. Кара-Мурза С. Г. Демонтаж народа. Режим доступа: <http://www.rus.crisis.ru/>
6. А. Рено. Эра индивида: К истории субъективности СПб; 2002; стр.21

7. А. Гриспен. Эпоха потрясений: проблемы и перспективы мировой финансовой системы. М:2008
8. А. Погребняк; Д. Расков. Экономика как культура: возвращение к «спору о методах»//Обществ. Науки и современность. 2013; №2, с.97
9. А. Смит. Теория нравственных чувств. М; 1997, стр.101.
10. Автономов, В, Ананьин, О, Макашева, Н. История экономических учений. М; ИНФРА, -2010
11. Аристотель Политика// Соч. В.4.Т.4.М;1983
12. Архинов, А. Современное экономическое мышление. Дисс. 1999. 8-12)
13. Беккер, Г. Человеческое поведение. Экономический подход. М;2003
14. Белик, А. Экономическая антропология// Экономический Журнал. 2010.№4.
15. Бергер П. Капиталистическая революция/ - М.:1994, -стр.146
16. Бердяев, Н. Философия неравенства. СПб.1993
17. Бердяев, Н.А. Философия неравенства. М; 1990; стр.101
18. Бердяев, Н. Истина и откровение. М.1992
19. Библия (Синодальный перевод). Бытие 49:25-26, Бытие–12:5, 13:2, 3:19, Левит- 26:3–13; Число 36:7; Левит–25:23 :Мф.5:16; Иак. 2:17, Второзаконие 28:1 –13, Vtor. 24:14-15/ Мф.5:40-41)<https://www.biblegateway.com/>
20. Блаут, М. Методология экономической науки. Вступитель В. Автомова.М.2004, с.12)
21. Блур, Д. Определение релятивизма//Эпистемология и философия науки. -№4, -2011, -стр.6
22. Богров, В. Критико – исторический очерк теории ценности. СПб.1911
23. Бодрийяр, Ж. Символический обмен и смерть. М; «Добросвет», 2000, стр.61

24. Бонгард, Г. Древнеиндийская цивилизация// М.:1993
25. Бурчикова, Е.О. «Человек экономический»: Традиции анализа и новации современности//Теория и практика обществ развития. – 2015, -№12, - стр. 374
26. В. Автономов. Человек в зеркале экономической теории. М: Наука:1993;с-3
27. В. Богров. Критико – исторический очерк теории ценности. СПб; 1911.
28. В. Каике. Философияэкономической науки. М;2007; стр.22-23.
29. В. Н.Овчинников, Ю.С.Колесников. Этноэкономика как фактор развития// Проблемы прогнозирования. 2006.
30. В. Полтерович. Модернизация—это творческий процесс. 2010.
31. В. Рошер. Система народного хозяйства//Мировая экономическая мысль. М; 2005; Г.3.
32. В. Соколински. Психологические основы экономики. М. ЮНИТИ. С.16. 1999
33. Ванюкова И.А. Влияние религиозных ценностей на экономику и её развитие // Современные научные исследования и инновации. 2015. № 6.
34. Васильева, Н. Конкурентная среда мирового продовольственного рынка как фактор развития предприятий пищевой промышленности России.
35. Вебер, М. Избранные произведения. М.1990
36. Вебер, М. Избранные произведения: Пер. с нем./ Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайдено. — М.: Прогресс,1990
37. Верховин, В. Экономическое поведение как предмет социологического анализа// Социология. №10, 1994, стр.120

38. Ветхий Завет. Прогматичность и добродетельность/[элект.ресурс]/ econ.wikireading.ru/hD
39. Википедия: /ru.wikiperdia.org/wiki/Аксиология.
40. Выжлецов Г. П. Проблема ценности в современной аксиологии и экономике // Проблемы современной экономики. 2005. N 3 /4(15/16)
41. Г. Беккер. Экономический взгляд на жизнь/ Мировая экономическая мысль. М;Мысль; 2004
42. Г. Выжлецов. Проблема ценности в современной аксиологии и экономике//Проблемы совр. Экономики; №3/4; 2005
43. Г. Выжлецов. Проблема ценности в современнсей аксиологии и экоиомике. // Проблемы совр. Экономики: № 3/4; 2005.
44. Г. Федоров. Будет ли существовать Россия?//О России и русской философской культуре. М. Наука; 1990
45. Гараджа, В. Социология релегии/- М.:1996,-стр.168
46. Гемпель, К. Мотивы и охватывающие законы в историческом объяснении// Философия и методология истории. М.1977
47. Градов, А. Национальная экономика. СПб.2007, стр.12
48. Д. Дьюи. Реконструкция в философии. М;2001.
49. Д. Канеман, А.Tversky; choices, Values and frames. N.Y. 2000.
50. Д. Михайличенко. Современный человек: индивидуальный субъект или симулякр?// Вестник Костромского Государственного университета 2009; №3
51. Дж. Кейнс. Общая теороя занятости, процента и денег. М; 2013.

52. Дж. Меткаф. Потребление, предпочтения и эволюционный подход// Рост потребления и фактор разнообразия. М; Дело; 2007; с. 99.
53. Дж. Серл. Открывая сознание заново. М; 2002; с.39
54. Дж.Акерлоф: Spiritus Animals, или как человеческая психология управляет экономикой и почему это важно для мирового капитализма. М; 2010, с.205
55. Дж.Г. Мид. Национальное и интернациональное мышление//личность, культура, общество. 2008. Вып.5-6
56. Днс. Ходжссон. Экономическая теория и институты: манифест современной институциональной экономической теории. М; Дело; 2003
57. Доклад о мировом развитии: «Мышление, общество и поведение». Всемирный Банк, 2015
58. Дюркгейм, Э. Правила социологического метода. М.1992
59. Дюркгейм, Э. Элементарные формы религиозной жизни : тотемическая система в Австралии / Эмиль Дюркгейм ; пер. с франц. В. В. Земсковой ; - Москва : Элементарные формы, 2018
60. Евангелие от Матфея 5 стих 40
61. Ж. Бодрийар. К критике политической экономии знака. М.; 2003
62. Жданов, Д. Человек экономический – взгляды и подходы//экономическая теория;- 2014, - №3, - стр.107
63. И. Миниегалиев. Экономическая культура в системе общественного воспроизводства. На бережные Челни; 2012; с.21
64. Избранные сочинения И.Бентама// - Т.1.-Спб:-1967
65. К. Бруннер. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию

- общества/THESIS 1993; Т.1. вып.3.с.59
66. К. Поппер. Знание и психофизическая проблема в защиту взаимодействия. М; 2008; с.110
 67. Кафтан, В. Мир экономического: краткий очерк истории философской концептуализации// Пространство и время.1(27) 2017
 68. Кейнс, Дж. Предисловие/ В. Кн. А.Маршалл. Принципы экономической науки. М; 1993, Т.1.с.12
 69. Конфуцианство: путь гармонии и справедливости/ [элект.ресурс][http://www.tvoyhram.ru/ daosizm](http://www.tvoyhram.ru/daosizm)
 70. Кругман, П. Возвращение великой депрессии. М: 2009
 71. Ксенофонт. Домострой//Апология Сократа и другие сочинения. М; 2009
 72. Кутырев, А. Модернизация: против бездумного инновационизма—за контролируемое развитие// Философия хозяйства. М; 2011; №2, стр.75
 73. Л. Баев. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. Астрахань. 2004. с.65.
 74. Л. Баев. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. Астрахань. 2004. с.89; 90.
 75. Лабаль, К. Эссе о происхождении неолиберализма / Пер. с фр. С. Рындина. — М.: Новое литературное обозрение, 2010. — 432 с
 76. Левит, К. О смысле истории//Философия истории. Антология. М:1995
 77. Ленк, Г. Типы и семантика рациональности. На немц. языке. М. 1986
 78. Ломакин, В.К. Мировая экономика. – М.: Финансы,- 1998
 79. Лоуренс Харрисон: Главная истина либерализма: Как политика может изменить культуру и спасти ее от самой себя/ М.: 2008 г. - стр.282

80. М. Фридман. Методология позитивной экономической науки// Альманах THESIS: 1994: вып.4.
81. М. Вебер. Хозяйство и общества. М; 2010
82. Макаренко, В.П. Экономическая аксиология: опыт исследования экономических культур// Terra Economics. -2003, -Т. 1.-№ 4
83. Маршалл, А. Принципы политической экономии. В. 3Т. М:-1993, Т.1
84. Мезенцева, О.В. Роль индуизма в идеологической борьбе в современной Индии. М.: 1986, -с.123
85. Мизес, Л. Социализм. Экономический и социологический анализ. М: 1993
86. Мизес, Л. Человеческая деятельность. М: 2000., с.221.
87. Минервин, И. Г. Культура и этика в экономике. РАН. -2011, -стр. 245
88. Минервин, И. Культура и этика в экономике. РАН. 2011
89. Минервин, И. Г. Культура и этика в экономике. РАН/ 2011
90. Мировой Атлас Данных/ элект.ресурс/ knoema.ru/atlas/ranks
91. Мировой Атлас Данных\ [inter.res.\ knoema.ru/atlas/ranks](http://inter.res.knoema.ru/atlas/ranks)
92. Морозов, В.А. Экономическая культура и ценности// Креативная экономика. М:- Том 11, - №1,- 2017, - стр.136
93. Н.Лосский. Условия абсолютного добра: Основы этики. М; 1991; с.198
94. Н. М. Сурнина, О. В. Печура. Этноэкономика как феномен инновационного регионального развития// n-economy.ru/2008
95. Н. Н. Лебедева, О. А. Ломовцева. Социальный капитал и модернизация этноэкономики юга России// Обществ. науки и современность. 2006. №2

96. Н. Розов. Ценности в проблемном мире.: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии. Новосибирск; 1998; с.113.
97. Ницше, Ф. По ту стороны добра и зла/ Избр. произв. СПб. 2003
98. О. Мамедов. Экономическая аксиология: поветрие в безветрие?//Экои. вестник Ростовского Государ. Университета. том 1.; №4; 2003.
99. О. Уильямсон. поведенческие предпосылки современного экономического анализа//THESIS; 1993. Т.1.вып.3.
100. О. Шпенглер. закат Европы. М. 1923
101. Ольсевич, Ю. Когнитивный – психологический сдвиг в аксиоматике экономической теории (Альтернативные гипотезы). Спб: Алетейя, -2012,- стр.7-8
102. Осипова, Ю. Экономическая цивилизация и научная экономия// Экон. Теория на пороге XXI века. М; 2000
103. Основы Социальной концепции РПЦ. VI.4.VI.6
104. П. Кругман. Возвращение великой депрессии. М; 2009
105. П. Моррел. Эволюционные реформы в экономике восточно-европейских стран// МЭ и МО. М; №6; 1991
106. Пиличев, А. Образы экономических отношений собственности и торговли в священном писании ветхого завета// Вестник (Екатеринбургской духовной семинарии). Вып.1. – 2011
107. Платонов, Ю. П. Народы мира в зеркале геополитики (структура, динамика, поведение). СПб: 2000

108. Поланьи, К. Два значения термина «экономический //неформальная экономика: Россия и мир. М;- Логос, -1999
109. Поппер, К. Открытое общество и его враги. Том.1; 2. М:1992
110. Порус, В. Парадоксы научной рациональности и этики// Исторические типы рациональности. Т. 1. М:1995
111. Послание К Евреям. / intern. Resurs/ bible.ru.org/ Hebrews
112. Р. Капелюшников. Экономический подход Г. Беккера к человеческому поведению//США: экономика, политика, идеология. 1993; №11
113. Р. Лившиц. Homo postsoveticus: упования и реальность//Мировоззрение и культура. Екатеринбург
114. Роббинс, Л. Предмет экономической науки// THESES.T1, Вып.1.1993, стр.18
115. Рязанов, В. Роль религиозной этики в формировании этно-экономических (национальных) систем хозяйствования, Проблемы современной экономики, N 3 (27), 2008
116. Рязанов, В.Т. Роль религиозной этики в формировании этно–экономических (национальных) систем хозяйствования// Проблемы современной экономики. – №3(27), - 2008
117. С. Булгаков. Философия хозяйства. 1973
118. С. П. Макаров. Российское хозяйство через призму этноэкономики. /Философия хозяйства. МГУ: 2006. №6
119. Саймон, Г. Рационалист как процесс и продукт мышления // Thesis-1993: Т.1. Вып: 3
120. Свиринов, Б. Социальная рациональность как компонент социальной перспективы// Социал. Исследования. 2003, №4

121. Семерник, С. Интерпретационный потенциал экономической рациональности в свете актуальных проблем современной социодинамики// Философия и права. 2015
122. Сен, А. Развитие как свобода. М.:2004
123. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатство народов. М.:2007
124. Соловьев, В. Оправдание добра. Нравственная Философия. Соч. В.2т.Т.1. 1988
125. Сусименко, Е. В. Западная и азиатская экономические культуры: социально–философский анализ// Общество: политика,экономика, право. 2008
126. Т. Веблен. Теория праздного класса. М; 2000;
127. Тамбовцев, В. Опыт эмпирического исследования экономического поведения// Вопросы экономики. №3,1994, стр. 46
128. Толковая Библия, или комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета. Т.10. СПб:- 1912 (ier. 22:13).
129. Улыбин, К. Современное экономическое мышление: политико–экономические аспекты// авто-реферат. М; 1989)
130. Усавская, Э. Релятивистская концепция Мелвилла Херсковица /inter.resurs/elib.bsu.by/bitstream
131. Ф.Хайек. Индивидуализм и экономический порядок. М: 2000
132. Ф.Хайек. Фатальное самомнение. М; 1992
133. Философский энциклопедический словарь/ М: 2002
134. Фишер, С., Рудигер, Д., Шмалензи, Р. Экономика. М; 1995, с.28
135. Фромм, Э. Душа человека. М.: Республика,- 1992.- 430 с.
136. Фромм, Э. Некрофилы и Адольф Гитлер// Вопросы философии. 1991; №9, - с.84

137. Фуко, М. Пространство, знание и власть// интеллектуалы и власть. №3, М; 2006, стр. 222
138. Хабермас, Ю. Теория коммуникатного действия// Вестник Москов. Универ. №4. 1993
139. Хайек, Ф. Контрреволюция науки. М:1999. Стр.12
140. Хайек, Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. М: 1992
141. Хантингтон, С. Запад уникален, но не универсален// Мировая Экономика и международные отношения. 1997; №8, с. 84
142. Хьюбнер, К. Критика научного разума. М. 1990
143. Ч. Пирс. Начало прагматизма. СПб. 2000
144. Швырев, В. О понятиях «открытой» и «закрытой» рациональности. М.1999
145. Э. Кочетов. Научная стратегия развития//Общество и экономика; 1998; №4-5. С.3
146. Энциклопедический социологический словарь/ М: - 1995, - стр.393
147. Эрроу, К. Информация и экономическое поведение// Вопросы экономики. №5, 1995, стр.98
148. Ю. Козелецкий. Человек многомерный Психологические эссе. Киев. 1991.с.23.
149. Ю. С. Колесников. Модернизация территориальной организации экономики и макроэкономические функции экономики/Этноэконом. в модерн. Парадигме... Ростов-Н/Д. 2004

Bayramov Ə.İ., Bayramov V.A.
Milli iqtisadiyyatın antologiyası
(monoqrafiya)

Bakı - 2024

«Azərbaycan Hava Yolları» Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti
Hava Limanlarının İstismarı Baş İdarəsinin
Poliqrafiya Mərkəzində çap olunmuşdur.

Format – 60x84 ¹/₁₆

Tirajı 50 nüsxə.